

İmparatorluğun Enkazından Cumhuriyetin İnşasına

Nizam Önen

ÖZGÜR
YAYINLARI

İmparatorluğun Enkazından
Cumhuriyetin İnşasına
Süreklilik ve Kırılmalar
Ekseninde Osmanlı İttihat
ve Terakki Cemiyeti ile
Cumhuriyet Halk Fırkası
Mukayesesi

Nizam Önen

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şhitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

İmparatorluğun Enkazından Cumhuriyetin İnşasına Süreklilik ve Kırılmalar Ekseninde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası Mukayesesi Nizam Önen

Language: Turkish

Publication Date: 2025

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-8554-33-5

ISBN (Paperback): 978-625-8562-52-1

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1051>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Önen, N. (2025). *İmparatorluğun Enkazından Cumhuriyetin İnşasına Süreklilik ve Kırılmalar Ekseninde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası Mukayesesi*. Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1051>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Nizam Önen

1970 yılında Üsküdar'da doğdu. Ortaöğrenimini Kadıköy Anadolu Lisesi'nde tamamladı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden lisans derecesini aldı. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı'nda, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Karşılaştırmalı İncelenmesi" adlı teziyle 1996 yılında yüksek lisans; yine aynı anabilim dalında "*Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*" başlıklı çalışmasıyla 2003 yılında doktora derecesini tamamladı.

1997 yılında Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'ne (iki yıllık bir dava sürecinin ardından) araştırma görevlisi olarak atandı. Aynı üniversitede 2018 yılında profesör unvanını aldı ve halen aynı kurumda görev yapmaktadır. Çalışmaları ağırlıklı olarak Türkiye siyasi tarihi, milliyetçilik, İttihat ve Terakki, devlet ve idare tarihi alanlarında yoğunlaşmaktadır. Doktora tezi ile Türk Sosyal Bilimler Derneği Genç Sosyal Bilimci ödülünü kazanmıştır.

Yayınlanmış kitapları:

İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık — Nizam Önen — İletişim Yayınları, 2005.

Mülkten Ülkeye: Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929) — Nizam Önen, Cenk Reyhan,— İletişim Yayınları, 2011.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı: İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı — Özer Özbozdağlı, Nizam Önen — Detay Yayıncılık, 2017.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Siyasi Programı: İmparatorluk Nasıl Kurtulur? — Özer Özbozdağlı, Nizam Önen — Detay Yayıncılık, 2020.

Önsöz

Elinizdeki kitap, 1996 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Sina Akşin'in danışmanlığında tamamladığım yüksek lisans tezimin üzerinde yükselmiştir. Aradan geçen yaklaşık otuz yıl, yalnızca ele aldığım konunun tartışma zeminini değil; o zemini taşıyan kavramsal dili, kuramsal yönelimleri ve alan yazınının genel haritasını da belirgin biçimde dönüştürdü. Bu nedenle bu çalışma, eski bir metni olduğu gibi yayımlama girişimi değil; ilk metne yeniden bakma, onu sınırlarının ötesine taşıma ve bugünün birikimiyle daha geniş, daha derinlikli bir yapı kurma çabasının ürünüdür.

“Otuz yıl sonra neden şimdi yayımlama gereği duydum?” sorusu, bu kitabın kendisine de yönelttiği temel sorudur. Bir yanıyla, tez döneminde kurduğum ana soruların hâlâ canlı ve açıklayıcı olduğuna inanıyorum. Diğer yanıyla, zamanın sağladığı mesafe ve biriken akademik/mesleki deneyim, aynı sorulara daha geniş bir perspektiften bakabilmeyi; ilk metnin aceleyle geçilmiş, dar kalmış, kimi yerde de fazla “tez mantığına” sıkışmış bölümlerini yeniden kurabilmeyi mümkün kıldı. Bugün yayımlamak, o ilk emeği korurken onu yeni okumalara açmanın, güncel tartışmalarla yeniden temas ettirmenin ve metni daha sağlam bir zemine oturtmanın yolu oldu.

Bu doğrultuda önceki çalışmanın bazı bölümleri bütünüyle yeniden kurgulanmış; kuramsal temellendirme güçlendirilmeye, kavramsal ayrımlar netleştirilmeye ve analitik çerçeve güncellenmeye çalışılmıştır. Diğer bölümler ise içerik ve yöntem açısından titizlikle gözden geçirilmiş; gerekli görülen yerlerde sadeleştirilmiş, ayrıntılandırılmış veya yeniden yazılmıştır. Ayrıca konuya ilişkin güncel tartışmaları, yeni yaklaşımları ve son yıllarda ortaya çıkan literatürü metne gerçek anlamda dâhil edebilmek için kapsamlı bir kaynak taraması yapılmış; çalışma, yeni ve çeşitli kaynaklarla sistematik biçimde zenginleştirilmiştir.

Öte yandan, bu metnin ilk hâlinin ortaya çıktığı koşulları anmadan geçmek istemem. Tezin kaleme alındığı yıllarda bugünün araştırma konforu yoktu:

İnternet yoktu; bilgisayarımız dahi yoktu. Metni elle yazar, danışmanın kontrolünden sonra dizgiye verirdik. Dizgi süreci kaçınılmaz olarak “dizgicinin metinden ne kadar anladığı” ölçüsünde ilerler; kimi yerde anlam kaymaları, kimi yerde teknik hatalarla yeniden uğraşmak gerekirdi. Asıl belirleyici olan ise kaynaklara erişimin bütünüyle fizikî emeğe dayanmasıydı. Bir anlamıyla metin, bugün olduğu gibi “oturduğun yerden” yazılmıyor; kütüphaneleri adeta tavaf etmeyi gerektiriyordu: Ankara’da Millî Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi; İstanbul’da Beyazıt Devlet Kütüphanesi bu çalışmanın fiilî çalışma mekânlarıydı. Bugün birkaç tıkla ulaşılabilen akademik malzeme, o günlerde raf raf, fiş fiş aranıyor; zaman, emek ve sabırla derleniyordu. Evet, araştırma zahmetli bir işti—ama o zahmet, metni daha titiz, daha sahici ve daha hesap verebilir kılıyordu. Bu yüzden, günümüzde hızla üretilen ve çoğu zaman yalnızca biçimsel bir “akademiklik” görüntüsü taşıyan kimi çalışmalara kıyasla, o dönemin emeğinin değeri bana göre daha da belirginleşmektedir. Bu kitabın arka planında, yalnızca bir metin değil; o koşulların öğrettiği disiplin, ısrar ve “kaynağın izini sürme” terbiyesi de vardır. Tam da bu nedenle, bugün metne yeniden dönüp onu kitaplaştırmak yalnızca kişisel bir tercih değil; aynı zamanda bir vefa ve kayıt altına alma sorumluluğu olarak da anlam kazanıyor.

Bu “şimdi”nin daha ağır, daha kişisel bir gerekçesi de var: Tez çalışması sırasında hayatta olan ve çalışmalarından büyük ölçüde yararlandığım pek çok kıymetli isim artık aramızda değil. Prof. Dr. Bahri Savcı, Prof. Dr. Zafer Toprak, Prof. Dr. Mete Tunçay, Orhan Koloğlu, Prof. Dr. Feroz Ahmad, Tevfik Çavdar, Selim İlkin, Prof. Dr. Bernard Lewis, Prof. Dr. Bülent Tanör, Prof. Dr. Donald Quataert, Prof. Dr. İşaya Üşür ve tez savunma jürimde de yer alan Prof. Dr. Ömür Sezgin’in, doktora tez izleme komitemde de yer alan sert görünümünün altında müşfik, babacan, yol gösterici Prof. Dr. Yavuz Sabuncu’nun kaybı, yalnızca tek tek araştırmacıların eksilmesi değildir; aynı zamanda bir düşünme titizliğinin, bir entelektüel iklimin ve güçlü bir alan yazını geleneğinin hafızaya devredilmesidir. Üstelik bu kitabın kitaplaştırma süreci ilerlerken, “hocaların hocası” Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat’ı da kaybettik; bu kayıp, benim için yalnızca bir vefat haberi değil, bir dönemin zarafetinin ve akademik omurgasının biraz daha eksilmesi anlamına geldi. Onların bıraktığı mirasın değeri, yalnızca ürettikleri bilgiyle değil; çalışmalarına sinen “bilimsel ahlâk”, kaynakla kurdukları sahici ilişki ve kalıcılık iddiasıyla da ölçülür. Bugün ise kimi zaman, yazandan başka kimsenin okumadığı (bazen yazarının bile yeniden dönüp bakmadığı) metinlerin hızla çoğaldığı; nitelikli tartışma üretmekten çok atıf şişirmenin bir tür erdem sayılabildiği bir iklimde yaşıyoruz. Dahası, yazılamı tekrar etmekten öteye gidemeyen; yeni bir bakış açısı geliştirmeden, geliştirme çabası içine dahi girmeden;

yeni bilgi üretmeden kaleme alınan ya da “kitap eleştirisi” bile sayılamayacak ölçüde yalnızca kitap özeti düzeyinde kalan metinlerin, kimi zaman makale, bildiri ya da kitap bölümü formatına sokularak dolaşıma sürülebildiğine tanık oluyoruz. Metnin iddiasını tartışmak yerine metni yeniden anlatan; kaynakla ve yöntemle hesaplaşmak yerine yalnızca “alıntı dizen” bu kolaycılık, akademik üretimi çoğaltırken düşünsel derinliği seyretebiliyor. Binlerce “akademik” çalışmanın üretildiği günümüzde, “entelektüel” çıtanın, yukarıda andığım isimlerin dönemine kıyasla belirgin biçimde geriye düşebilmesini insanın içi burkularak izlediği bir tablo olarak not etmek gerekir. Üstelik bunu yazarken kendi sorumluluğumun da bilincindeyim: o literatürün belirlediği ölçülerle yoğrulmuş biri olarak, bu mirasa layık—hatta onun kıyısından dahi geçebilecek nitelikte olan—çalışmalar üretmeyi her zaman başaramadığımı söyleyemem. Kimi zaman gündelik hayatın yükü, kimi zaman kurumların hız ve nicelik dayatması, kimi zaman da insanın kendi içindeki erteleme ve “sonra toparlarım” yanılsaması, bu tür bir ciddiyeti sürdürülebilir kılmayı zorlaştırdı. Bugünden geriye baktığımda, asıl kaybın sayfa sayısı ya da yayın listesi değil; düşüncüyü ağır ağır kurma, metni defalarca sına, iddiayı sağlamlaştırma ve en önemlisi yazdığının arkasında durabilecek bir etik ve yöntem inşa etme imkânının yeterince değerlendirilememesi olduğunu daha net görüyorum. Tam da bu yüzden, bu metni yeniden ele alıp kitaplaştırmayı yalnızca geçmişe dönük bir düzenleme değil; gecikmiş bir muhasebe, mümkün olduğunca bir borç ödeme ve o ölçüye yeniden yaklaşma çabası olarak görüyorum. Böyle bir ortamda, onların emeğinin ve ölçüsünün kıymeti daha açık seçik görünüyor. Genç araştırmacılara bıraktıkları asıl ders de burada duruyor: Niceliğin cazibesine kapılmadan, nitelik peşinde koşmak; hızın değil doğruluğun, kolaycılığın değil sağlam temellendirmenin izini sürmek. Bilim dünyasında kalıcı olmanın yolu, “daha çok yazmak”tan değil, “daha iyi düşünmek” ve yazdığının arkasında durabilecek bir yöntem ve etik inşa etmekten geçmektedir. Bu kitabı bugün yayımlamak, bir anlamıyla, onlardan öğrendiklerimin dipnotlarda “sessiz” kalmaması; yeni kuşak okurlara taşınması ve yeni sorularla yeniden dolaşıma girmesi için duyduğum sorumluluğun da sonucudur.

Bu güncelleme çalışmasının, Antakya’nın yaşadığı deprem felaketini izleyen dönemde, konteyner koşullarında yürütülmüş olması; metnin her bakımdan “tamamlanmış” ve eksiksiz olduğu iddiasını kuşkusuz sınırlar. Çünkü bu süreç, yalnızca fizikî imkânsızlıkların değil; kayıpların, yerinden edilmenin, gündelik hayatın parçalanmasının ve kolay kolay söze dökülemeyen travmaların içinden geçerek sürdürüldü. Hayatını kaybeden meslektaşlarımızın, eski ve yeni öğrencilerimizin yokluğu; yarım kalan cümlelerin, ertelenmiş buluşmaların ve bir daha kurulamayacak sohbetlerin ağırlığı, metnin her satırına görünmez biçimde eşlik etti. Böyle zamanlarda insanın dikkati de, zamanı da, hafızası da başka türlü çalışıyor; metinle kurulan ilişki kaçınılmaz olarak kesintiye

uğruyor, kimi şeyler “olması gerektiği kadar” değil, ancak “mümkün olabildiği kadar” yazılabiliyor. Bu vesileyle, özellikle depremde yitirdiğimiz Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yıldırım’ın aziz hatırası önünde saygıyla eğildiğimi belirtmek isterim; devri daim olsun; onunla paylaşılan düşünce ikliminin ve titizliğinin, bu metnin ufkunda sessiz bir iz olarak kaldığına inanıyorum. Yine de bütün bu ağır koşullara rağmen burada sunduğum metnin, daha sonra yapılacak ayrıntılı okumalar, eleştirel katkılar ve yeni araştırmalar için sağlam bir zemin oluşturması temel beklentimdir; bu metni de, tamamlanmış bir son sözden çok, sürdürülebilir bir başlangıç olarak görüyorum.

Bu noktada, öncelikle 1996 tarihli yüksek lisans tezimin ortaya çıkış sürecindeki katkıları ve yönlendirmeleri için tez danışmanım Prof. Dr. Sina Akşin’e teşekkür borcumu bir kez daha ifade etmek isterim. Yalnızca akademik rehberliğiyle değil; o yıllarda elle yazılmış sayfalar hâlinde hazırladığım metni dizgiye vermeden önce satır satır, kelime kelime okuyarak gösterdiği titizlikle, metnin diline ve mantığına kattığı açıklıkla ve sabırla verdiği emekle bu çalışmanın asıl biçimlenişinde belirleyici bir paya sahiptir. Bugünden geriye bakınca, o dikkat ve disiplinin, bu çalışmanın omurgasında hâlâ yaşayan en kıymetli miraslardan biri olduğunu daha iyi görüyorum.

Çalışmanın kitaplaştırılması sürecinde ısrarlı ve teşvik edici tutumuyla beni sürekli destekleyen Prof. Dr. Kayahan Tüm’e; teknik konulardaki ve bazı kaynaklara ulaşmamdaki değerli desteği için Dr. Öğr. Gör. Muhammed Şahin’e; varlıkları, ilgileri ve moral katkılarıyla yanımda olan Prof. Dr. Murat Tek’e, Dr. Öğr. Gör. Zehra Kurt’a, Doç. Dr. Özer Özbozdağı’ya, tezimin kitaplaştırılması konusunda ısrarcı olan Doç. Dr. Soner Akın’a ve Doç. Dr. Sinan Erdoğan’a içtenlikle teşekkür ederim. Konteyner koşullarını dostluklarıyla bizim için insanileştiren konteyner komşularımız Mahmut ve Züleyha Dizlek’e, kızları Reyhan ve Rana’ya, konteyner ortamında en iyi dostlarım olan oğulları Hasan ve Hüseyin’e, Dr. Öğr. Üyesi Gamze Toprak’a, yine konteyner komşuluğunu ömür boyu sürececek bir dostluğa dönüştürmeyi başaran Lutfiye ve Yusuf Ramazanoglu ile kızları Azra ve Alya’ya, dostlukları ve sohbetleri ile konteyner ortamının kasvetli ortamını dağıtan Mehmet Batuhan Dinç, Mehmet Gülsüm ve Cemil Atay’a; sayılan bu isimlerin şahsında üniversitemizin aslı taşıyıcıları olan bütün düşün ve beden emekçilerine minnetlerimi sunarım. Ve elbette, her aşamada sabrı, desteği ve moral gücüyle bu çalışmanın görünür-görünmez yükünü benimle paylaşan; Veteriner Fakültesi öğretim üyesi, hayat yoldaşım Doç. Dr. Sevdâ Pehlivanlar Önen’e ve sıkıntılı zamanlarımızın tesellisi, evimizin neşesi Layka’ya minnettarım.

Nizam Önen

Antakya- Aralık 2025

İçindekiler

Önsöz	v
Kısaltmalar Listesi	xiii
Giriş	1
1 Kurucu Konjonktür: İmparatorluktan Ulus-Devlete	7
Dönemin İktisadî Yapısı: İmkânlar, Sınırlılıklar ve Kırılğanlıklar	8
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Doğuş Konjonktüründe İktisadî Yapı	8
Balta Limanı Eşiği: Serbest Ticaret, Bağımlılaşıma ve Yarı-Sömürgeleşme	9
Ticaret Antlaşmalarının Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yapısındaki Dönüştürücü Etkileri	11
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Doğuş Konjonktüründe İktisadî Yapı	17
Yetersiz Sermaye Birikimi ve Kırılğan Ekonomi: Osmanlı Mirası	18
Savaşlar Ekseninde Sermaye ve Mülkiyet: Tasfiye, Yeniden Tahsis ve Etnik Dönüşüm	21
Değerlendirme	23
İç Konjonktürün Gerilimleri: Rumeli'den Anadolu'ya Krizden Kuruluşa	25
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucu Dinamikleri	26
Makedonya: Milliyetçiliklerin Çarpışma Alanı ve Örgütlenme Okulu	26
Selânik: Kozmopolit Liman Kenti ve Muhalefetin Beşiği	32
Vergiye Direnç (1906–1908): Anadolu'da Toplumsal Hareketlenmeler	37
Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kurucu Dinamikleri	39
İşgal ve Direniş: Türk Ulusal Savaşı	40

Ulusal Savaş'ta "İttihatçı Faktörü"	41
Savaş Sonrası Siyasal Konjonktür	44
Değerlendirme	45
Uluslararası Konjonktür	46
OİTC'yi Etkileyen Dış Dinamikler: Doğu'da Meşrutî Devrimler ve Anayasal Dalga	46
Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi: Duma'nın Kuruluşu ve Meşrutî Deneyim	47
İran'da Anayasal Düzen Arayışı: Meşrutî Devrim	49
CHF'nin Kurulduğu Dönemde Avrupa: Devrim, Cumhuriyetler, Liberal Kriz	50
Rusya'da Bolşevik Devrimi: Tarihsel Düşmanlıktan Konjonktürel Dostluğa	50
Avrupa'da Yeni Rejimler, Eski Sorunlar: Liberal Demokrasinin Krizi	52
Değerlendirme	54
2 Örgütsel İnşa: Kuruluş	57
İttihat ve Terakki'nin Doğuşu ve Örgütsel Yapısı	57
İlk İttihatçı Yapılanma: İstibdat Koşullarında Gizli Örgütlenme ve Hücresel Yapı	58
Yeni Kadrolar, Yeni Örgütlenme Enerjisi: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve OİTC	62
Direnış Cephesinden Partiye: Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kuruluşu	67
Yerel Direniştten Merkezî Örgütlenmeye: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti	67
Halk Fırkası'nın Kuruluş Süreci	69
Değerlendirme	73
3 Yapısal Özellikler: Tarihsel Bloğun Toplumsal Dayanakları	75
OİTC'nin Kadro Yapısı ve Toplumsal Temelleri	75
OİTC'nin Sınıfsal Bileşimi	76
OİTC'nin Etno-Dinsel Yapısı	82
Mason Locaları: İletişim, Korunma ve Örgütlenme Kanalları	84
Tarikat Ağları ve Örgütsel Temas Hatları	88
CHF'nin Toplumsal Bileşimi	91
Türk Ulusal Savaşı: Sınıflar, Koalisyonlar ve Siyasal Önderlik	92

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Sınıfsal Bileşimi	95
Değerlendirme	101
4 Örgütlenme Biçimi ve Kurumsal Mimari	105
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütsel Yapılanması	105
Avrupa Gizli Cemiyet Geleneği: Carbonari ve Yeraltı Siyaseti	106
İlk Örgütlenme: Gizli Yapı, Hücreler ve İşleyiş	107
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden OİTC'ye: Örgütlenme Sürekliliği ve Dönüşüm	109
Çok Etnili Zeminde Devrimci Örgüt: VMRO	109
1906–1908 Döneminde OİTC Örgütlenmesi: Kadro, Disiplin ve Yaygınlaşma	111
1908 Sonrası OİTC: Yeraltından İktidara Yürüyüş Sancıları	113
Cemiyet–Fırka Gerilimi: Gizli Örgüt Mantığı ile Temsili Siyaset Arasında	113
Merkez–Taşra Örgütlenmesi: Hiyerarşi ve Denetim Mekanizmaları	116
Kolektif Liderlik ve Örgüt–Legal Siyaset Arasında Gözetilen Denge	120
Kulüpler: Yerel Örgütlenme ve Siyasal Mobilizasyon	124
Halk Fırkası'nda Örgütlenme ve Teşkilat Yapısı	126
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti: Yerel Komitelerden Merkezî Eşgüdümüne	127
Halk Fırkası'nda Örgütlenme ve Teşkilat Yapısı: Merkezileşme ve Taşra Uzantıları	129
Cumhuriyet Halk Fırkası'nda Liderlik: Tek Adam Merkezli Önderliğin Kurumsallaşması	135
Halkevleri	139
Değerlendirme	143
5 Oİtc ve Chf Arasında İdeolojik Süreklilikler ve Kopuşlar	145
İdeolojik–Siyasal Tercihler ve Yönelimler	146
Batılılaşma: Teknik İktibastan Medeniyet Tasavvuruna	146
Jön Türklerden Kemalist Kadrolara Pozitivist Miras	151
“Sınıf Yok, Meslek Var”: Halkçılığın Ulusalçı Yorumu	156
Türk Milliyetçiliğinin İdeolojik Dönüşümü: Turan Ufkundan Anadolu Sınırına	161
Ulusal Egemenlik ve Rejim Arayışları	181
İttihatçı ve Kemalist Laiklik Tasavvurları	204

Toplumu Biçimlendirme Aracı Olarak Kùltür ve Eğitim	211
“Kişilik Arayışında Başlık”	214
Zamanı Ulusallaştırmak: Takvim Reformu	216
Arap Harflerinden Latin Alfabesine: Kopuş ve Süreklilik	217
İmparatorluktan Cumhuriyet’e Kadın Yurttaşın Doğuşu	226
Tek Tıp Yurttaş Yaratma Aracı Olarak Eğitim	235
İktisat Politikalarında Süreklilik ve Kırılmalar	243
Kapitülasyonlardan Tam Bağımsızlığa: İktisadi Egemenlik	243
Tarımda Kapitalistleşme ve Toprak Düzeni	251
Sınıfsızlık Söylemi ve Emeğe Karşı Sermaye	255
Değerlendirme: Süreklilikler, Kırılmalar, Çelişkiler	258
Sonuç Yerine: Pasif Devrimin İktidar Bloğu	263
Kaynakça	269

Kısaltmalar Listesi

A-RMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
BMARC	: Bulgar Makedonya-Edirne Devrimci Komiteleri (<i>Bulgarian Macedono-Adrianopolitan Revolutionary Committees</i>)
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
HF	: Halk Fırkası
IMRO	: İç Makedon Devrimci Örgütü (<i>Internal Macedonian Revolutionary Organization</i>)
OHC (Osmanlı H.C.)	: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti
OİTC	: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti
T.B.M.M	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
VMRO	: <i>Vătreshna/Vnatreshna Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya</i> (IMRO'nun Bulgarca/Makedonca kısaltması)

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan siyasal dönüşüm, resmî tarih yazımında çoğunlukla doğrusal, ilerlemeci ve kopuşçu bir anlatı içinde kurgulanmaktadır. Bu anlatıda Tanzimat, “ıslahat”ın; II. Meşrutiyet, “hürriyet”in; Cumhuriyet ise hanedana, “gericiliğe” ve “eski rejime” karşı kazanılmış nihai bir “devrimci zafer”in simgesi olarak kavramsallaştırılır. Böylelikle, birbirini izleyen dönemler arasındaki süreklilikler yerine, keskin kırılmalar, kişisel iradeler ve büyük liderlik figürleri ön plana çıkar. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) ile Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) da bu çerçevede, çoğu zaman birbirinden ayrık, hatta yer yer karşıt iki siyasal özne olarak sunulur: Bir yanda imparatorluğun çöküş yıllarının “maceracı” İttihatçıları, diğer yanda modern ulus-devletin “akılcı” Cumhuriyet kurucuları.

Bu çalışma, söz konusu hâkim çerçeveyi sorgulayarak, Tanzimat–İttihat–Cumhuriyet hattını süreklilikler, kırılmalar ve çelişkilerin aynı anda var olduğu bütünlüklü bir tarihsel süreç olarak ele almayı amaçlamaktadır. Temel sav, OİTC ile CHF'nin, ideolojik söylemleri, araç repertuarları ve kurumsal biçimleri farklılaşsa dahi, kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmeye yönelmiş devlet merkezli bir burjuva dönüşüm projesinin ardışık iki evresini temsil ettiğiidir. Başka bir ifadeyle bu çalışma, İttihatçılığı ve Kemalizmi yalnızca birbirinin “öncülü” ya da “zıddı” olan iki siyasal hareket olarak değil, belirli tarihsel kısıtlar ve fırsatlar altında şekillenen aynı sınıfsal projenin farklı momentleri olarak okumayı önermektedir.

Bu perspektif, devleti “tarafsız” ve “üst sınıflar-üstü” bir modernleşme aygıtı olarak gören yaklaşımlardan bilinçli bir kopuşu ifade etmektedir. Çalışmada devlet, sınıf ve mülkiyet ilişkilerinin yoğunlaşmış bir ifadesi, belirli bir tarihsel blok içinde farklı fraksiyonların uzlaşma ve çatışma alanı olarak ele alınmaktadır. Tanzimat'la ivme kazanan dışa bağımlı kapitalist entegrasyon süreci, OİTC döneminde “millî iktisat” söylemi, CHF döneminde ise devletçilik ve kalkınmacı iktisat politikaları aracılığıyla yeniden çerçevelenmiş; ancak

her iki evrede de temel hedef, kapitalist üretim tarzını aşmak değil, bu tarzın uluslararası işbölümü içindeki konumunu Müslüman-Türk burjuvazisi lehine yeniden düzenlemek olmuştur.

Bu bağlamda gayrimüslim ticaret ve sanayi burjuvazisinin tasfiyesi, savaş ekonomisi, tehcir, el koymalar, mübadele ve farklı zor biçimleriyle işleyen mülksüzleştirme süreçleri, söz konusu yeni sınıfsal mimarinin maddi zeminini oluşturmuştur. “Millî iktisat” şiarı, yalnızca iktisat politikasının bir tercihi değil, aynı zamanda etno-dinsel temelli bir sermaye transferi projesinin ideolojik üstyapısı olarak işlev görmüştür. CHF döneminde “devletçilik” söylemi ile birlikte, “halkçılık”, “ulusal birlik” ve “sınıfsız, kaynaşmış millet” kavramları, emek-sermaye arasındaki derinleşen gerilimleri ve ezilen ulusal/dinsel toplulukların özgül taleplerini görünmez kılan güçlü bir ideolojik çimento hâline gelmiştir.

Çalışmanın araştırma problemi, tam da bu noktada kristalize olmaktadır: OİTC ve CHF’yi, birbirinden kopuk partiler ve rejimler olarak değil, kapitalistleşme sürecinin çelişkili mantığı içinde şekillenmiş bir tarihsel blokun ardışık iki konfigürasyonu olarak okumak mümkün müdür? Bu çerçevede temel sorular şu şekilde formüle edilebilir: (1) Tanzimat’tan 1930’lara uzanan süreçte devletin sınıfsal niteliği nasıl değişmiş, hangi süreklilik ve kırılmalar üzerinden yeniden kurulmuştur? (2) OİTC ve CHF’nin sınıfsal ve etnik bileşimleri, örgütsel yapıları ve iktisadi-siyasal pratikleri hangi açılardan birbirine eklenmekte, hangi noktalarda ayrılmaktadır? (3) “Millî iktisat”, “devletçilik” ve “halkçılık” gibi kavramlar, emekçi sınıfların ve azınlıkların deneyimleri açısından ne tür sonuçlar üretmiştir? (4) İttihatçılık ile Kemalizm arasındaki ilişki, “devrim/karşı-devrim”, “ilerleme/gerileme” gibi ikili karşıtlıkların ötesinde, hangi teorik kavramlar üzerinden daha isabetli biçimde analiz edilebilir?

Bu sorulara yanıt ararken çalışma, modernleşme kuramının çizdiği evrimci ve aşamacı tabloların ötesine geçen eleştirel bir çerçeve benimsemektedir. Hem Kemalist literatürün “kopuşçu” yorumları, hem de kimi muhafazakâr ve liberal anlatıların “ihanet”, “sapma” veya “zorbalık” kavramları etrafında kurduğu tarih okuması, bu çalışmada açıklayıcı değil, eleştiriye konu olan perspektifler olarak değerlendirilmektedir. Bunun yerine, dünya-sistemi analizi, bağımlılık kuramı, sınıf kuramı ve Gramsciye hegemonya tartışmalarından beslenen bir yaklaşım geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşım, Osmanlı-Cumhuriyet geçişini yalnızca “ulus-devletin doğuşu” ya da “Batılılaşma” başlıkları altında değil, aynı zamanda eşitsiz ve bileşik gelişme, emperyalist hiyerarşi ve çevre kapitalizmlerinin kırılanlıkları bağlamında tartışmayı mümkün kılmaktadır.

Kuramsal düzeyde çalışma, özellikle Gramsci’nin “tarihsel blok” ve “pasif devrim” kavramlarını hareket noktası olarak belirlemek eğilimindedir. OİTC

ve CHE, mektepli subaylar, sivil bürokratlar ve aydınlardan oluşan dar bir öncü kadro ile Müslüman-Türk burjuvazisi, taşra eşrafı ve feodal nitelikli yerel güçlerin oluşturduğu daha geniş bir sınıfsal koalisyon arasındaki ilişkiler bağlamında birer tarihsel blok olarak ele alınmaktadır. Böylece, devlet aygıtı ile sivil toplum kurumları arasındaki bağlar; mason locaları, tarikatlar, cemiyetler ve meslek örgütleri gibi aracılık mekanizmaları üzerinden yeniden düşünülmekte; siyasal alanın görünürde “laik” ve “rasyonel” söylemi ile gayriresmî, ağ temelli örgütlenmeler yan yana incelenmektedir.

“Pasif devrim” kavramı, geniş halk yığınlarının doğrudan ve örgütlü katılımını içermeyen, “yukarıdan” yürütülen ve toplumsal sınıf yapısını köklü biçimde dönüştürmeksizin devlet biçimini, hukuk düzenini ve kamusal sembolleri yenileyen modernleşme hamlelerini analiz etmek açısından merkezi bir konuma sahiptir. Gramsci’ye göre pasif devrim, dönüşümün kitlesel devrimci seferberlikle değil; kimi zaman “kitle katılımı olmadan”, kimi zaman da toplumun “yüzeyinin altında” moleküler biçimde ilerlemesiyle gerçekleşmesidir. *Risorgimento*¹ örneğinde bu, “devrim olmadan devrim” mantığıyla işler: egemen “tez” yalnız bastırmaz, karşıtın temsilcilerini bile soğurup yeniden düzenler. Avrupa örneğinde bunun tipik yolu, “devrimci patlamalar” yerine “küçük reform dalgaları” ve “yukarıdan müdahaleler” bileşimiyle, burjuvazinin dramatik altüst oluşlar olmaksızın iktidara yerleşebilmesidir. Bu çerçevede İkinci Meşrutiyet’in ilanı, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki olağanüstü rejim, Millî Mücadele’nin örgütleniş biçimi ve Cumhuriyet’in kuruluşu, halkın kendi kaderine el koyduğu bir “aşağıdan devrim” olarak değil; sınırlı bir kadronun, belirli sınıf fraksiyonlarıyla ittifak hâlinde yürüttüğü bir pasif devrim sürecinin farklı uğrakları olarak değerlendirilmektedir.²

Çalışmanın yöntemi, karşılaştırmalı-tarihsel bir analiz olarak tanımlanabilir. ÖİTC ve CHE, yalnızca programları, kongre kararları ve resmî söylemleri üzerinden değil; delegelerin sınıfsal ve mesleki kompozisyonları, meclis tutanakları, iktisat politikalarına ilişkin uygulama örnekleri ve taşra–merkez ilişkilerini yansıtan pratikler üzerinden karşılaştırılmıştır. Böylelikle, ideolojik düzeyde “halkçılık” vurgusunun güçlendiği bir dönemde, siyasal alanın fiilen hangi sınıfsal aktörlere açıldığı, hangilerine ise kapalı kaldığı somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım, yalnızca elitlerin niyetlerine odaklanan özne merkezli

¹ Risorgimento (İtalyanca) kelime anlamıyla “yeniden doğuş / yeniden yükseliş” demek; tarihsel olarak ise 19. yüzyılda İtalya’nın birleşmesine giden siyasal-toplumsal hareketler bütününi ifade eder. Bu süreç 1861’de İtalya Krallığı’nın kurulmasıyla doruğa çıkar ve genellikle 1848–1870/71 hattındaki birleşme adımlarıyla anılır. (“Risorgimento”, Encyclopaedia Britannica, 5, <<https://www.britannica.com/event/Risorgimento>>. [Erişim Tarihi: 17 Aralık 2025])

² Antonio Gramsci, *Selection From The Prison Notebooks*, Edited and Translation: Quentin Hoare- Geoffrey Nowell Smith, ElecBook London 1999, <<https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/10/gramsci-prison-notebooks.pdf>> [Erişim Tarihi: 02.12.2025], passim.

açıklamaların ötesine geçerek, sınıfsal yapı ile siyasal biçimler arasındaki karşılıklı belirlenme ilişkisini görünür kılmayı hedeflemektedir.

Çalışmada, ikincil literatürün yanı sıra, dönemin gazeteleri, parti programları, kongre tutanakları, meclis zabıtları ve istatistiki veriler gibi farklı türden kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklar, yalnızca bilgi aktarımı için değil, aynı zamanda dönemin hâkim söylemlerini, meşrulaştırma stratejilerini ve “halk” adına konuşan elit kadroların dile getirdiği sınırları analiz etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla çalışma hem söylem çözümlemesi hem de sınıfsal-iktisadi yapı çözümlemesini birlikte yürütmeyi amaçlayan bütünlüklü bir yöntemle dayanma amacındadır.

Literatür düzeyinde bakıldığında, Türkiye’de OİTC ve CHF üzerine oldukça geniş bir çalışma birikimi mevcut olmakla birlikte, bu iki özneyi aynı tarihsel blokun farklı konfigürasyonları olarak ele alan, sınıfsal ve etnik temellerini sistematik biçimde karşılaştıran çalışmaların görece sınırlı olduğu söylenebilir. İttihatçılık ve Kemalizm arasındaki ilişkiyi ya keskin bir “kopuş” ya da neredeyse tam bir “devamlılık” üzerinden okuyan yaklaşımlar, çoğu zaman sürecin çelişkili ve melez niteliğini gözden kaçırmaktadırlar. Bu çalışma, söz konusu ikiliği aşarak, süreklilik ve kırılmanın diyalektik bir birlik içinde düşünülebileceği bir çerçeve önermekte; böylelikle hem siyasal tarih yazımına hem de sınıf kuramı tartışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışma, bir yandan OİTC ve CHF’nin sınıfsal ve etnik bileşimini, örgütsel yapısını ve iktisadi pratiklerini karşılaştırmalı biçimde ele alırken, diğer yandan bunları Gramsciyen kavramlar eşliğinde, dünya-sistemi bağlamına yerleştirerek analizi bu zeminde kurmayı amaçlamıştır. Bu sayede, örneğin “millî iktisat” ile “devletçilik” politikaları arasındaki ilişkinin, basitçe bir politika sürekliliği olarak değil, aynı tarihsel blok içindeki yeniden konumlanma ve strateji uyarlaması olarak değerlendirilebilmesinin önü açılmış olmaktadır. Keza, masonluk, tarikatlar ve benzeri ağların, komplo teorilerinin konusu olmaktan çıkarılarak, modernleşme sürecinin somut örgütlenme mekânları olarak analiz edilmesi de çalışmanın önemli bir katkı alanı olarak düşünülebilir.

Son olarak, Çalışma, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nı (CHF) karşılaştırmalı bir perspektifle inceleyerek analizini **beş eksen** üzerinde kurgulamaktadır. İlk olarak **Kurucu Konjonktür** bölümünde imparatorluktan ulus-devlete geçişin iktisadî ve siyasal koşulları; sermaye birikimi, mülkiyet ilişkileri, savaşların dönüştürücü etkileri ile iç ve uluslararası dinamikler bağlamında ele alınmıştır. İkinci olarak **Örgütsel İnşa: Kuruluş** başlığında OİTC’nin istibdat koşullarında şekillenen gizli örgütlenme pratikleri ile CHF’nin yerel direniş ağlarından merkezî parti formuna evrilen kuruluş süreci çözümlenmiştir. Üçüncü olarak **Yapısal Özellikler: Tarihsel**

Bloğun Toplumsal Dayanakları bölümünde her iki yapının sınıfsal ve etno-dinsel bileşimi Gramsciye kavramlar eşliğinde tartışılmış; mason locaları, tarikat ağları ve benzeri ilişki örüntüleri modernleşmenin somut örgütlenme ve dolaşım kanalları olarak değerlendirilmiştir. Dördüncü olarak **Örgütlenme Biçimi ve Kurumsal Mimari** kısmında merkez-taşra ilişkileri, denetim mekanizmaları ve liderlik düzenekleri karşılaştırmalı biçimde incelenmiş; OİTC bağlamında Kulüpler, CHF bağlamında Halkevleri gibi kurumsal uzantılar ayrıca ele alınmıştır. Son olarak **İdeolojik-Siyasal Tercihler** ile **Kültür ve Eğitim** bölümlerinde OİTC–CHF arasındaki süreklilik ve kırılma eksenleri, Gramsciye tarihsel blok ve pasif devrim kavramları ekseninde tartışmaya açılmış; böylelikle Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne uzanan sürecin tekil liderlik anlatılarının ötesine geçen, sınıf temelli bir tarihsel çözümlemesi olarak yeniden inşasına çalışılmıştır

Bu bütünlük içinde çalışma, İttihatçılık ile Kemalizm arasındaki ilişkiyi, “ilerici/gerici”, “devrimci/otoriter” gibi basitleştirici ikiliklerle sınırlamadan, emperyalist sistemle eşitsiz eklemlenme koşullarında şekillenen bir burjuva dönüşümünün çelişkili seyri olarak kavramayı ve tartışmaya açmayı amaçlamaktadır.

Kurucu Konjonktür: İmparatorluktan Ulus-Devlete

Bu bölümde, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ortaya çıktıkları tarihsel bağlam, yalnızca kronolojik bir arka plan olarak değil, bu iki siyasal örgütlenmenin düşünsel, örgütsel ve toplumsal biçimlenişini belirleyen temel bir unsur olarak ele alınacaktır. Her iki yapının da doğduğu dönemler, imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinin kritik eşiklerine tekabül etmekte; bu nedenle dönemin iç ve dış dinamiklerinin ayrıntılı biçimde analiz edilmesi, çalışmanın bütünlüğü açısından zorunlu görünmektedir.

Bölümün ilk kısmında, Osmanlı İmparatorluğu ile erken Cumhuriyet döneminin, ilgili örgütlerin doğuşuna zemin hazırlayan iktisadî profilleri mercek altına alınacaktır. Bu çerçevede üretim ilişkilerinin niteliği, dış ticaretin bileşimi, sermaye birikimi biçimleri, mali yapı ve devlet-piyasa ilişkileri gibi unsurlar karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenecektir. İktisadî yapıların analizi, yalnızca ekonomik göstergelerin betimlenmesiyle sınırlı kalmayacak; bu göstergelerin arkasındaki demografik eğilimler, kentleşme düzeyi, sınıfsal farklılaşma ve toplumsal hareketlilik gibi demografik ve sosyolojik boyutlar da tartışmaya dahil edilecektir.

Bölümün ikinci ve üçüncü kısımlarında ise, söz konusu iktisadî zeminin üzerine oturan siyasal konjonktür ele alınacaktır. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ortaya çıktıkları dönemlerdeki iç siyasal yapı; merkez-taşra ilişkileri, bürokrasinin konumu, askerî elitin rolü, toplumsal muhalefet biçimleri ve devletin meşruiyet arayışları üzerinden incelenecektir. Aynı zamanda bu iç konjonktür, Avrupa'daki güç dengeleri,

emperyalist rekabet, dünya ekonomisine eklemelenme süreçleri ve savaşların yarattığı kırılmalar gibi “Avrupa konjonktürü”nün belirleyici öğeleriyle birlikte değerlendirilecektir. Böylece, iki siyasal örgütün de kendi dönemlerine özgü fakat birbirini de kısmen devam ettiren tarihsel şartlar içinde şekillendiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Sonuç olarak bu bölüm, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nı, yalnızca ideolojik programları ve siyasal pratikleri üzerinden değil, aynı zamanda içinde doğdukları iktisadî, toplumsal ve uluslararası yapıların belirleyiciliği çerçevesinde konumlandırmayı amaçlamaktadır. Bu sayede, her iki yapının da “kurucu” nitelikteki rollerinin, dönemin yapısal dönüşümleriyle nasıl iç içe geçtiği daha açık biçimde ortaya konulabilecektir.

Dönemin İktisadî Yapısı: İmkânlar, Sınırlılıklar ve Kırılganlıklar

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nın tarih sahnesine çıktıkları dönemler, imparatorluğun ve ardından genç Cumhuriyet’in dünya kapitalist sistemiyle ilişkilerinin derinleştiği, iktisadî bağımlılık ve yeniden yapılanma süreçlerinin hızlandığı yıllara tekabül etmektedir. Bu nedenle, her iki siyasal örgütlenmenin ideolojik yönelimlerini, programatik tercihlerini ve toplumsal dayanaklarını anlayabilmek için, öncelikle içinde bulundukları iktisadî koşulların çözümlenmesi gerekmektedir. Aşağıda, önce İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ortaya çıktığı geç Osmanlı döneminin ekonomik yapısı ele alınacak; ardından, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın şekillendiği erken Cumhuriyet yıllarının iktisadî çerçevesi incelenerek iki dönemin süreklilik ve kopuş noktaları tartışılacaktır.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Doğuş Konjonktüründe İktisadî Yapı

Hernekadar Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 19. yüzyılın son çeyreğinde oluşmuşsa da bu dönemin iktisadi yapısının anlaşılabilmesi 19. yüzyılın ilk yarısındaki gelişmelere bağlı olduğundan bu bölümü daha erken tarihlerden başlatmak bir zorunluluk arz etmektedir. 19. yüzyılın Osmanlı Devleti açısından belirleyici özelliği dışa bağımlılık biçiminde şekillendiğinden ve bu dışa bağımlılığın simgesini Balta Limanı Ticaret Anlaşması oluşturduğundan, 19. yüzyılın son çeyreğindeki iktisadi yapının irdelenmesini bu anlaşma ile başlatmak isabetli olacaktır.

Balta Limanı Eşiği: Serbest Ticaret, Bağımlılaşıma ve Yarı-Sömürgeleşme

Osmanlı Devleti 19. yüzyıldan çok daha önceleri, “kapitülasyon” adı altında Avrupa devletlerine çeşitli ekonomik imtiyazlar tanımıştı. Bu arada Avrupa’da özellikle İngiltere, sanayi devrimini gerçekleştirmiş ve ürün fazlasını gittikçe artan oranlarda ihraç etmeye başlamıştı. Bu ticaret patlaması İngiltere’nin Osmanlı Devleti ile olan ticaret ilişkilerine de yansıyor, 18. yüzyıl boyunca 250.000 sterlinin altında kalmış olan İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne ihracatı, 1812’de 311.000, 1820’de 788.000, 1830’da 2.700.000 ve 1836’da 3.700.000 sterlinlik bir değere ulaşmıştır.³ Y. Sezai Tezel’in değerlendirmesine göre 24 yılda 12 misli artışa yol açan bu ticaret patlamasının sonucu ticaretle ilgili Osmanlı kurum ve düzeltmelerinin piyasa ilişkileri açısından engel sayılabilecek bir konuma düşmesi ve yeni kurum ve düzenlemelerin gerekli hale gelmesidir.⁴ XIX. yüzyıl başında Osmanlı-Avrupa ticaret rejiminin temelini kapitülasyonlar ve bunlara dayalı ahidnâmeler oluşturuyordu. Yabancı tüccarlardan alınan gümrük resmi nominal olarak yüzde 3 düzeyinde sabitlenmişti; buna karşılık, II. Mahmud döneminde artan askerî harcamalar ve Asâkir-i Mansûre ordusunun masrafları, devletin çeşitli adlarla ek resimler koymasına yol açtı. İhtisap, resm-i mîrî, kantariyye, ruhsatiyye, reftiyye ve damga gibi kalemler üzerinden alınan ilave vergiler ve gelir sağlamak ve üreticiyi araçlara karşı korumak amacıyla bazı stratejik ürünlerde yed-i vahid (devlet tekeli) uygulamasına geçilmesi başta İngilizler olmak üzere yabancı tüccarları rahatsız eden bir mali yük haline geldi.⁵

Bu iktisadî gerilim, Mehmed Ali Paşa’nın isyanı ve Mısır meselesiyle birleşince, Osmanlı Devleti’ni Avrupa diplomasisinin merkezine yerleştiren daha geniş bir “Doğu Sorunu” bağlamının parçası hâline geldi. 1830’lu yıllarda İstanbul yönetimi Mehmed Ali’ye karşı İngiltere’nin desteğini kazanmaya çalışırken, Londra da hem Mısır krizi üzerinden hem de Rusya’nın Boğazlar ve Doğu Akdeniz’de artan nüfuzuna karşı Osmanlı Devleti’ni yeniden kendi yörüngesine çekmeyi hedefliyordu. Bu ortamda, ticaret antlaşması fikri yalnızca iktisadî bir düzenleme değil, Mehmed Ali krizinin çözümünde ve Osmanlı-Britanya ilişkilerinin yeniden tanımlanmasında kullanılabilecek bir diplomatik koz olarak da ortaya çıktı.⁶

³ “Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Üçüncü Baskı, Kasım 1994, s.63.

⁴ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 63.

⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, “Baltalimanı Muahedesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), c. 5, İstanbul 1992, s. 38.

⁶ Mehmet Ali Paşa İsyanı ile Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi arasındaki ilişkilerin incelenmesi için bkz.: Serkan Demirbaş, “The Treaty of Balta Limanı’s Role in Anglo-Ottoman Relations during the Mehmet Ali Problem”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD) / Journal of History School (JOHS)* 8, sy. 24 (Aralık 2015), ss. 233–251.

İşte bu gereklilik ve ayrıca Mısır’da Mehmet Ali Paşa ayaklanması karşısında çaresiz kalan Osmanlı Devleti’nin İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkelerden yardım istemesi (tabii belli tavizler karşılığında), 1838’de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Anlaşması’na yol açtı. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti dış ticaret üzerinde sahip olduğu tekeller düzeninden ve olağanüstü vergiler uygulama hakkından vazgeçiyordu. İhracata uygulanan vergileri % 12 olarak belirliyor, ithalattan alınan vergiyi ise % 5 olarak saptıyordu. Yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılarak önemli bir avantaj elde ediyorlardı.⁷ 1838’den 1846’ya kadar olan süre içinde benzer anlaşmalar diğer devletlerle de imzalanarak⁸ Osmanlı ticaret düzeni dünyanın en liberali konumuna geliyordu.⁹ Bu sözleşmeler ile Anadolu, gelişen Batı’ya pazar olarak açılıyordu ki, ekonomideki bu tip bir liberalleşmenin toplumsal ve siyasal düzlemde düzenlemelere yol açmaması imkansızdı.¹⁰ 1839’da Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayûnu) ekonomik yapının gereksindiği siyasal ve sosyal düzlemdeki reformları gerçekleştirme amacını taşıyordu. 1839 tarihli bu olay Osmanlı Devleti’nde gerçek anlamda Batılılaşma hareketlerinin başlangıcı olarak değerlendirilir.

Batılı devletler Osmanlı ülkesini kendilerine pazar olarak değerlendirilip, buna yönelik düzenlemeleri sağlarken, Osmanlı idarecileri de Batı’ya yönelmekten birtakım çıkarlar beklemiş olmalıydılar. 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı merkezi yönetimi zayıflamış, “ayan” adını taşıyan birtakım bölgesel güçler, merkezin denetimi dışına çıkmışlardı. Bu durum Osmanlı bürokrasisini son derece rahatsız ediyordu. Böylece Tanzimat ile başlayan Batılılaşma hareketlerinin amacı ilk elde merkezi devleti kuvvetlendirme biçiminde şekillendi.¹¹ Bu amaç, ayanların, harç koymaları, rüşvet almaları, piyasa ilişkilerine belirsizlik getiren yasaklama ve karışmalara başvurmalarından rahatsızlık duyan başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerce de¹² paylaşılıyordu. Osmanlı bürokrasisinin kapitalist dünya ekonomik sistemine bu denli geniş boyutlarıyla girmek istemesinin ardında yatan bir başka neden de, bürokrasinin, Osmanlı Devleti’nin dünya ekonomik

⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Ağustos 1994, s.18.

⁸ Fransa -1838; Hansa Alman Birliği, Birleşik Devletler, Sardunya- 1839; İsveç, Norveç-Hollanda, Prusya, Belçika, -1840; Danimarka, Toskana- 1841.

⁹ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi - Ondokuzuncu Yüzyıl*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, Ekim 1993, İstanbul, s.51.

¹⁰ Ali Gevgilili, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, 2. Baskı İstanbul, Baylam Yayınları, Kasım 1989, s.31.

¹¹ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. Baskı, Ankara, İmge, Eylül 1994

¹² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 64.

ağına girmesinden gelir elde etme ve bu ağ içinde yer alma çabası olabilir.¹³ Ayrıca bürokrasinin “kul sistemi”nden kurtulma isteği de siyasal ve sosyal haklar düzeninde bir takım değişiklere gidilmesinde rol oynamıştır.¹⁴

Merkezi devleti güçlendirme amacı taşıyan Tanzimat reformları, 1838’de İngiltere ile imzalanan Ticaret Anlaşması başta olmak üzere ticaret anlaşmalarıyla birlikte yürürlüğe girdiğinden, bir yandan merkezi iktidarın toplumu bütün yönleriyle denetleyebildiği otokratik ve merkezileşmiş yeni bir sistem ortaya çıkarırken,¹⁵ diğer yandan da uzun vadede merkezi devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açmıştır.¹⁶

Ticaret Antlaşmalarının Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yapısındaki Dönüştürücü Etkileri

Osmanlı Devleti dünya kapitalist sisteminin içine girdikten sonra, toplumsal düzenini de bu yeni duruma uygun hale getirmek gereğini duymuştu. Bu bir anlamda kapitalizmin Osmanlı ülkesinin toplumsal yapısına bir unsur olarak katılmasını, dünya kapitalizminin İmparatorluk içine girişine bağlamak anlamını taşır.¹⁷

Ticaret sözleşmeleri sonucunda Avrupa’nın gelişmiş ülkeleri için adeta açık pazar haline gelmiş olan Anadolu’nun tarımsal yapısında önemli bir değişiklik ortaya çıkarak, Anadolu köylüsü önceki dönemlerden daha güçlü bir biçimde pazar ilişkilerinin içine girmiştir.¹⁸ Osmanlı klasik toprak modelinin küçük

¹³ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 51.

Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki ticaret ilişkisinin kurumsallaşmasının Osmanlı bürokratlarının istencinden çok, büyük ölçüde Osmanlı bürokrasisine devletler-arası sistem tarafından dayatıldığı yönünde görüşlerin yanısıra (Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, Sabri Tekey (Çev.), İstanbul, İletişim, 1989 s.51); Kasaba’nın görüşüne yaklaşan değerlendirmeler de yapılmaktadır. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Yavuz Alogan (Çev.), 2. Baskı, İstanbul, Sarmal Yayınevi, Ekim 1995, s.10’da “... Türklerin kendi imparatorluklarına, sanayileşme aşamasındaki Britanya ve Avrupa’nın oluşum halindeki dünya ekonomisinde bir yer bulma konusunda, ondokuzuncu yüzyılın başlarında gösterdikleri kararlılığı.” biçiminde bir değerlendirme de bulunmaktadır. Ancak Ahmad’ın bahsettiği Batı sistemi içinde yer alma kaygısının, Kasaba’nın söz konusu ettiği Osmanlı bürokrasisinin ekonomiden pay kapma mücadelesinin ötesinde bir anlamı olduğu da şüphesizdir.

¹⁴ “Sadakat”ın yerini “kurallar”ın alması onsekizinci asır sonundan itibaren ortaya çıkan yenilikçilerin baş uğraşı olmuştu.” (M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, c. I (1889–1902), 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, s. 57).

¹⁵ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 129.

¹⁶ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı–Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988, s. 163.

¹⁷ Pamuk, *100 Soruda Osmanlı–Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 17.

¹⁸ Pamuk, *100 Soruda Osmanlı–Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 174.

üreticilere dayanması¹⁹ geniş bir ticari faaliyetin ve yaygın bir araçlar sınıfının, dünya pazarlarına açılma sürecine eşlik etmeleri sonucunu doğurmuştur.²⁰ Anadolu'nun özellikle Batı bölgeleri Avrupa mamul mallarının pazarı olurken, yine Batı Anadolu ve Balkanlardaki tarım bölgeleri de ticaret yoluyla, tarımsal ürün ihracatçısı olarak Avrupa'ya bağlanıyordu.²¹ Böylece Osmanlı ihracatında bir patlama gerçekleşmiştir. 1830-32 yılları ile 1909-11 yılları arasındaki ihracat cari rakamlarla 5.8 katlık,²² aynı dönemdeki ithalat ise yine cari rakamlarla 8.4 katlık bir artış göstermiştir.²³ İhracatta en hızlı genişleme yüzyıl ortasındaki 1840-73 döneminde gerçekleşmiştir.²⁴ 1840-42 yıllarında 5 milyon sterlin olan ihracat 1870-72 yıllarında 19 milyon sterline çıkmıştır.²⁵ “Ondokuzuncu yüzyıl ortasındaki ihracat artışından en çok yararlanan grup, Onsekizinci yüzyıl sonunda Batı Anadolu'daki ticaret ağındaki stratejik konumları ele geçirmiş bulunan gayri müslim araçlar oldu.”²⁶ Gayri-müslimlerin ticaretteki bu yeri almaları büyük ölçüde kapitülasyon rejiminin sonuçlarıyla ilintilidir.²⁷ Gayri-müslimler kapitülasyon hukukunda yer alan “mahmilik” müessesesinden yararlandılar. Mahmilik, elçilik ve konsoloslukların hizmetinde bulunan gayri-müslimlerin, Osmanlı yönetimi bakımından aynen hizmetinde bulundukları yabancıların statüsüne sahip olmalarıydı. 1838'den itibaren elçilik veya konsolosluk hizmetinde olmayanlar da, ticaret sözleşmelerinin yabancı devlet uyruklarına sağladığı avantajlardan yararlanabilmek için mahmilik statüsüne girmeye ve giderek de tabiiyet değiştirmeye başladılar.²⁸ Böylece ortaya ticaret sözleşmelerinin ve kapitülasyonların getirdiği haklardan yararlanan ya da daha doğru bir söyleyişle bu haklardan yararlanarak güçlenen bir “azınlık burjuvazisi”²⁹ çıkıyordu.

¹⁹ Zafer Toprak, “*Milli İktisat*” (1908–1918), Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 518; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 98.

²⁰ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 22.

²¹ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 13.

²² Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 33, tablo 2.4.

²³ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 34, tablo 2.5.

²⁴ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 39.

²⁵ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 33; Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 68. Aynı dönem içinde ithalat ise 6 milyon sterlinden 22 milyon sterline yükselmiştir.

²⁶ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 86.

²⁷ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)*, 2. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 10.

²⁸ Sina Akşin, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim* 2 (Yaz 1977), s. 38.

²⁹ “Azınlık burjuvazisi” deyiimi Sina Akşin tarafından kullanılmıştır (Akşin, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, s. 38). Akşin, Tanzimat sonrası Osmanlı sınıf yapısını şu biçimde kategorize etmektedir:

I. Yönetenler

Genişleyen dış ticaret ekonomik yapı üzerindeki iki noktada etkili oldu: Birincisi, yukarıda belirttiğim, tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması; ikincisi ise sanayileşmiş ülkelerden ithal edilen mamul malların rekabeti karşısında zanaatlara dayanan üretim faaliyetlerinin gerilemesidir.³⁰

Ticaret Anlaşmaları ile Avrupalı devletlere düşük gümrük oranları ile Osmanlı ülkesine mal ihraç etme olanağı tanınırken, iç gümrüklerin yüksek tutulması Osmanlı ülkesi içinde üretilen ürünlere olan talebi düşürüyordu.³¹ Böylece Baltalimanı ve diğer anlaşmaların etkisi ile el tezgâhları üzerinde gerileme ve yıkıma yol açmış oluyordu.³² Ancak geleneksel zanaatların bir kısmının önemli bir direnme gösterdikleri ve bütünüyle yokolmadıkları öne sürülmektedir.³³ Yabancı rekabetine dayanan zanaatların bir kısmı, ithal malların ulaşamayacağı (ulaşım sorunu ve pahalılığı yüzünden) iç bölgelerde yer almaktaydılar. Diğer bir kısım zanaat dalında ise ithal mallardan daha ucuza mal imal edebilme özelliğinden dolayı, bu zanaat dalları da rekabete dayanabiliyorlardı.³⁴ Yine de gösterilen bu direnme uzun vadede yerli zanaatların gerileyişini durduramamıştı.

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, ithalatın büyük bölümü mamul tüketici mallarından oluşuyor; ihracat ise çeşitli gıda maddeleri ve hammaddelere dayanıyordu.³⁵ Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık

A. Merkezle bağlı icrai yönetenler – Alafranga yönetenler / Alaturka yönetenler

B. Ademimerkezi yönetenler (ayanlar)

C. Ulema

II. Azınlık burjuvazisi

III. Yönetilenler – Kentliler, köylüler, göçebeler III. Yönetilenler – Kentliler, köylüler, göçebeler (1- Tüccar, 2- Esnaf, 3- Yabancı sermaye yanında işçi).

Bu azınlık burjuvazisi içinde de, İstanbul'da ve öteki önemli şehirlerde bankacılığı ellerinde tutan Ermeniler (bürokrasi içinde de önemli görevleri vardı) ve Osmanlı hükümeti tarafından da tanınan Ortodoks Kilisesi'ndeki güçleri ve Balkanlar ile Batı Anadolu'daki nüfus yoğunluklarıyla Rumlar, diğer gayri-müslim topluluklardan ayrıcalıklı bir konuma sahiptirler (Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 87)

Böylesi bir ekonomik yapı içerisinde Türkler ticaretten uzak kalmayı tercih ediyorlardı. "Türklerin ticaret ve modern sanayi faaliyetine girmekte isteksizlik göstermeleri yalnızca, bu tür ekonomik faaliyetlerin Avrupa hegemonyası koşullarında kazançlı olmadığını yaşayarak görmeleri yüzündendi." (Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985, s. 56, dn. 35).

³⁰ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 16.

³¹ İç gümrüklerin bir başka etkisi de bunlara tâbi olmayan yabancı uyruğuna sahip gayrimüslimlerin, bu iç gümrüklere tâbi olan Müslüman-Türk tacirlerin yerini almasıydı.

³² Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s. 167. Pamuk, bu yargıda bulunduğundan sonra "Son yıllarda yapılan araştırmalar yerli imalat faaliyetlerinin önemli bir direnme gösterdiklerine işaret etmektedir." diye yazmaktadır.

³³ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, s. 63.

³⁴ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, s. 63.

³⁵ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 32.

Avrupa emperyalizminin bir yarı-sömürgesi görüntüsü çizmekteydi.³⁶ En gelişmiş sektör olan dokumacılık, Avrupa rekabeti karşısında iyiden iyiye gerilemiştir. 1880'lere gelindiğinde ithal mallarının payı, yerli tüketim içinde % 80'ler düzeyinde sabitlenmiştir.³⁷ 1820-22'de (1911'deki sınırlar içinde kalan alan dikkate alınmıştır) 450 ton pamuklu kumaş ve 150 ton pamuk ipliği ithal edilmişken, 1870-72'de bu rakamlar 20.300 ton pamuklu kumaş ve 9100 ton pamuk ipliği olarak gerçekleşmiş; 1894-96 yıllarında da bu rakamlar sırasıyla 26.950 ton ve 11.150 tona ulaşmıştır.³⁸

18. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, bütün bu süreçler sonucunda Osmanlı iktisadi yapısı belirgin biçimde dışa bağımlı bir nitelik kazanmıştı. İhracatın gövdesini buğday ve arpa gibi hububatın yanı sıra pamuk, tütün, yün, deri tarımsal hammaddeler oluştururken; ithalat kalemleri gitgide daha fazla şeker, kahve ve boya maddeleri gibi “kolonyal” ürünler ile tekstil, hırdavat ve cam eşya türünden mamul tüketim mallarına kaymıştı.³⁹ Dış ticaret hacmi mutlak olarak büyümekle birlikte, Quataert'in hesapladığı üzere, 19. yüzyıl boyunca dünya ölçeğinde uluslararası ticaret yaklaşık altmış dört kat artarken Osmanlı dış ticaretindeki artış on-on altı katla sınırlı kalmış; böylece imparatorluğun küresel ticarettteki payı görece olarak azalmıştır.⁴⁰ 1914'e gelindiğinde tarımsal üretimin yalnızca yaklaşık dörtte birinin ihraç ediliyor, geri kalan kısmın ise iç pazarda el değiştiremiyor olması, uluslararası ticaretin görünürlüğüne karşın asıl iktisadi dinamizmin hâlâ iç ticaret ağlarında yoğunlaştığını göstermekteydi (Quataert, s.129). Bu kompozisyon, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemi içindeki yerini açık biçimde ortaya koymaktaydı: İmparatorluk, tarımsal ürün ve hammadde ihraç eden, buna karşılık sanayi mamulleri ithal eden ve büyük güçlere ticari-mali bakımdan bağımlılığı giderek artan bir “yarı-sömürge çevre ekonomisi” görünümünü kazanmıştı.

Bu dış ticaret rejimi ve dünya ekonomisine eklemlenme süreci, yalnızca üretim ve sınıfsal yapı üzerinde değil, nüfusun mekânsal dağılımı üzerinde

³⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985*, 3. baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990, s. 11; Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, çev. M. Akkaş, 2. baskı, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995, s. 45.

³⁷ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s.139; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985*, s.12.

³⁸ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 215, tablo E 5.2. 1820–22 yıllarında 330 ton olan yünlu kumaş ithalatı; 1880–82'de 2800 tona; 1894–96'da 330 tona ulaşmıştı (Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 216, tablo E 5.3).

1820–22'de, 1911 sınırları içinde kalan alanda, ithal edilen pamuk ipliği ve pamuk kumaş toplam yerli tüketim içinde % 4 idi. 1870'lerin başında bu oran % 80'i aştı (Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 138).

³⁹ Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge University Press, 2. baskı, 2005, s.128

⁴⁰ Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, s. 125.

de belirgin etkiler yaratmıştır. 19. yüzyıl boyunca, imparatorluğun giderek büyüyen dış ticaretine hizmet eden liman kentlerinin yükselişi sayesinde, nüfusun kıyı bölgelerinde belli odaklarda yoğunlaştığı görülür. Demografik açıdan bakıldığında, liman şehirleri genel nüfus artışına kıyasla çok daha hızlı büyümüşlerdir. Bu kentlerin çoğu derin su limanlarıydı ve önce kervan yolları, daha sonra demiryolları ile hinterlandlarına sıkı biçimde bağlanmışlardı. Büyümeyle göstermek için, Balkan, Anadolu ve Arap vilayetlerinden üç liman kentinin nüfus artışını örnek vermek yeterlidir. Bugünkü Yunanistan sınırları içinde kalan Selanik limanı, 1800’de 55.000 olan nüfusunu 1912’de 160.000’e çıkarmıştır. Anadolu’nun batı Ege kıyısındaki seçkin liman kenti İzmir, 1800’de yaklaşık 100.000 kişiyi barındırmakta (16. yüzyıl sonuna göre iki katı) ve 1914’te 300.000’e ulaşmış bulunmaktadır. Bugünkü Lübnan’da yer alan Beyrut ise, 1800’de 10.000 kişilik küçük bir kasabadan, 1914’te 150.000 nüfuslu büyük bir kente dönüşmüştür.⁴¹

Buna karşılık, iç kesimlerdeki kasaba ve şehirlerin nüfusu çoğu zaman durağan kalmış ya da gerilemiştir. Kimi zaman bunun nedeni siyasal gelişmelerdir: Belgrad’da nüfus, 19. yüzyılın başlarında Sırp devletinin yükselişine eşlik eden iç çatışmalar sırasında 25.000’den 8.000’e düşerek üçte iki oranında azalmıştır. Diyarbakir’de yaşayanların sayısı ise 1830 ile 1912 arasında, kentin ticaret yollarının önem kaybetmesi sonucu 54.000’den 31.000’e gerilemiştir. Ankara, Anadolu içlerinde tiftik yünü, kumaş ve iplik üretimiyle önemli bir imalat merkezi iken, 19. yüzyılın ilk yarısında bu tekeli uluslararası rekabet karşısında kaybetmiş; ancak daha sonra İstanbul’dan gelen Anadolu Demiryolu’nun nihai durağı hâline gelmesiyle birlikte yeniden canlanmış ve 1914 itibarıyla nüfusunu yaklaşık bir yüzyıl önceki düzeyine geri taşımıştır.⁴²

Böylece dünya ticaretine açılma süreci, bir yandan dış ticaret hacmini ve liman kentlerinin zenginliğini artırırken, diğer yandan kıyı ile iç kesimler, liman kentleri ile geleneksel iç pazar şehirleri arasında derinleşen iktisadî ve toplumsal asimetriler yaratmıştır. Bu asimetriler, hem yeni bir ticaret burjuvazisinin ortaya çıkışını hem de dış ticaret ve finans alanında güçlenen gayrimüslim araçlar ile devlet gelirindeki payı görece gerileyen Müslüman-Türk bürokrasisi arasındaki gerilimleri anlamak bakımından, yüzyılın son çeyreğinde İttihat ve Terakki kadrolarının besleneceği siyasal-toplumsal zemini hazırlayan belirleyici bir arka plan sunmuştur.

Emperyalist devletlerin “ekonomik alanı” haline gelen⁴³ Osmanlı Devleti’nde, Avrupa sermayesinin nüfuzu ve bunun sonucu olarak aracı işlevi gören ticari

⁴¹ Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, s. 115.

⁴² Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, ss. 115–116.

⁴³ Yuri Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasa-

etkinliklerin gelişmesi, Tanzimat'ın özel mülkiyete sağladığı güvenceyle birlikte, gayri-müslim tüccarlardan oluşan yeni bir orta sınıfın doğmasına da yol açmıştı.⁴⁴

Bu “yeni gelişen sınıfın toplumsal sınırları ile İmparatorluk nüfusunun etnik farklılaşmasının çakışması, bu sınıf ile geleneksel düzeni temsil eden bürokrasi arasındaki çelişkiyi hem farklı bir görünüme soktu, hem de şiddetlendirdi.”⁴⁵ Daha önce bu “azınlık burjuvazisi”nin özelliklerinden bahsetmiştim. Bu sınıf ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte müslüman- Türk unsurları geri plana itmişti. Ve böylece müslüman-Türk unsurların bir anlamıyla “düşmanı” olmuştu. Müslüman-Türk tâcir ve zanaatkarların yanısıra, Keyder'in yukarıdaki saptamasından da anlaşılacağı gibi bir başka unsur daha, gayri-müslimlerin bu ekonomik üstünlüklerinden rahatsızlık duymaya başlamıştı. 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı ülkesinin ekonomik alanda yaşadığı dönüşümler sonrasında, ticaretten kazanç sağlayan bürokratik seçkinler zümresi değil, gayri-müslim tüccarlar ve bunların büyük şehirlerdeki uzantıları banker ve sarraflardı⁴⁶. Ve bu sınıflar için Osmanlı Devleti'nin otoritesinin zayıflaması tercih edilen bir durumdu⁴⁷. Böylesi bir durumda, kendi “sınıfsal” varoluşunun devletin varlığı ve güçlü olmasına bağlı olduğunun bilincindeki bürokrasi ile komprador gayri-müslim burjuvazi arasında bir çatışma ortamının doğmaması imkansızdı. Kaldı ki, bürokrasinin imparatorluğun gelirinden aldığı pay da, bu komprador burjuvazinin aldığından tersine, küçülüyordu⁴⁸.

1854'de başlatılan dış borçlanma süreci sonunda Osmanlı Devleti dış borçlarını ödeme güçlüğü içine düşmüş ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına razı olarak bir takım resimlerin, tuz vergisinin, ipek öşürünün ve tütün ticaretinin gelirlerini bu kuruma bırakmak zorunda kalmıştır. 1881'de kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi, zamanla “devlet içinde devlet” konumuna yükselerek Osmanlı ekonomisini denetlemeye başlamıştır⁴⁹.

noğlu, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974, s. 145.

⁴⁴ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, ss. 23–24.

1838–1846 arasındaki dış ticaret anlaşmalarına ek olarak Osmanlı Devleti, 1854'te dış borçlanma sürecini başlatmış, 1850'de demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye imtiyazlar vermişti (Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 164). 1858 tarihli, toprakta özel mülkiyeti yasallaştıran Arazi Kanunnâmesi ve 1856 Islahat Fermanı ile dünya ekonomisine entegrasyonun üstyapısal kurumlarını biçimlendirmiştir (Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, s. 32).

⁴⁵ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 44.

⁴⁶ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 35.

⁴⁷ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, passim.

⁴⁸ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 35.

⁴⁹ 1911'de Düyûn-ı Umumiyye'deki görevli kadrosu 8.931 kişiyi bulmuştu ki, Osmanlı Maliye Nezareti'nde bu kadar memur yoktu (Bernard Lewis, “Düyûn-ı Umumiyye”, *Encyclopaedia of*

Bu dönemdeki sanayi tesisleri hakkında bilgi çok azdır. 1840'larda, esas olarak ordunun, saray ve devlet kesiminin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla devlet mülkiyetinde bir dizi sanayi tesisi kuruldu⁵⁰. Pamuk, bunlardan en az üçünün pamuklu tekstil alanında üretim yaptığını yazarken⁵¹, Tezel, toplam işletme sayısını 160 olarak vermektedir⁵². Bu fabrikanın çoğu ithalatın rekabetine dayanamayarak kısa zamanda çökmüştür⁵³.

1913 ve 1915 Sanayi Sayımları⁵⁴ 1908 öncesinde kurulan işletmelerin listelerini de içermektedir⁵⁵. Bu sayımlara göre 1908 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti içinde 20 un değirmeni, 8 makarna⁵⁶, 6 konserve, 1 bira, 1 buz, 2 tütün, 3 tuğla, 3 kireç, 2 porselen, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 kutu, 7 yün, 2 pamuklu dokuma, 36 ham ipek ipekli dokuma, 5 "sair" dokuma, 8 sigara kağıdı, 5 madeni eşya, 1 kimyasal ürün, 2 yağ, 2 sabun, (en az) 6 debbağat işletmesi kurulmuştu.

Yukarıdaki tablodan ortaya çıkan sonuç 19. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde Osmanlı Devleti, mamul mallar ithal eden, tarımsal ürün ihraç eden, büyük miktarlara varan dış borç sahibi, son derece az sayıda sanayi işletmesine sahip, Avrupa emperyalizminin yarı-sömürgesi konumunda bir yapıydı.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Doğuş Konjonktüründe İktisadî Yapı

Bu nedenle, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ortaya çıktığı iktisadî bağlam, bir yandan geç Osmanlı'nın yapısal mirasıyla süreklilik arz ederken, diğer yandan İttihatçı savaş ekonomisi, nüfus hareketleri ve mülkiyet ilişkilerindeki köklü dönüşümler nedeniyle önemli kopuş unsurları da taşımaktadır. Dış ticaret kompozisyonu, tarımsal üretimin ana çizgileri, sanayinin geri düzeyi ve dış borçluluk gibi göstergeler bakımından 1910'lar ile 1920'ler arasında

Islam, c. II, Leiden: Brill, 1965, s. 677).

⁵⁰ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 146.

⁵¹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 147.

⁵² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 73.

⁵³ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 73.

⁵⁴ *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, yay. haz. A. Gündüz Ökçün, 2. basılış, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971.

⁵⁵ Bu istatistikler 1913 sonrası sınırlar içindeki işletmeleri yansıtmaktadır. Ayrıca Korkut Boratav bu listenin 1908'den önce kurulmuş sayım tarihine kadar tasfiyeye uğramış kuruluşları ve Adana, Samsun Tarsus'ta bilinen sinai tesislerini kapsamadığını belirtmektedir (Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908–1995*, s. 12).

⁵⁶ Boratav bu rakamı 2 olarak vermektedir. Ancak istatistiklerin birinci grup (Gıda Sanayi) ikinci şubesi olarak ele alınan Makarna İmalatı kısmında 9 kuruluşun ismi sayıldıktan sonra "1913'de işlemeye başlamış olan bir fabrika müstesna olmak üzere diğerleri 20 yıldan fazla bir süreden beri mevcuttur" denilmektedir. İstatistiklerin yayın tarihinin 1917 olduğu düşünüldüğünde 1908 öncesi 8 işletme olduğu kabul edilmelidir.

derin bir yapısal kırılmadan söz etmek güçtür; Cumhuriyet yönetimi, büyük ölçüde tarımsal ürün ve hammadde ihracına, sanayi mamulleri ithaline dayalı, sınırlı sayıda fabrikadan oluşan bir sanayi dokusunu devralmıştır. Buna karşılık, savaşlar, işgaller, tehcirler ve mübadele süreçleri sonucunda ticaret ve sanayi burjuvazisinin etnik bileşimi büyük ölçüde değişmiş; geç Osmanlı döneminin gayrimüslim ağırlıklı ticaret burjuvazisinin yerini, sermaye birikimi ve örgütlenme kapasitesi son derece sınırlı, dağınık bir Müslüman/Türk girişimci kesimi almaya başlamıştır. Bu çifte durum –iktisadî yapıda süreklilik, sermaye sınıfının bileşiminde kırılma– Cumhuriyet Halk Fırkası’nın ekonomi politikalarının hem “Osmanlı mirası” ile hesaplaşma hem de yeni bir “millî iktisat” ve “millî burjuvazi” inşa etme iddiası taşımasını beraberinde getirmiştir.

Bu çerçevede, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın geliştiği iktisadi ortamı anlamak için, önce devralınan yapının ana hatlarını, yani Osmanlı mirasını kısaca ortaya koymak gerekmektedir. Aşağıdaki alt bölümde bu miras, sanayinin düzeyi, tarımsal üretim kapasitesi, dış ticaret kompozisyonu ve mali egemenlik sorunları bakımından ele alınacak; daha sonra Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında izlenen politikalar, bu mirasın süreklilik ve kopuş dinamikleri ışığında tartışılacaktır.

Yetersiz Sermaye Birikimi ve Kırılgan Ekonomi: Osmanlı Mirası

Ulusal Mücadele Türkiye’si, iktisadî bakımdan hem yapısal zayıflıkları hem de savaş yıkımını üzerinde taşıyan bir Osmanlı ekonomisini devraldı. XX. yüzyıl başına gelindiğinde imparatorlukta temel sanayi kolları (ağır sanayi, makine yapımı, metalürji vb.) kurulmamış, sanayi üretimi büyük ölçüde iç pazar için tüketim malları üreten küçük imalathanelerle sınırlı kalmıştı. A. Gündüz Ökçün’ün yayına hazırladığı 1913–1915 Sanayi Sayımı, sanayinin maden üretimi ve tarımla sağlıklı bir bütünleşme gösteremediğini, tarımsal ürünlerin ve madenlerin önemli kısmının içerde işlenmeden ihraç edildiğini açık biçimde ortaya koyar.⁵⁷ 1913 ve 1915 Sanayi Sayımları sonuçlarına göre sanayi alanında faaliyet gösteren asli ve tali müessese sayısı 1913 yılı için 269 ve 1915 yılı için 282’dir.⁵⁸ Bu rakamların sektörlere dağılımı ise şu biçimdedir.

⁵⁷ Gevgilili, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, s. 44.

⁵⁸ *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, tablo I.

Tablo I: 1915 Yılı Sanayi İşletmeleri⁵⁹

	1915 (Asli ve Tali Kuruluş Sayısı)
Gıda Sanayii	78 (% 27.7)
Toprak Sanayii	21 (% 7.5)
Deri Sanayii	13 (% 4.6)
Ağaç Sanayii	24 (% 8.5)
Dokuma Sanayii	78 (% 27.7)
Kırtasiye Sanayi	55 (% 19.5)
Kimya Sanayi	13 (% 4.6)

1915 yılında sayılan 282 işletmenin 264'ü “asli müessese” olarak adlandırılmaktadır. Asli müesseselerin % 94.3'ü (249 tanesi) muharrik (itici/devindirici) güç kullanmaktaydı. Devindirici güç olarak ağırlıklı olarak buhar makinesi ve içten yanmalı motorlar kullanılmaktadır.⁶⁰

Çalışan işçi sayısı için 1913 için 16975 ve 1915 için 14060'dır. Ortalama işçi sayısı ise (işletme başına düşen) 1913 için 75 ve 1915 için 81'dir.⁶¹

Sektörel dağılım, Cumhuriyet'in devraldığı sanayinin niteliğini daha da netleştirir. Sayımda kapsanan işletmelerin önemli bir bölümü gıda sanayii ve dokuma sanayiinde yoğunlaşmıştır; gıda işletmeleri 1913'te 76, 1915'te 78; dokuma işletmeleri ise 1913'te 75, 1915'te 78 adettir. İstihdamın yaklaşık yarısı tekstil sektöründe, dörtte biri ise gıda sanayiinde toplanmaktadır. Bu tablo, modern fabrika üretiminin hem sayı hem de istihdam bakımından son derece sınırlı, sektör olarak da ağırlıklı tüketim mallarına dönük olduğunu gösterir.

Cumhuriyet'in sınırları esas alındığında, yerli fabrika üretimi iç talebi karşılamaktan oldukça uzaktır. Yahya Sezai Tezel'in hesaplamalarına göre, 1923 dolaylarında yerli fabrika üretiminin yurtiçi tüketimi karşılama oranı yaklaşık olarak pamuklu kumaşlarda %10, yünülerde %40, ipekli kumaşlarda

⁵⁹ *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, tablo I.

⁶⁰ 264 Asli müessesenin kullanıldığı toplam devindirici güçler: 152 buhar makinesi, 11 su türbini ve çarkı, 131 içten yanmalı motor, 80 elektrik motoru (*Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, tablo IV).

⁶¹ *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, tablo VI. Bu rakamlara işletmelerdeki memurlar da dahildir. Daha önce 1913 ve 1915 yıllarındaki işletme sayılarını 269 ve 282 olarak vermiştim. Ancak 1915 yılı için verilen 264 asli müessesenin yalnızca 18'i işler durumda bulunmaktaydı (*Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, tablo VI). İşçi sayısının 1915 yılında düşmüş olmasına rağmen ortalama işçi sayısının yükselmesi bu olguyla açıklanabilir.

%5, sabunda %20, buğday ununda %60 düzeyindeydi; porselen, cam, çatal-bıçak ve şeker gibi mallar ise neredeyse bütünüyle ithalatla karşılanıyordu.⁶²

Sanayideki bu geri yapı, uzun savaş yıllarının tahribatıyla sarsılmış bir tarım sektörüyle birleşiyordu.

Buğday üretimi 1913-14 yılları ortalaması olarak 3.788.000 ton iken, 1921 yılında 2.042.000 tona düşmüştü.⁶³ Tütün, pamuk, fındık, kuru üzüm ve incir gibi önemli ihraç ürünlerinin üretimi de büyük oranda azalmıştı.⁶⁴

Tablo II: Başlıca İhraç Ürünleri Üretimi

(1000 Ton)	1913	1914	1919	1921
Tütün	53.31	43.38	19.66	15.58
K. Üzüm	69.0	60.8	25.20	33.9
İncir	209	17.6	15.4	21.3
Fındık	51	52	16	21.8
Pamuk (Bin balya)	120	135	20	15

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi 1914 yılından itibaren Osmanlı tarımında düşüşler başlamıştır (fındık ve pamukta artış görülmesine rağmen, bu iki üründe de 1915 yılında büyük bir düşüş görülmüştür). 1919 yılında en kötü durumuna gelmiş, 1920'den itibaren yükselişe geçmiştir. Aynı düşüş hayvan sayısında da görülmüştür. 1914 yılında 37.2 milyon baş olan koyun ve keçi sayısı 1918'de 22.2 milyon başa düşmüştü.⁶⁵ Benzer bir düşüş, at, eşek, katır, deve gibi yük hayvanlarında da görülmüştür. Savaşın başlangıcında 2.883.150 olan toplam at, eşek, katır, deve sayısı savaş sonunda 1.635.000'e düşmüştür.⁶⁶ Tarımın I Dünya Savaşı öncesi durumuna gelmesi uzun yıllar aldı. 1920'den

⁶² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, ss. 103–104.

⁶³ Vedat Eldem, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler ve Tartışmalar, 8–10 Haziran 1973*, der. Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 385 (aynı metin, *Turkish Politics and the Economy, 1908–1946: From the Revolution of 1908 to the End of the One-Party Era*, c. I, Aykut Kansu (der.), 1992 içinde de yer almaktadır).

⁶⁴ Eldem, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, s. 378.

⁶⁵ Eldem, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, s. 379.

⁶⁶ Hayri R. Sevimay, *Cumhuriyete Girerken Ekonomi*, İstanbul: Kazancı Kitap Tic. A.Ş., 1995, s. 94.

itibaren görülen üretim artışları sonucunda bile 1914 seviyesine varılamamıştır (Kuru incir hariç).⁶⁷ 1923 yılında gerçekleşen üretim miktarı⁶⁸ aşağıdaki gibidir.

Tablo III: Başlıca İbraç ürünlerinin 1923 Yılı üretimleri

	Tütün	K.Üzüm	İncir	Fındık	Pamuk
1923	26.09	36.0	28.2	23.1	80
(Tütün, K.Üzüm, İncir Fındık bin ton; pamuk bin balya)					

1922 yılında ise yetişkin hayvan ve keçi sayısı 15 milyon baştı.⁶⁹

Dolayısıyla Millî Mücadele'nin sonunda ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti, küçük üreticiliğin ve zanaatkarlığın hâkim olduğu, fabrika sanayinin son derece dar kaldığı, savaşlarla yıpranmış bir tarımsal ekonomi devralmıştır. Üretimin büyük kısmı hâlâ zanaatkâr ölçeğinde ve dağınık iç ticaret ağları üzerinden yürümekte; modern fabrika üretimi ise hem hacim hem teknoloji hem de iç talebi karşılama kapasitesi bakımından sınırlı bir ada oluşturmaktaydı.

Kısaca sanayi cephesinde üretimin yalnızca çok sınırlı bir bölümü, itici güç kullanan ve ücretli işçi çalıştıran modern fabrikalarda gerçekleştirilebilmektedir.⁷⁰ Tarım cephesinde de savaşların yarattığı tahribatın da etkisiyle belirgin bir gerileme sürecine girmiş; 1927'ye gelindiğinde dahi, toplam üretim düzeyi ve ürün bileşimi bakımından savaş öncesi dönemin seviyelerine tam anlamıyla geri dönülememiştir.⁷¹ Tarımdaki bu kalıcı gerileme ile sanayinin dar ölçekli ve kırılgan yapısı birlikte düşünüldüğünde, Cumhuriyet'in devraldığı bu iktisadî mirasın, ilerleyen yıllarda benimsenecek sanayileşme, devletçilik ve korumacılık politikalarının maddi zeminini oluşturduğu söylenebilir.

Savaşlar Ekseninde Sermaye ve Mülkiyet: Tasfiye, Yeniden Tahsis ve Etnik Dönüşüm

I. Dünya Savaşı, artık Osmanlı siyasal yaşamına tek başına egemen hale gelen OİTC'nin "milli burjuva" yaratma siyasetinin uygulanmaya konduğu bir döneme işaret eder. "Savaş dönemi, bir Türk kapitalist sınıfı geliştirmek, Türkleri iktisadi faaliyetlere sokmak, şirketler, bankalar, kooperatifler örgütlemek demek

⁶⁷ Çağlar Keyder, İzmir bölgesinin ancak 1926'da savaş öncesi düzeyde ihracat yapacak duruma geldiğini yazmaktadır (Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)*, s. 51).

⁶⁸ Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", s. 386.

⁶⁹ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 101, tablo 22.

⁷⁰ Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, ss. 44–45.

⁷¹ 1909–10'da hububat ekilen alan 50.335.399 dönüm iken 1927'de 34.896.83 dönümdü. Justin McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies* 19, sy. 2 (1993), s. 148, Appendix 4.

olan, “İktisadi Türkçülüğün” yeşerip serpildiği bir dönem oldu.”⁷² OİTC’nin bu siyaseti uygulamaya koyarken dayandığı toplumsal sınıf ve katmanlar daha önceden sözünü ettiğim, gayri müslim tacirler karşısında gerileyen müslüman-Türk tacirler; ithal malların rekabeti karşısında Anadolu pazarındaki üstünlüklerini yitiren ama tam anlamıyla yokolmayan zanaatkarlardı.⁷³

OİTC’nin bu politikasına koşut olarak, Anadolu’nun Ermeni nüfusuna uygulanan tehcir sonucunda Anadolu’nun gayri-müslim nüfusunda azalma meydana gelmişti. Bu dönemde Anadolu nüfusunun genelinde de bir azalma söz konusuydu. 1914’te 16.3 milyon olan Anadolu nüfusu⁷⁴ 1927 yılındaki nüfus sayımı sonucunda 13.6 milyon olarak biçimlenmişti. Yani % 17 oranında bir azalma söz konusuydu. 1914’te nüfusun % 80’i müslümandı. 1927’de bu oran % 99’a çıktı. Gayri-müslimlerin oranı ise % 1’e kadar gerilemişti.⁷⁵ Bu gerileyişte I. Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni tehcirinin yanısıra, Lozan Mübadele Antlaşması ile Anadolu’daki Rumların, Yunanistan’daki Türklerle mübadele edilmesinin payı vardı. Anadolu nüfusunun etnik yapısındaki bu değişme, iktisadi alanda da yankısını buldu, bulmaması da zaten imkansızdı.

1912 yılında, İmparatorlukta iç ticaretle iştigal eden 18.000 kadar işyerinin sadece % 15’i Türklere aitti; artizanal dükkanlar da dahil olmak üzere 6.500 kadar imalat işyerinin de sadece % 12’si Türklerini; 5.300 kadar serbest meslek sahibinin (doktor, mühendis, muhasebeci) % 14’ü Türkü⁷⁶ Bütün bu alanlarda Rum ve Ermeni nüfusun egemenliği vardı.⁷⁷

⁷² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakkî*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s. 277.

⁷³ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, ss. 104–105’de 1921 İmalat Sanayi Sayımı sonuçlarına göre 16000 el dokuma tezgahının varlığını (1913 sayımında sadece 1300 makine tezgahı olduğunu hatırlatarak), “dokuma sanayiinde ilkel tekniklerle çalışan küçük üreticiliğin, 19. yüzyılda uğradığı yıkıma karşın, önemini bir ölçüde koruduğu”nun göstergesi saymaktadır.

⁷⁴ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 97. Bu rakama Kars ve Artvin illeri o sırada Rus işgalinde olduğundan, Osmanlı Devleti nüfusu olan 15.9 milyona, bu iki ilin yaklaşık 400 bin olan nüfusu eklenerek ulaşılmıştır (s. 97, dn. 1). Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 67’de 1906 nüfus sayımı sonucu olarak (bugünkü sınırlar içinde) 15 milyon rakamı vermektedir.

⁷⁵ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 99. Keyder, gayri-müslimlerin oranının % 2.6 olarak vermektedir (Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 67.).

⁷⁶ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 98. Zafer Toprak da 1915 istatistiklerinde yer alan gerçek kişilere ait işyerlerinin % 19.6’sının Türk-İslam unsurunun elinde olduğunu yazmaktadır Toprak, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908–1918)*, s. 191).

⁷⁷ İzmir’de 20 yüzyılın ilk çeyreğinde, 1915 yılına kadar azınlıklardan 88, Türklere ise 7 doktor olduğunu; 2 Yahudi, 11 Ermeni, 14’ü Rum 27 azınlıklardan dava vekili, Türklere 9 dava vekili bulunduğu, 43 eczacıdan hiçbirinin Türk olmadığını bildirilmektedir. (Bezmi Nusrat Kaygusu, *Bir Roman Gibi*, İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955, ss. 16–17’den aktaran Bilge Umar, *İzmir’de Yunanlıların Son Günleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974, s. 59). Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)*, s. 71, dipnot 32’de 1915 yılında İzmir sanayi sermayesinin % 75’inin Rum, Ermeni ve Yahudilere ait olduğunu yazıyor. Ayrıca 3315 imalatha-

İktisadi alanda böylesine egemen olan gayri-müslimlerin gidişi, müslüman Türk unsurun burjuvalaşma sürecinin savaş içinde hızlı olmasının bir başka nedenini oluşturdu.⁷⁸ Böylece bu dönem taşra kökenli müslüman tüccarların ortaya çıktığı ve devlet mekanizmasıyla ilişki içinde büyük tüccar düzeyine yükseldiği bir süreç oldu.⁷⁹ İktisadi alanda gayri-müslimlerin tasfiyesiyle ortaya çıkan boşluk⁸⁰ Müslüman-Türk unsuru tarafından dolduruldu.⁸¹

Değerlendirme

OİTC'nin ve CHF'nin ortaya çıktıkları dönemlerin iktisadî profilleri, sanayileşmenin sınırlı kaldığı ve tarımsal üretimin belirleyici olduğu bir yapının ana hatlarını yansıtmaktadır. Üretim kompozisyonu büyük ölçüde tarıma dayanmakta; mamul mal üretimi dar sektörlerle sıkışmakta ve görece düşük bir düzeyde seyretmektedir. Bu yapı, dış ticaret kalıplarına da yansımış; ihraç kalemlerinin ağırlıklı tarımsal ürünlerden, ithalatın ise sanayi mallarından oluşması, iktisadî bağımlılık ve yapısal dengesizlik tartışmalarını besleyen temel göstergelerden biri olarak ortaya çıkmıştır.

19. yüzyıl boyunca derinleşen dış rekabet ve Osmanlı ekonomisinin uluslararası ticaret rejimine eklenme biçimi, bu sınırlı sanayi tabanını daha da kırılğan kılmıştır. Kapitülasyonların yarattığı asimetrilere ek olarak Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ve benzeri düzenlemelerin sağladığı avantajların, Avrupalı aktörler ile gayrimüslim ticaret çevrelerinin lehine işlediği; buna karşılık Müslüman-Türk ticaret ve zanaat kesimlerinin rekabet baskısı altında gerileme eğilimi gösterdiği değerlendirilebilir. İç ve dış ticarete belirginleşen bu güç kayması, Müslüman-Türk tacirlerin pazarın çevresine itildiği; zanaatkârların ise ucuz ve seri mamul üretimiyle rekabet etmekte zorlandıkları bir tablo üretmiştir. Bununla birlikte, söz konusu kesimlerin bütünüyle ortadan kalktığı değil; daha çok daralan bir alan içinde varlıklarını sürdürdükleri vurgulanmalıdır.

Osmanlı iktisadî yapısının etno-dinsel bileşimi bakımından belirginleşen bu özellik, 20. yüzyılın savaş konjonktüründe ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan politikalar, Ermeni tehciri ve Cumhuriyet

neden 2425'inin Rumlara ait olduğunu, 22.000 işçiden 17.000'inin Rum olduğunu, *Amerikan Milli Arşivleri*, 867 50/120, s. 349'dan aktarmaktadır.

⁷⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 280. Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, s. 57'de, Müslüman-Türk girişimcilerin ön plana geçmesinde savaş dönemimdeki Men-i İhtikâr Hey'eti'nin spekülasyonla mücadele sırasında özellikle gayri-müslimlere yönelmesinin etkisi olduğunu yazmaktadır.

⁷⁹ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 57.

⁸⁰ Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, s. 57; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 67'de Türkiye'nin ticaret sınıfının çok büyük ölçüde yok olduğunu böylece bürokrasinin rakipsiz kaldığı değerlendirmesini yapmaktadır.

⁸¹ McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", s. 144.

döneminde Rum nüfusun mübadele edilmesi, yalnız demografik kompozisyonu değil; ticaret, sermaye ve mülkiyetin dağılımını da etkileyen bir yeniden düzenlenme sürecini beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm sonucunda gayrimüslim unsurların nüfus içindeki oranlarının dramatik biçimde azalmasıyla birlikte, iktisadî alandaki ağırlıklarının da gerilediği; böylece ekonomi-politik dengelerin yeni bir eksen üzerinde yeniden kurulmaya başladığı söylenebilir.

Ne var ki söz konusu “niteliksel” değişim, yaklaşık on yıl boyunca aralıksız devam eden savaşların yol açtığı yıkım koşullarında gerçekleştiği için, iktisadî toparlanmayı kolaylaştıran bir etki üretmekten ziyade, bazı alanlarda yeni darboğazlar da yaratmıştır. Özellikle sermaye, ticaret ve zanaat alanlarında bir tür “el değişimi” yaşanırken, nitelikli insan gücü, teknik bilgi birikimi ve üretim tecrübesi bakımından oluşan boşlukların kısa vadede telafi edilemediği; tarımda savaş öncesi üretim düzeylerine ulaşmanın zaman aldığı; hayvan varlığı ve verimlilikteki kayıpların ise uzun süre hissedildiği görülmektedir. Sanayi mirasının zaten sınırlı olduğu bu tabloda, etnik bileşimdeki farklılaşma bir yana bırakıldığında, devralınan iktisadî yapının birçok bakımdan OİTC’nin ortaya çıktığı dönemi hatırlatan kısıtlar taşıdığı ileri sürülebilir.

Bu çerçeveyi kavramsallaştırmaya çalışan değerlendirmelerden biri, devralınan ekonomik mirası “yarı-sömürgeleşmiş bir toplum yapısı” olarak nitelendirmeyi mümkün görür:

“... 1980’de [1908’de] İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde kümelenmiş ihtilâlcilerin ve 1922’de Kemalist devrimcilerin devraldıkları Osmanlı ekonomik mirasının... özellikleri[ni] «yarı-sömürgeleşmiş bir toplum yapısı» olarak nitelendirmek doğrudur.”⁸²

Buradan hareketle, CHF’nin ortaya çıktığı iktisadî bağlamın; savaşlarla yıpranmış, üretim kapasitesi gerilemiş; tarımda verim ve hayvan varlığı bakımından ciddi kayıplar yaşamış; sanayide ise birkaç liman kentinde yoğunlaşmış, dar sektörlerle sıkışmış ve önemli ölçüde dış sermaye/bağlantılarla iç içe geçmiş bir mirasa dayandığı söylenebilir. Tarım ve sanayinin bu bileşik mirası, erken Cumhuriyet döneminde izlenen yeniden inşa politikalarının, korumacılık ve devletçilik tartışmalarının, ayrıca “millî iktisat” arayışlarının maddi sınırlarını ve imkânlarını belirleyen temel arka planlardan biri olarak düşünülebilir; böylece siyasal kadroların tarımsal toparlanma ile sanayi kurma hedeflerini birlikte gündemde tutmak zorunda kaldıkları bir yapı ortaya çıkmıştır.

⁸² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908–1995*, s. 11.

İç Konjonktürün Gerilimleri: Rumeli’den Anadolu’ya Krizden Kuruluşa

Bu bölümde, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nın doğdukları tarihsel bağlam, özellikle de iç siyasal ve toplumsal konjonktür çerçevesinde ele alınacaktır. Amaç, her iki örgütlenmenin de ortaya çıkışını ve kurumsal kimliklerinin şekillenmesini, bulundukları dönemin iç dinamikleriyle ilişkilendirerek açıklamaktır. Bu doğrultuda, söz konusu yapıları yalnızca örgütsel özellikleri veya ideolojik söylemleri üzerinden değil, aynı zamanda imparatorluk ve genç cumhuriyet toplumunun geçirdiği dönüşümlerin bir ürünü olarak değerlendirmek hedeflenmektedir.

Bölümün ilk kısmında, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gelişiminde belirleyici olan iç faktörler üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, Makedonya Sorunu başat bir konuma sahiptir; zira hem bölgedeki siyasal ve askerî gerilimler hem de çok etnili yapının derinleştirdiği toplumsal çatışmalar, İttihatçı kadroların siyasal bilinçlenme sürecini doğrudan etkilemiştir. Makedonya ile yakın ilişkisi nedeniyle Selânik kenti de ayrı bir inceleme başlığı olarak ele alınacak; Selânik’in kozmopolit yapısı, ekonomik canlılığı ve aynı zamanda imparatorluğun çözülme sürecine tanıklığı, İttihat ve Terakki çevreleri için nasıl bir düşünsel ve örgütsel zemin sunduğu açısından değerlendirilecektir.

Bu çerçevede, Anadolu’nun durumu da göz ardı edilmeyecektir. Özellikle 1906 yılında başlayan Anadolu Vergi Ayaklanmaları, taşra toplumsal yapısındaki huzursuzlukların ve merkezî idareye yönelik tepkilerin önemli göstergeleri olarak ele alınacaktır. Bu ayaklanmalar, bir yandan mali yükümlülüklerin yarattığı baskıyı, diğer yandan merkezî otoritenin meşruiyet krizini yansıtmakta; dolayısıyla imparatorluğun iç istikrarının ne denli kırılgan olduğunu ortaya koymaktadır. Bu toplumsal hareketlerin, doğrudan İttihat ve Terakki örgütlenmesinin bir parçası olmamakla birlikte, dönemin genel siyasal atmosferine katkıda bulunduğu, böylece muhalif örgütlenmelerin gelişmesi için elverişli bir zemin oluşturduğu düşünülebilir.

Burada özellikle hatırlatılması gereken nokta, incelenen bu olgu ve süreçlerin 1889’da kurulan ilk İttihatçı örgütlenme ile doğrudan bağlantılı olmaktan ziyade, 1906’da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üzerindeki etkileri bağlamında önem kazandığıdır. Daha sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesine dahil olacak olan bu örgütlenme, 1908 Devrimi’ni fiilen gerçekleştiren kadroların büyük çoğunluğunu barındırmıştır. 1908 Devrimi’nin öncü unsurlarının, esasen 1906 tarihli bu yapılanmanın mensupları arasından çıkması, söz konusu iç siyasal ve toplumsal faktörlerin, devrimci bir örgütlenmenin şekillenmesinde ne derece belirleyici olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu nedenle, 1906 sonrasında yoğunlaşan iç

gerilimler, yalnızca merkez-taşra ilişkisinin bozulması olarak değil, aynı zamanda yeni bir siyasal elitin sahneye çıkmasını mümkün kılan tarihsel bir arka plan olarak değerlendirilmelidir.

Her ne kadar bu bölümün temel odağını iç faktörler oluşturmakta ise de, incelenen süreçlerin niteliği gereği, iç ve dış dinamikleri birbirinden katı çizgilerle ayırmanın analitik açıdan isabetli olmadığı da belirtilmelidir. Nitekim hem Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bağlamında ele alınacak olan Makedonya Sorunu, hem de bölümün ilerleyen kısımlarında değerlendirilecek Türk Ulusal Savaşı, yapıları gereği dış müdahalelerle ve büyük güçlerin politikalarıyla yakından ilişkili olgulardır. Balkanlar'daki etnik çatışmalar, büyük devletlerin diplomatik ve askerî baskıları, uluslararası sistemde Osmanlı Devleti'nin konumu gibi unsurlar, iç siyasal ve toplumsal gelişmelerden bağımsız düşünülemez.

Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde ağırlık iç siyasal ve sosyal konjonktürde olmakla birlikte, gerektiği ölçüde dış unsurlara da atıfta bulunmak kaçınılmazdır. Bu dış unsurlar, bağımsız bir inceleme alanı olarak değil, iç dinamiklerin seyrini etkileyen, yer yer hızlandıran, yer yer tıkayan tamamlayıcı faktörler şeklinde ele alınacaktır. Böylece, hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hem de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ortaya çıktıkları tarihsel bağlam, yalnızca dar bir iç siyaset perspektifine sıkıştırılmadan, fakat aynı zamanda iç toplumsal dokunun özgüllüğü gözden kaçırılmadan, daha bütünlüklü bir çerçeve içinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucu Dinamikleri

Makedonya: Milliyetçiliklerin Çarpışma Alanı ve Örgütlenme Okulu

Makedonya'nın, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve dolayısıyla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) üzerindeki etkisi, yalnızca bu örgütlerin kuruluş ve örgütlenme süreçleriyle sınırlı değildir. Türk Ulusal Savaşı'nın önder kadrolarının önemli bir kısmının bu bölgede ya da yakın çevresinde çeşitli dönemlerde görev yapmış olması, Makedonya'yı Cumhuriyet dönemine kadar uzanan, kadroların siyasal zihniyetini ve deneyim dünyasını biçimlendiren bir “siyasal laboratuvar” haline getirmiştir.⁸³

⁸³ Mustafa Kemal, Selânik doğumluydu. Ayrıca Manastır'da askeri idadiye gitmiş, 1907'de de Selânik'e tayin olmuştu. Kazım Karabekir, 1905'de Manastır'daki 3. Ordu'da görev almıştı. Fethi (Okyar), Pirlepe doğumluydu ve 1908'e değin Manastır, Edirne ve Selânik'de görevliydi. Ali Fuat (Cebesoy)'da 1907'ye kadar Rumeli'de kalmıştı. İsmet (İnönü)'de 1906'da Edirne'deki 2. Orduda göreve başlamıştı.

Makedonya, bir coğrafi terim olarak, tarih içinde, zaman zaman sınırları değişkenlik gösteren bir bölgeye işaret eder.⁸⁴ Adanır'a göre, "20. yüzyılın başına gelindiğinde, "Makedonya"dan kabaca, Osmanlı'nın Selânik ve Manastır (Bitola) vilayetleriyle Kosova vilayetinin Üsküp (Skopje) sancağı anlaşılıyordu".⁸⁵ Bu çalışmada Makedonya'nın Osmanlı'nın Vilayet-i Selâse diye adlandırdığı Selânik, Manastır ve Kosova'dan oluştuğu kabul edilecektir.⁸⁶

Makedonya, çeşitlilik gösteren bir etnik yapıya sahipti. Kaynakları, yapıları ve gelişmeleri birbirinden tamamen farklı yerli altı etnik unsur bulunmaktaydı: Arnavutlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Sırpalar, Rumenler ve Türkler.⁸⁷ Bu çok uluslu etnik yapısıyla Makedonya, milliyetçi akımların birbirleriyle çarpıştıkları bir zemin oluşturmaktaydı.⁸⁸ Nitekim literatürde 'Makedonya Sorunu' ifadesiyle anılan olgu, tam da bu çok uluslu yapı, uluslararası rekabet ve imparatorluk krizinin kesişim noktasını tarif etmektedir

Makedonya'nın bu dönemdeki nüfus yapısı üzerine değişik kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır.

Fikret Adanır'ın Kemal Karpat'tan aktardığı nüfus yapısı şöyledir.⁸⁹

⁸⁴ Fikret Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912", *The Formation of National Elites, Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940* dizisi, c. VI, der. A. Kappeler vd., London and New York, 1992, s. 161.

Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876–1923)*, der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, çev. Mete Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 34.

⁸⁵ Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912", s. 162; Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", s. 35.

⁸⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 49.

⁸⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2. baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 503.

⁸⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt III: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.

⁸⁹ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1985, ss. 166–169'dan aktaran Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", s. 36 ve Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912", s. 163.

Tablo IV: Makedonya'nın Nüfusu

(1906-1907)	Müslüman	Rum	Bulgar	Ulah	Yahudi	Başka	Toplam
Selânik	419.604	263.881	155.710	20.486	52.395	9.283	921.359
Manastır (Görice ve Elbasan hariç)	204.587	203.976	185.566	2.456	4.583	1.315	602.383
Kosova (Yalnız Üsküp)	113.603	8.604	144.545		1.998	778	268.728
TOPLAM	737.603	476.461	485.821	22.842	58.176	11.376	1.792.470

Tekeli ve İlkin, 1906 yılında Hüseyin Hilmi Paşa'nın yaptırdığı nüfus sayımı sonuçlarını aktarmaktadırlar.⁹⁰

Tablo V: Makedonya Nüfusu

	Selânik	Kosova	Manastır	Makedonya Toplamı
İslâm (Türk-Arnavut)	485.000	752.000	460.000	1.000.000(Türk) 750.000 (Arnavut)
Rum Patrikliğine Bağlı (Ulah Dahil)	323.000	13.000	291.000	627.000
Bulgar Ekzarklığına Bağlı	217.000	170.000	188.000	575.000
Diğerleri (Yahudi, Ermeni, Katolik, Protestan)	53.700 (Yahudi)	-	-	199.000

Toplam 3.151.000

Tunaya da, *Tanin*, 3 Kanunevvel 1324, No: 125, s.3'den Makedonya nüfusuna ait bilgiler vermektedir.⁹¹

⁹⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, der. Osman Okyar ve Halil İnalçık, Ankara: Meteksan Ltd. Şti., s. 366.

⁹¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952, s. 165. (Ancak bu tabloda müslümanların toplamı olarak verilen 1.897.311 rakamı doğru gözükmemektedir. Çünkü $51.124 + 874.184 + 513.002 = 1.438.311$ olmaktadır. Genel toplam da 3.490.932 değil, 3.031.932 olmaktadır. Bu yanlışlığın Tunaya'dan mı, yoksa kullandığı kaynaktan mı oluştuğunu bilemiyorum. Ancak yanlış rakamlara göre müslümanların Makedonya'daki oranları % 54 iken; düzeltilmiş rakamlarla % 47.4'e düşmektedir).

Tablo VI: Makedonya Nüfusu

	Selânik	Kosova	Manastır	Toplam
Müslüman	51.125	874.184	513.002	1.897.311
Rum Pat. Bağlı (Sırp ve Ulahlar Dahil)	326.030	238.210	347.978	912.218
Ekzarhlığa Bağlı	229.422	200.443	189.155	619.020
Musevi	52.645	2.045	7.693	32.383
Toplam	659.222	1.14.882	1.057.828	3.490.932

Adanır, bir Bulgar kaynağındaki rakamları da vermektedir. Buna göre 1.370.949 Hristiyan (1.032.000'i Bulgar), 819.235'i Müslüman (494.964.'ü Türk), 67.840 Yahudi, toplam 2.258.024⁹² kişi Makedonya'da yaşamaktadır.

Bütün bu belirsizliklere karşın, bölgenin birkaç milyonluk bir nüfusu barındırdığı, hiçbir unsurun tartışmasız çoğunluğa sahip olmadığı ve Müslümanlar ile farklı Hristiyan cemaatler arasında görece dengeli ama sürekli çatışmaya açık bir demografik yapı olduğu söylenebilir

Avrupa'ya Osmanlı Devleti'nin en yakın bölgesi konumuna sahip olan Makedonya'da, Avrupa ülkeleri ve özellikle Avusturya aracılığı ile yapılan ticaret sonucunda bir burjuva sınıfı ortaya çıkmıştı.⁹³ Bu yeni sınıf Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki oluşumlara benzer biçimde gayri-müslimlerden oluşuyordu. Bölgenin en büyük ticaret şehri ve limanı konumundaki Selânik'in ihracat-ithalat işlerini ellerinde tutanlar Yahudi ve Rum tüccarlardı.⁹⁴ Selânik 'de ve Makedonya'da da "loncalar" içinde örgütlenmiş müslüman üreticiler gerileyen grubu oluşturunyorlardı.⁹⁵ Ancak yine de üretimlerini Batı ürünlerinin girmediği alanlara yönelterek varlıklarını koruyorlardı.⁹⁶ Bu tablo, Makedonya'da kapitalist ilişkilerin gelişimi ile dinsel/etnik farklılıkların iç içe geçerek hem sınıfsal hem de kimlik temelli gerilimleri beslediğini göstermektedir.

⁹² Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", ss. 36–37; Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912", s. 64.

⁹³ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara: İmge Kitabevi, 1995, ss. 69–70.

⁹⁴ Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912", s. 164.

⁹⁵ Tekeli ve İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 359.

⁹⁶ Tekeli ve İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 359.

“Vıgıl vıgıl milliyetlerin”⁹⁷ kaynaşmakta olduğu bölgede, gelişen kapitalizmin de etkisiyle ulusalcı akımlar ortaya çıkmakta ve birbirleriyle kıyasıya bir mücadeleye girişmekteydiler.⁹⁸

1878 Ayastefanos Antlaşması ile bölgenin büyük kısmı Bulgaristan’a verilmiş, ancak Berlin Antlaşması ile yeniden Osmanlı Devleti’nin egemenliğine geçmişti. Fakat Antlaşmanın 23. maddesi ile Avrupa devletlerinin denetiminde Makedonya vilayetlerinde reformlar yapılması öngörülmüştü.⁹⁹ 1890’lardan itibaren Bulgarlar çete faaliyetlerine giriştiler. 1893 tarihinde *İç Makedonya Devrimci Örgütü* oluşturuldu. Diğer etnik gruplar da Bulgar çetelerine karşı etnik çetelerini örgütlediler.¹⁰⁰ Böylece ortaya inanılmaz bir karışıklık çıkmıştır.¹⁰¹ Bölgenin güvenlik sorunlarını daha da ağırlaştırmış, özellikle kırsal alanlarda devlet otoritesinin fiilen çözüldüğü bir ortam içerisinde bölge adeta çok aktörlü bir ‘düşük yoğunluklu savaş’ alanına dönüşmüştür. 2 Ağustos 1903’te Ilinden (*St Elias Day*) Ayaklanması ile Bulgarlar seslerini yükselttiler. Ayaklanma bastırıldıysa da Avrupa devletleri olaya el koyma durumuna geldiler. Ayaklanmadan önce Şubat ayında da Kont Lamdsdrof ilk Avusturya-Rusya önerilerini hazırlamıştı.¹⁰² Ağustos’taki Bulgar ayaklanmasından sonra Viyana yakınlarındaki Mürzsteg şatosunda toplanan ilgili devletlerin hükümdarları yeni bir öneri hazırladılar. Mürzsteg Programı adıyla bilinen bu öneriler paketinin en önemli hükümlerinden biri, Genel Müfettişin yanına denetçi müfettiş durumunda bir Rus ve bir Avusturyalı memurun verilmesiydi.¹⁰³ Uluslararası bir jandarma gücü oluşturulacak ve başına yabancı bir general verilecekti (madde 2)¹⁰⁴ Bu program uyarınca İtalyanlar Manastır, Ruslar

⁹⁷ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 7.

⁹⁸ Her etnik grup kendi kökenlerini geçmişte aramak için dikkatlerini tarihe yöneltmişlerdi. Yunanlılar Eski Yunan ve Bizans’a; Rumenler Roma’ya; Sırpalar ve Bulgarlar kendi ortaçağ imparatorluklarına (Charles ve Barbara Jelavich, *The Balkans*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1965, s. 45).

⁹⁹ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, İstanbul: AFA Yayınları, 1996, s. 33.

¹⁰⁰ Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 35.

¹⁰¹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, cilt I, s. 513’te 1902 yılı boyunca 1903 Ağustosuna kadar 86 çete savaşı yapıldığını bildirmektedir.

¹⁰² H. N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, London: Methuen & Co., 1906, ss. 57–66’dan aktaran Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, s. 370; ayrıca bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 49.

¹⁰³ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 50; Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 47.

¹⁰⁴ Mürzsteg Tasarısı’nın diğer maddeleri için Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, ss. 47–48.

Selânik ve Batı Makedonya'ya, Avusturyalılar Üskübe, Fransızlar Sereze , İngilizler Drama'ya yerleştiler.¹⁰⁵

Bundan sonra da çete faaliyetleri devam etti. Bulgarların yanısıra Yunan çetecilik faaliyetleri de gelişti. Hilmi Paşa'ya göre, Yunan ordusu subaylarının kontrolünde Manastır ve Selânik'te onbeş çete bulunuyordu.¹⁰⁶ Ayrıca Sırp, Arnavut ve Ulahların da faaliyetleri vardı. Bu çeteler Osmanlı Ordusu'yla olduğu kadar, belki de daha fazla birbirleriyle çatışma halindeydiler.

Böylesi bir ortam içinde bulunan Osmanlı Ordusu subayları ulusçuluk hareketleriyle karşı karşıya geliyor ve etkileniyorlardı. Manastır'da konuşlandırılmış olan Üçüncü Ordunun büyük bir bölümünü Erkân-ı Harb, Harbiye mezunları ve Almanya'da eğitim görmüş subaylar oluşturuyordu.¹⁰⁷ Bu subaylar, aldıkları Batılı eğitimin yanısıra Makedonya'da ulusçuluk düşünceleriyle ayaklanmış komitacılarla çete savaşlarına giriyorlardı. Akşin'in belirttiği gibi, "Makedonya, Mekteb-i Harbiye mezunu genç subayların bir ulusçuluk okulu oldu. Ulusları için yapmadığını bırakmayan çetelerin, Osmanlı subaylarının önünde canlı birer örnek oldukları şüphesizdi".¹⁰⁸

Ayrıca Mürzsteg Programı ile gelen jandarma gücü ile ordu arasında huzursuzluk vardı. Yabancı subayların gelişti bölgedeki müslümanlar arasında da hoşnutsuzluk ve öfke yaratmıştı.¹⁰⁹ Osmanlı ordusunun genç subayları, yeni jandarma gücü subaylarının yüksek ve düzenli maaşlarından, kaliteli üniformalarından etkileniyor; dış müdahaleye duyulan doğal nefretten dolayı, yabancılara karşı tutum alıyorlardı.¹¹⁰ Dış müdahaleye duyulan tepki, bu

¹⁰⁵ Tekeli ve İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 371.

¹⁰⁶ Aktaran Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, ss. 61–62. Makedonya'daki çete savaşları ve diğer olaylar için bkz. Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

¹⁰⁷ Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 105.

¹⁰⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s. 50. Bu açıdan Kazım Karabekir'in aktardığı anısı bu etkilenmeye ışık tutacak niteliktedir: "25 Nisan (12)'de bazı komitecilerin trenle sürgüne gönderileceğini işittik. Ve birkaç arkadaşla istasyona gittik. 41 Bulgarla 4 Rum ikişer ikişer bileklerinden kelepçeli olarak trenlere bindirildi. Bir Bulgar papaz beherine birer altın dağıttı, bir şeyler de söyledi. Tren hareket eder etmez hep bir ağızdan Bulgarca haykırıştılar: 'Yaşasın bizim Bulgar milletimiz!' ... İşte millî mefkûre! Bu varlığı gösterdiği gün milletimiz de kurtulmuştur." (Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993, s. 101).

¹⁰⁹ Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 133.

¹¹⁰ Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 135; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 50. Hasan Amca, "Civar hudut kalelerde bulunan yabancı subay ve askerlerle zaruri temas ve münasebet, bize kendi halimizi onlarla kıyaslamaya imkan veriyordu. Görüyorduk ki, başka memleketlerde askerlik hiç de bizde olduğu gibi yaşamaktan feragat demek değildi." (Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908–1918*, İstanbul: Arba Yayınları, 1989 (ilk baskı: İstanbul, 1958), ss. 46–47)

koşullarda hem anti-emperyalist bir duyarlılık, hem de merkezî yönetimin yetersizliğine yönelen bir hoşnutsuzluk biçiminde gelişmiştir.

Milliyetçilikle tanışan Makedonya'daki Müslüman - Türk unsurlar arasında, özellikle mektepli subayların içinde, aldıkları eğitimin de etkisi ile burjuva siyasal düşünceleri ve kurumları yer etmeye başlamıştı. Makedonya'nın merkezi idarenin kontrolünden uzakta olmasının¹¹¹ yanısıra, Avrupalılardan kurulu bir jandarma gücünü kabul eden padişahın bu bölgedeki fikir akımlarını önlemesi ya da bu bölgedeki bir muhalefet hareketini sindirmesi iyice güçleşmişti.¹¹² Böylece “giderek artan bu karışıklıklar içinde, Jön Türk fikirlerinin etkisinde olan subayların kendi örgütlerini kurmaları hiç de zor olmamıştır”.¹¹³ Bu bağlamda, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşu ve kısa süre içinde OİTC'ye evrilen örgütsel yapı, Makedonya'daki bu siyasal ve toplumsal konjonktürün ürünü olarak görülebilir.

Makedonya konusu incelenirken unutulmaması gereken bir nokta da 1908 Devrimi'nin nedenleri arasında, 1908 yılında Reval'de gerçekleşen İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasındaki görüşme büyük önem taşımaktadır.¹¹⁴ Söz konusu görüşmenin Makedonya'nın geleceğine ilişkin olası bölüşüm projeleriyle ilişkilendirilmesi, bölgede görev yapan subaylar açısından ‘zaman daralması’ duygusunu pekiştirmiş; anayasal rejimin yeniden tesisi yönündeki girişimlere ivme kazandırmıştır.

Böylece, Makedonya yalnızca imparatorluğun çok uluslu sınır vilayetlerinden biri olmaktan çıkmış; İttihat ve Terakki hareketinin siyasal kimliğinin ve kadrosal çekirdeğinin oluştuğu merkezî bir coğrafya hâline gelmiştir

Bu nedenle, “İttihat ve Terakki Makedonyalıdır”¹¹⁵ biçimindeki nitelendirme, hem tarihsel hem de sosyolojik bakımdan yerinde bir özet olarak kabul edilebilir

Selânik: Kozmopolit Liman Kenti ve Muhalefetin Beşiği

Selânik, 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulduğu şehir olması ve Mustafa Kemal'in doğum yeri olarak anılması nedeniyle, Türk siyasi tarihinin sembolik mekânlarından biri haline gelmiştir.¹¹⁶ Selânik'in Osmanlı Devleti

¹¹¹ Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 40.

¹¹² Ernest Edmondson Ramsaur Jr., *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, çev. Nuran Yavuz, 2. baskı, İstanbul: Sander Yayınları, Şubat 1982, s. 116.

¹¹³ Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 73.

¹¹⁴ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 153; Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 552, Ek 4: “Mümtaz Kolağası Servet Beyin malumatı.”

¹¹⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 13.

¹¹⁶ Selânik ve Makedonya'nın etkisinin yalnızca OİTC ve CHF gibi yapılar üzerinde değil, Türkiye solu üzerinde de önemli etkileri olduğu Mete Tunçay tarafından belirtilmektedir. Tunçay'ın

içinden çıkan “devrimci” kadroların ve sonrasında Türk Ulusal Savaşını yürüten, Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran önderlerin üzerindeki etkisi, bu etkinin, kentin hangi özelliklerinden ileri geldiğinin ortaya konulması bölümün amacıdır. Bu nedenle Selânik, yalnızca bir coğrafi mekân değil, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet siyasetinin şekillenmesinde kurucu etkide bulunan tarihsel bir merkez olarak değerlendirilmelidir.¹¹⁷

Selânik, Osmanlı Avrupasının merkezi sayılan, kontrol ettiği hinterland Makedonya olan bir deniz kentidir.¹¹⁸ Bu kent 19. yüzyılın son yıllarında ve 20. yüzyılın başlarında “Batı’nın serbestliğine ve kozmopolitliğine - çok ulusluluğuna uygun bir giysi olarak bir ticaret ve siyaset merkezi” biçiminde şekillenmişti.¹¹⁹

Selânik, 19. yüzyılın sonuna doğru Makedonya’nın ekonomi ve kültür merkezi konumuna yükselmişti. Şerif Mardin, Selânik’in 1880 yıllarından itibaren önder pozisyonuna yükseldiğini belirttikten sonra, 1889’da kurulan İttihad-i Osmani Cemiyeti’nin kurucularından İbrahim Temo’nun Makedonya’nın bir diğer vilayeti Manastır’da doğmuş olmasının rastlantı olmadığını yazmaktadır.¹²⁰

Selânik, İzmir ile birlikte 18. yüzyılın önemli ihracat limanıydı.¹²¹ 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisinde görülen değişiklikler sonucu, Selânik’in önemi giderek arttı. Yüzyılın son çeyreğinde yapılan demiryolları ile Selânik bütün Rumeli’nin merkezi konumuna yükseldi.¹²² Şehir, bu demiryolu bağlantıları sonucunda, bir yandan Avrupa’nın belli başlı şehirlerine öte yandan İstanbul’a bağlanmıştı. 1871’de başlayan demiryolu 1874’te Üsküp’ü, 1885’te Belgrat üzerinden Avrupa’yı, 1894’te Manastır’ı ve 1896’da İstanbul’u, şehre bağladı.¹²³

verdiği bilgilere göre Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) ve Nâzım Hikmet Selânik doğumluydu. Sabiha Sertel “Dönme” bir aileden geliyorken Arif Oruç, Ali Cevdet, Hasan Ali (Ediz), Şevket Süreyya (Aydemir) ve Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Osmanlı Makedonyası’ndan geliyorlardı (Mete Tunçay, “Sonuç Yerine”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876–1923)*, s. 252). Bunlara Selânik’e bağlı Usturumca doğumlu olan Zekeriya Sertel de eklenebilir.

¹¹⁷ “Jön Türkler, Selânik’te sivil ve askerî kanat ciddi bir şekilde örgütlenerek Abdülhamid’e karşı yoğun bir mücadeleye girişiyorlar. Bunlara göre Selânik “Kâbe-i Hürriyet” ve “Mehdi-i Hürriyet” idi.” (<http://www.yeniassya.com.tr/roportaj/cumhuriyet-osmanli-padisahlarinin-reformlari-uzerine-kuruldu>’da yer alan Necmettin Alkan röportajından aktaran cüceoğlu11, sy. 1 (2016), s. 332.)

¹¹⁸ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, s. 353.

¹¹⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 14.

¹²⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, 5. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 64.

¹²¹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 111.

¹²² Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, Gür Yayınları, 1991, s. 15.

¹²³ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 15. Ayrıca Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin

Bu durum, kentin klasik liman kenti kimliğini aşan, erken sanayileşme odaklarından biri olduğunu göstermektedir.

Bu kozmopolit yapı içerisinde Yahudilerin ve “Dönmeler”in ayrıca önemli bir yeri bulunmaktaydı.¹²⁴ Özellikle Dönmeler, Jön Türk hareketine yoğun destek verdiler. “... Çoğunlukla ticaretle uğraşmakta olmalarından dolayı bir dereceye kadar açgözlülükle itham olunan ve mevcutları Selânik şehri ile sınırlı olan “dönme”ler diğer İslam kardeşlerinden daha çok hürriyet mücadelesinde ileriye varırlardı.”¹²⁵ OİTC’nin önde gelen isimlerinden Mehmet Cavit Bey de “dönme” bir aileden geliyordu.

20. yüzyılın başına gelindiğinde Selânik nüfusunun yarıdan fazlası Sefardim (60 bin) ve Dönmelerden (10000) oluşuyordu.¹²⁶ Şehrin nüfusu da bu yıllar içinde artış eğilimi içine girmişti. 1880’de 90 bin olan nüfus, 1890’ların ortalarında 120000’e ulaşmıştı.¹²⁷

Ekonomik faaliyetlerin gelişmesi kozmopolit nüfus yapısıyla birleşince ortaya son derece canlı bir kültür ve düşünce ortamı çıkmıştı. Bu ortamın oluşmasının bir başka etkeni de kuşkusuz - Makedonya maddesinde belirttiğim gibi - bölgenin merkezin denetiminden uzakta bulunmasıydı. Şehirde 1895’ten itibaren 5-6 Ladino (İspanyol Yahudicesi), 3-4 Türkçe, 3-4 Rumca, 2-3 Fransızca, 2 Bulgarca, 1 Ulahca günlük ya da haftalık gazete yayımlanıyordu.¹²⁸

Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, s. 361’de bu demiryollarının çeşitli kısımlarının Avusturya, Almanya, Fransa sermayeleri ile yapıldığını belirlemektedir. 1875’de 100 km²’ye düşen demiryolu 5.3 iken 1900’de bu rakam 13.7 kilometre olmuştu. (Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 164-165).

¹²⁴ 1492’de İspanya’dan, 1493’de Sicilya ve Güney İtalya’dan, 1497’de Portekiz’den uzaklaştırılan “Sefardim” yahudilerinin önemli bir kısmı Selânik’e yerleştirilmişti. (Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, s. 353). Bu Yahudilerinden bir kısmı daha sonra Müslümanlığı kabul ettiler. Önceleri Avdetiler sonradan “Dönmeler” olarak adlandırılan bu grup 17. yüzyıl sonlarında, Sabetay Sevi tarafından Selânik’te geliştirilen bir mezhebin üyesi konumundaydılar. Dönmeler, ad ve giysileriyle yaşamakla birlikte, yahudi inanç ve geleneklerini sürdürdüler. İbraniceyi bütünüyle unutmadılar. Müslümanlarla evlenmeyi yasakladılar, böylece kendi içlerine kapalı bir toplum olarak varlıklarını sürdürdüler. Balkan Savaşı sonrası, bir kısmı Selânik’ten İstanbul’a göç etti ve toplumun diğer kesimleriyle kaynaşmalar. (Bu bilgiler *AnaBritannica*, İstanbul, Ana Yayıncılık, 1986-1987, Cilt 7, s. 466, “Dönmeler” maddesinden derlenmiştir).

¹²⁵ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi*, 2. Baskı, İstanbul, Arba Yayınları, Kasım 1991. s. 55.

¹²⁶ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 18; *Ana Britannica*, Cilt 7, s. 466’da, 15000 rakamı verilmektedir.

Koloğlu 10 bin Dönme’nin, 4 bininin Yakubi, 3500’ünün Kumosos ve 2500’ünün İzmirli olduğunu; OİTC’nin ünlü isimlerinden Cavit Bey’in Kumosos, Fazlı Necip ise Yakubi olduğunu belirtmektedir (Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 24).

¹²⁷ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, s. 365; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 15.

¹²⁸ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 16; Charles Roden Buxton, Selânik’te, İmparatorluktaki

1909'da 13'ü idadi, 63'ü rüştiye ve kalanı da iptidai mektep olmak üzere 1901 okul mevcuttu.¹²⁹ 1907'de Hukuk mektebi¹³⁰ ve Polis Mektebi¹³¹ açılmıştı.

Ayrıca Selânik, Osmanlı Devleti'nin en önemli sanayi merkezlerinden biriydi. 20. yüzyılın başında 50-200 işçi çalıştıran tekstil ve giyim dalındaki fabrika sayısı 11, matbaa 15, un fabrikası 30 kadardı.¹³² Ayrıca ipek, tütün, kağıt, çivi, ispirto, sabun, bira, buz ve dökmeçilikte büyük üretim tesisleri mevcuttu.¹³³ Pamuklu tekstilde, Osmanlı Devleti'ndeki toplam fabrika üretimi kapasitesinin yarısından fazlası Selânik ve çevresinde yoğunlaşmıştı.¹³⁴

Şehrin hakim sınıfları ve katmanları banker-sanayici-tüccar, subay, memur ve çiftlik sahiplerinden oluşuyordu.¹³⁵ Kısaca sermaye ve ticaret kesimi ile bürokrasi kentin havasına egemendi. Bürokrasinin oluşumu ve güç kazanması ile ilgili olarak İlkın ve Tekeli şu değerlendirmeyi yapıyorlar: "Selânik ve Makedonya'nın kapitalizme açılma süreci sonucunda bölgenin ekonomisinde meydana gelen dönüşümler beraberinde bölge içindeki yönetim ve denetleme işlevlerinin görüldüğünde de yeni bir örgütlenme biçimlerine geçilmesini

herhangi bir yerden çok daha özgür bir ortamın varlığına işaret etmektedir (Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, Londra, T. Fisher Unwin, 1909, s. 42).

¹²⁹ Tekeli ve İlkın, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 364.

¹³⁰ Tekeli ve İlkın, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 364; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 16.

¹³¹ Tekeli ve İlkın, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 364.

¹³² Tekeli ve İlkın, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 362.

¹³³ Tekeli ve İlkın, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 362.

¹³⁴ Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, s. 184; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 148. Pamuk'un verdiği (*Accounts and Papers*, 1910, Vol. 103, "Commercial Report" from Salonica for the Year 1909'dan aktararak) bilgilere göre Selânik'in 10 imalathane, 60.200 iğ ve yılda yaklaşık 3500 tonluk üretim kapasitesiyle ülkedeki pamuk ipliği fabrika üretiminin yarısından fazlasını gerçekleştirdiği anlaşıyor. Özel sermaye tarafından kurulup varlığını sürdürebilen ilk pamuklu iplik fab. 1879'da kurulmuştu (Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, s. 147.).

¹³⁵ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 15; Tekeli ve İlkın, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 365'de küçük üreticileri ve lumpenleri de şehirdeki toplumsal sınıflar olarak sayıyorlar. Yalnız işçi sayısını, Tekeli ve İlkın, s. 362'de, P. Risal, *La Ville Contoitée Salanique*, Librairie Academique, Paris 1917, s. 274'den aktararak 5 bini nakliyat işçisi olarak 20 bin biçiminde verirlerken; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 15-16'da, sanayi tesisleri ve liman boşaltma işlerinde 25 bin işçi olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Tekeli ve İlkın, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 365'de 7000 kişilik bir işçi kesiminden bahsetmektedirler. Bu rakam ile diğerleri arasındaki fark, ilk ikisinin Selânik'e bağlı kasaba ve diğer yerleşim birimlerini kapsaması; sonuncusunda ise yalnızca Selânik şehrini kapsamasıyla açıklanabilir.

getiriyordu. Bu ise bölgenin şehirlerinde özel ve kamu kesimi bürokrasisinin büyümesi demekti.”¹³⁶

Bu canlı ticaret ve “sanayi” kentinde Müslüman-Türk unsurlar, Osmanlı Devleti’nin genelinde olduğu gibi, geri planda kalmışlardı. Sanayi tesislerinin olduğu kadar ihracat ve ithalat gibi ticari faaliyetlerin de büyük kısmı Yahudi ve Rum tüccarların elinde bulunuyordu.¹³⁷ Selânik’teki bu çok etnili, ticarî açıdan dinamik ve siyasal olarak hareketli ortam, Jön Türk muhalefetesinin gelişmesi için son derece elverişli bir zemindi. II. Meşrutiyet’in ilanı ve 1908 genel seçimleri sürecinde Selânik Vilayeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin siyasal etkisinin en yoğun hissedildiği bölgelerden biri hâline gelmiş; vilayetdeki seçim süreci, cemiyetin Osmanlılık ideolojisi ve kitle mobilizasyonu açısından önemli bir laboratuvar işlevi görmüştür.¹³⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından amaçlanan Osmanlı milleti yaratma sürecinin bir aşaması olarak görülen Selanik’teki seçimlere çok önem verildiği saptanmıştır. 1912 Meclis-i Mebusan seçimlerinde ise Selânik, Manastır ve Kosova vilayetleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile farklı siyasal gruplar arasındaki rekabetin, baskı ve seçim usulsüzlüğü iddialarının en yoğun biçimde yaşandığı bölgeler olarak öne çıkmıştır.¹³⁹

Özetlersek Selânik, Osmanlı Devleti içindeki göreceli olarak sanayileşmiş yapısı, farklı etnik unsurları barındıran kozmopolitliği, canlı kültürel ve düşünsel ortamı ile Osmanlı yönetimine karşı gelişebilecek bir muhalefet hareketi için son derece elverişli bir platform sunmaktaydı. Kentin sunduğu toplumsal ve kültürel ortam, hem Jön Türk hareketinin kadrolarını beslemiş, hem de daha sonra Türk Ulusal Savaşı’nı yürütecek ve Cumhuriyet’i kuracak siyasal elitenin zihniyet dünyasının oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır.

¹³⁶ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, s. 363.

¹³⁷ Adanır, “The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878-1912”, s. 165.

Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 33’de komprador nüfusun geliştiği yerlerden biri olarak İzmir ve İstanbul’un yanında Selânik’i de saymaktadır. Ayrıca Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, s. 359’da 17. ve 18. yüzyılda loncalar içinde örgütlenmiş olan üreticilerin, Selânik ve Makedonya’da da kaybeden grup olduğunu yazmaktalar.

¹³⁸ Ayşe Eryaman “...bütün bunların Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gerçekleştirmeye çalıştığı “Osmanlılık” kimliğinin Selanik yansımaları olarak değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır.” (Ayşe Eryaman, “Selanik Vilayeti’nde 1908 Genel Seçimleri”, *History Studies*, c. 9, sy. 3 (2017), s.59) ifadesi ile İttihat ve Terakki açısından kozmopolit Selanik’in Osmanlılık düşüncesi bakımından oldukça değerli olduğunu ileri ifade etmiş olmaktadır.

¹³⁹ Özer Özbozdağlı, “Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetlerinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 11, sy. 2 (2016), ss. 285–317.

Vergiye Direnç (1906–1908): Anadolu’da Toplumsal Hareketlenmeler

1906 yılında başlayıp aralıklarla 1908 yılına kadar Anadolu’nun değişik kentlerinde süren ayaklanmalar, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulduğunda Anadolu’nun durumunu yansıtmaları bakımından üzerinde durulması gereken bir olgudur. Bu ayaklanmaların başta gelen nedeni vergiler olduğundan “Vergi Ayaklanmaları” olarak adlandırılmışlardır. Bazı yazarlarca, bu ayaklanmalara büyük önem atfedilmekte; bunların 1908 Devrimi’nin gerçekleşmesinde büyük öneme sahip oldukları vurgulanmaktadır.¹⁴⁰ Aykut Kansu, vergi ayaklanmalarını sivil itaatsizlik eylemleri olarak niteleyip, İttihatçıların bunları ve diğer sivil itaatsizlik eylemlerini devrimci bir eyleme dönüştürdüğünü iddia etmektedir.¹⁴¹ Anadolu’da ortaya çıkan söz konusu ayaklanmaların 1908 Devrimi üzerinde doğrudan belirleyici bir etkiye sahip olduklarını söylemek son derece iddialı görünmektedir. Bununla birlikte, bu hareketleri bütünüyle yok saymak ya da etkisiz unsurlar olarak değerlendirmek de isabetli olmayacaktır. Osmanlı tarihinde Anadolu halkının merkezi yönetime karşı yüzyıllar boyunca birçok kez ayaklandığı ve bu ayaklanmaların bir kısmında vergi meselesinin başlıca harekete geçirici unsur olarak öne çıktığı hatırlanmalıdır.¹⁴² Bu konuda unutulmaması gereken bir başka nokta da, 1908’de Meşrutiyet’in Sultan Abdülhamid tarafından ilan edilmesi Anadolu’daki vergi ayaklanmaları yüzünden değil; Rumeli’de asker ve sivil bürokratların dağlara çıkarak başlattıkları isyan üzerinedir.¹⁴³ Ayaklanan bazı şehirlerde, kitlelerin içinde Jön Türklerin bulunması, bu ayaklanmaları Jön Türk fikirleri doğrultusunda gerçekleşmiş eylemler saymak için yeterli olmasa gerektir.¹⁴⁴ Yine de bu ayaklanmalara kısaca bakmak, Anadolu’nun 20. yüzyılın başındaki durumunu yansıtmaları açısından yararlı olacaktır.

¹⁴⁰ H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Ankara, Kaynak Yayınları, 1984, s. 59. “... bu vukuat memalik i Osmanîye’de iade i meşrutiyet teşebbüsünün başlangıcı addolunur. Mesele, vergi i şahsi ile hayvanat ı ehliye rüsumunun ilgası bahanesiyle doğrudan doğruya istihsal i hürriyet için tertip olunmuştur.” (Mehmet Nusret, *Tarihçe i Erzurum yahut Hemşehrilerine Armağan*, İstanbul, Ali Şükrü Marbaası, 1922, s. 55-71’ den aktaran H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 84).

¹⁴¹ Aykut Kansu, “The Tax Revolts of 1906-07: Prelude To The Revolution of 1908”, *Turkish Politics and The Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the End of the One-Party Era*, c. I, der. Aykut Kansu, 1992, s. 3.

¹⁴² Bu konuda bkz.: “Selçukludan Osmanlı’ya Ayaklanmalar”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, İletişim, 1988, s. 1766-1767; Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, Özgür Saraç, “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları I”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 2, 2002, s. 1–20; Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, Özgür Saraç, “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları II”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 8, sy. 1, 2003, s. 1–25.

¹⁴³ Hatta Meşrutiyet, Makedonya’da bazı kentlerde OİTC tarafından, İstanbul’dan önce ilan edilmişti.

¹⁴⁴ Erzurum isyanının önde gelenlerinden Hüseyin Tosun Bey’in, Teşebbüsü Şahsi ve Adem i Merkeziyet Cemiyeti kurucularından olduğu belirtilmektedir. (Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi*

1906-1908 yılları arasında görülen ayaklanmaların en büyüğü ve önemlisi Erzurum Ayaklanması'dır.¹⁴⁵ 1906 Mart ayında Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüşumu'na karşı tepkiler patlama noktasına geldi. Vergilere en şiddetli tepki şehrin varlıklı kesimini temsil eden tacirlerden gelmekteydi.¹⁴⁶ Halkın aralarından seçtikleri temsilciler vasıtasıyla saraya göndermek istedikleri telgraflarda, söz konusu vergilerin yüksekliğine karşın ödeme güçlerinin zayıflığından bahsedilmiş ve bu vergilerin acilen kaldırılması talep edilmiştir.¹⁴⁷

Nisan başında Erzurum Ayaklanması, Bayburt, Narman, Hasankale'ye yayıldı.¹⁴⁸ Erzurum'da "Can Veren" adlı bir komite kuruldu.¹⁴⁹ 1907 sonlarında dağıttığı bildiride (Kars'a göre örgütün tek siyasal eylemidir; Kars, s. 41) örgüt anayasasının yürürlüğe konması, meclisin toplanması gibi isteklerinin yanı sıra sultan rejiminin despotluğundan, yüksek bürokratların satılmış kişiler olduklarından, yabancıların memlekette giderek ağırlıklarını arttırdıklarından ve vergilerin dayanılmaz bir ağırlık kazandığından söz ediliyordu.¹⁵⁰

1906 yılının Ocak ayında Kastamonu'da halk belediye seçimlerini boykot eder.¹⁵¹ Vergilerin kaldırılması, vali ve birtakım yüksek rütbeli memurların görevden alınması amacıyla gösteriler yapılır.

Öncesinde Anadolu, s. 49.) Hüseyin Tosun Bey'in hayat öyküsü için bknz. Orhan Türkdöğ, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 46 (Şubat (1987), ss.69-83. Zafer Kars, "Erzurum isyanını Teşebbüs i Şahsi ve Adem i Merkeziyet Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin düzenlediği iddiası abartmadır." diye yazmaktadır. (Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 50.) Şerif Mardin, "Jön Türk hareketinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde verdiği ilk meyvenin 'Erzurum İsyanı' şeklinde belirmesi ..." (Mardin, *Jön Türklerin ...*, s. 63) biçiminde bir yargıda bulunarak Kars'ın, Tünaya'yı kastederek söylediği abartmanın bir örneğini vermektedir.

¹⁴⁵ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, İletişim, 1995, s. 44.

¹⁴⁶ Kansu, 1908 Devrimi, s. 44. Bazı Sovyet yazarları, Anadolu'daki ayaklanmaları, "milli burjuvazi" (A. M. Valuyskiy, *Turetskiy Sbornik*, Moskova, 1958, s. 48-65, içinde H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 135) veya şehir ticaret burjuvazisi ve küçük burjuvazi (H. M. Tsovikyan, *Sovetskoe Vostokovedenie*, Moskova, 1945, c. III, s. 15-35, içinde H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 118) diye tanımladıkları müslüman - Türk unsurların muhalefetine bağlamaktadırlar. Orhan Türkdöğ da Erol Uluben, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye*, 1967 ve Petrosyan'a dayanarak tüccarların, küçük burjuvaların, subayların ve küçük bürokratların yer aldığı bilgisini vermektedir (Orhan Türkdöğ, "1906-1907 Osmanlı Hürriyet Ayaklanması I", *Türk Kültürü*, Yıl: XXII, Sayı: 255 (Temmuz 1984), s.458.)

¹⁴⁷ Nurullah Nehir, "Mehmed Ata Bey'in Erzurum Valiliği (1906)", *KAÜSBED – Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 12, sy. 28, 2021, s. 666.

¹⁴⁸ Kansu, 1908 Devrimi, s. 52.

¹⁴⁹ Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, s. 238. Petrosyan "Can-verir" adını kullanmaktadır. Türkdöğ da bu ismi benimsemektedir. Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 41'de "Can-Veren" demektedir.

¹⁵⁰ Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, s. 238; Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 41.

¹⁵¹ Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 19-23; Kansu, 1908 Devrimi, s. 40-42.

1906 Ağustosunda Ankara, Ekim başında Trabzon, Temmuz ortasında Samsun, Haziran sonunda Bitlis, 1906 sonbaharında Erzurum illerinde; 1907'de Van'da, 1908 Haziranında Sivas'da ayaklanmalar meydana gelir.¹⁵²

Anadolu vergi ayaklanmalarını bütünüyle Müslüman-Türk ticaret burjuvazisinin yabancı müdahalesine, komprador burjuvaziye ve eski mutlakiyet düzenine yönelmiş bilinçli bir sınıfsal tepkisi olarak yorumlamak¹⁵³, bazı isabetli yanları bulunmakla birlikte, geneli açıklamaktan uzak ve oldukça abartılı bir değerlendirmedir. Kansu'nun, "1906 yılı başlarında adil olmayan vergilendirmenin kaldırılması veya istismarcı memurların azledilmesi isteklerinden yola çıkan halk gösterileri ve ayaklanmalar, kurulu düzene karşı duyulan genel hoşnutsuzluğun dışavurumu haline geldiler" biçimindeki saptaması, bu hareketlerin sosyo-ekonomik temelli bir hoşnutsuzluk birikimini yansıttığını göstermesi bakımından yerindedir. Bununla birlikte, söz konusu hoşnutsuzluğun geniş halk kesimlerinde siyasal rejimin değiştirilmesi ya da monarşinin ortadan kaldırılması yönünde açık ve programatik bir talebe dönüştüğü söylenemez. Tepkinin temel hedefi, sultanın şahsında cisimleşen monarşik düzen değil; vergi politikaları, yerel idarenin keyfi uygulamaları ve bunların yarattığı ekonomik baskı olmuştur. Bu nedenle bu ayaklanmaları, sınıfsal öğeler de içeren, esas itibarıyla ekonomik ve idari düzene yönelik tepkiler olarak görmek; bunları geniş kitlelerin Meşrutiyetçi ya da monarşi karşıtı siyasal taleplerinin doğrudan ifadesi şeklinde yorumlamaktan daha isabetli görünmektedir.¹⁵⁴

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kurucu Dinamikleri

Cumhuriyet Halk Fırkası, yabancı işgalcilere karşı verilen bir mücadelenin zaferle sonuçlanmasının ardından oluşturulan yeni devletin kadroları tarafından kurulmuştur. CHF'nin kuruluş sürecini Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan başlatmak doğru bir yaklaşım olur. Dolayısıyla önce bu savaşa ve savaş içinde biçimlenen oluşumlara bakmak gerekecektir. Bu bölümün birinci kısmında 1918-1922 yılları arasındaki süreç ele alınacak ikinci kısımda ise savaş sonrasında CHF'nin kuruluşuna kadar geçen süre içerisindeki Anadolu'nun siyasal ve sosyal konjonktürü incelenecektir.

¹⁵² Kansu, *1908 Devrimi*, s. 35-96.

¹⁵³ Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 17; Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türk-ler* s. 241.

¹⁵⁴ Zafer Kars, Kastamonu Ayaklanması'nda kalabalığın her saat başı "Padişahım Çok yaşa!" diye bağırıldığını yazmaktadır. (Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, s. 74)

İşgal ve Direniş: Türk Ulusal Savaşı

I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın başını çektiği İttifak Devletleri, İtilaf Devletleri karşısında yenik düşmüşlerdi. Savaşa Almanya'nın yanında katılan Osmanlı Devleti de savaşın mağlupları arasındaydı.

I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgi, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllardır süregelen yenilgiler zincirinin en son halkasını oluşturmuştur; Avrupa'dan adım adım çekilmek zorunda kalan Osmanlılar, 20. yüzyılda da Trablusgarb ve Balkan Savaşları ile sarsılmış, önemli toprak kayıplarına uğramışlardı. Bu iki savaşın ardından gelen Dünya Savaşı ile de bu yenilgi ve gerileyiş döneminin sonuna gelmişti.

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Bırakışmasını imzaladı. Bu bırakışmanın 7. maddesi ile İtilaf Devletlerine, güvenliklerini tehdit eden bir durumda, işgal hakkı tanıyordu. "Bundan daha lastikli bir hüküm zor bulunurdu."¹⁵⁵ Bu maddeye dayanarak İtilaf Devletleri, Anadolu'nun değişik bölgelerini işgalleri altına aldılar. Bu işgal hareketlerine karşı, genel direnişler ortaya çıkmakta gecikmedi. Türk Ulusal Savaşı'nın bu birinci dönemi mahalli kongre faaliyetleri olarak adlandırılabilir.¹⁵⁶ Bülent Tanör, bu kongreleri değerlendirirken, "bölgesel birleşmenin bir ara durak, ulusal örgütlenmenin ise asıl amaç olduğu söylenebilir."¹⁵⁷ yargısına varmaktadır.

Türk Ulusal Savaşı'nın yerel hareketlerden Anadolu geneline yayılan yeknesâk bir yapıya kavuşması Mustafa Kemal ve arkadaşlarının çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. Tunaya, yerel hareketlerden ulusal harekete sıçranan bu dönemi Türk Ulusal Savaşı'nın "ikinci safhası" olarak niteleyip Sivas Kongresi ile başlatmaktadır.¹⁵⁸ Aslında Sivas, yerel hareketlerin birleştirilmesi çabasının bir sonucu olarak doğdu. Mustafa Kemal, Samsun'a çıktıktan sonra bir dizi faaliyette bulunmuştu. 28 Mayıs 1919 tarihini taşıyan Havza Genelgesi ile M. Kemal, askeri ve mülki yöneticilere, Mondros Bırakışmasına ve işgale karşı direnişlerin örgütlenmesini söylüyordu. 19 Haziran'da Amasya'da bir

¹⁵⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş*, (1918-1919), İkinci Basım, İstanbul, Cem Yayınevi, 1991, s. 59.

¹⁵⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 475. Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, AFA, Temmuz 1992, s. 22'de 1918-1920 arasında 28 Kongre'nin listesini vermekte ve Sivas Kongresi hariç hemen tamamının yerel inisiyatiflerden doğduğunu belirtmektedir.

¹⁵⁷ Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 57; Tanör, yerel hareketlerin rejim sorununa ilişkin önerilerinin, bunların "yerellikle" sınırlı olmadıklarını gösteren bir kanıt saymaktadır (s.17). Ahmad ise yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nde kendi çıkarlarını korumak amacıyla bir araya gelen yerel çşraf gruplarının, Anadolu'nun diğer bölgelerini feda etmeye hazır olduklarını ve bunlar için bir milli mücadele fikrinin ikincil derecede öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 241.

¹⁵⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 476.

araya gelen Mustafa Kemal, Refet (Bele), Rauf (Orbay) ve Ali Fuat (Cebesoy) bir “Tamim” yayınladılar. “Amasya Tamimi” olarak tarihe geçen bu belgede (22 Haziran), Sivas’da bir milli kongrenin toplanması yer alıyordu. Ayrıca “Milletin İstiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.” cümlesi Ulusal Savaş önderliğinin düşüncelerini yansıtmaları bakımından değer taşımaktadır. Sivas Kongresi’nden önce Erzurum’da ağırlığı Erzurum ve Trabzon’dan gelen delegelerin oluşturduğu bir kongre toplandı.¹⁵⁹

4 Eylül’de Sivas’ta toplanan kongrenin kararlarından biri de Anadolu’daki yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmeleriydi. Böylece Türk Ulusal Savaşı, bütün Anadolu’da yeknesak bir örgütlülüğe kavuşmuş oluyordu.

23 Nisan 1920’de, İstanbul’daki Meclis-i Mebusan’ın dağıtılmasının ardından Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi oluşturuldu.¹⁶⁰ Ulusal Savaş boyunca bir tür Meclis Hükümeti, İstanbul hükümetinin yanısıra varlığını korudu.

Türk Ulusal Savaşı 30 Ağustos 1922’de, işgalci orduların yenilgisiyle sonuçlandı. 11 Ekim 1922’de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması’yla Türk Ulusal Savaşı’nın bu evresi kapanmış oldu.

Ulusal Savaş’ta “İttihatçı Faktörü”¹⁶¹

Bu bölümde, Türk Ulusal Savaşı’nda eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin sahip oldukları yer incelenecektir.

İttihatçıların, ulusal mücadele içinde oynadıkları rol hemen hemen bütün yazarlarca kabul edilmektedir. OİTC’nin (bu dönemde cemiyet kapanmıştı) unsurları gerek İstanbul’da gerekse Anadolu ve Trakya’daki örgütlenmelerde öncü rol oynamışlardır.¹⁶² Mete Tunçay, Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri’nin geniş ölçüde OİTC’nin yerel örgütleriyle özdeşlik gösterdiğini belirtmektedir.¹⁶³

¹⁵⁹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş*, (1918 1919), s. 471.

¹⁶⁰ Tunçay, 18 Martta İstanbul’daki Osmanlı Meclis-i Mebusan’ının kapanması üzerine, Mustafa Kemal’in A-RMHC’in Heyet-i Temsiliyesi adına “salahiyet-i fevkalâdeyi haiz” bir meclisi Ankara’da toplantıya çağırmasını yorumlarken “yurt yönetimine el konulmaktadır; yani dernek, neredeyse devlet, dernek başkanı padişahın anayasal yetkilerini kullanmaktadır.” yorumunu getirmektedir (Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 41).

¹⁶¹ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Nüzhet Sahoğlu (Çev.), İkinci Basım, İstanbul, Bağlam Yayınları, Ekim 1995. (Kitabın Orijinal adı: *The Unionist Factor: The Role of the Committees of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement (1905-1926)*, Leiden: Brill, 1984).

¹⁶² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: III: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, Temmuz 1989, s. 9; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 73.

¹⁶³ Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 34. Bu görüş için ayrıca

Tunaya da “İttihatçıların büyük bir kısmı, Müdafaa-i Hukuk örgüt kadrosunda, T.B.M.M: içinde ve dışında, “Milli Mücadele”ye katılmışlardır.” biçiminde görüş belirtmektedir.¹⁶⁴ İttihatçıların bağımsızlık konusundaki düşünceleri ile imparatorluğun son dönemindeki konumları Ulusal Savaş’ı aktif olarak desteklemeleri¹⁶⁵ hatta önderlik etmeleri sonucunu doğurmuştur.¹⁶⁶ Makedonya’daki yabancı müdahalesi gibi bir nedenle ayağa kalkan İttihatçıların Anadolu’nun yabancı güçler tarafından işgaline sessiz kalamayacakları açıktır. Tanör, OİTC’nin Merkezi’nin uğradığı prestij kaybını yaşamayan taşra örgütlerinin, Mütareke ile başlayan İttihatçı avı ve işgal tehditlerinin neticesinde direnmekten başka bir alternatife sahip olmadıklarını belirtmektedir.¹⁶⁷ Ayrıca örgütlenmeyle ilgili deneyimlerinin de bu konuda onlara yardımı olmuştur.¹⁶⁸ İttihatçıların, Ulusal Savaş’a katkıları, İstanbul’da kurdukları Karakol Cemiyet ile de bağıntılıdır. Karakol Örgütü, 1918 Ekiminde; 7 kişilik hücreler biçiminde örgütlenmişti.¹⁶⁹ Gücünü başkent içindeki ve civarındaki eski İttihatçılardan, esnaf örgütlerinden ve Teşkilat-ı Mahsusa’dan alan Karakol, Anadolu’ya silah ve adam kaçıarak Ulusal Savaş’a destek verdi. 23 Nisan 1920’de Karakol dağıtıldı ve yerini Milli Müdafa örgütü aldı.¹⁷⁰

İttihatçıların, Ulusal Savaş’taki yerleri konusundaki en iddialı teze sahip olan Zürcher “Cemiyet, bu dönemde savaş sonrası ortamda üyelerini ve örgütünü korumak ve eğer zorunlu olursa, bir ulusal mücadelenin temellerini atmak için tedbirler aldı. En azından Cemiyet içindeki bazı çevrelerin ulusal direnişi daha o zamandan planlanmakta oldukları açıktır.”¹⁷¹ biçiminde Türk Ulusal Savaş’ının I. Dünya Savaş’ının son günlerinde OİTC liderleri tarafından planlandığı yönünde bir yargıya varırken; Taner Timur “İttihatçıların Kurtuluş Savaş’ındaki yeri de epeyce abartılmıştır.”¹⁷² diyerek Zürcher’in tezinin aksini savunmaktadır.

Dankwart A. Rustow, “The Development of Parties in Turkey,” *Political Parties and Political Development*, der. Joseph Palombara ve Myron Weiner, New Jersey, Princeton University Press, 1966, s. 112 ve Arif T. Payaslıoğlu, “Political Leadership and Political Parties: Turkey,” *Political Modernization in Japan and Turkey*, der. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, New Jersey, Princeton University Press, 1964, s. 417’e bakılabilir.

¹⁶⁴ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 565.

¹⁶⁵ Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Ankara, Gündoğan Yayınları, Ocak 1992, s. 72.

¹⁶⁶ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 16; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoglu, 2. Baskı, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, Ekim 1995, s. 33; Tanör, *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 54.

¹⁶⁷ Tanör, *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 54.

¹⁶⁸ Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 54.

¹⁶⁹ Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 124.

¹⁷⁰ Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 177.

¹⁷¹ *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 113.

¹⁷² Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 248.

İttihatçıların Ulusal Savaş'taki yeri konusunda yanıtlanması gereken bir başka nokta, savaş boyunca İttihatçılığın sürekli olarak reddedilmesinin ne anlama geldiğinin belirlenmesidir. Sivas Kongresi yemin metnine OİTC'nin ihya edilmeyeceğine dair bir cümle eklenmişti.¹⁷³ Bundan sonra A-RMHC, OİTC'nin devamı olmadığını her fırsatta yinelemiştir.¹⁷⁴ Hemen tamamına yakınının İttihatçılıkla ve İttihatçılarla ilişkilerinin olmasına rağmen Ulusal Savaşın önderlerinin ve kadrolarının İttihatçılığı şiddetle reddetmelerinin arkasında yatan neden, A-RMHC'ye meşruiyet kazandırılması amacıdır.¹⁷⁵ Ulusal Savaş'ın başından itibaren bir yandan Batılı devletlerle mücadele edilirken, diğer yandan yine aynı devletlerle uzlaşma çabaları içine girilmiştir.¹⁷⁶ Oysa OİTC'nin, Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında savaşa sokmuş olmasından dolayı, İngiltere, OİTC'ye soğuk davranıyordu (Aslında İngiltere 1908 Devrimi'nden itibaren bu soğukluğu taşıyordu). Böylesi bir durumda OİTC'yi reddetmek Kemalistler için bu pratik gereklilikten kaynaklanıyordu.

Taner Timur İttihatçılık'ın yerilmesi ve reddolunmasına ilişkin olarak, “burada da opportunizm ya da riyakarlıktan çok bir “kimlik değiştirme”nin söz konusu olduğu kanısındayız” biçiminde görüşünü bildirmektedir.¹⁷⁷ Bu arada Erzurum Kongresi'nin açılış tarihi olarak belirlenen 10 Temmuz günü, 1908 senesinde Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihi.¹⁷⁸ O zaman Rumi takvim geçerli olduğundan, Rumi ile Miladi takvim arasındaki 13 günlük bir süre farkı bulunmasından kaynaklı olarak, 1917'de 10 Temmuz 23 Temmuz olmuştu ve Hürriyet Bayramı da 23 Temmuz'da kutlanmaya başlanmıştı. Erzurum Kongresi'nin açılışı 10 Temmuz'da gerçekleşmeyince 23 Temmuz ertelenmişti.¹⁷⁹ Akşin'e göre “anamlı bir davranıştı”.¹⁸⁰ Böylece bir yandan İttihatçılık yerilirken, öte yandan Meşrutiyet dönemi ve OİTC ile bağıntılı olarak vurgulanıyordu.

¹⁷³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 528.

¹⁷⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 510.

¹⁷⁵ Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 83. Milli mücadelenin önderleri Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, İsmet İnönü, Fethi Okyar, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy İttihat ve Terakki üyeleriydiler. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 148'de, Kurtuluş Savaşı'nın komutanlarından Mersinli Cemal Paşa, Nurettin Paşa, Cafer Tayyar (Eğilmez) ve Kazım (Özalp)'ın İttihatçı kökenli oldukları belirtilmektedir. Ancak bütün bu isimlerin OİTC içinde ikinci planda kalmış kişiler olduğunu (Fethi Okyar hariç) yazar K. Kayalı, Milli Mücadele sırasında ön plana geçtiklerini belirtmektedir. (Kurtuluş Kayalı, “Milli Mücadele Sırasında Muhalefet ve İkinci Grup”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 1863).

¹⁷⁶ Hatırlanması gereken asıl büyük çatışma ve savaşların İngiltere, Fransa gibi ülkelerle değil, onların Anadolu'ya saldırttıkları Yunanistan ile olmalarıdır.

¹⁷⁷ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 31, dn. 55.

¹⁷⁸ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş*, (1918 1919), s. 473.

¹⁷⁹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş*, (1918 1919),

¹⁸⁰ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş*, (1918 1919),

Son olarak İttihatçıların, Kurtuluş Savaşı'ndaki yerleri konusunda, aşırı yorumlara varmadan, eski OİTC unsurlarının ve örgütlerinin direnişte önemli rol oynadığı kabul edilmelidir. Ancak bir noktayı da belirtmekte fayda vardır. Eski OİTC üyelerinin bir kısmı “kimlik” değiştirerek Kemalizme doğru evrilirken; diğer bir kısmı Kurtuluş Savaşı'na destek vermekle beraber, M. Kemal ve ekibine muhalif kalmışlardır.¹⁸¹

Savaş Sonrası Siyasal Konjonktür

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, Anadolu'da siyasal rejim açısından ilginç bir görüntü oluşmuştu. Bir yanda Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, diğer yandan İstanbul hükümeti ve padişah. Aslında İstanbul ile Ankara arasındaki bu karışık durum 23 Nisan 1920 günü Ankara'da T.B.M.M. açılınca ortaya çıkmıştı. Şimdi 1922 yılına gelindiğinde ve zafer kazanıldığında böylesi bir durum, barış antlaşması için İtilaf devletleri ile masaya oturmaya hazırlanan T.B.M.M. Hükümeti açısından sakıncalı bir durum yaratıyordu. İkili iktidar görüntüsü hem karışık bir duruma yol açıyordu hem de İtilaf Devletlerinin karşısında zayıflık belirtisi olarak algılanabilirdi. Böylece T.B.M.M. 1 Kasım 1922'de Saltanatı kaldırdığını ilan etti. Bu kararı alırken Hilafet makamını Saltanattan ayırdı. Saltanat'ın kaldırılmasında etkili bir başka daha doğrusu yukarıdakilerle ilintili olan faktör de, itilaf devletlerinin Lozan Konferansı'na İstanbul hükümetini de çağırmaları olgusuydu. T.B.M.M saltanatı kaldırmak suretiyle, Lozan Konferansı'na Anadolu halkının tek temsilcisi olarak katıldı. 21 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı, 4 Şubat 1923'te tarafların uzlaşamamaları sonucu dağıldı. Uzlaşamayan konular Osmanlı borçları, Musul, kapitülasyonlar ve Boğazlar'dı. Görüşmeler bu maddeler üzerinde uzlaşma sağlanamadığından kesildi.

Lozan'da görüşmeler kesildiği sırada 17 Şubat-4 Mart tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresi toplandı. Kredi, üretiminin düzenlenmesi ve arttırılması, gümrük, vergi, ulaştırma gibi konuların ele alındığı¹⁸² Kongre'ye değişik toplumsal kesimlerin temsilcileri katıldı.

Bu arada meclis içinde oluşmuş bulunan birinci ve ikinci grup üyeleri arasındaki mücadele sertleşmişti. 26 Mart 1923 akşamı ikinci grubun önemli isimlerinden Ali Şükrü Bey'in kaybolduğu haberi yayıldı.¹⁸³ Birkaç gün sonra Ali Şükrü Bey'in cesedi bir çukurda bulunuyor; Mustafa Kemal'in köşkünü korumakla görevli Giresun Alayı Komutanı Osman Ağa'nın suçlu olduğu anlaşıyor ve Topal Osman Ağa da teslim olmayı reddedince çıkan çatışmada

¹⁸¹ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, Temmuz 1994, s. 12.

¹⁸² Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti, 1923*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s. 94.

¹⁸³ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti, 1923*, s. 141.

öldürülüyordu.¹⁸⁴ İçteki çatışma bu boyutlara varırken 23 Nisan'da Lozan görüşmeleri yeniden başladı. Önceki anlaşmazlık konuları üzerinde bu kez uzlaşmaya varılınca Lozan Antlaşması 24 Temmuz'da imzalandı.

Nisan'ın 16'sında birinci T.B.M.M., alınan seçimleri yenileme kararıyla, son toplantısı yaptı ve dağıldı. Yeni oluşacak mecliste muhalefeti istemeyen birinci grup ve önderleri Mustafa Kemal'in çabaları sonucunda, muhalefet mensubu hemen hiçkimse meclise giremedi. 11 Ağustos 1923'de ikinci dönem T.B.M.M.'si mebusların hemen tamamı A-RMHC'nin (dolayısıyla meclisin açılışından bir ay sonra A-RMHC'den dönüştürülerek kurulacak olan Halk Fırkası'nın) üyesi olarak çalışmalarına başladı.

Değerlendirme

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıktığı ve geliştiği zaman dilimi içerisinde, Osmanlı Devleti Avrupa'dan adım adım geri çekilişinin sonlarına doğru yaklaşmaktaydı. Devletin Avrupa'da kalan son toprak parçaları da tehdit altındaydı. Özellikle Makedonya çeşitlilik gösteren etnik ve dinsel yapısıyla Avrupa devletlerinin müdahalelerine maruz kalıyor; bu bölge adeta, Avrupalı güçlerin birbirleriyle mücadeleleri için bir arena işlevi taşıyordu. Osmanlı Devleti ise içine girdiği ekonomik ve siyasal bunalımın da etkisiyle, içişleri sayılabilecek bir alana yabancı müdahalesini engelleyemiyor; ancak Avrupalı devletlerin birbirleriyle olan çekişme ve çatışmalardan yararlanarak varlığını korumaya çalışıyordu. Devletin içine girdiği dağılma ve parçalanma sürecine, gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketleri de eşlik ediyordu.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulduğu dönem ise başarılı bir Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ardından gelmiştir. Hatta CHF'nin kuruluş sürecini bu savaş içinden başlatmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. I. Dünya Savaşı fiilen, Osmanlı Devleti'nin sonunu getirmiş, Avrupa'dan çıkarılan Türkler bu kez Anadolu topraklarından da sürülme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Böylesi bir durumda başlatılan Ulusal Savaş, bir boyutuyla işgalcilere karşı yürütülen bir direniş olurken, diğer bir boyutuyla da bir "iç savaş" niteliğine sahip olmuştur.¹⁸⁵ Bir tarafını İstanbul hükümetinin diğer tarafını Ankara hükümetinin temsil ettiği bu savaş, Ankara hükümetini adeta ikili bir cephe karşısında bırakmıştır.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, 1923, s. 162-164. Bu cinayet üzerine dönemin tanıklarının ifadeleri için Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, 1923, s. 162-166'ya bakılabilir. Bu ifadelerden ve Goloğlu'nun yorumundan Topal Osman'ın Ali Şükrü'yü Meclis'teki sert muhalefetinden dolayı, kişisel bir kararla öldürdüğü sonucu çıkmaktadır.

¹⁸⁵ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Ankara, İmaj Yayınevi, 1996, s. 131-132.

¹⁸⁶ Akşin, Padişahın bu iç savaşı 1919 yüzünden 1920 güzüne, yaklaşık 1,5 aylık bir ara hariç, bir yıl sürdürdüğünü belirtmektedir (Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, s. 132).

Ulusal Savaşın zaferle nihayetlenmesi, Savaş'ın önderliğini yapan Ankara Hükümetinin, ülkeye egemen olmasını da beraberinde getirmiştir. 1923 yılına gelindiğinde T.B.M.M. seçimleri yenilenerek, daha önce Meclis'te Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Birinci Grubu'na muhalefet eden İkinci Grup üyelerinin seçilmemeleri sağlanarak, yeni ve tamamıyla A-RMHC üyelerinden oluşan bir meclis oluşturulmuştur ki bu mebusların yaptıkları toplantılar sonucunda da siyasal bir parti, CHF kurulmuştur.

OİTC ve CHF'nin kuruldukları dönemlerdeki iç siyasal konjonktür birbirlerine benzer olmakla beraber, önemli bir farkı da içermektedir. Benzer yön, devletin varlığının içine düştüğü tehlikeli durumdur. Ancak CHF'nin oluşmaya başladığı dönemde (Ulusal Savaş dönemi) devletin varlığı hemen tamamıyla ortadan kalkmış, yurt işgal altına girmişti. OİTC'nin kurulduğu dönemde ise devletin varlığı bazı tehditler altında olsa da böylesi büyük bir krizin içinde değildi.

Uluslararası Konjonktür

Bu bölümde, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) üzerinde etkili olan dış gelişmeler bağlamında Rusya ve İran'daki meşrutiyetçi hareketler, ayrıca Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulduğu dönemde Avrupa'daki siyasal eğilimler ele alınacaktır. Böylece hem OİTC'nin ortaya çıkış ve radikalleşme sürecine etki eden uluslararası dalgalar, hem de Cumhuriyet döneminin kuruluş yıllarında hâkim olan ideolojik iklimin dış boyutları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

OİTC'yi Etkileyen Dış Dinamikler: Doğu'da Meşruti Devrimler ve Anayasal Dalga

Osmanlı Devleti'nde mutlakiyetçi yönetime karşı gelişen muhalefet hareketleri ve bunların en örgütlü biçimini temsil eden OİTC üzerinde, özellikle Osmanlı ülkesine sınır oluşturan Rusya ve İran'da ortaya çıkan meşrutiyetçi hareketlerin kayda değer bir etkisinin bulunduğu söylenebilir. Bu ülkelerde, özellikle de Rusya'da, mutlakiyetçi yönetimlere karşı gelişen eylemler ve bu eylemlerin ürettiği düşünsel birikim, Osmanlı aydınları açısından yakından izlenen ve örnek alınan deneyimler olmuştur.

Kuşkusuz, 1905 Rus Devrimi ve 1906 İran Meşrutiyet Devrimi'nden önce de Osmanlı düşünce dünyasında meşrutiyetçi akımın etkisi belirgindi. Bununla birlikte, anılan iki ülkede gerçekleşen rejim değişiklikleri, Osmanlı aydınları ve muhalif çevreleri için hem zaman bakımından yakın, hem de "Doğu monarşileri" bağlamında benzer nitelikte iki örnek teşkil etmekteydi. Rusya ve İran'ın, tıpkı Osmanlı Devleti gibi, mutlak monarşi geleneğine sahip olmaları, buralarda ortaya çıkan meşrutiyetçi dönüşümlerin, 1876'daki kısa

süreli Osmanlı Meşrutiyeti sonrasında giderek zayıflamış olan meşrutiyetçi hareketlere yeni bir ivme kazandırması açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Öte yandan, 1876'daki hareket ile 1908 Devrimi arasında yalnızca kronolojik bir mesafe değil, aynı zamanda siyasal özne, örgütlenme biçimi ve toplumsal taban bakımından önemli nitelik farklılıkları bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle, OİTC'nin gelişimi incelenirken, Rusya ve İran'daki meşrutiyetçi deneyimlerin niteliği ve bu deneyimlerin Osmanlı muhalefeti üzerindeki yansımaları ayrı başlıklar altında ele alınmalıdır.

Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi: Duma'nın Kuruluşu ve Meşrutî Deneyim

Savaşın görünür nedenleri, Mançurya ve Çin'de yaşanan gelişmeler şeklinde tezahür etmekle birlikte¹⁸⁷, gerçekte bu bölgeler üzerindeki Rus ve Japon yayılmacılık politikalarının birbiriyle çatışmasından kaynaklanmaktaydı. On sekiz ay süren savaş, hem kara hem de deniz muharebeleri bakımından Rusya açısından tam bir yenilgiyle sonuçlandı.

1904–1905 Rus–Japon Savaşı, yalnızca askeri sonuçları bakımından değil, uzun vadeli siyasal ve ideolojik etkileri bakımından da son derece önemliydi. ¹⁸⁸ Savaşın Japonya'nın zaferiyle sonuçlanması¹⁸⁹, Avrupa-dışı güçler üzerinde uyarıcı bir etki doğurdu. ¹⁹⁰ Avrupa'nın siyasal ve askerî üstünlüğünden bunalmış olan sömürge ve yarı-sömürge ülkeler ile Osmanlı aydınları için bu savaş, Avrupa'nın büyük güçlerinden birinin yenilgiye uğratılabileceğini ve geriletilebileceğini somut biçimde gösterdi. Artık Avrupalı güçlerin yenilmez olduğu yönündeki kabullerin sorgulanabileceği ortaya çıkmış; dolayısıyla bu güçlerin egemenliğine karşı verilecek mücadelenin kaçınılmaz biçimde yenilgiyle sonuçlanacağına dair inanç sarsılmıştır. Erik Jan Zürcher, Osmanlı meşrutiyetçiliğinin bu savaş sırasında ve sonrasındaki 1905 Rus Devrimi bağlamında yeni bir canlılık kazandığını belirtmektedir. ¹⁹¹ Söz konusu savaşın Osmanlı meşrutiyetçiliği üzerinde dolaylı bir etki doğuran bir başka sonucu da, Sander'in işaret ettiği üzere, Uzakdoğu'da başarısızlığa uğrayan Rus

¹⁸⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 93.

¹⁸⁸ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan - 1908'e*, Ankara, İmge Yayınları, Ekim 1989, s. 185.

¹⁸⁹ Sander, bu durumu, "... modern çağlarda beyaz olmayan bir halkın beyaz bir halkı yenmesi..." (Siyasi Tarih, İlkçağlardan - 1908'e, s. 185) biçiminde tanımlamaktadır

¹⁹⁰ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan - 1908'e* s. 185. Jön Türkler Japon Zaferini "Asırlardan beri Asyalıları cins-i insaniyetin dününde gören fikirlerin pâmâl ol[ması]..." biçiminde yorumluyorlardı. ("Muharebe ve İhtilâl", *Şûra-yı Ümmet*, No. 72, 6 Nisan 1905-I Safer 1323, s. 1'den aktaran M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, s. 188.)

¹⁹¹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, İletişim, 1995, s. 134.

Hükümeti'nin dikkatini yeniden Batı'ya, yani Balkanlar'a çevirmesi ve bu bölgede daha etkin bir siyaset izlemeye yönelmesidir.¹⁹² Bu durum, daha önce incelenen Makedonya meselesi bağlamında düşünüldüğünde, Rus-Japon Savaşı'nın son derece dolaylı da olsa OİTC üzerinde etkide bulunduğu biçiminde yorumlanabilir.

Rus-Japon Savaşı, Rusya içindeki toplumsal ve siyasal çelişkileri keskinleştirerek muhalefet hareketinin yükselmesine zemin hazırlamıştır.¹⁹³ Ocak 1905'te Petersburg'da patlak veren grev sırasında, 9 Ocak Pazar günü 140 bini aşkın işçi Kışlık Saray'a yürüyerek Çar'a dileklerini iletmek istemiş; Kazak birliklerinin açtığı ateş sonucunda yaklaşık 1000 kişinin ölmüş, 5000 kişinin yaralanmıştı. Tarihe "Kanlı Pazar" olarak geçen bu olay sonrasında muhalefet daha da şiddetlenmiş, Petersburg, Moskova, Riga, Varşova ve Tiflis gibi kentlerde çatışmalar ve grevler yaygınlaşmıştır. Ocak ayında greve katılan işçi sayısının 440 bine ulaştığı; 1 Mayıs 1905'te ise 200 kentte grevlerin sürdüğü kaydedilmektedir. İlkbahar ve yaz aylarından itibaren işçi hareketine köylü hareketleri de eklenmiş, ülkenin yarısından fazlasında köylü eylemleri yaygınlık kazanmıştır. İşçi ve köylü hareketlerine, giderek hoşnutsuzlukları artan asker ve denizci kesimleri de katılmış, bu gelişmeler sonucunda muhalefet adeta bir ayaklanma niteliği kazanmıştır. Çarlık rejimi, bu geniş çaplı muhalefeti bastırabilmek için bazı siyasal tavizler vermek zorunda kalmıştır. 6 Ağustos 1905'te Devlet Duması'nın toplantıya çağrılacağını bildiren bir bildirge yayımlanmış, ancak bu adım gösterilerin hızını kesmeye yetmemiştir. Ekim ayında genel greve gidilmiş, bunun üzerine 17 Ekim'de Çar, söz, toplantı ve dernek kurma özgürlüğü ile kişi dokunulmazlığını tanıyan bir bildirge ilan etmek zorunda kalmıştır. Aynı bildirmede, kanun yapma işlevine sahip bir "Devlet Duması"nın, başka bir deyişle bir "Rus Parlamentosu"nun kurulacağı duyurulmuştur. Böylece Çarlık rejimi, biçimsel de olsa meşruti bir görünüm kazanmıştır.

Bu gelişmeler, Osmanlı aydınları ve OİTC çevreleri tarafından yakından izlenmiş; mutlakiyetçi bir rejimde dahi güçlü toplumsal muhalefetin siyasal tavizler kopartabileceği düşüncesini güçlendirmiştir. Rusya örneği, her ne kadar Osmanlı bağlamına bire bir aktarılması mümkün olmayan özgün dinamiklere sahip olsa da, meşrutiyetçi taleplerin başarıya ulaşabileceğine dair inancı besleyen önemli bir referans noktası haline gelmiştir.

¹⁹² Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan - 1908'e*, s. 185.

¹⁹³ Rus Devrimi ile ilgili bundan sonraki bilgiler, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 526-529'dan derlenmiştir.

İran'da Anayasal Düzen Arayışı: Meşrutî Devrim

20. yüzyıla girerken İran'da insan hakları, kendi kaderini tayin hakkı ve halka dayalı hükümet gibi Batı kaynaklı siyasal kavramların, aydınlar, öğrenciler, tüccarlar ve din adamları arasında giderek yaygınlaştığı görülmektedir.¹⁹⁴ 1906 yazında mollaların Tahran sokaklarında verdikleri vaazlar ve 12 binden fazla tüccar ile esnafın İngiltere elçiliğine sığınması¹⁹⁵, ülkedeki rejim karşıtı hareketin geldiği boyutu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu gelişmeler üzerine Şah, İran tarihinin ilk meclisini toplantıya çağırarak meşrutî bir yönetime geçiş yolunu açmak zorunda kalmıştır.¹⁹⁶

İran Devrimi'nin oluşmasında 1905 Rus Devrimi'nin etkisi olduğu kadar, dış baskıların da rol oynadığı kabul edilebilir. Özellikle İranlı asilerin de Britanya elçiliğine sığındıkları hatırlanırsa, İngiltere'nin etkisi yadsınamaz bir hale gelmektedir. İran'daki meşrutiyetçi düzen değişikliğinin, Rus Devrimi ile birlikte, Osmanlı ülkesindeki yönetim karşıtı örgütlenmeler üzerinde etkisi olduğu açıktır.¹⁹⁷ Bununla birlikte, İran Devrimi'nin Rus Devrimi'nden ayrıldığı önemli bir nokta, Müslüman bir ülkede gerçekleşmiş olmasıdır. Bu özellik, İran'daki meşrutiyetçi deneyimin, Osmanlı Devleti'nin Müslüman-Türk unsurları nezdinde farklı ve kimi zaman daha yakın bir anlam taşımasına yol açmış olabilir. Nitekim İvanov Doğu Anadolu'daki hükümet karşıtı hareketlerin gelişmesi üzerinde İran Devrimi'nin etkisi olduğu yazarken;¹⁹⁸ Petrosyon, bu ilk İran Parlamentosunun Jön Türkler için önemli bir örnek teşkil ettiğini;¹⁹⁹ fedai grupları kurulması düşüncesini de OİTC'nin İran devrimci deneyinden esinlenerek benimsediği ileri sürmektedir.²⁰⁰

Bu değerlendirmeler, Osmanlı meşrutiyetçi hareketinin yalnızca Avrupa'daki anayasal monarşi örneklerinden değil, aynı zamanda Rusya ve İran gibi "Doğu" monarşilerinde yaşanan rejim dönüşümlerinden de beslendiğini göstermektedir. Böylece OİTC'nin fikrî ve örgütsel oluşumunda, bölgesel ölçekte birbirini etkileyen meşrutiyetçi dalgaların karşılıklı etkileşimi önemli bir rol oynamıştır.

¹⁹⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih, Birinci Dünya Savaşı'nın Sonundan 1980'e Kadar*, Ankara, İmge, 1989, s. 60.

¹⁹⁵ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 1342.

¹⁹⁶ Ancak bu meclis ve Anayasa çok kısa ömürlü oldu ve 1908'de ortadan kaldırıldılar.

¹⁹⁷ *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 61. Ayrıca Kansu, *1908 Devrimi*, s. 3.

¹⁹⁸ M.S. İvanov, *1905-1911 İran Devrimi*, Moskova, 1957, s. 67-107'den aktaran Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 243.

¹⁹⁹ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 243.

²⁰⁰ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 299.

CHF'nin Kurulduğu Dönemde Avrupa: Devrim, Cumhuriyetler, Liberal Kriz

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, hem Avrupa'nın siyasal haritası hem de rejim tipleri köklü bir dönüşüm sürecine girdi. Çok uluslu imparatorlukların çözülmesi, yeni ulus-devletlerin ortaya çıkışı ve liberal parlamenter rejimlerin ciddi bir krizle karşı karşıya kalması, Anadolu'da yürütülen Türk Ulusal Mücadelesi ile bunu takip eden Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) kuruluşunun uluslararası arka planını oluştuyordu. Bu bağlam, bir yandan 1917 Rus Devrimi ve sonrasında kurulan Sovyet rejiminin etkileri, öte yandan savaş sonrası Avrupa'da monarşilerin çözülmesi ve cumhuriyetçi dalganın yükselişi dikkate alınmadan anlaşılamaz.

Rusya'da Bolşevik Devrimi: Tarihsel Düşmanlıktan Konjonktürel Dostluğa

Bunların başında 1917'de Rusya'da meydana gelen devrim gelmektedir. 1917 yılının Mart ayında (Rus takvimine göre Şubat) çarlık yönetimine son verilmiş ve liberal düşünceli bir hükümet oluşturulmuştu. Şubat devrimi olarak nitelendirilen bu olaydan sonra, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Bolşevikler) Kasım'da (Rus takvimine göre Ekim) iktidarı ele geçirdi. Böylece Avrupa ve Dünya sahnesine ilk sosyalist devlet çıkmış oluyordu ki bundan sonraki Avrupa ve Dünya tarihini etkileyecek olan asıl "Devrim" buydu. Bolşevik Devrimi'nin Anadolu üzerine etkileri farklı biçimlerde tezahür etti. Bolşevikler iktidarı ele alınca derhal savaştan çekildiler. Bolşevik iktidarın ilk icraatlarından biri, Rusya'yı savaş dışı bırakmak oldu. Sovyet hükümeti, Almanya ve müttefikleriyle yürüttüğü müzakereler sonucunda 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildi. Antlaşma, Rusya'nın geniş toprak ve nüfus kayıplarının yanı sıra Kars, Ardahan ve Batum gibi stratejik bölgelerin Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını öngörüyordu.²⁰¹ Böylece, Doğu cephesinde savaşın sona ermesi, hem Osmanlı ordusunun manevra alanını genişletti hem de ileride Anadolu merkezli ulusal hareket için yeni bir jeopolitik zemin yarattı. Batılı devletler ise Bolşevik Devrimi'ne son derece soğuk bakmakla kalmadılar; Vrangel, Kolçak, Denikin gibi Bolşeviklere karşı savaşan "Beyaz" Generallere yardım ettikleri gibi zaman zaman kendi askeri güçleriyle de müdahalede bulunmaktan çekinmediler. Böylesi bir durumda Batılı devletlerin saldırısı karşısında kendi Devrimlerini savunmak zorunda kalan Bolşevikler²⁰² ile Anadolu'da Batılı

²⁰¹ Brest-Litovsk Antlaşması için bkz.: Akdes Nîmet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917 – 3 Mart 1918)", *Belleten*, c. 31, sy. 123 (1967), s. 375-413.

²⁰² Nejat Kaymaz'ın "Sovyet yöneticileri, ...burjuva olarak niteledikleri Mustafa Kemal'i ve burjuva devrimi saydıkları Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı ise, emperyalizme karşı oluşu nedeniyle, des-

devletlere ve onların desteklediği Yunan işgaline karşı direnişe geçen güçler aynı ortak platformda buluşmuş oluyorlardı. Her iki güç (Bolşevikler ve Anadolu direnişleri) ortak düşmana karşı olmanın bilinciyle birbirlerine yaklaştılar. Bu çerçevede Bolşeviklerin resmî söyleminde Anadolu'daki Türk Ulusal Hareketi, Ekim Devrimi'nin anti-emperyalist cephesinin bir devamı ve uzantısı olarak tasvir edilmiştir.²⁰³ 1920'den itibaren Ankara ile Moskova arasında yapılan görüşmeler, nihayet 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile kurumsal bir çerçeveye kavuştu. Antlaşma, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırını belirlemekle kalmadı; aynı zamanda altın ve silah yardımı da dahil olmak üzere iki taraf arasında yakın siyasi iş birliğinin zeminini oluşturdu.²⁰⁴ 1920'lerin başındaki uluslararası ilişkiler bağlamında, Sovyet yönetiminin benimsediği yeni "Doğu" yönelimi çerçevesinde Sovyet hükümeti, Türkiye'deki milliyetçi hükümetle ortak bir çıkar zemini tespit etmiş; bölgedeki Batılı devletlerin plan ve faaliyetlerinin yarattığı karşılıklı tehdit algısı ve koşulların zorlayıcı etkisi, Sovyet Rusya ile Kemalist Türkiye'yi bir yakınlaşmaya yöneltmiştir.²⁰⁵

Ancak hemen şunu belirtmekte yarar var ki, Bolşevik Devrimi'nin Anadolu direnişinin önderleri üzerinde ideolojik bir etkisi olmadığı da açıktır. Bu tipten düşünsel bir etkileniş zaman zaman Anadolu'da kendini gösterse de, Kurtuluş Savaşı'nın önderleri üzerinde böyle bir etkilenme söz konusu olmamıştır. Bazı aydınların (Nâzım Hikmet, Şevket Süreyya, Vala Nurettin gibi) Bolşevik harekettten etkilenip, Rusya'ya Doğu Halkları Komünist Üniversitesi'ne (K.U.T.V.) gitmeleri, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye Komünist Fırkası'nı kurmaları; Yeşilordu, Halk İştirakiyun Fırkası, I. T.B.M.M.'de Halk Zümresi gibi grupların kurulmasına rağmen, Ulusal Savaşın önderliği sosyalizm akımından uzak kalmıştır. Dolayısıyla Rus Devrimi ve Sovyet rejimi, CHF'nin kurulduğu dönemde Türkiye açısından çift yönlü bir anlam taşımaktaydı: Bir yandan, anti-emperyalist söylem ve maddi yardım üzerinden ulusal hareketi

tekleme konusunda kesin bir tutum benimsediler." ifadesi durumun özeti niteliindedir. (Nejat Kaymaz – "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Tarihsel Konumu ve Niteliği", *Belleten*, C. XL, S. 160 (Ekim 1976), s.608.

²⁰³ Gözde Somel, *Soviet Policy Towards Turkey (1920–1923)*, (yayımlanmamış doktora tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), s. 4.

²⁰⁴ Bu konuda daha detaylı bilgiler için bknz.: Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 24 (2008), s. 279–286; Ülkü Çalışkan, "Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askerî Yardımları", *Karadeniz Araştırmaları*, c. 3, sy. 9 (2006), s. 35–54; Turhan Ada, "Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet Politikası (1920–1922)", *Belleten*, c. 82, sy. 295 (2018); Mevlüt Samet Yıldız – Çağatay Benhür, "Sovyet Basınında Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yıl Kutlamaları ve Kliment Yefremoviç Vorşilov'un Türkiye Ziyareti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. 109 (Bahar 2024), s. 141 vd.

²⁰⁵ Bülent Gökay, "Communist Party of Turkey and Soviet Foreign Policy", *Journal of Global Faultlines*, 4/2 (2018), s. 141.

destekleyen bir dış aktör; diğer yandan ise, özellikle iç siyasal düzen bakımından mesafeli durulan, ideolojik açıdan benimsenmeyen bir sosyalist deneyim.

Rusya’da böylesi bir alt-üst yaşanırken, Avrupa’nın diğer ülkelerinde de siyasal rejim değişiklikleri gündeme gelmekteydi.

Avrupa’da Yeni Rejimler, Eski Sorunlar: Liberal Demokrasinin Krizi

I. Dünya Savaşı’nın ardından Avrupa siyasal haritası köklü biçimde değişmiş, çok uluslu imparatorlukların çözülmesiyle birlikte özellikle Orta ve Doğu Avrupa’da bir “cumhuriyetçilik” dalgası ortaya çıkmıştır. Bu yeni cumhuriyetler, bir yandan halk egemenliğine ve parlamenter temsile dayalı rejim arayışlarının ifadesi olurken, öte yandan kısa süre içinde otoriterleşme eğilimlerine açık kırılgan siyasal sistemler olarak şekillenmişlerdir. Bu genel konjonktür, Türkiye’de Cumhuriyet Halk Fırkası’nın (CHF) doğduğu ve tek parti rejiminin inşa edildiği bağlamı anlamak bakımından önem taşımaktadır.

Savaştan yenik çıkan Almanya’da, 1918 Kasım Devrimi sonrasında II. Wilhelm tahttan feragat etmek zorunda kalmış, 9 Kasım 1918’de cumhuriyet ilan edilmiş ve ardından Weimar’da toplanan Ulusal Meclis 1919’da yeni anayasayı kabul etmiştir.²⁰⁶ Böylece Almanya’da, Weimar Anayasası ile ilk kez demokratik bir siyasal düzen inşa edilmeye çalışılmış; ülke, genel oy, parlamenter temsil ve temel haklar ekseninde örgütlenen liberal-demokratik bir cumhuriyet olarak yeniden şekillendirilmiştir.²⁰⁷

Savaşın bir başka mağlubu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda ise ulusal azınlıkların art arda bağımsızlık girişimleriyle monarşik yapı hızla çözüldü.²⁰⁸ 11 Kasım 1918’de İmparator Karl yetkilerinden feragat ettiğini açıklamış, ertesi gün toplanan Ulusal Meclis “Alman-Avusturya demokratik bir cumhuriyettir” ve “Alman Cumhuriyeti’nin tamamlayıcı bir parçasıdır” kararlarını alarak “Deutschösterreich” adıyla yeni cumhuriyetin kuruluşunu ilan etmiştir.

Avusturya-Macaristan’dan kopan bir diğer siyasal oluşum, Çek ve Slovak unsurların birleşmesiyle ortaya çıkan Çekoslovakya Cumhuriyeti’dir. 28 Ekim 1918’de Prag’da bağımsız Çekoslovak devletinin kurulduğu ilan edilmiş, 1920 Anayasası ile bu yeni devlet, parlamenter bir cumhuriyet olarak kurumlaşmıştır.²⁰⁹

²⁰⁶ Sander, *Siyasi Tarih, Birinci Dünya Savaşı’nın Sonundan 1908’e Kadar*, s. 5.

²⁰⁷ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, s. 156.

²⁰⁸ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980s.* 180.

²⁰⁹ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt III, s. 782.

Macaristan'da ise Ekim 1918'de Kral IV. Karoly, Ulusal Konsey'e dayalı bir hükümet kurmak üzere Mihály Károlyi'yi başbakanlığa atamış, kısa süre sonra monarşik otoriteden fiilî bir geri çekilme gerçekleşmiştir. Ateşkes sonrasında Ulusal Konsey, bağımsız cumhuriyeti ilan etmiş; ancak 1919'da Béla Kun önderliğinde kısa süreli bir Sovyet cumhuriyeti deneyimi yaşanmıştır. Aynı yılın Kasım ayında Amiral Miklós Horthy'nin öncülüğünde bu rejim tasfiye edilmiş, 1920'de önemli toprak kayıplarının da etkisiyle, revizyonist bir dış politikanın eşlik ettiği "krallık" yeniden ilan edilmiştir²¹⁰; fakat fiilen kralsız, naiplik kurumuna dayalı otoriter bir rejim oluşmuştur.

Uzun süre Rus egemenliğinde kalan Polonya da savaş sonrasında bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. 11 Kasım 1918, İkinci Polonya Cumhuriyeti'nin doğuşu ve egemenliğin yeniden tesisi olarak kabul edilmekte; 1919-1921 döneminde yapılan düzenlemelerle ülke, parlamenter esaslara dayanan bir cumhuriyet hâline gelmiştir.

Benzer şekilde Finlandiya, 1917'de Rusya'dan bağımsızlığını ilan etmiş; 1919 tarihli Anayasa Yasası (Constitution Act) ile devletin "egemen bir cumhuriyet" olduğu hükme bağlanarak parlamenter-demokratik çerçeve tanımlanmıştır.²¹¹

Yunanistan'da ise Anadolu'daki askerî yenilgi ve "Küçük Asya Felâketi"nin ardından monarşi ciddi biçimde meşruiyet kriziyle yüz yüze gelmiştir. General Plastiras'ın öncülüğündeki askerî müdahale Kral Konstantinos'u tahtı bırakmaya zorlamış; Kral'ın ayrılışının ardından 1924 Nisan'ında yapılan plebisit sonucunda II. Yorgo da ülkeyi terk etmiş, 1924'te İkinci Hellen Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

Bu örnekler, savaş sonrası Avrupa'da özellikle üç eğilimin öne çıktığını göstermektedir: (i) Çok uluslu monarşilerin dağılması ve ulus-devlet biçiminde örgütlenen cumhuriyetlerin ortaya çıkması; (ii) halk egemenliği ve genel oy ilkeleri etrafında liberal-demokratik anayasaların kabulü; (iii) fakat kısa süre içinde, ekonomik krizler, sınır ihtilafları ve toplumsal kutuplaşmaların etkisiyle bu rejimlerin önemli bir bölümünde otoriterleşme süreçlerinin başlaması. İki dünya savaşı arası dönem Avrupa'sına ilişkin karşılaştırmalı çalışmalarda, bu dönemde rejim sonuçlarının kabaca üç ana tip etrafında toplandığı; bazı ülkelerde liberal demokrasi, bazılarında sosyal demokrasi, bazılarında ise faşist ya da otoriter rejimlerin ortaya çıktığı vurgulanmaktadır.²¹²

²¹⁰ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, s. 80.

²¹¹ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, s. 191.

²¹² Ertman önce iki savaş arası Batı Avrupa'daki rejim sonuçlarını açıklamaya çalışan farklı görüşleri değerlendirdiği makalesinde "Ne var ki, demokrasinin pekişmesini destekleyen bu koşulların hiçbirisi iki savaş arası dönemde Batı Avrupa'da mevcut değildi. Bu bölgedeki devletlerin

Bu bağlamda, savaş sonrası Avrupa yalnızca “cumhuriyetlerin çoğaldığı” bir dönem değil, aynı zamanda liberal demokrasinin yapısal bir kriz yaşadığı, parlamenter rejimlerin geniş kitle siyaseti karşısında istikrar üretmekte zorlandığı bir dönemdir. Genişletilmiş oy hakkı, sendikalaşma, köylü hareketleri ve milliyetçi dalgalar parlamenter demokrasilerin kurumsal kapasitesini zorlamış; ekonomik bunalımlar ve Versailles sonrası düzenin yarattığı hoşnutsuzluk ise hem faşist hareketlere hem de Sovyet tipi sosyalist modele dönük cazibeyi artırmıştır.

Bu genel çerçeveye uyumlu olarak Sina Akşın, I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da ortaya çıkan cumhuriyetçilik dalgasını değerlendirirken, bu dönemde kurulan cumhuriyet rejimlerinin önemli bir kısmının kısa süre içinde otoriter nitelikli diktatörlüklere dönüştüğünü vurgular.²¹³ Mete Tunçay da benzer biçimde, savaş sonrasında dünyada kurulan yeni cumhuriyetlerin çoğunun gerçek anlamda “demokratik cumhuriyetler” değil, devlet başkanlığının kalıtsal olmadığı fakat fiilen diktatörlük karakteri taşıyan rejimler olarak görülebileceğini ifade eder.²¹⁴ Her iki yazarın tespiti, savaş sonrası “cumhuriyet” dalgasının, liberal-demokratik kurumların kökleşmesinden ziyade, seçim ve temsil mekanizmalarını biçimsel olarak koruyan, ancak özünde otoriter bir işleyişe yönelen siyasal rejimler üretme eğilimine işaret etmektedir.

Değerlendirme

Dış ülkelerde meydana gelen değişiklikler, zaman zaman ülkelerin iç gelişmeleri üzerinde büyük etkide bulunabilirler. Özellikle komşu ülkelerdeki sosyal ve siyasal değişimlere yönelik bir ilgi uyandırabilir. Bu açıdan bakıldığında özellikle Rusya, İran gibi ülkelerde 20. yüzyılın başlarında mutlak monarşinin sınırlandırılması yönündeki gelişmelerin, Osmanlı aydınlarında varolan anayasal bir düzen özlemini daha da canlandırdığı söylenebilir. Âdeti bu gelişmeler, bir doğu despotizminde de parlamentoya dayanan bir sistemin kurulabileceğini

neredeyse tamamı, tam demokrasiye ilişkin ilk deneyimlerine ancak kısa bir süre önce başlamışlardı; üstelik 1918 sonrasında Milletler Cemiyeti’nin etkisizliği, Amerika Birleşik Devletleri’nin izolasyoncu tutumu ve Britanya ile Fransa’nın savaş sonrası zayıflığı, bu tür deneylerin uluslararası toplumdaki çok az destek görmesi anlamına geliyordu. Dahası, iki savaş arası yıllar, komünizmin ve faşizm/Nazizmin demokrasiye mümkün alternatifler olarak geniş bir destek bulduğu bir dönemdi.” değerlendirmesi yapmaktadır. (Thomas Ertman, “Democracy and Dictatorship in Interwar Western Europe Revisited”, *World Politics*, c. 50, no. 3 (1998), s. 476.) Ayrıca Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, London: Michael Joseph, 1994, özellikle ‘The Fall of Liberalism’ bölümü (s. 109–141), bu konuda açıklayıcı bilgiler vermektedir. Hobsbawm bu dönemi “Felaket Çağı” (Age of Catastrophe) olarak nitelendirmektedir.

²¹³ Sina Akşın, “Atatürk Döneminde Demokrasi”, *A.Ü., Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992, Prof. Dr Gündüz Ökçün’e Armağan’dan Ayrı Baskı, Ankara, A.Ü. SBF Basımevi, 1992, s. 249.

²¹⁴ Mete Tunçay, “Atatürk’e Nasıl Bakmak”, *Toplum ve Bilim*, (Kış 1977), s. 92.

göstermesi bakımından cesaret verici olmuştur. Gerçi Osmanlı Devleti de 1876'da bir anayasaya ve parlamentoya kavuşmuştu. Ancak bu sistem, padişahın yetkilerine büyük kısıtlamalar getirmekten uzak kalmış, sonunda da padişah tarafından dağıtılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı aydınları anayasal bir düzene özlem duyarlarken, bu olumsuz deneyin moral çöküntüsünü üzerlerinde taşıyor olabilirlerdi. Rusya ve İran'daki değişimler aydınların özlemlerini kuvvetlendirici etki yaparken, genel olarak Osmanlı yönetim ve toplum kademelerinde mutlak monarşinin meşruluğunu tartışmalı bir duruma sokucu etkide bulunmuş olabilir.

I. Dünya Savaşı, bir bakıma Avrupa'daki monarşiler çağının sonunu ilan etmiştir. Savaş sonrasında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi kıtanın üç büyük monarşisi yıkılmış; Almanya, Avusturya ve Macaristan'da monarşilerin yerini cumhuriyet rejimleri alırken, Rusya'da ise bambaşka nitelikte bir siyasal rejim ortaya çıkmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında teorik düzeyde etkili olan sosyalizm, 1917 Devrimi ile birlikte ilk kez bir ülkede iktidar pratiği haline gelme imkânını bulmuştur.

Bu dönüşüme, Çekoslovakya, Polonya, Finlandiya ve Türk Ulusal Savaşı'nın karşı cephesinde yer alan Yunanistan'da peş peşe cumhuriyetlerin ilan edilmesi eşlik etmiştir. Her ne kadar bu cumhuriyetlerden birçoğu zaman içinde otoriter ve diktatoryal rejimlere evrilmiş olsa da, 1920'li yılların başı itibarıyla Avrupa genelinde eğilimin monarşik yapılardan cumhuriyetçi rejimlere doğru seyrettiği söylenebilir.

Bu eğilimin Mustafa Kemal ve yakın çevresi üzerinde ne ölçüde etkili olduğunu kesin olarak saptamak güç olmakla birlikte, yüzlerini bütünüyle Batı'ya dönmüş bu liderlerin, siyasal rejim tercihleri bakımından da Avrupa'daki gelişmeleri yakından izledikleri ve kısmen bunlardan etkilendikleri varsayılabilir. Bununla birlikte, Türk toplum ve siyasal yapısı içinde padişahlık kurumunun oynadığı rolü çok iyi kavramış olan Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, yapmak istedikleri köklü dönüşümler açısından monarşiyi ciddi bir engel olarak görmeleri, Cumhuriyet'e geçiş kararında Avrupa'daki cumhuriyetçi dalgadan daha belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

Örgütsel İnşa: Kuruluş

Bu bölümde, çalışmanın ilerleyen kısımlarında ayrıntılı biçimde incelenecek olan OİTC ve CHF'nin ideolojik yönelimleri ile siyasal pratiklerinin öncesinde, söz konusu örgütlerin tarih sahnesine hangi koşullar altında ve nasıl bir kurumsal form içinde çıktıkları ele alınacaktır. Kuruluş süreçlerinin incelenmesi, yalnızca kronolojik bir başlangıç noktasının tespiti anlamına gelmemekte; aynı zamanda bu örgütlerin hangi tarihsel kriz bağlamında, hangi aktörlerin inisiyatifiyle, hangi amaç ve araçlar etrafında şekillendiğini görünür kılmaktadır. Böyle bir çözümleme, hem örgütlerin sonraki dönemeçlerde üstlenecekleri rolleri anlamak, hem de onların “kendiliğinden” değil, belirli siyasal ve toplumsal ihtiyaçlara cevap verme iddiasıyla inşa edilmiş projeler olduklarını göstermek bakımından önemlidir. Bu çerçevede ilk olarak, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş süreci ele alınacaktır.

İttihat ve Terakki'nin Doğuşu ve Örgütsel Yapısı

1908 Devrimi'ni gerçekleştiren kadrolar, büyük ölçüde, 1906 yılında kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden gelmiş olmakla birlikte, bu kadroların büyük kısmı 1889'da kurulan İttihad-i Osmanî (Sonradan OİTC) Cemiyeti'nin düşünsel planda mirasçısı konumundaydılar. Bu nedenle OİTC'nin tarihini ele alırken başlangıç noktasını 1889 olarak almak uygun görünmektedir.

Bu bölümde, önce 1889 tarihli ilk örgütlenme ve bunun gelişme aşamaları, ardından 1906'da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve bu cemiyetin serüveni ele alınacak; son olarak da bu iki yapının Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşme süreci incelenecektir.

İlk İttihatçı Yapılanma: İstibdat Koşullarında Gizli Örgütlenme ve Hücresel Yapı

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın emperyalist güçleri karşısında giderek zor duruma düştüğü, özellikle Balkanlar ve Orta Avrupa'da toprak kayıplarının hızlandığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bu durum, aydınları ve bürokratları, Devletin kurtuluşunu anayasal bir düzenlemede aramaya itmişti. Bu aydınların bir kısmı 1860'ların ortalarında biraraya gelerek "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"ni oluşturdular. Bu cemiyetin amacı meşruti bir yönetim sağlamak ve genel bir düzeltim çabası içine girilmesiydi.²¹⁵ Yeni Osmanlılar'ın önde gelen isimleri arasında Namık Kemal, Ziya Paşa, Ebüzziya Tevfik gibi isimler de yer alıyordu. Mardin, Yeni Osmanlılar'ın muhalefetine esas olarak Bâbü'lî üst bürokrasisine yöneldiğini belirtmektedir.²¹⁶ "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" zayıf bir örgütlenmeye sahipti ve 1870'li yıllarda gittikçe zayıfladı ve etkisizleşti. Ancak düşünceleri ile sonraki özgürlükçü kuşakları etkilediler.²¹⁷

1876'da ilan ettiği Anayasa'yı ve Meclis'i, 1878'de kaldıran Abdülhamit, baskıcı bir yönetim tarzı geliştirdi. Bu yönetime karşı muhalefet hareketleri yüzyılın son on yılına girilirken yeniden canlanma eğilimi içine girdi. Böylesi bir ortamda İttihad-ı Osmanî Cemiyeti ortaya çıktı.

Rumî 21 Mayıs 1305 (3 Haziran 1889) tarihinde²¹⁸ Askeri Tıbbiye'de İttihad-ı Osmanî adı altında gizli bir cemiyet oluşturulur. Cemiyetin kurucuları Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbekirli İshak Sükûti

²¹⁵ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 10-11.

²¹⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 31.

²¹⁷ Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 39'da "Osmanlı ülkesine giren demokrasi, milliyetçilik ve burjuva toplumu düşünceleri Yeni Osmanlılar'ın eseridir." diye yazmaktadır.

²¹⁸ Bu tarih üzerinde hemen bütün yazarlar uyuşmaktadır. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, Tan Matbaası, 1948, s.61 (Kuran önceki kitabında 1892 tarihini vermektedir.); Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s.7; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s.46; Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s.31; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.22. Bütün bu yazarlar kuruluş tarihi olarak 1889'u gösteriyorlar. Kuran, 21 Mayıs olduğunu da belirtiyor. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I(1889-1902)*, İletişim, İstanbul, 2. Baskı, 1989, s.174'de İbrahim Temo'dan Karl Süsseim'a tarihsiz mektup müsveddesinden (*Arşivi Qendror*, 19/31/108-110) 21 Mayıs 1305 tarihinin bizzat Temo tarafından verildiğini belirtmektedir. Temo anılarında da kuruluş tarihi olarak "1305 senesi bir Mayıs günü" demektedir. (İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba Yayınevi, 1987, s.15.

Bu konuda farklı bir görüş Ali Birinciye aittir. Birinci, "...1895; Cemiyetin kurulduğu, nizamnamesinin yazıldığı, isminin konulduğu, teşkilatlandığı ve sesini duyurabildiği; kısaca siyasi tarihimize ve Jön Türklük alemine doğduğu yıldır." Biçiminde görüş bildirmektedir. (Ali Birinci, "İttihad ve Terakki Cemiyet-i: Kuruluşu ve ilk Nizamnamesi," *Tarih ve Toplum*, (Nisan 1988, Sayı 52, s.211).

ve Kafkasya'lı Mehmed Reşit'tir.²¹⁹ Cemiyet'in "İnciraltı İçtimar" olarak adlandırılan toplantısına İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, Mehmed Reşid, Hikmet Emin, Şerafeddin Mağmumî, Ali Şefik, Rüşti Bey, Asaf Derviş, Hüseyinzâde Ali, Giridi Muharrem ve ismi bilinmeyen bir kişi daha olmak üzere toplam 12 kişi katılmıştır.²²⁰ Temo'nun Cemiyet'in ilk toplantısı olarak nitelediği "İnciraltı İçtimar"nın 20 Temmuz 1891 tarihinde toplandığı hem Hanioglu hem de Ali Birinci tarafından kabul edilmektedir.²²¹ Cemiyet'in kuruluş tarihinin 21 Mayıs 1889 olduğu hatırlanırsa bu ilk önemli toplantının kuruluşun üzerinden yaklaşık iki yıl geçtikten sonra gerçekleşmiş olduğu anlaşılır; bu durum, söz konusu iki yıl boyunca cemiyet adına yoğun bir faaliyetin yürütülmediğine işaret eden bir gösterge olarak yorumlanabilir. Bu toplantı sonunda üyelere şube ve sıra numaraları verilmiştir. Cemiyet'in ilk nizamnamesinin tarihi konusunda ise kesin bir bilgi yoktur. Hanioglu 1891 sonu veya 1892 başında ilk nizamname taslağının Ahmet Rıza'ya gönderildiğini belirtmekte, böylece ilk nizamnamenin 1891 tarihini taşıdığını kabul etmektedir.²²² Oysa ki Sina Akşin, ilk örgüt nizamnamesini 1895-96 yıllarına yerleştirmenin doğru olacağı kanaatindedir.²²³ Ali Birinci de 1895 tarihini vermektedir.²²⁴ Burada sorun Hanioglu'nun diğer yazarlar tarafından

²¹⁹ Cemiyetin kurucuları olarak bu dört isim konusunda yazarlar hem fikir olmalarına karşın, bazı kaynaklarda beşinci isim de eklenmektedir.

Kuran, beşinci isim olarak Bakülü Hüseyinzade Ali ismini vermekte; kimi kaynaklarda Konyalı Hikmet Emin ve İsmail İbrahim Beylerin adının geçtiğini belirtmektedir.(Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s.61). Akşin de beşinci kişiyi Hüseyinzade Ali olarak vermektedir. (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.22). Karabekir, beşinci isim olarak Konyalı Hikmet Emin'i saymaktadır.(Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s.465)., Hanioglu da Hikmet Emin'in adını kurucular listesinde belirtmektedir.(Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902)s.174). Mardin ise Şerafettin Mağmumi ismini beşinci kişi olarak zikretmektedir.(Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.150, dipnot 28). Ayrıca Dr. Süheyl Ünver, "Doktor İbrahim Temo", *Türk Tıp Arşivi*, I (1935), s.73'te komitenin beş kişiden oluştuğunun İ.Temo tarafından ifade edildiğini belirtmektedir.(Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.150, dn 28). Temo ise anılarında ilk dört ismi saymaktadır. (Temo, s.15). Ramsaur da yukarıdaki ilk dört ismi vermektedir.(Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s.31). Tunaya beşinci isim olarak Hüseyinzade Ali'yi saymaktadır. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*,s.108).

²²⁰ Temo, dokuz isim saymakta, üçünü hatırlayamadığını belirtmektedir. Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s.16). Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 1989. s. 175, dipnot 9'da bu dokuz isme Hüseyinzade Ali ve Hikmet Emin'in adını eklemekle, bir kişinin isminin tespit edilemediğini belirtmektedir.

²²¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902)s. 175; Birinci, *Tarih ve Toplum* (Nisan 1988) Sayı 52, s. 209; Hanioglu bu toplantının adını "İncir Ağacı" olarak yazmaktadır ki, doğrusu, Ali Birinci'nin de belirttiği gibi "İnciraltı" olmalıdır.

²²² Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902)s. 177-179.

²²³ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 27.

²²⁴ Birinci, "İttihat ve Terakki Cemiyeti: Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", s. 213.

ilk nizamnâme olarak kabul edilen ve Tarık Zafer Tunaya'nın yayınladığı 39 maddelik nizamnameyi,²²⁵ ikinci nizamnâme olarak kabul etmesi ve diğer yazarların sözünü etmediği 1891 tarihli bir başka nizamnamenin varlığını öne sürmesinde yatar. Hanioglu, bu nizamnamenin varlığını Mehmed Rauf'un kitabındaki bilgilere dayandırmaktadır ki, asıl karışıklık yaratan nokta da bu yüzden çıkmaktadır. Çünkü Ali Birinci, Mehmed Rauf'un kitabındaki bilgilerin, yukarıda anılan 39 maddelik ve 1895-96 tarihleri arasındaki bir zamanda oluşturulmuş olması muhtemel nizamnâme için geçerli olduğunu bildirmektedir.²²⁶ Bu nedenle 39 maddelik metni cemiyetin ilk nizamnamesi olarak kabul etmenin daha yerinde olduğu düşünülebilir. Bu nizamnamenin tarihi ise 1895 sonrasına ait olmalıdır. Mehmet Kabasakal'ın işaret ettiği gibi, Nizamnamenin "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi" şeklindeki başlığı da, Nizamnamenin, İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin Paris'te Ahmed Rıza grubuyla birleştikten sonra OİTC adını almasından sonraki bir tarihte düzenlendiğini göstermektedir ki, bu tarihin 1895 olduğu hatırlanırsa, Nizamnamenin bu tarihten sonra oluşturulduğu açık hale gelmektedir.²²⁷

1894 ve 1895 yılında Avrupa'da, Paris'e daha önceden kaçmış olan Ahmet Rıza Bey ile ilişkiye geçildi. Ahmet Rıza Bey, kendisine teklif edilen Cemiyet'e katılması önerisini kabul etti.²²⁸ Bu sırada Ahmet Rıza'nın önerisiyle Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti adı alındı.²²⁹

1895 yılına kadar siyasal bir faaliyeti görülme-yen Cemiyet, bu yılın Eylül ayındaki Ermeni olaylarından sonra ilk beyannamesini yayınladı.²³⁰ Kısa bir süre sonra Paris'te bir risale de yayınladı.²³¹ 1895 Aralık ayında Paris'te *Meşrevet* adlı bir yayın organı A. Rıza Bey tarafından yayınlanmaya başlandı.

²²⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 117-122.

²²⁶ Birinci, "İttihat ve Terakki Cemiyeti: Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", 213-214. Ayrıca Leslovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi ?*, İst., Arba Yayınları, 2. Baskı, Kasım 1991, 29-33.

²²⁷ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin, İstanbul, 1991, s. 29, Birinci, "İttihat ve Terakki Cemiyeti: Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", 213-214.

²²⁸ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 61.

²²⁹ "İlk önce ismini İstanbul'da İttihad-ı İslâm koymuşlardı. Ben değiştirdim... ya İttihâd-ı Osmanî demek ya da amacın daha kapsamlı olduğunu göstermek için İttihat ve Terakki demek uygun olacağını bildirdim." (*Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, Temmuz 1988, s. 23). Ahmed Rıza'nın İttihad ve Terakki'yi seçmesindeki etken, kendisinin pozitivizmle olan ilgisiydi. Auguste Comte pozitivizminin düsturunun "İntizam ve Terakki" (*Ordre et Progrès*) olduğu hatırlanmalıdır (*Akşın, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 23-24).

²³⁰ Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s. 42'de bu beyannamenin metni yer almaktadır.

²³¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)* s. 181'de bu risalenin 1895 yılı ortalarında basıldığı söylenmektedir. Ali Birinci, bu konuda da Hanioglu ile hem fikir değildir. 30 Eylül 1895 tarihindeki Ermeni olaylarından sonrasına tarihlemektedir. Birinci'nin de işaret ettiği gibi Risale'nin 6. paragrafında, "İstan-

Cemiyet, 1896 ve 1897 yılları arasında iki tane darbe girişiminde bulunduysa da, bu teşebbüsler ortaya çıkarıldı.²³²

Bu arada, 1896 tarihinde çıkardığı *Mizan* isimli yayından ötürü, Mizancı olarak anılan, Murat Bey de Avrupa'ya gelerek Jön Türk muhalefetine katıldı. Bu katılma Cemiyet'e güç kazandırmışsa da, kısa zamanda Ahmed Rıza ve Murad Beylerin başın çektikleri gruplaşmalar ortaya çıktı. 1896'da Murat Bey, başkanlığa getirilmiş; 24 Nisan 1897'de Cemiyeti Ahmed Rıza'nın etkisinden kurtarabilmek amacıyla, Cemiyet merkezi Cenevre'ye taşınmıştır. Aynı yıl Sultan Abdülhamit'le varılan uzlaşma sonucunda, Cemiyet'in önde gelen isimleri memuriyet kabul etmişler ve böylece Cemiyet büyük darbe almıştır. Özellikle Murat Bey'in, padişahla uzlaşarak yurda dönüşü yurtdışındaki örgütlenme üzerinde büyük bir olumsuzluk yaratmıştı.

Aralık 1897'de Osmanlı Gazetesi yayınlanmaya başlamıştı. Bu dönemde Cemiyet'in çeşitli yüksek okullardaki şubeleri dışında; Beyrut, Kıbrıs, İzmir, Midilli, Rodos, Selânik, Şam, Taşlıca, Trablusgarb, Trabzon'da örgütleri ve Bulgaristan, Suriye, Girit'te merkez şubelerinin kurulduğu görülmektedir.²³³

1898 tarihinde Sultan Abdülhamid'le bir anlaşmaya daha varıldı. Buna göre 21 Ağustos 1898 tarihinde Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi Bey'lere ömür boyu olmak kaydıyla ayda 12 şer lira maaş bağlandı.²³⁴ Ancak bu isimler yine de muhalefete devam edince maaşları kesildiyse de, 5 Eylül 1898 tarihinde A. Cevdet'in Viyana ve İ. Sükûti'nin Roma Sefareti doktorluklarına atanmalarına ilişkin irade yayınlandı.²³⁵

Cemiyetin önde gelenlerinin Sultan Abdülhamid'le bir uzlaşmalarının ardından, uzlaşmaya yanaşmayan Ahmet Rıza'nın prestiji yükseldi. Fakat muhalefetin bu uzlaşmalardan yara aldığı da açıktır.

1899 yılında padişahın eniştesi Damat Mahmud Celalettin Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Prens Lûtfullah Beylerle birlikte Avrupa'ya kaçıp muhalefet saflarına katılınca Jön Türk hareketi yeni bir ivme kazandı. 1902 yılında

bul'da dört-beş hafta evvel gözümüzün önünde vukubulan kıtâlden..." denilerek Ermeni olaylarına atıf vardır ve olaydan dört-beş hafta sonrasında risalenin yazıldığı anlaşılmaktadır (Ali Birinci, "İttihat ve Terakki'nin İlk Risâlesi, "Vatan Tehlikede", *Tarih ve Toplum*, Haziran 1988, Sayı 54, s. 338, dipnot 2. Ayrıca aynı makale içinde "Vatan Tehlikede" s. 339-342).

²³² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 27.

²³³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 193-194. Ayrıca Hanioglu, s. 431-433'de *Arkivi Qëndror*, 19/57/1-33-6/209'dan verilen Belge IX.

²³⁴ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 306.

²³⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 326.

Prens Sabahattin'in çağrısıyla toplanan I. Jön Türk Kongresi sonucunda, Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in başlarını çektikleri iki Jön Türk Grubu tamamıyla birbirlerinden koptular. Prens Sabahattin Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarken, Ahmet Rıza grubu ise Şura-yı Ümmet gazetesini oluşturarak muhalefetini bu yayın organı ile sürdürmeye karar vermişti. 1906 yılına gelindiğinde Ahmed Rıza grubu, Terakki ve İttihat adıyla atılıma geçmeye karar verdi ve *Şura-yı Ümmet* de, Terakki ve İttihat'ın yayın organı haline geldi.²³⁶

Yeni Kadrolar, Yeni Örgütlenme Enerjisi: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve OİTC

1900'lü yılların başlarında Jön Türklerin faaliyetleri büyük ölçüde yurt dışında sürmekteyken, Osmanlı Devleti sınırları içinde de bazı gizli örgütlenmeler ortaya çıkıyordu.

1902 yılında Kuleli Askerî İdadisi'nde, Trabzonlu Ahmed Bedevî (Kuran), Darendeli İsmet, Nişancalı Mazhar ve Bosnalı Veli tarafından "İhtilâlcî Askerler Cemiyeti" kuruldu.²³⁷ Eylül 1904 tarihinde Satvet Lütfî, Hâmit (Ongunsu), Ferit Necdet, Namık Zeki (Aral) ve Mahmut Beyler Mercan Rüştîyesi'nde "Cemiyet-i İnkılâbiye" örgütünü oluşturdular.²³⁸ Bu örgütün yayın organı *Mecmua-i İnkılâbiye* adını taşımaktaydı.²³⁹ Yine 1904'de Harbiye Mektebinde Jön Jan Cemiyeti oluşturuldu.²⁴⁰ 1904 veya 1905 başında Şam'da, Dr. Mustafa (Cantekin), Dr. Yusuf, Eczacı Raşit Tahsin, Baytar Mehmet, Kimyager Hüseyin ve Lütfi Beyler "Vatan" adlı bir örgüt kurdular.²⁴¹ 1906 başında Mustafa Kemal'in de bu gruba katılması ile "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" oluşturulmuş

²³⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 57. Akşin, bu dönemde, ayrıntılı tüzük, şifre, yazışma defterindeki mektup sayısı (296) gibi olguları geniş ve ciddi atılıma geçildiğinin işaretleri olarak yorumlanmaktadır.

²³⁷ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 221; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 54.

²³⁸ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 225.

²³⁹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 54.

²⁴⁰ Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, s. 51. Zürcher, bu Cemiyetin varlığını Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 67-68'e dayandırmaktadır. Ancak Karabekir'in anlatımından Harbiye'de Karabekir'in de içinde bulunduğu bir arkadaş çevresi olduğu (4 kişilik) anlaşılıyorsa da, bunun gizli bir cemiyet olarak nitelendirilmesi mümkün görünmemektedir (Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 67-68).

²⁴¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 59.

oldu.²⁴² Kuran'ın yazdığına göre 1906 yılında Mısır'daki Jön Türkler "Cemiyeti Ahdiyye Osmaniye" isimli bir yapılanma meydana getiriyorlardı.²⁴³

Bütün bu yapıların dışında 1906 yılında başka bir örgüt daha ortaya çıkıyordu ki, bu örgüt, daha sonra ismini değiştirecek ve 1908 yılında gerçekleşecek olan devrimin asıl kadrolarını sağlayacaktı. "Bir iç dinamik simgesi olarak asıl "İttihat ve Terakki" 1906'da Selânik'te 3. Ordu subaylarının girişimiyle kurulur".²⁴⁴ Tunaya'nın, yurtdışındaki örgütlenmeye nazirede bulunarak, bir iç dinamik olarak söz ettiği bu örgüt Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'dir. Kurucuları Bursalı Tahir Bey (Selânik Askerî Rüştîye Müdürü), Naki (Yücekök) [Selânik Askerî Rüştîyesi Fransızca öğretmeni], Talât Bey (Selânik Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü Tahrirat Kalemî Baş Katibi), Mithat Şükrü (Bleda) [Mekatibi İslamiye Müdürü, Selânik Maarif Muhasebecisi, idadî muallimi], Mustafa Rahmi (Arslan), Kâzım Nami (Duru) [Üçüncü Ordu Müşiri yaveri], Ömer Naci [Yüzbaşı], Hakkı Baha, İsmail Canbolat [Mülazım], Edip Servet (Tör), idiler.²⁴⁵ Örgütün Heyet-i Aliyesi'ne Talât, İsmail Canbolat ve Rahmi seçildiler.²⁴⁶ Karabekir, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adının 5 Eylül 1906'da Ömer Naci Bey'in evinde yapılan toplantıda kabul edildiğini yazmaktadır.²⁴⁷

²⁴² *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 59. Ancak bazı kaynaklar Şam'da kurulan Vatan Cemiyeti kurucuları arasında Mustafa Kemal'in de olduğunu yazmaktadırlar (Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 114). Orhan Koloğlu ise, "Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni, Selânik'e gelince bir de orada kurması..." biçimindeki yargısıyla Şam'da kurulan örgütün adının Vatan ve Hürriyet olduğunu ve Mustafa Kemal'in kurucu olduğunu kabul etmektedir (Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 42-43). Anlaşılan Mustafa Kemal, Cemiyet'in kurucusu değildir. Ancak isminin Vatan ve Hürriyet'e çevrilmesinde etkili olmuştur.

²⁴³ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 173. Bu sayılan örgütlerin dışında Askerî Tıbbiye Gizli Cemiyeti (*İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 229), Osmanlı İttihat ve İhtilâl Cemiyeti (Cenevre) (Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 224; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 145) gibi örgütler de oluşturulmuştu.

²⁴⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 7.

²⁴⁵ Kâzım Nami Duru, "İttihat ve Terakki" *Hatıralarım*", İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957, s. 13; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979, s. 21. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 175, dn.; Kuran, *İttihat ve Terakki*, s. 243. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, s. 8. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, 2001, s. 212.

²⁴⁶ Duru, "İttihat ve Terakki" *Hatıralarım*", s. 13; Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 243; Karabekir, ilk Selânik merkezi olarak nitelediği bu heyete Mithat Şükrü'yü de eklemektedir (Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, dn.). Hanioglu da bu komitenin dört kişi olduğunu, Karabekir'e dayanarak, belirtmektedir. (Hanioglu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, s. 212.)

²⁴⁷ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 176, dn. Hanioglu, seçilen komitenin yaptığı iki aylık bir hazırlık sonrasında 7 Eylül 1906'da Hilâl Cemiyeti'nin kuruluşuna karar verildiğini yazar ve 18 Eylül'de Mithat Şükrü'nün evindeki toplantıda Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adının kabul edildiğini belirtir. (Hanioglu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, s. 212.)

Cemiyet'in, yurtdışındaki Terakki ve İttihat'a oranla, yurt içinde büyük etkisi vardı. Özellikle Rumeli'de büyük bir hız ve güçle genişledi.²⁴⁸ Karabekir'in verdiği rakamlara göre Selânik'de kısa zamanda 3 bölük halinde örgütlenmiş, 319'u zabıt ve 186'sı sivil olmak üzere 505 kişilik OHC grubu oluşmuştu.²⁴⁹

1907 yılında Osmanlı H.C., Naci ve Hüsrev Sami'yi, Sultan Abdülhamit'in hafiyelerinden korumak amacıyla yurtdışına çıkardı. Aynı zamanda bu kişilere yurtdışındaki değişik Jön Türk gruplarını gözlemleyerek OHC'ye yakın olanlarla temasa geçilmesi görevi de verilmişti.²⁵⁰ Yurt dışındaki bu gruplardan Ahmet Rıza'nın grubunu kendilerine en yakın gördüler. Uzun görüşmeler sonrasında iki grubun resmen birleşmesi 27 Eylül 1907'de gerçekleşti.²⁵¹ OHC, Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı.²⁵² 1908'in ilk günlerinde bu ad OİTC'ye çevrilecektir.²⁵³ Ancak gerek içerideki gerekse dışarıdaki gruplar arasında hiçbir zaman gerçek anlamda bir birleşme olmamıştır.²⁵⁴ Fikri düzeyde etkilenme olgusu son derece açıktır. Ancak yurt içindeki örgütlenmelerin, yurt dışındaki örgütlenmeyle ilintileri ilk başlarda olmamıştır.²⁵⁵ Süreç içerisinde de tam anlamıyla kaynaşma gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla "eski ile yeni İT ayırımı üzerinde ve ikisinin arasındaki kopukluk üzerinde ısrar etmekte yarar vardır".²⁵⁶ Birleşme metnine bakıldığında da, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında gerçekleşen birleşme sonucu ortaya çıkan örgütün, biri içte diğeri dışta iki merkezinin bulunacağı belirtilmektedir (madde 1). Dolayısıyla söz konusu birleşme, tam anlamıyla yekpare bir örgütsel birlikten ziyade, gevşek bir eşgüdüm girişimi niteliği taşımaktadır.

Fiili olarak da yurt içindeki yapı, diğerinden çok daha etkili idi ve 1908 Devrimi'ni gerçekleştirenler 1906 tarihinde Osmanlı Devleti sınırları içinde kurulmuş bulunan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kadrolarından gelmekteydiler. Bu durum, ilk örgütlenmenin bazı mensuplarınca da açıkça dile getirilmiştir.

²⁴⁸ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 303'de E.F. Nayt, *Türkiye'de İhtilâlcî Değişme*, (İng. Çev.) SPb. 1914, s. 87'den aktararak 1908 Temmuzunda Makedonya'daki Jön Türk örgütlerinin üye sayısının 15 bin olduğunu yazmaktadır. Petrosyan'ın referans verdiği eser, görebildiğim kadarıyla, E. (Edward) F. (Frederich) Knight, *The Awakening of Turkey, The Turkish Revolution of 1908*, J.B. Millet Company, Boston&Tokyo, 1910. Bu eserin 109. sayfasında 15 bin rakamı Jön Türkler için değil, sadece OİTC için verilmektedir.

²⁴⁹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 180, dn.

²⁵⁰ Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, s. 75.

²⁵¹ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 142. Birleşme belgesi için bkzn. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 238-239.

²⁵² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 16.

²⁵³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: III*, s. 16.

²⁵⁴ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 149.

²⁵⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 77.

²⁵⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 77.

İbrahim Temo anılarında “Söz sırasında ben, cemiyetimizin başarılarından sevinerek söz ederken, Cemal Bey bana: Doktor, hangi cemiyeti murad ediyorsunuz? Bizim bu cemiyetimiz, sizin vatan haricinde çalıştığınız cemiyet değildir. Bu cemiyet, Manastır ve Selânik mahsülüdür, gibi sözlerle, kendilerinden bir ümid beslediğimi ima eder bir tarzda beni fıkırdas gibi tanımak istemedi.” demektedir.²⁵⁷ Yine Temo anılarında uğradığı hayal kırıklığını şu sözlerle ifade etmektedir. “Selanikte “Kâbei Hürriyet” adını verdikleri o menfaat kaynağına uğradığımda, hürriyet fatihi ünvanını alan bazılarının bana: doktor bu cemiyet senin kurduğun cemiyet değildir, bunu biz kurduk, bu başarı bizimdir demelerinden..”²⁵⁸

Ahmed Rıza da “Ben de iki gün sonra merkeze uğradım karşıma, tanımadığım isimlerini bile işitmediğim bir takım acayip adamlar çıktı. Her biri sanki Meşrutiyetin ilânından önce, Meşrutiyet için benden daha çok çalışmış, fedakarlık etmiş gibi kuruluyor, hükmediyordu.” şeklindeki yargısıyla Temo’nun duygularını paylaşmıştır.²⁵⁹

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kökenlilerin bu durumla ilgili değerlendirmeleriyle ilgili bir başka örneği Karabekir’in anılarından öğreniyoruz. Enver Bey, Kazım Karabekir’e yeni kurulan örgüte [OHC] katılmasını teklif ettiği zaman, Kazım, İTC’ye üye olduğunu, yemin ettiğini ve numara taşıdığını belirterek, tekrar yemin etmesinin gerekli olup olmadığını sorduğunda Enver Bey, “Hayır İTTİHAD ve TERAKKİ CEMİYETİ değildir. Bu tamamiyle yeni bir teşekküldür. Ve onunla bir münasebeti olmadığından onun mensuplarını da yeniden yeminle kendine alacaktır.” yanıtını vermiştir.²⁶⁰

Ancak bazı yazarlar bu görüşlerin aksi yönde fikir belirtmektedir. Mehmet Rauf bu konuda “ismi, maksadı, kişileri değişmeyen iki cemiyet birbirinden ayrı addolunabilir mi?” diye yazarken;²⁶¹ Rahmi Bey 1908’de *Temps*’e verdiği röportajda “teşkilâtımıza gelince onbeş senedir devam ediyor.” ifadesini kullanmaktadır.²⁶²

Bu konuda OİTC’nin Nizamnâmelerine başvurursak, asıl kuruluş tarihi olarak Eylül ayının ortaya çıktığını, bunun da 1906 yılında OHC’nin kurulduğu ay olduğunu belirtebiliriz. 1911 Nizamnâmesi’nin 108. maddesi “Umumî kongre her sene İttihat ve Terakki Cemiyetinin tarih-i teşekkülü

²⁵⁷ Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s. 185.

²⁵⁸ Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s. 173.

²⁵⁹ *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmad Rıza Bey’in Anıları*, s. 26.

²⁶⁰ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 133.

²⁶¹ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi ?*, s. 15.

²⁶² Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 389.

olan beş Eylülde... içtima eder.” hükmüne sahiptir.²⁶³ 1913 Nizamnâmesi’nin 17. maddesi de “Umumî kongre İttihat ve Terakki Cemiyetinin tarih-i tesisi olan beş Eylülde inikad eder.” demektedir.²⁶⁴

Cemiyet, Rumeli’de büyük bir gelişme seyri izledi. Selânik’ten başka, Manastır, Resne, Ohri, Üsküp, Gevgeli, Serez gibi bölgelerde kollar oluşturuldu.²⁶⁵ Birçok subay da Cemiyete katıldı. Bunlar arasında 150 numaralı Cemal, 152 numaralı Enver, 156 numaralı Fethi, 191 numaralı Ali Fuat, 322 numaralı Mustafa Kemal ve 331 numaralı Refet dikkati çekmektedir.²⁶⁶ Bütün bu isimler Selânik’te tahlif olunmuşlardı. Kazım Karabekir, Manastır teşkilatını Enver ve Hüseyin Beylerle birlikte oluşturduğunu yazmaktadır.²⁶⁷ Edirne merkezinde ise İsmet (İnönü), Seyfi Paşa ve Hüseyin Kadri Beyler bulunuyordu.²⁶⁸ Karabekir, İstanbul’a tayini çıktıktan sonra da İstanbul örgütünün kuruluşunda görev aldığını belirtmektedir.²⁶⁹ Kısaca, bu dönemde, ileride Türkiye Cumhuriyeti’ni kuracak liderlerin önemli bir bölümü OİTC içinde yer almış; Cemiyet Rumeli’de ve Anadolu’da son derece güçlenmiş ve 1908 Devrimi’ne giden sürecin ana siyasal örgütlenmesi hâline gelmiştir.

²⁶³ 1911 Nizamnâmesi için Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s.83-99 arasına bakılabilir.

²⁶⁴ 1913 Nizamnâmesi için Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s.110-118’e bakılabilir. Bu nizamnâmenin 33. maddesi “Liva kongreleri cemiyetin devre-i faaliyetine girdiği ilk güne tesadüf eden üç Mayıs’ta... in’ikad eder.” hükmünü taşımaktadır ki, Mayısın 1889 tarihli ilk örgütlenmenin kuruluş ayı olduğu hatırlanırsa, bu, ilk örgütlenmeye bir gönderme olarak algılanabilir.

²⁶⁵ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 133-134.

²⁶⁶ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 178-179, dn.

²⁶⁷ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 108. Ramsaur, Fehmi Caner’in mektubuna dayanarak Manastır kolunun Bursalı Tahir, Binbaşı Süleyman Askerî, Binbaşı Vehip ve Yüzbaşı Atıf’ın yönetiminde olduğunu yazmaktadır (Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 133). Kanımca bu dönem daha sonraki (Karabekir’in bahsettiği zaman diliminden sonraki bir dönemdeki) bir zaman dilimini içermektedir.

Aykut Kansu ise, Karabekir yukarıdaki yargısına karşı olarak, Manastır şubesinin Enver ve Hasan Tosun Beylerin başkanlığında kurulmuş olduğunu yazmaktadır, (Kansu, *Türk Devrimi*, s. 65).

²⁶⁸ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 151, dipnot 6. Ramsaur, bu isimlere ilave olarak Karabekir’i de saymaktadır (Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 134). Ancak Karabekir’in Edirne Şubesi’nde görev alması 1908 Devrimi sonrasında.

²⁶⁹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 21, s. 265-266. Koloğlu da, OİTC’nin ilk kurulan İstanbul şubesinin Karabekir, Fatih Hoca, Kâmi Bey, Tevfik Fikret, Hüseyin Kâzım Kadri’den oluştuğunu yazmaktadır (Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 75).

Direnış Cephesinden Partiye: Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kuruluşu²⁷⁰

Halk Fırkası'nın temelleri Türk Ulusal Savaşı'nda ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde bulmak mümkündür. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, yerel direniş komitelerinin dağınık enerjisini ortak bir siyasal hat üzerinde birleştiren, Ulusal Savaş boyunca hem örgütleyici hem de meşrulaştırıcı bir çatı işlevi görmüştür. Kongreler süreciyle biçimlenen bu yapı, bir yandan işgal karşıtı direnişi eşgüdümleyen pratik bir örgütlenme zemini üretirken, diğer yandan “millet iradesi” söylemi üzerinden yeni siyasal merkezin dayanaklarını kurmuş; T.B.M.M.'nin açılmasıyla birlikte ise direnişin kurumsal ağırlık merkezinin Ankara'ya taşınmasına imkân vermiştir. Bu bakımdan Müdafaa-i Hukuk, yalnızca savaş yıllarının geçici bir seferberlik örgütü değil, savaş sonrasında partileşmeye uzanan hattın kadro, deneyim ve meşruiyet birikimini taşıyan ara halka olarak değerlendirilebilir.

Yerel Direnişten Merkezî Örgütlenmeye: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Türk Ulusal Mücadelesi, başlangıçta yerel direniş hareketleri ve bunların düzenlediği kongreler biçiminde ortaya çıkmış, bu yerel odakların bütün Anadolu'yu kapsayan merkezi bir örgütlenmeye dönüşmesi ise büyük ölçüde Mustafa Kemal ve yakın çevresinin girişimleri sonucunda mümkün olmuştur. Erzurum Kongresi'nde, Doğu Anadolu illerini kapsayacak şekilde Şarkî Anadolu Vilâyâtı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin teşkili, bu çabanın ilk kurumsal ifadesi olarak görülmelidir. Bunu izleyen Sivas Kongresi ise, Erzurum'a kıyasla çok daha geniş bir coğrafyayı temsil eden delegelerin katılımıyla hem Erzurum kararlarını aynen benimsemiş hem de ülke çapında yeknesak bir örgütlenme ihtiyacına cevap vermiştir.²⁷¹ Sivas Kongresi kararlarının 9. maddesi uyarınca, daha önce farklı adlar altında faaliyet gösteren bütün yerel cemiyetler “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” (A-RMHC) adı altında birleştirilmiştir.²⁷² Aynı kongre, A-RMHC'nin yürütme organı işlevini üstlenecek ve başkanlığına Mustafa Kemal'in getirildiği bir Heyet-i Temsiliye oluşturmuştur.²⁷³

²⁷⁰ CHP'nin kuruluş ve gelişme aşamalarının kronolojik bir sıralanışı için bknz. Murat Koraltürk, “Sivas Kongresi'nden 12 Eylül 1980'e CHP Kronolojisi”, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, İletişim Yayınları, Eylül 1995, Cilt 24, Sayı 141, Özel Sayı: CHP, s. 42-51.

²⁷¹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, s. 121. Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Merkezi*, Cilt I, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1965, s. 23.

²⁷² Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, 510.; A-RMHC'nin kuruluş dilekçesi 11 Eylül 1919 günü Mustafa Kemal tarafından Sivas valiliğine verilmiştir. *Atatürk'ün Tammim, Telgraf ve Beyannameleri*, TTK Basımevi, 1991.s. 67, Belge 60.

²⁷³ Akşin, *Ana Çizgileri ile Türkiye'nin Yakın Tarihi*, s. 121.

A-RMHC'ye, ulusal mücadelenin siyasal ve kurumsal koordinasyonunu üstlenme görevi verilmiştir. Özellikle seçimlerin yapılmasını sağlamak, bu seçimlere ağırlık koymak ve İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanmasını temin etmek cemiyetin başlıca amaçları arasındaydı.²⁷⁴ Bu yönüyle A-RMHC, Anadolu'daki dağınık direniş odaklarını tek çatı altında toplayan, siyasal-askerî mücadeleye bütünlük kazandıran bir "üst örgüt" işlevi görmüştür.²⁷⁵ Heyet-i Temsiliye ise, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar fiilen hükümet işlevini yerine getirmiştir.²⁷⁶

T.B.M.M.'nin 23 Nisan 1920'de açılmasının ardından, Meclis üyelerinin tamamı

A-RMHC üyesi kabul edilmiş ve Meclis, Cemiyet'in genel kurulu niteliğinde bir üst organ olarak tanımlanmıştır.²⁷⁷ Buna paralel olarak, Heyet-i Temsiliye'nin yerine fiilen Büyük Millet Meclisi Başkanlığı geçmiş²⁷⁸; böylece direnişin yürütme organı ile yasama organı arasındaki ilişki yeniden düzenlenmiştir.

T.B.M.M.'den önce son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı için 1919 yılı sonlarında yapılan seçimlerde A-RMHC, aday listeleri üzerinde belirleyici bir etki kurmayı başarmış, meclis içinde Müdafaa-i Hukuk çizgisini temsil eden önemli bir çoğunluk elde etmiştir. Bununla birlikte, başlangıçta Meclis içinde "Müdafaa-i Hukuk Grubu" adıyla disiplinli bir grup kurulması hedeflenmişse de, bu tam olarak gerçekleşmemiş; bunun yerine Şubat 1920 başlarında 88 üyeli "Felah-ı Vatan Grubu" oluşturulmuştur.²⁷⁹ Meclis-i Mebusan'ın İngiliz işgali koşullarında kapatılmasının ardından da siyasal merkez Ankara'ya kaymış ve T.B.M.M. açılmıştır.

T.B.M.M. içinde 10 Mayıs 1921 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulmasıyla²⁸⁰, İstanbul Meclisi'nde gerçekleştirilemeyen grup disiplini bu kez Ankara'da hayata geçirilmiştir. 1922 Temmuz'unda A-RMHC Grubu'na katılmayan milletvekilleri de yine "Anadolu ve Rumeli

²⁷⁴ Akşin, *Ana Çizgileri ile Türkiye'nin Yakın Tarihi*, s. 121.

²⁷⁵ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 23.

²⁷⁶ Koraltürk, "Sivas Kongresi'nden 12 Eylül 1980'e CHP Kronolojisi", s. 42.

²⁷⁷ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 41, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 389-390, Belge 377.

²⁷⁸ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 41.

²⁷⁹ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 39.

²⁸⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, s. 533. Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 42. Koraltürk 10 Mayıs yerine 10 Ekim 1921 demektedir ki, bu ciddi bir yanlış olarak gözükmektedir. Keza Mustafa Kemal de, "... grubun nizamnâmesine air olan maddeler, 10 Mayıs 1921 günü vuku bulan içtimada kabul olundu." demektedir (*Nuruk, Cilt II, 1920-1927*, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, 1952, s. 596).

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında ayrı bir grup teşkil etmiş²⁸¹; böylece Meclis içi hizipler, “Birinci Grup” ve daha sonra oluşan “İkinci Grup” olarak anılmaya başlanmıştır. Bu durum, A-RMHC’nin hem bir “millî direniş örgütü” hem de fiilen bir “iktidar partisi çekirdeği” olarak işlev görmeye başladığını göstermektedir.

Halk Fırkası’nın Kuruluş Süreci

Mustafa Kemal, daha Lozan Barış Antlaşması süreci tamamlanmadan önce, yeni dönemin siyasal örgütlenmesine ilişkin niyetini açık biçimde ortaya koymuştur.

6 Aralık 1922’de *Hakimiyet-i Milliye*, *Yenigün* ve *Öğüt* gazetelerine verdiği beyanatta “... sulhün istikrarını müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namıyla siyasi bir fırka teşkil etmek niyetinde..” olduğunu belirtmiştir.²⁸² 15 Ocak 1923’te Eskişehir’de yaptığı konuşmada da “Münferid delâletlerin muhassalası kafi değildir! Bütün bu delâletleri bir teşekkül dahilinde yapmalıdır. Bunun için de düşündüğüm bade’s-sulh siyasi bi fırka yapmak ve ismine de Halk Fırkası demek...” sözleri ile niyetini açıkça ifade etmiştir.²⁸³ Aynı tema, 16 ve 18 Ocak 1923’te İzmit’te, 30 Ocak’ta İzmir’de ve 7 Şubat’ta Balıkesir’de yaptığı konuşma ve demeçlerde de yinelenmiştir.²⁸⁴

1923 Nisan ayı başında T.B.M.M: seçimin yenilenmesi kararını alınca Mustafa Kemal, 8 Nisan 1923’te *Dokuz Umde Beyannamesi*’ni (Seçim Hakkında Beyanname) yayınladı.²⁸⁵ Bu beyannamenin giriş kısmında “Yeni devrei mesaide

²⁸¹ Tunçay, T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), s. 46. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 537’de İkinci Grup’un kuruluş tarihi olarak “Temmuz 1338 (1923)” tarihi gösterilmektedir ki 1338 (1922) olmalıdır.

²⁸² 8 Aralık 1922 tarihli Hâkimiyet-i Milliye’den, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989. s. 50-52. Ayrıca Beyanatın tam metni Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 27-28’de bulunmaktadır (Günümüz Türkçesi ile, Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler - Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul, Boğaziçi, Ün. Yayınları, 1976, s. 21-23).

²⁸³ Mustafa Kemal, *Eskişehir - İzmit Konuşmaları* (1923), İstanbul, Kaynak Yayınları, Haziran 1993, s. 74 (s. 75’de metnin günümüz Türkçesi ile ifadesi vardır). *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 54-56, Eskişehir’de Halkla Yapılan Konuşma bölümünde böyle bir ifadeye rastlanmamaktadır.

²⁸⁴ “... Çalışmak isteyenler vardır. Bunları toplamak lâzımdır. Onları toplamak için muayyen bir hedef lâzımdır ve çalışmak için müsbet bir program olmalıdır. Ben Halk Fırkası nâmı altında bir fırka teşkil edeceğim zaman..” (*Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, İstanbul Gazetecileriyle İzmit Kasrı görüşmesi”, s. 158).

18 Ocak İzmit konuşması için *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s. 230-238’e ve *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 68’e; 30 Ocak İzmir konuşması için *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 86’ya ve Balıkesir Konuşması için s. 101’e bakılabilir.

²⁸⁵ Beyannamenin tam metni, *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi, 1991, s. 516-518’de (Belge 535) ve Tunaya,

Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi hâkimiyeti millîye dairesinde siyasî teşkilâta mazhar etmek için bir Halk Fırkası teşekkül edecektir. Mecliste elyevm müteşekkil (Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubu) Halk Fırkasına intikal edecektir.”²⁸⁶ sözleri seçim sonrasında kurulacak partinin çerçevesini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Dokuz Umde Beyannamesi’nden başka, “Milleti intihap mesaisine davet” başlıklı bir beyanname daha yayınlandı.²⁸⁷ Beyanname’nin bir bölümünde yer alan

“... Müstakbel vazifelerimiz; Milletin idare ve terakkisini, her memlekette olduğu gibi, muayyen bir manzara-i siyasiye ile deruhte ve takip eylemektedir. Bu vazifeler dahi; Müdafa-i vatan vazifesi kadar, hakikî bir tesanüt ve selâhiyete ve sarsılmayan bir cesaret ve sebata mütevakkıftır. Milletimiz; İdare-i müstakbelesini deruhte edecek olanları, intihabat ile tevrik etmek kararını vermiştir... Eğer ümidimiz veçhiyle, Müdafa-i Hukuk teşkilâtımızın müntehip ve mutemetleri, milletin arasına nail olurlarsa, âtiyen Büyük Millet Meclisinde, Halk Fırkası namı altında, memleketin idarei mesuliyetini deruhte edeceklerdir...”²⁸⁸

Bişimindeki ifadeler bir yandan Müdafa-i Hukuk teşkilatının yerel örgüt ve temsilcileri aracılığıyla yeni Meclis’te çoğunluk oluşturma hedefini ortaya koyarken, öte yandan bu çoğunluğun “Halk Fırkası” adı altında kurumsal bir parti çatısı içinde örgütleneceğini açıkça ilan etmektedir. Böylece, savaş koşullarında şekillenmiş olan cemiyet tipi örgütlenmeden, barış dönemine özgü parlamenter ve partisel bir yapılanmaya geçişin hem düşünsel gerekçesi hem de kurumsal çerçevesi, daha seçim süreci başlamadan önce kavramsallaştırılmış olmaktadır.

Bu çerçevede 1923 seçimleri, bu tasarının pratiğe aktarılacağı ve meşruiyetinin sınanacağı ilk siyasal süreç niteliğini kazanmıştır. Yapılan seçimler A-RMHC/HF adaylarının kesin başarısıyla sonuçlanmıştır.

Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952, s. 580-582 (Günümüz Türkçesi ile aynı metin Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 31-33’de) yer almaktadır. Koraltürk, bu beyannamenin adını “Seçim Hakkında Beyanname” olarak vermektedir (Koraltürk, “Sivas Kongresi’nden 12 Eylül 1980’e CHP Kronolojisi”, s. 44).

²⁸⁶ Dokuz Umde, Beyanname, (Tunaya, *Türkiye’de Siyasî Partiler 1859-1952*, s. 580); *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 516.

²⁸⁷ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 36.; Bu beyannamenin tam metni *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 519-520’de verilmektedir.

²⁸⁸ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 36, ATTB, s. 519-520.

Seçimlerin tamamlanmasının ardından Halk Fırkası'nın nizamnamesini hazırlamak amacıyla 7 Ağustos 1923'te milletvekilleri bir araya gelmiş²⁸⁹, 11 Ağustos'a kadar süren müzakereler sonucunda bir nizamname taslağı ortaya çıkarılmıştır.²⁹⁰ Aynı gün T.B.M.M: yeni döneme başlamış; 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası Nizamnamesi Meclis'te kabul edilmiştir.²⁹¹ Nizamname uyarınca 11 Eylül 1923'te yapılan seçimler sonucunda parti genel başkanlığına Mustafa Kemal, genel sekreterliğe ise Recep (Peker) getirilmiştir.²⁹² 23 Ekim 1923'te Halk Fırkası'nın kuruluş dilekçesi resmen Dâhiliye Vekâleti'ne verilmiş²⁹³, böylece parti yasal varlık kazanmıştır.

20 Kasım 1923'te Halk Fırkası Reisi Umumî Vekili sıfatıyla İsmet (İnönü), Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezlerine gönderdiği tamimle, A-RMHC örgütlerinin Halk Fırkası'na intikalini bildirmiş²⁹⁴; böylece savaş dönemi "cemiyet" örgütlenmesi ile barış dönemi "parti" örgütlenmesi arasındaki kurumsal süreklilik resmen tescil edilmiştir. Halk Fırkası, 10 Kasım 1924'te "Cumhuriyet Halk Fırkası" adını almış; 1935'te toplanan

²⁸⁹ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 37; Koraltürk, "Sivas Kongresi'nden 12 Eylül 1980'e CHP Kronolojisi", s. 44. Kili, 8 Ağustos tarihini vermektedir, (Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler - Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, s. 44).

²⁹⁰ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 37. Giritlioğlu, 19 Ağustos tarihli ikinci bir toplantıdan söz etmektedir (s. 37).

²⁹¹ Koraltürk, "Sivas Kongresi'nden 12 Eylül 1980'e CHP Kronolojisi", s. 44.

²⁹² Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi 4; Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Sina Akşin (Yayın Yönetmeni), İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 90. Murat Koraltürk, 11 Eylül 1923'de İsmet Paşa'nın Genel Başkan Vekili seçildiğini yazmaktadır (Koraltürk, "Sivas Kongresi'nden 12 Eylül 1980'e CHP Kronolojisi", s. 45). Oysa ki Tunçay'ın, s. 58, dipnot 64'de belirtildiği gibi Umumi Reis Vekilliği (Genel Başkan Vekili) makamının, Cumhuriyet'in ilanından sonra ortaya çıkmış olması gerekir (Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 58, dipnot 64).

²⁹³ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 39'da dilekçe metni verilmiştir.

Tunçay, resmen tescili için başvurulma tarihi olarak 11 Eylül'ü göstermektedir (Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 57).

Koçak da resmi kuruluş tarihi için 11 Eylül'ü vermektedir (Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", s. 90).

İbrahim Cüceoğlu, resmi kuruluş tarihi olarak 9 Eylül'ü kabul etmektedir (İbrahim Cüceoğlu, "Kuruluşunun 41'nci yılında, Milli Mücadele ve Müdafaa-i Hukuktan doğan parti: CHP", *Ulus*, 9 Eylül 1964, s. 3).

CHF'nin kuruluşu üzerine değişik tarihlerin değerlendirilmesi için bkznz. Orhan Özacın, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, İletişim, Eylül 1995, Cilt 24, Sayı 141, Özel Sayı CHP, s. 4-7.

²⁹⁴ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 41'de tam metin vardır. Daha günümüz Türkçesine yakın bir dille aynı metin Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler - Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, s. 46.

Büyük Kurultay’da kabul edilen tüzüğün birinci maddesiyle ise partinin adı “Cumhuriyet Halk Partisi” olarak nihai biçimine kavuşmuştur.²⁹⁵

Bu noktada, neden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin doğrudan devam ettirilmek yerine bir partiye dönüştürüldüğü sorusuna da kısaca değinmek gerekir. Her şeyden önce, A-RMHC’nin hem adı hem de nizamnamesinde tanımlanan amaçları itibarıyla ulusal mücadelenin yürütülmesine odaklanmış bir “savaş ve direniş örgütü” olması, savaşın kazanılması ve yeni devletin kuruluşuyla birlikte bu yapının işlevsel sınırlarına ulaşması sonucunu doğurmuştur.²⁹⁶ Diğer bir ifadeyle, cemiyet, meşruiyetini büyük ölçüde “işgal ve istilaya karşı savunma” görevinden alan bir yapı olduğu için, barış döneminde yetersiz kalacak bir çerçeveye sahipti.

İkinci olarak, Batılı parlamenter düzene duyulan ilgi ve parlamenter rejimin esas unsurlarından biri olan siyasal partilerin varlığı, yeni dönemde siyasal iktidarın kurumsallaşmasını bir parti aracılığıyla gerçekleştirme yönünde güçlü bir eğilim yaratmıştır. Egemenliği Büyük Millet Meclisi’ne dayandıran yeni sistemde, Meclis çoğunluğunu oluşturan, programlı ve disiplinli bir partinin varlığı “parlamenter hükümet” pratiğinin vazgeçilmez bir unsuru olarak düşünülmekteydi.

Üçüncü bir etken, İttihat ve Terakki döneminde yaşanan “Cemiyet–Fırka ikiliği” deneyimidir. O dönemde parlamento içindeki parti ile parlamento dışındaki cemiyet örgütlenmesi arasındaki güç asimetrisi, fiilen siyasal hayatın Meclis dışında, gizli ve yarı-gizli mekanizmalar aracılığıyla yönlendirilmesi sonucunu doğurmuş; bu durum Cumhuriyet kadroları tarafından problemli bir miras olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla yeni dönemde, parlamento dışı bir cemiyetin parti üzerinde vesayet kurmasını engellemek, tek bir örgüt çatısı altında hem devlet hem parti yapısını düzenlemek arzu edilen bir hedef hâline gelmiştir.

Bu çerçevede, Halk Fırkası’nın kuruluşunun yalnızca “muhalefeti eleme” çabasının ürünü olduğu yönündeki yorumlar tek başına yeterli görünmemektedir. Esat Öz’ün, Halk Fırkası’nın doğuşunu Kemalist kadroların muhalefeti tasfiye etme isteğiyle ve iktidar ile toplum arasında sıkı ve doğrudan bir ilişki kurma arayışıyla açıklayan değerlendirmesinin²⁹⁷ CHF açısından kuruluş sürecini ve

²⁹⁵ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, s. 560. Ayrıca bkz. *C.H.P. Tüzüğü*, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı onaylamıştır, Mayıs 1935, Ankara, Ulus Basımevi, s. 3, madde 1. Ancak *Cumhuriyet Halk Partisi’nin Tarihçesi*, Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl İdare Kurulu, Şevket Ünal Matbaası, İstanbul, 1962, s. 10’da 1931 Kurultayı sonrasında Cumhuriyet Halk Partisi adının alındığı belirtilmektedir ki, dilde sadeleşmenin 1934-1935’lerde gündeme geldiği düşünüldüğünde, bu değerlendirme yanlıştır.

²⁹⁶ Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 87.

²⁹⁷ Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 87.

1930 öncesi dönemi tam olarak yansıtmamaktadır. İktidar ile toplum arasında organik bağların kurulması ve kitlelerin iktidarın hedefleri doğrultusunda seferber edilmesi meselesi, Cumhuriyet Halk Fırkası bakımından esas olarak 1930'lu ve 1940'lı yıllarda –özellikle 1932'den itibaren Halkevleri'nin, 1940'lardan itibaren ise Köy Enstitülerinin devreye girmesiyle– merkezi bir sorun ve öncelik haline gelmiştir.

Bununla birlikte, muhalefetten arındırılmış, güçlü ve homojen bir siyasal örgüt kurma eğiliminin varlığı göz ardı edilemez. Cemil Koçak'ın dikkat çektiği gibi, özellikle 1922 sonlarında Mustafa Kemal'in kişisel konumunu sınırlamaya yönelik bazı girişimler (örneğin, milletvekili seçilebilmek için bir seçim çevresinde beş yıl ikamet şartı getirmeyi amaçlayan öneri) Ankara'daki lider kadro tarafından ciddi bir uyarı işareti olarak algılanmış; 6 Aralık 1922 tarihli beyanatta Halk Fırkası'nın kurulacağına ilan edilmesi, bu tür muhalif girişimlere karşı proaktif bir yanıt niteliği taşımıştır.²⁹⁸ Böylece, çok farklı toplumsal kimliklere ve siyasal eğilimlere sahip unsurları barındıran, belirgin bir programı bulunmayan A-RMHC'ye kıyasla, daha disiplinli ve görece homojen bir parti örgütü inşa edilmesi hedeflenmiştir.²⁹⁹ Böylece “İhtilâlcî ve savaşçı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, ..., kendisini, temkinli ve basiretli nizam partisi kılığına bir anda sokuverdi”.³⁰⁰

Değerlendirme

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) kuruluş süreçleri, yalnızca kronolojik açıdan değil, aynı zamanda taşıdıkları siyasal anlam ve örgütsel mantık bakımından da belirgin biçimde farklılaşmaktadır. OİTC, II. Abdülhamid'in otoriter yönetimine karşı, gizlilik içinde, komite esasına dayalı yasadışı bir örgüt olarak ortaya çıkmış; uzun süre yeryüzünde ve çoğu zaman da Osmanlı ülkesinin dışında faaliyet göstermiştir. Buna karşılık CHF, her ne kadar kökleri Türk Ulusal Savaşı içinde ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMHC) örgütlenmesinde bulunsada, asıl kuruluş sürecinde Türkiye Büyük Millet Meclisi ekseninde ve açık siyasal alan içinde şekillenmiş, parlamentodan doğan bir parti niteliği kazanmıştır. Partinin kurucu kadrosunun aynı zamanda Meclis çoğunluğunu oluşturan milletvekilleri arasından çıkmış olması, bu özelliği daha da belirginleştirir.

²⁹⁸ Koçak, “Siyasal Tarih 1923-1950”, s. 89.

²⁹⁹ Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 88. Sezgin, siyasi bir parti kurulmasının nedenini Mustafa Kemal'in, orduya güvendiği için savaş kazanmanın verdiği prestijden de yararlanarak iktidarının sınırlarını genişletmek isteği ile açıklamaktadır (Sezgin, *Siyasal Rejim Sorunu*, s. 111-112).

³⁰⁰ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Meykii*, Cilt I, s. 25.

Bu farklı başlangıç noktaları, her iki örgütün daha sonraki gelişim çizgilerine de yansımıştır. Yasadışı bir cemiyet olarak teşekkül eden OİTC, 1908 Devrimi sonrasında kendisini yasal bir parti kalıbına sokmaya çalışırken ciddi zorluklarla karşılaşmış; örgütün “cemiyet” kimliğini sürdüren kanadı ile parlamentoda faaliyet gösteren “fırka” kanadı arasında zaman zaman gerilimler ve yetki belirsizlikleri ortaya çıkmıştır. Kısaca, OİTC söz konusu olduğunda, parlamento içi parti ile parlamento dışı, yarı-gizli cemiyet yapısı arasında tam anlamıyla giderilemeyen bir ikilikten söz etmek mümkündür.

CHF ise, Ulusal Mücadele döneminden itibaren kongreler, temsil heyeti ve T.B.M.M: gibi açık ve meşru zeminlere dayanan bir hareketin partileşmiş biçimi olduğu için, benzer türden bir “cemiyet–fırka” ikiliğiyle karşılaşmamıştır. A-RMHC’nin Halk Fırkası’na dönüştürülmesi, savaş koşullarına özgü bir direniş örgütlenmesinin, barış dönemine uygun parlamenter-partisel bir yapıya evrilmesi anlamına gelmiş; böylece siyasal iktidarın kullanımı ile örgütsel merkez, baştan itibaren Meclis ve parti çatısı altında birleşmiştir.

Bu çerçevede, OİTC’nin kuruluşu komiteci, gizli ve muhalif bir siyasal kültürü çağrıştırırken, CHF’nin kuruluşu meclis merkezli, açık ve hukuki bir siyasal kültüre işaret etmektedir. Bu iki farklı başlangıç biçimi, örgütlerin demokrasiye, muhalefete ve devlet–parti ilişkisine bakışlarını da dolaylı olarak etkilemiş; Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde hem kadro sürekliliğinin, hem de kurumsal ve zihniyet düzeyinde önemli kırılmaların birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmıştır.

Yapısal Özellikler: Tarihsel Bloğun Toplumsal Dayanakları

OİTC ve CHF'nin siyasal söylem ve ideolojik yönelimlerine geçmeden önce, bu iki örgütü mümkün kılan sosyolojik taban ve örgütsel yapılanma birlikte ele alınacaktır. Bu çerçevede her iki örgütün hangi sınıf fraksiyonlarına ve hangi toplumsal kesimlere dayandığı; bu dayanakların merkez-taşra ilişkileri, kadro devşirme biçimleri ve örgüt içi hiyerarşi üzerinde nasıl izler bıraktığı incelenecektir. Ayrıca OİTC bakımından imparatorluğun çok uluslu ve çok dinli yapısının örgütsel ve siyasal konumlanışa etkileri; CHF bakımından ise ulus-devlet bağlamında görece homojenleşmiş toplumsal yapı içinde parti-devlet bütünleşmesinin yarattığı kurumsal sonuçlar tartışmanın parçası olacaktır. Böylece izleyen bölümlerde çözümlenecek ideolojik biçimler ve siyasal stratejiler, soyut ilkeler olarak değil, belirli bir toplumsal bileşim ve örgütsel mantık tarafından koşullanan tarihsel tercihler olarak kavranabilecektir. Bu doğrultuda, çözümleme sırasıyla önce sosyolojik yapıyı, ardından örgütsel yapıyı ele alacak biçimde kurgulanmıştır.

OİTC'nin Kadro Yapısı ve Toplumsal Temelleri

OİTC'nin toplumsal zeminini kavrayabilmek için, bu zemini iki düzeyde birlikte ele almak gerekir: Bir yanda Cemiyet'in karar alma ve örgütlenme kapasitesini taşıyan kurucu kadroların mensup olduğu dar çekirdek; diğer yanda bu çekirdeğin siyasal hamlelerini mümkün kılan, meşruiyet ve kaynak sağlayan daha geniş destek ağları. Bu ayrım, OİTC'yi yalnızca ideolojik bir oluşum ya da yalnızca bürokratik bir örgüt olarak ele alan yaklaşımların sınırlılığını da gösterir. Zira Cemiyet'in siyasal aklı, bir taraftan modern eğitilmiş bürokratik-entelektüel kadroların devlet merkezli bakışından beslenirken, diğer taraftan

farklı toplumsal kesimlerle kurduğu ilişkilere bağlı olarak esneyen, pazarlık eden ve zaman zaman uzlaşmayı zorunlu kılan bir karakter kazanmıştır.

Dolayısıyla sosyolojik yapı analizi, ideolojik yönelimlerin “boşlukta” şekillenmediğini; iktidar mücadelesinin somut koşulları içinde, belirli sınıfsal çıkarlar ve beklentilerle kurulan bağlar üzerinden anlam kazandığını ortaya koyar. OİTC’nin kriz anlarında benimsediği yöntemler, muhalefet karşısındaki tutumu ve iktidarı kurma/koruma stratejileri, yalnızca doktriner tercihlerle değil, aynı zamanda dayandığı toplumsal dayanakların bileşimiyle açıklanabilir. Bu nedenle aşağıda sınıf yapısına ilişkin çözümleme, ilerleyen bölümlerde ele alınacak ideolojik düşünsel-ideolojik hattın hangi toplumsal gerilimler ve ittifaklar üzerinde yükseldiğini görünür kılacak; fikir düzeyi ile siyasal pratik arasındaki süreklilik ve kırılmaları daha analitik biçimde tartışmaya imkân verecektir.

OİTC’nin Sınıfsal Bileşimi

Genel kabule göre Jön Türk hareketinin ve özelde OİTC’nin omurgası, ağırlıklı olarak askerî ve sivil bürokrasi içinde konumlanan kadrolardan oluşur.³⁰¹ Ne var ki bu yaklaşım çoğu kez örgütlenmeyi merkezî kurumlar ve İstanbul merkezli “mektepli” çevreler üzerinden okur; böylece hareketin taşrada tutunmasını ve genişlemesini mümkün kılan yerel taşıyıcı unsurları ikincil plana iter. Oysa OİTC’nin siyasal kapasitesi, yalnızca merkezdeki bürokratik-entelektüel çekirdeğin varlığıyla değil, taşrada bu çekirdekle eklemlenerek örgütlenmeyi sürdüren düşük rütbeli subaylar, küçük memurlar, yerel eğitilmiş meslek sahipleri ile esnaf ve zanaatkâr ağları gibi ara katmanların mobilizasyonu; ayrıca 19. yüzyıl Osmanlı iktisadi yapısının taşıyıcı unsurlarından olup dış rekabet ve ekonomik bunalımlar nedeniyle gerileyen—fakat bütünüyle ortadan kalkmayan—Müslüman-Türk tüccar ve

³⁰¹ *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 79; Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 13, Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, s. 53. Steinhilber, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 185-186’de Ernest Werner, “Wesen and Formen des Türkischen Nationalismus”, *ZFG*, yıl 16, EX, s. 1301’den aktararak “Jön Türkler hareketinin bir özelliği de, ulusal burjuvazi tarafından yönetilmeyip, askerler ve sivil memurlar tarafından sürdürülmüş olmasıdır” yargısını benimsemektedir. Feroz Ahmad bu grupları “İttihatçılar, 19. yüzyılın son çeyreğindeki reformların ortaya çıkardığı yeni sosyal sınıfların özlemlerini dile getiriyorlardı... bu sınıf, esas olarak meslek sahibi insanlardan meydana geliyordu. Öğretmenler, avukatlar, gazeteciler, doktorlar, küçük rütbeli subaylar, küçük memurlar ve kentlerde bulunan içindeki zanaatkarlar ile tüccarlar” biçiminde tanımlamaktadır. (Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 13). 24 Ağustos 1908’de *Times*’da, gazetenin İstanbul muhabiri “Hareketten en çok etkilenenler kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli subaylar, orta ve küçük memurlar, serbest meslek sahipleri ve ulemaydılar” diye yazmaktadır. (Aktaran Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 44). Ancak bu görüşlere karşı yazarlar da vardır. Kansu, “Harekete önderlik etmeleri bir yana, ne askeri ne de sivil bürokrasinin harekete katkısı olduğu söylenebilir” biçimindeki değerlendirmesiyle yukarıdaki yazarların görüşlerine karşı tez geliştirmiş olmaktadır (Kansu, *1908 Devrimi*, s. 156).

zanaatkâr kesimlerinin Cemiyet’le kurduğu bağlarla birlikte anlaşılabilir. Bu nedenle Cemiyet’in sınıfsal bileşimi, “bürokrasi”yi yekpare bir üst tabaka olarak varsaymak yerine, merkez–taşra gerilimi içinde konumları farklılaşan ücretli ve eğitilmiş ara katmanların; kriz koşullarında daralan yerli ticaret ve zanaat kesimleriyle kurduğu ittifak ve eklemlenmeler üzerinden, çok bileşenli bir toplumsal dayanak yapısı olarak çözümlemeyi gerektirir.

Bu çerçevede OİTC, salt “bürokratik” bir hareketten ziyade, bürokratik-entelektüel bir önderliğin etrafında, kent küçük burjuvazisi ve filizlenen Müslüman-Türk ticaret kesimleriyle eklemlenmeye çalışan; aynı zamanda taşrada devlet aygıtının alt-orta kademeleriyle yerel toplumsal ağlar arasında köprü kuran bir siyasal örgütlenme olarak kavranmalıdır. Serbest meslek sahipleri ve kentli aydınlar (avukatlar, gazeteciler, doktorlar vb.) ile Müslüman-Türk tüccar ve zanaatkârlar, 19. yüzyılın iktisadi dönüşümü içinde dış rekabet ve krizlerle sıkışmış bir konumdan Cemiyet’e toplumsal dayanak sağlayabilmiş; bu durum OİTC’nin sınıfsal profilini yalnızca “devletli” bir kadro hareketi olmaktan çıkarıp daha geniş bir ara katman bileşimine yaslamıştır.

Bu sınıfsal kompozisyonun örgütsel izleri, kuruluş ve yayılma dinamiklerinde açık biçimde görülür. 1889’da kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti’nin çekirdeğini Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencileri oluşturmuş; örgütlenme kısa sürede Harbiye ve Mülkiye gibi yüksekokullara yayılmış, ardından bürokrasinin farklı kademelerinde üye ve taraftar bulmuştur.³⁰² Ancak burada belirleyici olan yalnızca merkezî okullar değil, bu kurumlarda yetişen kuşakların taşraya dağılarak yerel bürokratik hiyerarşinin alt ve orta basamaklarında konumlanması ve Cemiyet’i taşrada “işleten” bir örgütsel omurga hâline gelmesidir. Abdülhamid yönetimine karşı muhalefetin erken dönemde öğrenciler ve bürokrasinin alt tabakalarında şekillenmesi, bu kesimlerin temsil ettiği yeni eğitilmiş ücretli katmanların (memurlar, düşük rütbeli subaylar, meslek sahipleri) toplumsal konumuyla yakından ilişkilidir: Devlet aygıtına dâhil olmakla birlikte, imparatorluğun bunalımları karşısında hem statü kaybı hem de gelecek güvencesizliği yaşayan bir ara katman söz konusudur.

Nitekim 19. yüzyıl boyunca askerî yenilgiler ve yeniden yapılanma arayışları, askerî ve sivil eğitim kurumlarının genişlemesine yol açmış; bu kurumlar yalnızca teknik personel üretmekle kalmayıp, Avrupa’daki siyasal düşünce akımlarıyla temas eden bir “mektepli” kuşağı da güçlendirmiştir. 1773’te Mühendishane-i Berrî-i Hümayun ve 1793’te Mühendishane-i Bahri-i

³⁰² 1895 tarihinde tutuklanan otuz dört önde gelen Cemiyet üyesinin büyük çoğunluğu öğrenci ve subaylardan oluşuyordu. Bürokrasiden isimlere de rastlanmaktadır. (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 399-419, Belge III), (BBA -İrade- Dahiliye, Şevval 1313/no 15-1705).

Hümâyun açılmış olmakla birlikte, bunlar daha çok meslek ihtisas okulları niteliği taşımaktaydı.³⁰³ 1834'te Harbiye kurulmuş, 1845'te alınan bir kararla yüksekokul statüsüne kavuşturulmuştur. 1846'da İstanbul ve Bursa'da, 1847'de Edirne ve Manastır'da, 1873'te Erzurum'da, 1876'da Bağdat'ta askerî idadiler açılmıştır.³⁰⁴ Tıp alanında 1827'de askerî tıp okulu, 1866'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla sivil tıp okulu açılmış; sivil bürokrasinin ihtiyacını karşılamak üzere ise Mekteb-i Mülkiye ve Hukuk mektepleri teşkil edilmiştir. Mekteb-i Mülkiye 12 Şubat 1859'da eğitime başlamış, 1877'de yüksekokul statüsü kazanmıştır. 1870'te Darülfünun'un ikinci açılışında "İlm-i Hukuk" şubesi, 1874'te üçüncü açılışta Hukuk Fakültesi niteliğinde bir şube oluşturulmuştur.³⁰⁵ 1883'te Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun'a bağlı sivil Hendese-i Mülkiye kurulmuştur.³⁰⁶ Bu okullardan yetişen kuşağın etkisi yalnızca merkezde değil, taşrada görev yapan subaylar ve memurlar üzerinden taşraya taşınmış; böylece modern eğitim, ideolojik bir dönüşüm kadar, imparatorluk bürokrasisinin alt-orta fraksiyonları içinde yeni bir siyasal duyarlılığın dolaşıma girmesini sağlamıştır. Bu nedenle "mekteplilik" vurgusu önemlidir; ancak belirleyici olan, bu eğitimli katmanın ideolojik yönelimlerinin arkasındaki sınıfsal konum, yani devlet içinde ama aynı zamanda krizden etkilenen bir ücretli ara tabaka oluşudur. Bu kesimler için anayasal düzen ve kurumsal modernleşme talebi, çoğu kez "devleti kurtarmak" hedefiyle birleşmiş; devletin güçlendirilmesi fikri, aynı zamanda kendi toplumsal konumlarını güvenceye alma arayışıyla da örtüşmüştür. 1890'larda Abdülhamid dönemindeki askerî ve eğitim reformları, daha geniş bir öğrenci kitlesinin Avrupa düşüncesiyle temas etmesini sağlamıştır. Bu tarihten itibaren her ordu merkezinde (İstanbul'un yanı sıra Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne ve Manastır'da) askerî yüksek eğitim kurumları açılırken; Şam'da tıp, Selânik, Konya ve Bağdat'ta hukuk mektepleri kurulmuştur. Bu kurumlarda eğitim gören öğrenciler, Avrupa'daki düşünce akımlarıyla doğrudan karşılaşmakta ve geleneksel Osmanlı düşünce dünyasından oldukça farklı bir entelektüel iklimle tanışmaktaydılar.³⁰⁷ Bu süreç, zamanla yeni bir

³⁰³ Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İst. İletişim, 1990, s. 3.

³⁰⁴ Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, s. 34.

³⁰⁵ Darülfünun'un üç kez açılması ve kısa tarihi için, Cengiz Orhonlu, "Edebiyat Fakültesinin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s. 55-70. (Orhonlu'nun incelemesi Mete Tunçay ve Haldun Özen, "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", *Yapıt*, Sayı 7 (Ekim-Kasım 1984), Ankara, Dost, s. 6-8 arasında yer almaktadır).

³⁰⁶ Tunçay ve Özen, "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", s. 7.

³⁰⁷ İlhan Tekeli, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Ankara, Mimarlar Odası Yay., 1980, s. 82-83'den aktaran Tunçay ve Özen, "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", s.7. Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla Türk Maarif Tarihi, Cilt 4*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 877.

Tekeli'nin eserinden yapılan aktarımda Manastır yerine Maraş geçmektedir ki, yanlıştır. Yücel Aktar'da, İstanbul dışında yukarıda verilenlerden Edirne ve Manastır'ın yanına Bursa'yı da

toplumsal katmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Akşin, bu durumu “19. yüzyılın ortalarından itibaren yüksek öğretim kurumları sayesinde çağdaş, yani Batılı eğitim gören ve bu nedenle burjuva zihniyeti taşıyan bir grup insanın –mekteplilerin– oluşması” biçiminde formüle eder.³⁰⁸ Bu yeni katman, yalnızca öğrencileri değil, yeni kurulan lise ve yüksekokullarda görev yapan öğretmenleri ve bu kurumlarda yetişen subayları da kapsamaktaydı.³⁰⁹ 1889’da ilk cemiyet kurulduktan sonra örgütlenmenin Harbiye, Mülkiye ve diğer okullarda hızla yayılması tesadüf değildir. 1906’ya gelindiğinde 1890’lı yılların yüksekokul öğrencileri artık sivil ve askerî bürokrasi içinde görev alan bir kuşağa dönüşmüşlerdi. Bu çerçevede, “mektepli” olmanın Jön Türk ideolojisinin oluşumunda temel belirleyici etkenlerden biri olduğunu söyleyen yaklaşım³¹⁰ bütünüyle haksız değildir. Mektepli kuşaklar içinde, aldıkları eğitimle birlikte burjuva siyasal düşüncesi ve kurumlarına yönelik ilgi giderek yaygınlaşmıştır. Bu kesimlerin temel yönelimi, Avrupa tipi çağdaş bir devlet düzenini hedeflerken, “yeni bir sınıf yaratmak”tan ziyade³¹¹, imparatorluğun mevcut toplumsal dokusu içinde güç kazanmaya çalışan Müslüman-Türk ticaret ve zanaatkar kesimleriyle dayanışmak, onlarla daha sıkı bağlar kurmak ve siyasal projesini bu yerli unsurlarla birlikte taşıyabilecek bir toplumsal dayanak hattı oluşturmaktır. Mektepli kuşaklar içinde, aldıkları eğitim sayesinde burjuva siyasal düşüncesi ve kurumlarına yönelik ilgi giderek yaygınlaşmıştır.

Subayların muhalefetin ön saflarında yer alması da benzer biçimde iki katmanlı bir açıklama gerektirir. Siyasal baskı koşulları kadar, mesleki hoşnutsuzluklar (donanım yetersizliği, donanmanın atıl bırakılması, alaylı–mektepli ve İstanbullu–taşralı ayrımları) bu kesimin rejime yönelik tepkisini

eklemektedir (Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, s. 34).

³⁰⁸ Akşin’e göre bu kesimlerin arzusu Avrupa tipi, çağdaş, burjuva bir devlet kurmak ve Müslüman bir burjuva sınıfı yaratmaktır. Akşin, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 2, (Yaz 1977), s. 41.

³⁰⁹ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 181; Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 43. Hanioglu’da Tanrının varlığı üzerine yoğun tartışmaların yapıldığı ve bu tartışmaların genellikle biyolojik materyalistlerin zaferiyle sonuçlandığı bu okulun (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) siyasal muhalefet merkezi olmasının temel nedeni de materyalizmi benimsemelerinden dolayı içinde yaşadıkları toplum değerleri ile korkunç bir çatışmaya düşen bir tipi ortaya çıkartmasıdır” biçimindeki yargısıyla alınan eğitimin niteliğine vurgu yapmış olmaktadır. (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 46)

³¹⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 79

³¹¹ Akşin, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, s. 41. Petrosyan bu yargıya, “Dinsel eğitimle ilgisi olmayan okulların kurulması ve gelişmesi, ilk bilimsel toplulukların ortaya çıkması periyodik yayınların hızlı artışı, burjuva Avrupa devletleriyle kültürel ve bilimsel ilişkilerin gelişmesi... bütün bunlar, kuşkusuz Türk aydın sınıfını geliştirmekteydi. XIX. yy.’ın 60’lı yıllarının ortamında artık burjuva liberal anayasacı düşünceler doğmuştu” şeklindeki değerlendirmesiyle, OİTC’den önceki bir dönem için olsa da katılmaktadır. (Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 41)

derinleştirmiştir.³¹² Bu hoşnutsuzluklar, yalnızca kurumsal bir memnuniyetsizlik değil; özellikle taşrada görev yapan subaylar açısından terfi, itibar ve geçim meselelerinin yerel eşraf ilişkileriyle iç içe geçtiği bir sınıfsal gerilim alanı olarak da okunmalıdır. Bu noktada taşra, muhalefetin “yansıdığı” pasif bir alan değil; Cemiyet’in kadrolarını siyasal pratikle sınayan ve örgütsel dayanıklılığı üreten aktif bir toplumsal mekândır.

Ekonomik boyut ise OİTC’nin toplumsal dayanaklarını genişleten temel dinamiklerden biridir. 19. yüzyıl sonuna doğru keskinleşen mali ve iktisadi kriz, köylüler kadar taşrada görev yapan küçük memurları, kentlerde zanaatkarları ve esnafı da derinden etkilemiştir. Kent küçük burjuvazisi³¹³ sayılabilecek bu kesimler, köylülüğe göre görece daha örgütlenebilir ve siyasal talep geliştirebilir bir konumdaydı; ayrıca dünya pazarlarına bağımlılığın artmasıyla Avrupa sermayesi ve gayrimüslim ticari ağlarla rekabette zorlanan Müslüman-Türk esnaf ve tüccar kesimleriyle, ekonomik sıkışmışlık zemininde ortaklaşabilmekteydi. Bu ortaklaşma, Cemiyet’in toplumsal tabanının önemli ölçüde Müslüman-Türk unsurlar üzerinde yoğunlaşmasına da zemin hazırlamıştır; fakat bu yoğunlaşma, yalnızca “kimlik” düzeyinde değil, kriz koşullarında şekillenen sınıfsal rekabet ve yer değiştirme süreçleriyle birlikte anlaşılmalıdır.

Bu nedenle literatürde İttihatçıları kimi zaman “alt-orta sınıflardan gelen bir kadro”³¹⁴ olarak tanımlayan yaklaşımlar ile OİTC üyeliğini “yöneten sınıfa mensubiyet”le³¹⁵ özdeşleştiren değerlendirmeler, sorunun iki ucunu işaret

³¹² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 23, Askeri öğrencilerin muhalefet hareketlerine katılmaları için Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 34’de psikolojik bir tahlil de mevcuttur. Karabekir, Edirne’deki subayların ve memurların dört ayda bir maaş alabildiklerini belirterek “Ramazan Bayramında yarım maaş, Kurban Bayramında diğer yarısı veriliyormuş” diye yazarak durumun vehametini ortaya koymaktadır. (Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 69) Dönemin bir başka tanığı da durumu şu biçimde aktarmaktadır: “Terfiler keyfi nakil ve tayinler keyfi, hatta maaş bile belirli bir zamanda değil, padişahın dilediği bir zamanda onun iradesi ile dağıtılan bir ihsan gibi idi. Maaşlar, bazan üç ay sürüklenirdi”. (Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 46. Ayrıca Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 135-137’ye bakılabilir).

³¹³ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 21. “İttihatçılar... taşra küçük burjuvazisinin temsilcileri-diler”, (s. 52).

³¹⁴ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 55

³¹⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 68

Akşin, 19. yüzyılın son çeyreğindeki Osmanlı sınıf profiline “Yönetenler” kategorisini şu biçimde ortaya koymaktadır:

I. Yönetenler

A. Merkeze bağlı yönetenler

1. Kul zihniyetli, “alaylı” yönetenler

2. Mektepli Yönetenler

a. Subay

b. Memur

B. Ademimerkezi yönetenler (ayanlar)

C. Ulema

Akşin , , “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, s. 43.

eder. OİTC kadrolarının önemli bir bölümünü oluşturan taşra memurları ve düşük rütbeli subaylar, bürokratik hiyerarşi içinde yer alsalar da, siyasal ve iktisadi bunalımın yükünü taşıyan ve toplumsal olarak ara/alt-orta katmanlara yakınlaşan bir konum işgal etmekteydi. Dolayısıyla Cemiyet’i bütünüyle “yönetenler sınıfı” olarak sınıflandırmak kadar³¹⁶, yalnızca “halkçı” bir alt sınıf hareketine indirgemek de açıklayıcı değildir: OİTC, merkezde bürokratik-entelektüel bir çekirdeğe, taşrada ise bu çekirdekle eklemlenen ücretli eğitilmiş katmanlara, kent küçük burjuvazisine, gerileyen ancak yok olmayan Müslüman-Türk ticaret erbabına dayanarak siyasal iktidar mücadelesi yürütmüştür.³¹⁷

Bu heterojen zemine, 1908 Devrimi sonrasında toprak ağaları/taşra eşrafi³¹⁸ da eklemlenmiş; daha doğru bir ifadeyle OİTC, taşradaki yerel iktidar ağlarını bütünüyle karşısına almak yerine, onlarla uzlaşma ve onları kendi siyasal projesine dahil etme zorunluluğu hissetmiştir. Aynı dönemde esnaf cemiyetlerinin ağırlığı artmış; özellikle Kara Kemal örneğinde görüldüğü üzere bu çevreler Merkez-i Umumî üzerinde etkili odaklardan biri hâline gelmiştir.³¹⁹ Bu gelişmeler, Cemiyet’in iktidar kapasitesinin yalnızca merkezî kadro disiplinine değil, taşrada sınıf fraksiyonları arasında kurulan ittifak ve uzlaşma mekanizmalarına da dayandığını; dolayısıyla sınıfsal bileşimin, siyasal stratejilerin kapsamını ve sınırlarını doğrudan belirlediğini göstermektedir.

Bu kozmopolit sınıfsal zemine, 1908 Devrimi sonrasında toprak ağaları da eklemlenmiş; daha doğru bir ifadeyle, OİTC, toprak ağalarıyla uzlaşma ve onları kendi siyasal projesine dahil etme zorunluluğu duymuştur. Esnaf cemiyetlerinin ağırlığı da giderek artmış, özellikle Kara Kemal’in şahsında

³¹⁶ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 13

Emin Türk Elçin, bu konuda “Abdülhamit saltanatın son zamanlarında askeri ve mülki memurlardan bir bölümü yüksek maaşları ve burjuvazi ile işbirliği etmekten sağladıkları kazançlar sayesinde devlet egemenliğinden yetesiye yararlanırken, başka bir bölümü yani taşrada yalnız kendi ufak maaşları ile geçinmek zorunda bulunan memurlar ve küçük rütbeli subaylar hallerinden memnun değillerdi... “İttihat ve Terakki” işte bu yoksul (proleter) askeri ve mülkî memur tabakasına dayanarak tarih sahnesine çıktı ve gizli örgütüne aldığı kişiler daha çok bunlardı” yorumunu yapmaktadır. (Emin Türk Elçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Nitelîği ve Tarihteki Yeri)*, İstanbul, Anıt Yayınları, Mart 1970, s. 252).

³¹⁷ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 56

Ancak Akşin, “Özgürlükçü akımla halk katlarının, yani esnaf işçi ve köylülerin fazla bir ilgisi olmamıştır. Aynı şekilde, Hürriyetin ilanına değin sermaye sahiplerine ya da taşra eşrafına (toprak ağalarına) da pek rastlamamaktayız”. (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 79) biçiminde bir yargıda bulunmaktadır ve yalnızca bürokrasi ile sınırlı tutmaktadır.

³¹⁸ Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 264. Mardin, “Şura-yı Ümmet Anadolu köylüsünü istismar eden şeyhlere tam anlamıyla cephe almıştı” diye yazmaktadır. (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 278).

³¹⁹ Özellikle OİTC’nin İstanbul Örgütü, esnaf cemiyetlerine dayanmış, 2. Meşrutiyet yıllarında esnaf cemiyetlerinin başına İttihatçı “kahya”lar getirilmiş, fedailer esnaf örgütlerinden sağlanmıştır. (Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 279 ve 348).

bu çevreler Merkez-i Umumî ve OİTC üzerinde etkili odaklardan biri hâline gelmiştir.

OİTC'nin Etno-Dinsel Yapısı

Etnik yapı bakımından, 1889'da kurulan ilk örgütlenme ile 1906 tarihli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında hem süreklilikler hem de farklılıklar bulunmaktadır. 1889'da kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti Müslüman gençler tarafından oluşturulmuş olmakla birlikte, kurucular arasında etnik açıdan Türklerin çoğunlukta olmadığı görülmektedir.³²⁰ Kuruculardan Ohrili İbrahim Temo Arnavut, Arapkirli Abdullah Cevdet Kürt, Kafkasyalı Mehmed Reşit Çerkes kökenlidir.³²¹ Diyarbakirli İshak Sükûti'nin Türk³²² ya da Kürt³²³ olduğu ileri sürülmekte; cemiyetin önde gelen isimlerinden Şerafeddin Mağmumi'nin Arap³²⁴, Hüseyinzâde Ali'nin ise Bakü kökenli olduğu belirtilmektedir.

Görüldüğü gibi kurucu çekirdeğin tamamı Müslümandır; buna karşın, yurtdışındaki Jön Türk çevreleri içinde bazı gayrimüslim unsurlar da yer almıştır. Örneğin Ahmed Rıza, 1895'te *Meşveret* gazetesini Selânikli bir Yahudi olan Albert Fua, Rum Aristidi Paşa ve Lübnanlı Marunî Halil Ganem ile birlikte çıkarmaya başlamıştır.³²⁵ Ancak bu Osmanlıcı söyleme rağmen, Ahmed Rıza'nın başını çektiği kanat, cemiyeti "halis bir Türk cemiyeti" olarak nitelemekteydi.³²⁶ 2 Haziran 1906 tarihli ve Bulgaristan'ın Kızanlık şubesine yazılan bir mektupta, "Biz gayrimüslim bir Osmanlıyı Cemiyete alırsak, ancak bazı şartlar dâhilinde alabiliriz" denildikten sonra, "Cemiyetimiz halis bir Türk Cemiyetidir" ifadesine yer verilmesi bu tutumu yansıtmaktadır.³²⁷

Cemiyetin Mısır şubesince 1897'de kaleme alınan bir raporda ise vurgu, Türklükten ziyade İslam kimliği üzerine yapılmakta; Devlet-i Osmaniye'nin "düvel-i muazzama tarafından dahi tasdik edilmiş bir Devlet-i İslamiye" olduğu belirtilerek, devletin ıslahına yönelecek "kuvve-i müdire"nin de esasen

³²⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 78

³²¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 150, dipnot 28.

³²² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 150, dipnot 28 (Mardin, (?) koyarak şüphesini belirtmiştir). Bernard Lewis, İshak Sükûti'nin Kürt olduğunu yazmaktadır. (Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, T.T.K. Ankara, 1996, s. 195).

³²³ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 81

³²⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 150, dipnot 28 (Yine (?) koyarak şüphe belirtmiştir).

³²⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 31. Albert Fua'ya göre göre kurucuların herbirinin farklı bir dinsel kimliğe sahip olmaları, kurucular arasında, kurmak istedikleri birliğin simgesi olarak kabul edilmişti. (Albert Fua, "Ahmet Rıza Bey", *Mechrouitette*, V (1913), s. 39'dan aktaran, Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 177).

³²⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 78.

³²⁷ *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 57

“unsur-ı İslam”a mensup olması gerektiği savunulmaktadır³²⁸. Gayrimüslimlere yönelik güvensiz tavır, 1907’de toplanan II. Jön Türk Kongresi’nde de kendini göstermiştir.³²⁹

1906’da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti de, büyük ölçüde bu yaklaşımı devralmış ve gayrimüslimleri cemiyet dışında tutma eğilimini sürdürmüştür.³³⁰ Bu dönemde kaleme alınan anılar ve dış kaynaklı raporlar, bazı çelişkiler barındırmaktadır. Örneğin Karabekir’in Enver’den aktardığına göre, Enver “Bu cemiyete [OHC] yalnız Türkleri değil, İslam olan bütün Osmanlıları da alıyorlar”³³¹ demektedir. Öte yandan Koloğlu’nun İtalyan Dışişleri Arşivi’nden aktardığı bir raporda, Selânik konsolosu, Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre önce, cemiyetin “din ayrımı yapmadan sivil ve asker bütün Osmanlı uyruklarını kabul ettiği”ni bildirmektedir.³³²

Bununla birlikte, uygulamada gayrimüslimlerin büyük ölçüde cemiyet dışında bırakıldığı anlaşılmaktadır. Çok dinli bir imparatorlukta siyasal iktidar mücadelesi yürüten OİTC’nin söylem düzeyinde yalnızca tek bir etnik ya da dinsel unsura dayandığını ileri sürmek mümkün değildir; ancak pratikte cemiyet, Müslüman ve giderek Türk unsura dayanarak hareket etmiştir.³³³ Azınlık gruplarının talepleriyle ilgilenme konusunda da sınırlı bir istek söz konusudur.³³⁴ Cemiyet ile gayrimüslimler arasındaki mesafenin yalnızca İttihatçılardan kaynaklanmadığı; gayrimüslim unsurların da kendi siyasal hedefleriyle OİTC’nin amaçları arasında bir paralellik görmedikleri ve bu

³²⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)* Belge XXXIII, “Büyük bir ihtimâlle cemiyetin Mısır şubesi tarafından Müslümanların durumu ve Cemiyete gayri-müslimlerin girişi hakkında rapor”, s. 498 (Arkivi Qëndror, 19/60//233/13).

³²⁹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 66

³³⁰ Cemiyet’in ilk kurucularından İbrahim Temo, bu görüşün aksini ileri sürmektedir. “Ben, güvenilebilir ve iyi durumu olan her Osmanlı’nın din ve millet ayrımı yapmaksızın kabul edilmesinin taraftarıyım. Giritle Muharrem, İslam olmayan kişilerin kabul edilmemesi tezini ileri sürmüşse de bu fikir red olunarak iş görebilecek ve itimat edilecek her Osmanlı’nın... kabulü cihetine karar verildi”. (Temo, s. 17).

³³¹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 138

³³² İtalya Dışişleri Arşivi, Macedonia 381, 1713/1275’den aktaran Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 89.

³³³ Akşin, Türk unsuruna dayanma noktasında 1906 tarihli örgütlenmenin, ilk örgütlenmeden daha ileri boyutlara vardığını belirtmektedir. (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 78). Yine Koloğlu’nun aktardığı bir başka olayda (bir ordu mensubunun cemiyete nasıl kazanıldığını ilişkin) bir İttihatçı “... Bizim grubumuz milliyetçidir. Herşeyden önce Türk ve Müslümanız” biçiminde Cemiyet’i ordu mensubuna tanıtmaktadır. (Regis Gignoux, “Chezles Jeunes Turcs”, *Figaro*, 22.7.1908’den aktaran Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 52), Akşin, Meşrutiyet sonrasında Harbiye ve Askerî Tıbbiye’ye girmek isteyen Ermeni gençlerine zorluklar çıkarıldığını yazmaktadır. (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 103).

³³⁴ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 168

nedenle temkinli davrandıkları dikkate alınmalıdır. 1908 Devrimi sırasında geçici bir yakınlaşma yaşanmış olsa da, bu ilişki kısa sürede zayıflamıştır.

Bu genel tablo içinde Yahudiler, OİTC ile ilişkileri bakımından daha farklı bir yerde durmaktadır. Azınlık grupları arasında yalnızca Yahudi cemaatinin kendisini OİTC ile belirgin biçimde özdeşleştirdiği görülür. Bunun arkasında, özellikle Selânik ve çevresinde yoğunlaşan Yahudi burjuvazisinin, bu kentin hinterlandı olan Makedonya'nın Osmanlı'dan kopmaması yönündeki güçlü çıkarı yatmaktadır. Zira Yahudiler, Makedonya üzerinde siyasal egemenlik kuramayacaklarının farkındaydılar; bölgenin Yunan, Bulgar veya Sırp hâkimiyetine geçmesi durumunda ise kendi ekonomik etkinliklerinin ciddi biçimde sınırlanacağını öngörüyorlardı. Bu nedenle OİTC'yi desteklemeleri, rasyonel bir tercih olarak değerlendirilebilir. Nitekim Yahudi cemaati, Emanuel Karasu'nun şahsında cemiyyetin kolektif önderliği için önemli bir figür çıkarmış; 1908 seçimlerinde Selânik ve İzmir gibi Yahudi nüfusun yoğun olduğu çevrelerde İttihatçı listelerde Yahudi adayların bulunması bu yakınlığın bir başka göstergesi olmuştur.³³⁵

Son olarak Tekin Alp'ten (Moiz Cohen) söz etmek gerekir. 1912'de İstanbul'a yerleşen Selânikli bir Yahudi olan Tekin Alp, "milli iktisat" kavramını savunan isimlerden biri olarak, Türk milliyetçi düşüncesinin önemli figürleri arasına girmiş³³⁶; 1935'te yayımladığı *Kemalizm* adlı eserle, kendisini ve düşüncesini Türk kimliğiyle özdeşleştiren en belirgin Yahudi entelektüellerden biri hâline gelmiştir.

Mason Locaları: İletişim, Korunma ve Örgütlenme Kanalları

OİTC'nin yapısal özellikleri değerlendirilirken üzerinde durulması gereken bir diğer boyut, İttihatçı kadroların mason localarıyla kurduğu ilişkilerdir. Masonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle 1875–1908 arasında oldukça etkin bir topluluk oluşturmuşlardır.³³⁷ Bazı değerlendirmelerde localar, istibdat rejimine karşı ortaya çıkan ilk gizli siyasal örgütlenmelerden biri olarak dahi nitelendirilmektedir.³³⁸ Masonluğun siyasal nitelikli eylemlerinden ikisi, V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmaya yönelik girişimlerdir³³⁹; Ali Suavi'nin önderlik

³³⁵ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 277.

³³⁶ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 170, dn. 95

Ahmad ayrıca önemli mevkilerdeki İttihatçı yahudileri de saymaktadır. Emanuel Salem, Eze-kiel Sasoon (Bağdat Mebusu), Nissim Russo, Vitali Stroumsa, Samuel Israel (İstanbul polisinin siyasi şube müdürü). (Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 172).

³³⁷ M. Şükrü Hanioglu, "Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908", *Middle Eastern Studies*, C. XXV, No.2 (Nisan 1989), s. 186.

³³⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 382

³³⁹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 21

ettiği 8 Mayıs 1878 tarihli Çırağan Vakası³⁴⁰ ve Cleanthi Scalieri-Aziz Bey Komitesi'nin teşebbüsü bunlara örnek gösterilir.³⁴¹

1889'da İttihad-ı Osmanî Cemiyeti kurulmadan önce, cemiyet kurucularından İbrahim Temo'nun aynı yılın yaz aylarında Arnavutluk'a gitmeden önce uğradığı Brindisi ve Napoli gibi liman kentlerinde mason localarını ziyaret ettiği ve Carbonari örgütlenmesi hakkında bilgi edindiği; buna benzer bir örgütlenme modeli üzerinde düşündüğü ileri sürülmüştür.³⁴² Ancak Temo'nun anılarında bu olaya değinmemesi ve bu bilgiyi doğrulayan başka bir kaynağın bulunmaması nedeniyle söz konusu anlatım ihtiyatla karşılanmalıdır.³⁴³ Ayrıca masonların 1902 yılına kadar açık biçimde ayrı bir siyasal komite olarak hareket ettikleri dikkate alınırsa³⁴⁴, 1889'daki İttihad-ı Osmanî örgütlenmesinin, masonik örgütlenme biçimlerinden dolayı olarak etkilenmiş olabileceği, ancak cemiyet üyelerinin doğrudan localar içerisinde yer almadıkları söylenebilir.³⁴⁵

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti söz konusu olduğunda mason etkisinden daha güçlü biçimde söz etmek mümkündür. OHC'nin ilk on kurucusundan dokuzunun mason olduğu yolundaki tespitler, bu yakınlığı yansıtır.³⁴⁶ Talât, Mithat Şükrü, Naki, Kâzım Nami ve İsmail Canbolat gibi kurucu kadronun önde gelen isimlerinin yanı sıra, Cavit, Manyasızade Refik, Cemal, Hüseyin

³⁴⁰ Tunaya, Üsküdar Komitesi olarak da adlandırmaktadır. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 98)

³⁴¹ Bu girişimin liderlerinden Scalieri, 1865'de Fransız Mason Locası L'Union d'Orient'e girmiş; on yıl sonra bu locanın Paris kolunun üstad-ı azamlığına yükselmiştir. İstanbul'a gelerek Sultan Murad'la (ki Murad da masondur) arkadaş olmuş ve onun tahttan indirilmesinin ardından onu tekrar tahta çıkarmak için planlar yapmış, eylemlerde bulunmuştur. (Hanioglu, "Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908", s. 186-188).

³⁴² Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 31-32 Ramsaur bu bilgiyi Fehmi Caner'in 25 Mart 1941 tarihli ve Akil Muhtar Özden'in 4 Mayıs 1941 tarihli mektuplarına dayandırmaktadır. Caner'in olayı Temo'nun ağzından dinlediğini belirttiğini yazmaktadır.

³⁴³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 85. Hanioglu'nun işaret ettiği gibi, bu bilgiyi doğrulayacak başka bir delil ya da kaynak yoktur

³⁴⁴ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 85

³⁴⁵ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 45'de sayılan isimler ikinci örgütlenmeyle ilişkilidirler. Ayrıca Ramsaur, Rıza Tevfik'in 16 Mayıs 1941 tarihli mektubuna dayanarak, Ahmet Rıza ve Dr. Nazım gibi ilk örgütlenmenin önde gelen isimlerinin hiçbir zaman Mason olmadıklarını söylemektedir. (Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 127).

Carbonarilerden etkilenmeleri açısından, Carbonari'nin de bir tür Mason örgütü olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Mason etkisinin İttihad-ı Osmanî üzerinde etkili olduğu da söylenebilir.

³⁴⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 15. Ahmet Bedevi Kuran, Cemiyet'te iki tür üye olduğunu; bunlardan birinci grubu Mason localarına dahil olanların oluşturduğunu ve bunlara "liebeveyn kardeş", diğerlerine ise "libe kardeş" denildiğini yazmaktadır. (Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 243)

Muhittin ve Faik Süleyman Paşa gibi etkin İttihatçıların da farklı localara mensup oldukları bilinmektedir.³⁴⁷

Mason localarının en yoğun ve rahat çalışabildiği bölge, Makedonya ve özellikle Selânik, Kosova ve Manastır vilayetleridir.³⁴⁸ Bunlar arasında Selânik locaları, kentin kozmopolit yapısı ve ticari canlılığı nedeniyle özel bir önem taşır.³⁴⁹ Söz konusu localar arasında 1904 tarihli Veritas (Fransız), 1906 tarihli Labor et Lux (İtalyan), 1907’de kurulan Yunan Büyük Doğusu’na bağlı Philippos, İspanyol Büyük Doğusu’na bağlı Perseverencia, Romanya Millî Büyük Locası’na bağlı Steaoa Saloniculyi ve 1906’da Fransız Büyük Locası’na bağlı Avenir de l’Orient (Doğunun Geleceği) sayılabilir.³⁵⁰ Ancak İttihatçılar bakımından en önemli loca, yeniden kuruluşu 1901 yılı sonuna tarihlenen, İskoç ritine bağlı İtalyan locası Macedonia Risorta’dır (Yeniden Dirilen Makedonya).³⁵¹

Cemiyet’in önde gelen isimlerinden Manyasizade Refik Bey’in 20 Ağustos 1908’de Le Temps gazetesi yazarı Jean Rodes ile yaptığı söyleşide

*“Farmasonluğun, özellikle İtalyan farmasonluğunun moral desteğine sahip olduğumuz bir gerçektir. Selânik’te birçok loca vardır. Makedonya Risorta ve Labor e Lux İtalyan Büyük Doğu’suna; Veritas, Fransız Büyük Doğusuna bağlıdır. Gerçeği isterseniz sadece ilk ikisi bize tam olarak yardım etmiştir. Bizim için sığınak teşkil ettiler. Orada mason olarak toplanıyorduk, zira içimizden birçoğu masonluğa girmiştir, ama gerçekte örgütlenmek için toplanıyorduk. Ayrıca, üyelerimizden büyük kısmını bu localara almamız, masonların üye yazımında çok dikkatli araştırma yapmalarından dolayı bize elek görevini üstlenerek hizmet etmelerindendi...”*³⁵²

sözleri ile İttihatçılar ile masonlar arasındaki yakın ilişkiyi açık biçimde dile getirmiştir. Talât Bey, 4 Temmuz 1903’ten itibaren Macedonia Risorta’nın üyesi olmuş³⁵³; OHC’nin kurucularından Ahmed Naki Bey de 26 Ocak 1904’te bu

³⁴⁷ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 45
Karabekir, OHC’nin kuruluş sürecini anlatırken “29 Ağustos 1906 (16 Ağustos 1322)’de mason locasına hürriyet aşkıyla giren Türklerin sayısı 70’ bulmuştur. Talat Bey şu teklifte bulunuyor:

Artık loca haricinde toplanalım ve bir cemiyet kuralım...

Bu teklifi arkadaşları kabul ediyor ve hemen o gün toplanmaya karar veriyorlar. Fakat 70 kişiden yalnızca 10’u bu toplantıya geliyor. Talat’da, ... cemiyeti bu 10 kişi ile kurmayı teklif ediyor ve karar altına alınıyor” biçiminde aktarmaktadır.

³⁴⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 383

³⁴⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 383

³⁵⁰ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 29-30

³⁵¹ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 26

³⁵² Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 107-108

³⁵³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 90 (Hanioglu bu bilgiyi Marinos Pollatus, *Dakosia Hronia Elliniko Tektonis-*

locaya girmiştir.³⁵⁴ Loca'nın üstad-ı azamı Emanuel Karasu'dur³⁵⁵ ve Karasu, OİTC ile ilişkileri bakımından da öne çıkan bir isimdir. Talât ve Naki'nin yanı sıra Kâzım Nami ve Manyasizade Refik gibi tanınmış İttihatçılar da aynı locaya mensuptur.³⁵⁶ Talât ve Naki Beyler, ayrıca Fransız Grand Orient'ına bağlı Veritas locasının da üyeleridir.³⁵⁷

İttihatçılık ile masonluk arasındaki benzerlikler tartışılırken, üyeliğe giriş ritüellerinin yakınlığına da işaret edilmektedir: gizlilik, yemin, üyelerin birbirini tanıması için kullanılan özel işaretler, “kardeş” ve “birader” hitaplarının benimsenmesi gibi öğeler, bu paralelliğin somut örnekleridir.³⁵⁸ Bununla birlikte, İttihatçıların mason localarıyla ilişkisinin açıklanmasında en çok öne çıkan husus, cemiyet kadrolarının baskıcı rejime karşı mücadele ederken, locaların sağladığı hukuki ve kurumsal imkanlardan yararlanmak istemeleridir. Avrupa masonluğunun Osmanlı ülkesindeki uzantıları olan bu localar, kapitülasyonların sağladığı koruma sayesinde belirli ölçüde dokunulmazlığa sahipti.³⁵⁹ İttihatçılar, gizli örgütlenme ve eylemlerini bu çerçevede daha güvenli bir ortamda yürütme imkânı bulmuşlardır.³⁶⁰ Ayrıca locaların görece liberal ve tartışma ortamına açık yapısı, özgürlükçü fikirlerin dolaşımı açısından da elverişli bir zemin sunmuştur.³⁶¹

İttihatçılık–masonluk ilişkisine dair ideolojik saplantılarla malûl spekülatif yaklaşımlar bir yana bırakıldığında, ciddi ve kaynak temelli çalışmalar arasında yaygın kabul gören değerlendirme, özellikle OHC döneminde mason localarının cemiyetin “illegalite” kuralları içinde hareket etmesine imkân veren birer

mo (1740-1940), Athina, 1952, s. 138'den aktarıyor).

³⁵⁴ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 90, dn. 74

³⁵⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 384, dn. 18, Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 57

³⁵⁶ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 161 ve Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 384, s. 384

³⁵⁷ Paul Dumont, *La Franc-Maçonnerie d'Obédience Française à Salonique Au Début du XXe Siècle*, s. 78'den aktaran Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 384 dp. 19

³⁵⁸ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 51; Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 252; Buxton, İttihatçıların örgütlenme biçimlerinin masonik sisteme dayandığını belirtmektedir. (Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, Londra, T. Fisher Unwin, 1909, s. 129)

³⁵⁹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 62

³⁶⁰ *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.62; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 63.

³⁶¹ *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 62.

Reşid Bey, Manyasizade'nin önceden anılan ifadesine yakın biçimde Masonlukla olan ilişkilerini şöyle açıklamaktadır: “Makedonya Rizorta ve Labor e Lux locaları bizim için sığınak oldu. Oralarda farmasyon sıfatıyla toplanıyorduk, zira pek çoğumuz farmasonluğa mensuptuk. Fakat aslında örgütlenmek için toplanıyorduk”. (Viktor Berard'dan nakleden Thierry Zarcone, Rıza Tevfik ou le Sonfisme Eclairé, Thèse de Doctorat, Fac.des Sciences Humaines, Un.de Strasbourg, 1989, s. 5'den aktaran Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 57).

örgütlenme mekânı olarak kullanıldığı yönündedir.³⁶² Devrim sonrasında ise İttihatçıların, locaların da kendileri gibi gizli siyasal amaçlarla kullanılabileceği düşüncesi ve bağımsızlık-özgürlük gibi ilkelere verdikleri önem nedeniyle, Osmanlı ülkesindeki masonluğu Osmanlı Yüksek Şurası ve Büyük Doğu çatısı altında toplayarak denetim altına alma yoluna gittikleri görülmektedir.³⁶³

Tarikat Ağları ve Örgütsel Temas Hatları

Jön Türk hareketi ve OİTC'nin sosyolojik yapısı değerlendirilirken göz ardı edilmemesi gereken bir diğer unsur, din adamları ve tarikat çevreleriyle kurulan ilişkilerdir. Hanioglu'nun belirttiği üzere, OİTC 1895 öncesi dönemde öğrenci ağırlıklı bir yapı olmaktan çıkmak üzere yeni toplumsal gruplarla bağ kurmaya karar verdiğinde, öncelikle din adamlarıyla ilişki arayışına yönelmiştir.³⁶⁴ Ulemanın da Abdülhamid yönetimine karşı belirgin bir hoşnutsuzluğu bulunmaktaydı. Mardin'e göre bu hoşnutsuzluğun arkasında, padişahın ulemadan kuşku duyması nedeniyle ilmiyeyi zayıflatma politikası izlemesi ve siyasal fikirlerin tartışılmasına zemin hazırlayabilecek dinî eserlerin okunmasını sınırlamaya çalışması yatmaktadır.³⁶⁵ Böylece devletin ihmal ettiği, hatta zaman zaman engellediği ilmiye sınıfı, muhalefet odaklarından biri haline gelmiştir.

Söz konusu genişleme çabaları sırasında İshak Sükûti ve Hüseyinzâde Ali gibi isimler aracılığıyla ulemanın önde gelen temsilcilerinden Ubeydullah Efendi ile temas kurulmuş ve destek sözü alınmıştır.³⁶⁶ OİTC'nin Mısır şubesi adına Kahire'de yayımlanan *Kanun-i Esasi* gazetesinin çevresinde toplanan Hoca Muhittin ve Hoca Kadri gibi isimler, ulema kaynaklı muhalefetin örnekleri

³⁶² Hanioglu, 1906'dan itibaren Jön Türkler açısından mason localarının rolünün kolay ve gizli örgütlenmeyi sağlayacak mekanları temin etmeleri olduğu belirterek, "milliyetçilik fikirlerinin egemen olduğu bu yeni Jön Türk grubu ile mason örgütünün on dokuzuncu yüzyılın ortalarında belirledikleri Doğu sorununu çözümleyecek siyasal görüşlerinin uyumu olanaksızdır" değerlendirmesiyle OİTC (ya da OHC) ile masonluk arasındaki ilişkinin sınır çizgisini çekmiştir. (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 91).

³⁶³ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 137. Koloğlu verdiği bilgilere göre 3 Mart 1909'da Şûrayı Aliyi Osmani kuruldu. Kaymakamlığına Cavit Bey, Umum-i Büyük Müfettişliğine Talat Bey, Umum-i Büyük Hatipliğine de Mithat Şükrü Bey getirildiler. (Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 137). 9 Mart 1909'da Yüksek Şura'dan patentisini alarak İstanbul'da ilk Türk Locası Vatan kuruldu. (Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, Türkiye Mason Der. yay. İst., 1958 s. 84'den aktaran Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 145).

³⁶⁴ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 113 Ancak ulemanın 1897 başlarına kadar kendi faaliyetini ayrı olarak sürdürdüğü ve bu tarihten itibaren geniş olarak Cemiyet'e katıldığı da belirtilmelidir. (*Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 113)

³⁶⁵ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 71

³⁶⁶ *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 113

olarak zikredilebilir.³⁶⁷ Ramsaur, Hacı Ahmed Efendi'nin 1896'da İstanbul'daki cemiyet merkez komitesinin başkanı seçilmesinden sonra, onun liderliği altında çeşitli grupların varlığını sürdürdüğünü, bu gruplardan birinin de Şeyh Naili'nin başında bulunduğu ulema ve kadıllardan oluştuğunu belirtir.³⁶⁸

Ulema ile ilişkilerin yanı sıra, halk İslamı³⁶⁹ biçimi içinde örgütlenen tarikatlarla kurulan bağlar da önemlidir. Bu bağlamda özellikle Bektaşî, Melami ve Mevlevî tarikatlarının adı öne çıkar. 1894'ten itibaren farklı tarikatlarla ilişki kurmaya çalışan İttihat ve Terakki örgütü, bu açıdan siyasal sistem tarafından zamanla dışlanmış ve muhalefete itilmiş tarikatlara yönelmiştir.³⁷⁰ Bektaşîlik, inanç ve ritüelleri bakımından ortodoks İslâm'a göre daha heterodoks ve görece liberal bir görünüm çizer.³⁷¹ 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında, ocağın Bektaşîlikle özdeşleştirilmesi nedeniyle, bu tarikat da şiddetli baskıya maruz kalmış ve bu tarihten sonra muhalif hareketlerle yakın temasa geçmiştir.³⁷² Dolayısıyla Bektaşîlerin Jön Türk hareketine ve OİTC'ye ilgi duymaları olağan karşılanmalıdır. Bektaşî olduğu bilinen İttihatçılar arasında Talât, Rıza Tevfik

³⁶⁷ *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 71

³⁶⁸ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 46

³⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin resmi anlayışı, İslamiyetin Sünni yorumuna dayanmaktaydı. Sünni yorumundan farklı olan, devlet katında değil ama halk arasında yaygın olan pekçok tarikat mevcuttu.

³⁷⁰ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 118

Karabekir, "...Aksaray şubesinin merkezi olan Oğlanlar Tekkesi basılmış..." diyerek OİTC ile tarikatlar arasındaki ilişkinin daha geç bir tarihteki bir örneğini ortaya koymaktadır. (Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 47).

³⁷¹ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 129; Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 118

³⁷² Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s.118. Bektaşîler, devletin en önemli askerî gücü konumundaki Yeniçeri Ocağı'ndaki etkilerinden dolayı, devletle sıkı bağlara sahip olduklarından, en azından 1826'ya kadar, halk İslamının diğer unsurlarından farklı olduklarını kabul etmek gerekir.

ve Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi sayılabilir³⁷³; Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Hüsametdin (Ertürk) Bey'in de Bektaşî olduğu belirtilmektedir.³⁷⁴

Melamîlik de etkili tarikat çevrelerinden biridir. OHC'nin kurucularından Bursalı Mehmed Tahir Bey, Melamî tarikatına mensuptur.³⁷⁵ Tokay, İngiliz belgelerine dayanarak Üçüncü Ordu'da (Manastır merkezli) pek çok Melamî bulunduğunu ileri sürer.³⁷⁶ Tekeli ve İlkin, OİTC'nin Manastır kolunun gelişiminde Melamîliğin önemli rol oynadığını vurgulamaktadır.³⁷⁷ Bunların yanı sıra Mevleviler, Kadirîler, Bedevîler gibi farklı tarikatlar da zaman zaman İttihatçılarla ilişki içinde olmuşlardır. Halvetî, Sünbülî şeyhleri ile Uşakiyye tarikatı şeyhinin oğlunun da İttihatçılarla birlikte hareket etme suçlamasıyla sürgüne gönderildikleri hatırlatılmalıdır.³⁷⁸ 1897'de cemiyet üyelerinin Beyoğlu Mevlevihanesi şeyhinin yardımıyla Velihaht Reşad ile temasa geçmeleri ve Abdülhamid'in hal'ini kararlaştırmaları³⁷⁹; 1899'da İzmir'de Tevfik Nevzat'ın kurmaya çalıştığı hücrenin Mevlevi Şeyhi Reşad Efendi'nin evinde toplanması bu ilişkilerin başka örnekleridir.³⁸⁰

³⁷³ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 132. Burada bu isimlerin öne çıkarılmasının nedeni aynı zamanda Mason olmaları dolayısıyladır. Ramsaur; Richard Davey, *The Sultan and his Subjects* (New York, 1897), cilt I, s. 97'den aktararak Davey'in Bektaşîlerin bazı Mason localarıyla ilişkisi olduğunu duyduğunu belirtir. (Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 129; Hanioglu'da yine Davey'de (bu kez London, 1897, ss. 96-97'den) ve W.S. Monroe, *Turkey and The Turks: An Account of the Lands, the Peoples and the Institutions of the Ottoman Empire*, G. Belland Sons, London, 1908, s. 281'de Bektaşîlerin Masonlarla olan ilişkileri konusunda görüşler ile sürüldüğünü yazmaktadır. (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 118) Bu konuda Koloğlu'da bilgi vermektedir. Koloğlu, Selânik'te masonların Bektaşî tekkesinden yararlanma yolunda ilk kez Demiryolu istasyonunu tekkesinde çaba sarfedildiğinin öne sürüldüğünü belirtmektedir. (*Masonluğun İcyüzü*, Anonim, 1968, s. 153'ten aktaran Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 41;). Ayrıca Alevilerle aşırı dost olan Rumelihisarı Tekkesine mensup Tevfik Bey Baba'nın 1875'de İstanbul Proodos locasına girdiğini de yazmaktadır. (Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 41).

³⁷⁴ Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 97, dipnot 96.

³⁷⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 119. Tunaya, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularının hemen tümünün tarikat üyesi olduğunu yazar. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 15).

³⁷⁶ Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, s. 147.

³⁷⁷ Tekeli-İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", s. 374.

³⁷⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 121

³⁷⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 120. Ayrıca aynı tarihte (1899) İzmir'den sürülen en önemli Jön Türk'ün Ankara'ya gönderilen Mevlevi Şeyhi Mehmed Efendi olduğunu belirtiyor. (s. 120, dipnot 221).

³⁸⁰ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)*, s. 120.

Hanioğlu, 1895–1898 arasında planlanan iki darbe girişiminde de tarikatların rol oynadığını belirtir³⁸¹; bunlardan birincisinde Kadirîlerin, ikincisinde ise Bedevî Şeyhi Naili Efendi aracılığıyla Bedevîlerin ön plana çıktığını ifade eder.³⁸²

Genel olarak bakıldığında, Jön Türk hareketinin ve OİTC'nin ulema ve tarikat çevreleriyle ilişkisini anlamak için Osmanlı toplumunda İslâm'ın sahip olduğu ağırlığı göz önünde bulundurmamak zorunludur. Devlet yönetiminde ortodoks İslâm önemli bir yere sahipken, tekkeler aracılığıyla heterodoks İslâm da halk katmanları arasında geniş bir etkiye sahipti. Böyle bir ortamda İttihatçıların kendilerini ulema ve tarikatlardan bütünüyle soyutlamaları beklenemezdi. Tekkelerin, halkın örgütlenemediği az sayıda mekândan biri olması, İttihatçıları bu yapılara yönelten bir başka nedendir. Mason localarıyla ilişkilerde belirleyici olan nasıl ki locaların sağladığı kurumsal avantajlardan yararlanma isteği ise, tarikatlarla ilişkilerde de İslâm'ın toplumsal meşruiyet kaynağı rolü ve tarikat üyeliğinin pek çok Osmanlı aydını için adeta “doğal” bir süreç olarak görülmesi göz önüne alınmalıdır. Ayrıca, yukarıda anılan tarikatların önemli bir bölümü, devlet tarafından siyasal sistem dışına itilerek muhalif konuma sürüklenmişti. Bu durum, İttihatçıların bu tarikatlarla kurduğu ittifakın siyasal zeminini daha da güçlendirmiştir.

CHF'nin Toplumsal Bileşimi

Bu bölümde, önce Türk Ulusal Savaşı'nı yürüten kadroların sınıfsal özellikleri, ardından da bu mücadele sürecinin içinden doğan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) toplumsal temeli ele alınacaktır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti incelenirken ayrıntılı biçimde tartışılmış olan etnik bileşim, masonluk ve tarikat bağlantıları gibi unsurların, daha önce belirtildiği üzere, CHF'nin örgütsel yapılanması üzerinde belirleyici bir role sahip olmadığı kabul edildiğinden, bu başlık altında söz konusu unsurlar ayrı inceleme konusu yapılmayacaktır. Bu boyutlara, ancak değerlendirme kısmında, OİTC ile karşılaştırma bağlamında kısaca atıf yapılacaktır.

³⁸¹ Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 120-121. Hanioğlu'nun bildirdiğine göre Nail Efendi'nin ölümü üzerine 15 Kanun-i Evvel 1908 tarihli Şura-yı Ümmet'te, ondan Şehid-i Hürriyet olarak bahsedilmektedir. (Teessüf-i Azim “Şura-yı Ümmet, No. 71/140, s. 5 ‘den aktarım).

³⁸² Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 34, dipnot 7’de “...tekkesini cemiyetin toplantı merkezi haline sokan Bedevi tekkesi Şeyhi Naili Efendi Trablusa sürülmüştür...” biçiminde bir ibareye de rastlanmaktadır. (Bu tarih 1895’dir).

Şeyh Nail Efendi'nin harekete katkısından bahseden bir yazı, “Şeyh Naili Efendi”, *Nevsal-i Osman*, 1325 Sene-i Maliyesine Mahsus, Muharirleri: Osman Ferid-Ekrem Reşad, Matbaa-i Amedi, 1325, s. 184’den aktaran Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 218, dipnot 246

Türk Ulusal Savaşı: Sınıflar, Koalisyonlar ve Siyasal Önderlik

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sınıfsal bileşimini anlamlandırmak için, kaçınılmaz olarak, partinin içinden çıktığı Türk Ulusal Savaşı dönemindeki toplumsal ittifak yapısından hareket etmek gerekir.

Anadolu'nun işgali karşısında, çeşitli bölgelerde yerel örgütlenmelere girişilmiş, kongreler toplanmış ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri oluşturulmuştur. Bu yerel hareketler ve kongrelerin öncülüğünü genel olarak eşraf, serbest meslek sahipleri, aydınlar, ulema, tüccar, esnaf ve din adamlarından oluşan toplumsal gruplar üstlenmiştir.³⁸³ Farklı katman ve çıkar gruplarını bir araya getiren bu tablo, gevşek de olsa bir “siyasal ittifak” görünümünü sergilemekte; bu ittifak içinde belirleyici ağırlığın esasen “eşraf” kesiminde toplandığı ileri sürülmektedir.³⁸⁴

Bu dönemde Anadolu'nun etnik yapısında yaşanan dönüşüm, sınıfsal düzeyde de yankısını bulmuştur. “Azınlık burjuvazisi”nin omurgasını oluşturan Ermeni ve Rum unsurların büyük bölümünün tasfiye edilmesiyle, ticaret ve şehirli mülkiyet ilişkilerinde Müslüman-Türk gruplar hızla öne çıkmaya başlamıştır. Bazı değerlendirmelere göre, bu katmanların hem sınıfsal konumu hem de ulusal bilinçleri, İttihat ve Terakki iktidarının Türkçü politikaları ve “milli iktisat” uygulamaları sonucunda daha da pekişmiştir.³⁸⁵ Böylece Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısında hegemonik bir konum kazanan bu kesim, işgalci güçlere karşı yürütülecek bir mücadelenin göz ardı edilmesi mümkün olmayan, tersine dayanılması gereken temel toplumsal dayanaklarından biri hâline gelmiştir.

Ulusal Savaş'ın, başlangıçtaki yerel direniş odaklarından çıkıp Anadolu'nun bütününe kapsayan birleşik bir siyasal ve askerî yapı haline gelmesi, her biri yüksek rütbeli subay olan Mustafa Kemal ve yakın çevresinin girişimleriyle mümkün olmuştur.³⁸⁶ Bu kadro, mücadeleyi örgütlerken hem mülkî idarecilerin hem de yerel temsilcilerin desteğini aramış; böylece asker-sivil bürokrasinin, İttihatçı politikalarla güçlenmiş Müslüman-Türk burjuvazisinin ve Anadolu'nun

³⁸³ E.B. Şapolyo, *Kuvayi Milliye Tarihî (Gerilla)*, Ankara, 1957, s. 20, aktaran Tanör, *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 52. Taner Timur Ulusal Savaş’ı asker-sivil aydınlar ve Anadolu tüccarından oluşan öncü küçük burjuvazi ile yarı feodal ağalar öncülüğünde bir savaş olarak tanımlamaktadır. (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 18)

³⁸⁴ *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 23. Tanör, eşraf kavramının silik bir kavram olduğunu da eklemektedir. Muzaffer Sencer’de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin sivil-asker bürokratların önderliğinde taşra eşrafı tarafından örgütlendiğini belirtmektedir. (Muzaffer Sencer, *Az gelişmişliğin Yapısı, Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yay., Kasım, 1971, s. 77).

³⁸⁵ Tanör, *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 23; Sencer, *Az gelişmişliğin Yapısı, Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, s. 92

³⁸⁶ Hikmet Bilâ, *CHP Tarihî 1919-1979*, Ankara, Doruk Matbaacılık Sanayi, 1979, s. 10-11

önde gelen eşraf ve toprak sahiplerinin yer aldığı, görece gevşek fakat etkili bir siyasal ittifak ortaya çıkmıştır.³⁸⁷ Bu ittifak içinde inisiyatifin, belirgin biçimde asker-sivil bürokrasiye ait olduğu söylenebilir. Nitekim Kuvayı Milliye müfrezelerinin de büyük ölçüde subaylar ve bölgesel eşraf tarafından örgütlenmiş olması, bu durumu doğrulamaktadır.³⁸⁸ Köylülüğün Ulusal Savaş'a başlangıçta sınırlı ölçüde katılım göstermesi, Kemalist önderliğin, kırlara doğrudan değil, köylülerin geleneksel otoriteleri olan yerel eşraf ve din adamları üzerinden ulaşma stratejisini benimsemesinde etkili olmuştur.³⁸⁹ Bu yönelimin, toprak sahibi ve yerel nüfuz sahibi grupları siyasal ittifakın vazgeçilmez bir bileşeni haline getirdiği söylenebilir.

Türk Ulusal Savaşı'nın toplumsal dayanaklarını daha somut biçimde görebilmek için Erzurum ve Sivas Kongreleri delegelerinin ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (T.B.M.M:) meslek gruplarına göre dağılımına bakmak açıklayıcıdır:

³⁸⁷ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 79. "...asker-sivil bürokrasi, İttihatçıların hız verdikleri yükselen (Müslüman-Türk) burjuvazi ve Anadolu'nun önde gelen kişileri ve toprak sahipleri arasında gevşek bir siyasal ittifak...."

³⁸⁸ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 17
Tunçay ise Kuva-yı Milliye için "Kuva-yı Milliye Birinci Dünya Savaşındaki (Turancı) Teşkilat-ı Mahsusa akıncılarının ve Anadolu eşkıyalık geleneklerinin bir bileşimi olarak, eşraf çıkarlarıyla sık sık çelişmiştir" yargısında bulunmaktadır. (Tunçay, *T.C. Tek-Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 36)

³⁸⁹ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 255. ve s.93 İsmet Bey'in İnönü Savaşları sırasında subay ve askerlere söylediği "içinde bulunduğunuz vaziyeti bilersiniz. Padişah düşmanınızdır. Yedi düvel düşmanınızdır. Bana bakın, kimse işitmesin, millet düşmanınızdır" sözleri durumu bütün çıplaklığıyla gözler önüne serecek niteliktedir. (Naşit Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, Milliyet Yayınları, 1973, s. 13'den aktaran Bilâ, *CHP Tarihi 1919-1979*, s. 5).

Tablo VII: Erzurum ve Sivas Kongreleri delegeleri ile I. T.B.M.M.'de Milletvekillerinin Mesleklerinin Dağılımı³⁹⁰

Meslek Grupları	Erzurum Kongresi	Sivas Kongresi	I. T.B.M.M.:	
	Delegeler	Delegeler	Mebuslar	Bakanlar
İdare	8 (%15)	8 (%21.4)	%23	%20
Askerlik	6 (%11)	7 (%18.4)	%15	%29
Eğitim	4 (%7)	1 (%2.6)	%5	%6
Hukuk	4 (%7)	3 (%7.8)	%13	%17
Sağlık ve Teknik	1 (%2)	-	%5	%9
Basın	4 (%7)	2 (%5.2)	%2	%3
Tarım	10 (%19)	3 (%7.8)	%6	%6
Ticaret-Bankacılık	5 (%9)	3 (%7.8)	%13	%3
Din	7 (%13)	3 (%7.8)	%17	%9
Diğer	-	2 (%5.2)	-	-
Bilinmeyen	5 (%9)	6 (%15.7)	-	-

Tablodan da görülebileceği üzere, devlet hizmetinden gelenler –yani idari görevlerde bulunanlar, subaylar, hukukçular ve öğretmenler– Erzurum ve Sivas Kongreleri ile I. T.B.M.M.'de yüksek oranlara ulaşmaktadır. Erzurum Kongresi'nde bürokratik kökenli delegelerin (idare + askerlik + eğitim + hukuk mesleklerinin bir bölümü) toplam oranı yaklaşık %35 düzeyindeyken, bu oran Sivas Kongresi'nde %40'ların üzerine çıkmakta, I. T.B.M.M.'de ise yaklaşık %50'ye ulaşmaktadır. T.B.M.M.'de görev alan bakanlar dikkate alındığında bu oran %60'ı aşmakta ve yürütme organının belirgin biçimde bürokrasi kökenli kadroların elinde yoğunlaştığını göstermektedir.³⁹¹

³⁹⁰ Bu tabloların hazırlanmasında Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara, Başnur Matbaası, 1969, s. 78-80; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, Nüve Matbaası, 1968, s. 73-74'den; Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 77 ve Mehmet Türhan, *Siyasal Elitler*, Ankara, Gündoğan Yay., 1991, s. 104-105 ve 109. (Steinhaus, Erzurum Kongresi ve I. T.B.M.M.: için Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge Mass. M. I.T. Press, 1965, s. 77, 181 ve 283'den; Mehmet Türhan da Kongreler için Goloğlu'nun çalışmalarından, I. T.B.M.M.: için Frey, s. 181'den yararlandığını belirtmektedir. Tablolarda gösterilen rakamlar Türhan'ın verdikleridir. Goloğlu'nun verdiği rakamlarla arasında az da olsa fark vardır. Ayrıca Türhan Erzurum Kongresi için 54 delege gösterirken Goloğlu, 56 delege göstermektedir. Goloğlu'nun listesinde bazı delegelerin meslekleri açık olarak belirtilmemiştir.

³⁹¹ Steinhaus, hukuk kategorisinin %50'sini bürokratlara katarken (*Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s.78), Türhan, hukuk kategorisini serbest meslek bölümünde değerlendirmektedir (*Siyasal Elitler*; s. 104-105 ve 109).

Bir diğer önemli grup din adamlarıdır. Bu kesimin mebuslar içindeki oranı %17 civarındayken, bakanlar arasındaki payı %9'da kalmaktadır. Bu durum, dinî otoriteye sahip kişilerin Ulusal Mücadele'nin meşruiyet zemininin oluşturulmasında ve yerel düzeyde mobilizasyonda önemli bir rol oynadığını, ancak merkezî siyasal karar alma mekanizmalarında bürokrasi karşısında daha sınırlı bir ağırlığa sahip olduğunu düşündürmektedir.

Genel olarak bakıldığında, Türk Ulusal Savaşı'nı yürüten siyasal ittifakın omurgasını asker-sivil bürokrasi ile siyasal kadroların desteğini de arkasına alarak ve Anadolu'nun demografik yapısındaki dönüşüme paralel biçimde giderek güçlenen Müslüman-Türk burjuvazi ve yerel eşrafın oluşturduğu; köylülüğün ise bu ittifakta daha çok dolaylı, araçlar üzerinden temsil edilen bir konumda kaldığı söylenebilir. Bu toplumsal-sınıfsal yapı, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kuruluşundaki kadro bileşimini ve parti-devlet ilişkilerinin biçimlenişini anlamak bakımından temel bir referans noktası oluşturmaktadır.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Sınıfsal Bileşimi

Savaş sonrasında, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ortaya çıktığı konjonktürde, Türk Ulusal Savaşı sırasında oluşan sınıfsal ittifak yapısının büyük ölçüde korunarak devam ettiği söylenebilir. Tek parti dönemi boyunca da varlığını sürdüren bu ittifakın temel bileşenleri; sivil-asker bürokratlar, kent ve taşra eşrafı, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleridir.³⁹² Bu ittifak içinde siyasal önderliğin ağırlıkla asker ve sivil aydınlardan, yani bürokratik-entelektüel katmandan geldiği, çeşitli yazarlar tarafından vurgulanmaktadır.³⁹³ Bununla birlikte, bu katmanın, Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısına egemen sınıflarla işbirliği olmaksızın iktidarı sürdürebilmesi nesnel olarak mümkün değildi.

Bu çerçevede Timur, söz konusu işbirliği ve koalisyonun kendi içinde de bir iktidar mücadelesi barındırdığını, Kurtuluş Savaşı ve sonrasında ticaret burjuvazisi-Anadolu eşrafı ile devrimci asker-sivil aydınlar arasında öncülük mücadelesi yaşandığını ve bu mücadelenin Takrir-i Sükûn Kanunu ile ikinci grup lehine sonuçlandığını ileri sürmektedir.³⁹⁴ İttifak tablosunun kavranmasını güçleştiren unsurlardan biri, bu blok içerisinde büyük toprak sahiplerinin -toprak ağalarının- varlığıdır. Burjuva siyasal kurumlarını yerleştirmeyi hedefleyen bir iktidar yapısı içine bu kesimin dahil edilmesini, esas olarak Anadolu'nun o dönemdeki pre-kapitalist sosyo-ekonomik yapısında aramak gerekir. Söz

³⁹² Köker, s. 204

³⁹³ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 113

³⁹⁴ Bu iktidar mücadelesi, Ulusal Savaş zamanında ortaya çıkmıştır. Ticaret burjuvazisi, Anadolu küçük burjuvazisi, büyük toprak sahipleri ve asker-sivil devrimci aydınlar, bu mücadelenin içinde yer almışlardır. (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 59). Bilâ da, yıllar süren mücadelelerin bu kanunla sona erdiğini belirtmektedir. (Bilâ, *CHP Tarihi 1919-1979*, s. 80).

konusu dönemde Anadolu’da gelişkin bir kapitalist üretim tarzından ve buna bağlı olarak olgunlaşmış bir burjuva sınıfından söz etmek mümkün değildir. Tunçay’ın ifadesiyle, “feodaliteye karşı burjuvazinin başkaldırması gibi bir durum söz konusu değildi. Özenmeler, yapısal gereklere ağır basmaktadır.”³⁹⁵ Bu nedenle, siyasal iktidarı fiilen kullanacak sınıf ya da katmanların, ekonomik altyapıda güçlerini korumaya devam eden feodal nitelikli toprak ağalarıyla doğrudan bir çatışmaya girmeleri, bizzat kendi iktidar imkânlarını tehlikeye atma riski taşımaktaydı. Nitekim Türk Ulusal Savaşı’nı Anadolu geneline yayma sürecinde asker–sivil bürokrasinin ittifak aradığı toplumsal güçler arasında bu katmanın da önemli bir yer tuttuğu daha önce vurgulanmıştı. Savaş sonrasında da bu tablo büyük ölçüde devam etmiş; toprak ağaları Halk Fırkası içinde güçlü ve etkili bir unsur olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁹⁶

Köylülüğün doğrudan siyasal özne olarak sahneye çıkmadığı, yerel iktidar ilişkilerinin eşraf ve toprak sahipleri üzerinden kurulduğu bir bağlamda, Cumhuriyetçi kadroların hem vergi, askerlik ve otorite ilişkilerinde sürekliliği sağlayabilmek, hem de köylü kitlelere ancak bu araçlar üzerinden ulaşabilmek için bu sınıfla uzlaşma arayışı içine girmeleri, dönemin yapısal koşullarının bir sonucu olarak görülmelidir. Bu nedenle, CHF’nin sınıfsal temelini, bürokratik–entelektüel önderlik ile siyasal kadroların desteğini de arkasına alarak ve demografik dönüşüme paralel biçimde giderek güçlenen Müslüman–Türk (cılız) burjuvazisi ve taşra eşrafı/toprak sahipleri arasında kurulan bir ittifakın üzerinde yükselen bir iktidar bloku olarak tanımlamak mümkündür.

Büyük toprak sahiplerinin “cumhuriyetçi” bir siyasal proje çerçevesinde iktidar bloğuna dahil edilmesini anlamak açısından, 1924–1938 arasında ortaya çıkan ayaklanmaların coğrafi ve toplumsal dağılımına bakmak da aydınlatıcıdır. Taner Timur’un, Osmanlı feodal saltanatının tasfiyesinden sonra iktidara küçük burjuva kökenli bürokratlar, burjuvazi ve yarı-feodal toprak ağalarının birlikte sahip olduklarını belirten değerlendirmesi³⁹⁷ ile, “feodal şeyh ve ağaların yer yer ayaklandıkları, bunlardan Kemalist güçlere destek olanların ise giderek hareketten uzaklaştıkları”³⁹⁸ yönündeki tespiti, ilk bakışta çelişkili görünmektedir. Ancak Tunçay’ın *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar (1924–1938)* çalışmasından aktarıldığı üzere, 1924–1938 arasında meydana gelen 18 ayaklanmanın yalnızca biri Batı’da (Menemen), diğerlerinin ise feodal kurumların en güçlü olduğu ve etnik bakımdan Kürt nüfusun yoğunlaştığı

³⁹⁵ Tunçay, *T.C’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 186

³⁹⁶ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 112

³⁹⁷ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 224

³⁹⁸ *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 259

bölgelerde gerçekleşmiş olması³⁹⁹, bu görünür çelişkiyi kısmen açıklığa kavuşturmaktadır. Böylesi bir sosyo-ekonomik ve etnik yapıya sahip bölgelerde ortaya çıkan hareketlenmelerin, ağırlıklı olarak dinsel-feodal niteliklerinin mi yoksa etnik ayrılıkçı unsurlarının mı belirleyici olduğu sorusuna kesin bir yanıt vermek güçtür⁴⁰⁰; bu iki unsurun kesiştiği bir açıklama çerçevesi daha isabetli görünmektedir. Feodal ayaklanma tezini değerlendirirken ayrıca, ağalık kurumunun son derece güçlü olduğu bu bölgelerin, bazı yazarlar tarafından Halk Fırkası'nın (Partisi) "kalesi" olarak nitelendirildiğine işaret etmek gerekir.⁴⁰¹ Bu durum, bir yandan Cumhuriyet rejimi ile yerel feodal yapılardan bazı kesimlerin kurduğu pragmatik ittifakı, diğer yandan da bu ittifakın zaman zaman gerilim ve çatışmalarla iç içe geçtiğini göstermektedir.

Ayrıca bu bölgede Cumhuriyet Halk Fırkası örgütlerinin görece geç tarihlerde kurulmuş olması, feodal nitelikli ağa ve şeyhlerle merkezî iktidar arasında zımnî bir uzlaşmanın varlığı izlenimini güçlendirmektedir. Nitekim 1939 yılında dahi Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van illerinde parti teşkilatının bulunmaması⁴⁰², bu gecikmenin tesadüfi

³⁹⁹ Tunçay, *T.C'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 127-128, dn.1

⁴⁰⁰ Şeyh Sait isyanını, Timur "İslami-feodal nitelikte bir karşı devrim hareketi" olarak nitelendirirken, (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 69); Tunçay aynı ayaklanma konusunda "...dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı..." biçiminde tanımlama getirmektedir. (Tunçay, *T.C'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 129). Ayrıca bu konunun değişik kaynaklardaki yorumu için Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 69 dipnot 22. Sencer bu ayaklanmanın amaçlarını bağımsız bir Kürdistan kurulması ve hilafetin geri getirilmesi olarak belirledikten sonra, geleneksel "pre-kapitalist" üretim ilişkilerinin oluşturduğu geleneksel sınıfın gücünü kırmaya çalışan hükümete bir tepkisi olduğunu yazmaktadır. (Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, s. 133-134). Bu ayaklanmaya katılmış olanlardan bir kısmı amaçlarının bağımsız Kürdistan olduğunu belirtirlerken, Şeyh Sait bunu reddetmiştir. Ayaklanmaya katılmış olan Kör Sadi ve Kemal Fevzi idama giderirken "Yaşasın Kürtlük mefkûresi, yaşasın Kürt hükûmeti" diye bağırılmışlar, Mehmet Tevfik de ayaklanmanın Kürtlük ve Kürt hükûmeti davası olduğunu söylemiştir (Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt I-II/1920-1927, İzmir, İleri Kitabevi, 1995, s. 314). Savcı Süreyya Bey'de iddianamesinde "Ayaklanma olayı, iddianamede anlatıldığı üzere, güya Peygamber dininin yükseltilmesi perdesi altında olmuştur. Halbuki asıl amaç, Türk vatanının belirli bir kısmını ana yurttan ayırmak, vatanın birlik ve beraberliğini bozup, dağıtmaktan ibarettir" yargısında bulunmaktadır. (Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 312) Tunçay'ın "...dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı..." saptaması, kanımca, bu konuda en doğru yaklaşımı ortaya koymaktadır.

⁴⁰¹ Celal Bozkurt, *Siyaset Tarihimizde CHP, Dünü, Bugünü, İdeolojisi, (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme)* (Basımevi-tarihi belirtilmemiştir). s. 144'de "Malatya, Bingöl, Tunceli, Kars, Sivas, Hakkâri, Van ve Urfa daima CHP'yi desteklemişlerdir... CHP'nin desteklerinden birinin, ağalık müesseselerinden en fazla bahsedilecek illerde olduğu şeklinde de bir kanaata varılabilir" biçiminde bir yargı vardır.

⁴⁰² Aslı Altun, *Türkiye'de Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Örgütlenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Hatay, 2006, s.121. Altun bu bilgiyi Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri (Dosya: 1. Büro, Fon Kodu: 490.01, Yer No: 284.1140.1.) CHP Teşkilatı Kurulması İstenen Yerlerin Listesi, (1938) adlı belgeye dayandırmıştır. Giritlioğlu, Bayazıt, Diyarbakır, Elazık (Elazığ), Hakkâri, Mardin ve Urfa'da CHF Teşkilatı olmadığı için bu altı ilin temsilcilerinin 1931 Kongresi'ne katılmadıklarını yazar. (Giritlioğlu, *Türk Tarihinde Cumhuriyet Halk*

olmaktan çok, merkez ile yerel feodal güçler arasındaki fiilî bir işbölümünün kurumsal yansıması olarak okunabileceğini göstermektedir. Bu çerçevede Kemalist iktidarın, söz konusu yerel güç odaklarının bölgesel hâkimiyetine doğrudan müdahale etmeme, hatta bu alanlarda parti örgütlenmesine belli bir süre boyunca gitmeme karşılığında, bu feodal yapılardan merkezî otoriteye açık bir karşı duruş sergilememelerini beklediği düşünülebilir.⁴⁰³

Partisinin Mevkii, Cilt I, s. 92).

Mehmet Kabasakal'da Walter F. Weiker'in 1947'ye kadar bazı doğu illerinden Büyük Kongreye delege katılmadığına değinmekte olduğunu belirtmektedir. (Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 148).

Tunçay, 1931 Kongresi'nde 53 il kongresinin dilekleri hakkındaki encümen raporunun görüşüldüğünü belirttikten sonra, dilek raporları olmayan on ilden altısında CHF'nin zaten örgütlü olmadığını (Bayazıt, Diyarbakır, Elaziz, Hakkari, Mardin, Urfa), ikisinde il örgütü kongrelerinin yapılmadığını (Muş, Siirt), ikisinin (Van, Gümüşhane) ise kongreleri geç yapıldığı için raporlarının gelmediğini belirtmektedir. (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 314-315).

Cumhuriyet Halk Fırkası 931 Büyük Kongresi, 10 Mayıs içtimalı, Ankara, T.B.M.M: Matbaası, 1931, s. 9-14 arasında kongreye katılan bütün illerin delegelerinin isimleri sayılmaktadır ki bunların arasında Giritlioğlu'nun sözünü ettiği altı ilde vardır (Toplam 63 il). Ancak bu altı il delegelerine bakıldığında bunların hepsinin milletvekili oldukları görülecektir. Oysa ki diğer illerin Kongre'deki temsilcileri, o ilin milletvekilleri ile Parti'nin örgütünün gönderdiği delegelerden meydana gelmektedir. (1931 kongresi delegelerinin isimlerinin 1931'de seçilen milletvekilleri ile karşılaştırılması için Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti-1923*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s. 341-345, ek1, Dördüncü Büyük Millet Meclisi Mebuslarının Listesi (1931-1934).)

1931 Seçimleri, Kongre'den önce yapılmıştır. T.B.M.M.'nin 4. Devresi 4 Mayıs 1931'de açılmıştır. Kongre 10 Mayıs'ta toplanmıştır. Ayrıca CHF Katib-i umumi sıfatıyla Kütahya Mebusu Recep Bey'in CHF İdare Heyeti Reisliğine 12.7.1933 tarihli tebligatında, "Birinci umumi müfettişlik mintakasındaki dokuz vilayetten Hakkari, Elaziz, Bayezit, Urfa, Mardin, Diyarbakır vilayetlerinde teşkilatımız yoktu. Bu mintakanın Van, Siirt, Muş vilayetlerindeki Teşkilatımızda Fırkanın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemiyorlardı. Vaziyet Umumi müfettiş Beyfendi de hazır olduğu halde Umumi İdare Heyetinde görüşüldü ve bu üç vilayetteki teşkilatımızın kaldırılmasına karar verildi. Ve karar Umumi Riyaset Divanına tasdik olundu" açıklaması yer almaktadır. (*C.H.F Katib-i Umumiliğinin Fırka Teşkilatına Umumi Tebligatı Temmuz 1933'ten Birinci kanun 1933 sonuna kadar*, Cilt 3, 1934, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, s. 9).

Mete Tunçay da 1936 yılında CHP'ye kayıtlı üye sayılarını illere göre gösteren bir haritada, o dönemdeki 62 ilden 12'sinde CHP üye sayılarını vermemekte, bunun nedeni olarak da bu 12 ilde (Urfa, Diyarbakır, Elaziz, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Siirt, Mardin, Hakkari, Van ve Bayazıt) CHP örgütünün bulunmamasını göstermektedir. (Mete Tunçay, "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul İletişim, s. 2024).

⁴⁰³ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 134 İhsan Keser de benzer şekilde bir yorumda bulunmaktadır. (İhsan Keser, *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik*, Ankara, Gündoğan, Nisan 1993, s. 119.) İsmail Beşikçi *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu (Bilim Yöntemi, Türkiye'deki Uygulama 3)*, Ankara, Yurt Yayınları, Aralık 1991, Bölüm XIII: Sürekli Olarak Mebusluğa Atanan Şeyhler, Kemalizmin Şeyhlikle ve Şeyhlerle İlişkileri, s. 200-228'de Van Mebusu İbrahim Arvas'ın anıları üzerinde durmakta, İbrahim Arvas'ın yanısıra Hakkı Unyan (Van), Münip Boya (Van), Zülfü Tıgrel (Diyarbakır), Şeyh Halil Hulki Aydın (Siirt), Refet Ülgen (Urfa), Mahmut Soydan (Siirt), Ali Sahip [Saip] Ursavaş gibi isimleri saymaktadır.

Beşikçi, "XIV. Bölüm: Sürekli Olarak Mebusluğa Tayin Edilen Büyük Toprak Sahipleri" s. 228-234'de büyük toprak ağası milletvekilleri olarak Emin Sazak (Eskişehir), Cavid Oral

Halk Fırkası'nın siyasal örgütlenmesinde asıl itici gücü, kentlerde yoğunlaşan sivil–asker bürokrasi ile aydın tabakalar –bürokratlar, subaylar, öğretmenler, doktorlar, avukatlar vb.– oluşturunuyordu. Ancak bu katmanlar, hem ideolojik yönelimleri gereği hem de kendi başlarına bağımsız bir sınıfsal güç teşkil edemeyecek ölçüde zayıf bir ekonomik temele sahip olmaları nedeniyle, ticaret burjuvazisi olarak nitelendirilebilecek kesimlerin desteğine ihtiyaç duyuyorlardı.⁴⁰⁴ Feodal nitelikli ağalarla kurulan işbirliği, büyük ölçüde dönemin nesnel yapısal koşullarının dayattığı bir zorunluluk olarak ortaya çıkarken; ticaret kesimleriyle geliştirilen ilişkiler, burjuva siyasal düzenine ve onun sosyo-ekonomik temeli olan kapitalist üretim ilişkilerine dönük “modernleşmeci” özelemlerle de yakından bağlantılıydı.

Bu çerçevede, görece cılız durumdaki ticaret burjuvazisini güçlendirmek ve genişletmek, taşra eşrafını kademeli olarak burjuvallaştırmak, Cumhuriyetçi kadrolar açısından hem ekonomik kalkınmanın hem de arzulanan toplumsal dönüşümün başlıca araçlarından biri olarak görülmekteydi. Nitekim zaman içerisinde iktidar bloğunu oluşturan kadrolar arasında da belirgin bir burjuvallaşma eğilimi gözlenmeye başlamış; bir yandan bizzat sermaye sahibi olma yönünde adımlar atan bu kadrolar⁴⁰⁵, diğer yandan mevcut ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisine dönüştürme çabası içine girmişlerdir.⁴⁰⁶

(Niğde), Damar Arıkoğlu (Adana), Adnan Menderes (Aydın) adlarını saymaktadırlar. Bu ikinci gruptakilerin 1946 sonrasında CHF karşısında muhalefete geçtikleri unutulmamalıdır. Dolayısıyla Doğu illerindeki ağa, şeyh ve beyler (1946 sonrasında da CHF'yi desteklediklerini varsayarak) ile ikinci gruptaki büyük toprak sahipleri arasında fark ortaya çıkmaktadır.

Taner Timur 14.6.1934 tarih ve 2510 sayılı kanunun amacının, ırkçı bir yerleştirme politikası ile birlikte feodal şeyhlik ve ağalık kurumlarını da yok etmek olduğunu yazmaktadır. (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 134).

1950 seçimlerinde CHP'nin çıkardığı toplam 63 milletvekilinden 31 tanesi (% 49,2) Bingöl (2), Bitlis (2), Hakkari (1), Kars (10), Malatya (11), Mardin (3), Van (2) illerinden seçilmiştir. (Hikmet Sami Türk ve Erol Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri, Seçim Uygulamaları*, TESAV Yayınları No: 6, 1995, s. 267 ek, 5). Çok Partili Yaşamda Siyasal Partilerin Çıkardığı Milletvekili Sayıları, 5.1.1950 Seçimlerinde Partilerin Çıkardığı Milletvekili Sayıları 1954 seçimlerinde, CHP'nin toplam 34 milletvekilinden 24'ü (% 77.4), Kars (10), Malatya (12) ve Tunceli (2) illerinden seçilmişlerdir. (s. 269-271, 5.2.1954 Seçimlerinde Partilerin Çıkardığı Milletvekili Sayıları).

1957'de ise, CHP'nin toplam 178 milletvekilinden 48'i (% 26,9) Bingöl (1), Kars (12), Malatya (9), Mardin (8), Muş (1), Tunceli (3), Urfa (9) Van (5) illerinden seçilmişlerdir. (Türk-Tuncer, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri, Seçim Uygulamaları*, s. 272-274, 5.3.1957 seçimlerinde...)

⁴⁰⁴ Timur Takrir-i Sükûn Kanunu ile iktidarı ele geçiren küçük burjuva kökenli asker-sivil devrimcilerin, “bir sınıf olmadıkları için Kurtuluş Savaşı'nın başından beri ittifak halinde bulundukları egemen sınıflara tekrar yaslanmak zorunda...” kaldıklarını belirtir. (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 71)

⁴⁰⁵ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 89

⁴⁰⁶ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 73 “Bir taraftan İstanbul ticaret burjuvazisi, diğer taraftan da Anadolu eşrafı ile ittifak halinde bulunan siyasi iktidarın programı bir burjuva programıdır: Ta-rımda kapitalizmi geliştirmek ve ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisi haline dönüştürmek”.

Bu dönemde T.B.M.M: ile Cumhuriyet Halk Fırkası arasında hemen hiç fark bulunmadığı dikkate alınır, T.B.M.M: üyelerinin mesleki profillerinin ortaya konması, CHF'nin sınıfsal yapısını aydınlatıcı bir özellik taşıyabilir.

Tablo VIII: II., III. ve IV. Dönem T.B.M.M.'deki Milletvekillerinin Mesleki Dağılımı⁴⁰⁷

	1923-27 (II. Dönem)	1927-31 (III. Dönem)	1931-35 (IV. Dönem)
Hukuk	%12	%12	%13
Tıp	%7	%8	%7
Diş. Vet. Ecz.	-	%1	%1
Mühendislik	%1	%1	%1
Siv.Bürokrat	%25	%25	%20
Asker	%20	%19	%16
Eğitim	%9	%10	%9
Ticaret	%7	%9	%11
Tarım	%6	%5	%10
Bankacılık	%1	%1	%1
Din	%7	%4	%3
Gazetecilik	%4	%5	%7
Diğer	-	-	-

Öte yandan, parti taşra örgütlenmesinde önemli konumlar işgal eden vilayet idare heyeti üyelerinin 1935 yılı mesleki profili, yerel düzeyde ticaret kesimlerinin ağırlığını açık biçimde yansıtmaktadır: 90 tüccar, 44 il ve belediye genel meclis üyesi (yani yerel “eşraf”), 31 varlıklı çiftçi, 10 fabrikatör, 24 avukat, 17 doktor ve eczacı, 7 banka müdürü, 14 emekli general ve subay, 4 öğretmen.⁴⁰⁸

T.B.M.M.'deki mesleki dağılımla (dolayısıyla CHF merkez kadrolarının bileşimiyle) vilayet idare heyetlerindeki mesleki dağılımın birbirinden

⁴⁰⁷ Frey, 181'den aktaran Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 165, Tablo VI ve Turhan, *Siyasal Elitler*, s. 109 Tablo VII.

⁴⁰⁸ Turhan Tokgöz, “Gerçekçi Sosyalizm”, *Yön*, Yıl:1, Sayı:40, 19 Eylül 1962, s.15
Arsev Bektaş “Tarihsel Süreç İçinde CHP ve Örgüt Yapısının Nitelikleri”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 24, sayı: 141, Özel Sayı: CHP, s. 24'de partinin merkez yönetim birimlerinde yüksek bürokrat ve subayların, taşradaki yerel örgütlerde ise yerel eşraf ailelerinin etkin olduğunu belirtmektedir. Esat Öz, Parti piramidinin tepesine doğru çıkıldığında, serbest meslek mensuplarının, memurların, öğretmenlerin ve tüccarların açık egemenliğinden söz etmekte; parti il yönetim kurulları içinde bu durumun geçerli olduğunu belirtmektedir. (Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 186)

oldukça farklı olduğu kolayca görülebilir. Bu farklılık, Halk Fırkası'nın taşra örgütlenmesinin büyük ölçüde yukarıda tartışılan sınıfsal ittifakı –özellikle ticaret burjuvazisi, eşraf ve büyük toprak sahipleri eksenini– yansıttığı; buna karşılık T.B.M.M.'deki milletvekili profillerinin ise aynı ittifak içinde sivil–asker bürokrasinin ve aydın katmanın önderliğini somutlaştırdığı biçiminde yorumlanabilir. Başka bir deyişle, merkezî düzeyde bürokratik–entelektüel kadrolar siyasal temsil ve karar alma süreçlerine hâkim olurken, taşra örgütlenmesinde yerel notabiller ve ticaret kesimleri üzerinden işleyen bir toplumsal dayanak zemini oluşmuştur.

Değerlendirme

Hem Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (OİTC) hem de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) sınıfsal bileşimlerine bakıldığında, sivil ve asker bürokrasiden gelen kadroların belirgin ağırlığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, bu yapıların yalnızca bürokrat kökenli dar bir çevreden ibaret olduğu söylenemez. En başta, Müslüman–Türk tacir ve zanaatkârların en azından önemli bir bölümünün bu örgütlere destek verdiği ya da daha isabetli bir ifadeyle, bürokratik–entelektüel kadrolarla karşılıklı bağımlılık ilişkileri geliştirdiği görülmektedir. Sivil–asker bürokratlar ile ticaret ve zanaat kesimleri arasındaki bu yakınlaşma, her iki grubun da kendi amaçları bakımından birbirlerinin maddi kaynaklarına ve toplumsal meşruiyetine ihtiyaç duyması nedeniyle, dönemin koşulları içinde “doğal” bir ittifak görünümü arz eder.

Bu koalisyona eklenen bir diğer toplumsal unsur ise büyük toprak sahipleri ve feodal nitelikli yerel güç odaklarıdır. Asıl tartışılması gereken nokta, ideolojik düzeyde burjuva siyasal düşüncesinin kategorileriyle hareket eden sivil–asker bürokratların önderlik ettiği bir projede bu kesimlerin nasıl yer alabildiğidir. Çalışmanın son bölümünde ayrıntılandırılacağı üzere, OİTC ve CHF'nin öncü kadroları, genel olarak parlamenter–ulusal egemenlik fikrini ve “modern” devlet tahayyülünü benimseyen bir siyasal perspektife sahiptir. Bu açıdan bakıldığında, bu kadroların feodal kurumlarla uzlaşmak yerine bunları tasfiye etmeyi hedeflemeleri beklenebilirdi. Ne var ki Anadolu'nun pre-kapitalist nitelikteki sosyo-ekonomik yapısı, toprak ağalığı ve şeyhlik gibi yerel güç odaklarını kısa vadede tasfiye etmeyi hem siyaseten riskli hem de pratikte son derece güç kılmaktaydı. Sonuçta sivil–asker bürokratlar, fiilen tasfiye edemedikleri bu yerel güçlerle uzlaşmak zorunda kalmış; feodal unsurlar da, merkezî egemenlik onların bölgesel otoritelerini kökten sarsmadığı sürece, bürokrat kökenli merkezi iktidara açık bir itiraz geliştirmemeyi tercih etmişlerdir.

Bu tabloya Ermeni meselesi ve Rumların tasfiyesi boyutunun eklenmesi, sınıfsal arka planı daha da görünür kılar. İttihat ve Terakki iktidarı döneminde 1915 Tehcir politikaları ve eşlik eden kitlesel şiddet süreçleri sonucunda Anadolu'daki Ermeni nüfusun büyük kısmı ya fiziksel olarak ortadan kaldırılmış ya da topraklarından koparılmış; Ermeni burjuvazisinin önemli bölümü mülksüzleşmiştir. Bunu izleyen yıllarda, özellikle 1923 Lozan Antlaşması çerçevesindeki Türk-Rum nüfus mübadelesi ile birlikte, Osmanlı döneminin “azınlık burjuvazisi”ni oluşturan Rum unsurlar da büyük ölçüde Anadolu'dan tasfiye edilmiştir. Böylece şehirlerde ticaret, finans ve zanaat alanında ağırlığı bulunan Ermeni ve Rum burjuvazisinin boşalttığı iktisadî alan, hem İttihatçıların “millî iktisat” politikaları hem de erken Cumhuriyet döneminde izlenen uygulamalar sonucunda, Müslüman-Türk unsurlar lehine yeniden dağıtılmıştır. Başka bir deyişle, Müslüman-Türk ticaret burjuvazisinin güçlenmesi, yalnızca “yukarıdan” verilen teşviklerin değil, aynı zamanda gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesiyle ortaya çıkan mülkiyet ve sermaye transferlerinin bir sonucudur.

Bu çerçevede, devrimlerin öncü kadroları ile sınıfsal arka plan arasındaki ilişki, OİTC ve CHF örneklerinde “örgütsel önderlik” ile “toplumsal dayanak” arasındaki ikili yapı üzerinden kavranabilir. İttihatçı ve Kemalist kadrolar, mektepli subaylar, sivil bürokratlar ve aydınlardan oluşan dar bir öncü grup olarak devrimci programı formüle etmiş, siyasal stratejiyi belirlemiş ve örgütsel inisiyatifleri ellerinde tutmuşlardır. Ancak bu öncülüğün hem İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişi yönetebilmesi hem de iktidarını kalıcılaştırabilmesi, arkalarında oluşan sınıfsal ittifaka dayanmaksızın mümkün değildi. Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi, şehir ve taşra eşrafi, büyük toprak sahipleri ve yerel notabillerden oluşan bu blok, devrimci kadroların “yukarıdan” yürüttükleri dönüşüm projesine maddi ve toplumsal zemin sağlamıştır.

Bu noktada Gramsci'ci bir okuma, tabloyu daha kavramsal bir düzleme taşımaya imkân verir. Gramsci'nin “tarihsel blok” kavramı, belirli bir dönemde siyasal iktidarı elinde bulunduran önderlik grubunun, kendisini destekleyen sınıflar ve katmanlarla kurduğu maddi-ideolojik bütünlüğü ifade eder. OİTC ve özellikle CHF örneğinde, bürokratik-entelektüel öncü kadro ile Müslüman-Türk burjuvazisi, taşra eşrafi ve feodal nitelikli yerel güçlerin oluşturduğu sınıfsal koalisyon, böyle bir tarihsel blok olarak okunabilir. Bu blok, bir yandan İmparatorluk'tan ulus-devlete geçişi ve yeni siyasal rejimin inşasını taşıırken, diğer yandan da toplumsal düzenin yeniden kurulmasını sağlayan hegemonik bir çerçeve üretmeye çalışmıştır.

“Pasif devrim” kavramı da bu süreçleri anlamak açısından açıklayıcıdır. Pasif devrim, kısaca geniş halk yığınlarının doğrudan ve örgütlü katılımı olmaksızın, “yukarıdan aşağıya” gerçekleştirilen dönüşümler olarak görülürse,

Kemalist projenin niteliği de önemli ölçüde böyle bir pasif devrim mantığı içinde kavranabilir: toplumsal sınıf yapısını kökten sarsmadan, mevcut güç dengeleriyle uzlaşarak ve kısmen onları dönüştürerek, devlet biçiminin, hukukun ve kamusal sembollerin modernleştirilmesi. Bu çerçevede, OİTC'nin “millî iktisat”tan devrıldığı miras, gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesi, Müslüman–Türk burjuvazisinin güçlendirilmesi, feodal–yerel güçlerle kurulan pragmatik ittifak ve CHF'nin tek parti rejimi içinde bu blokun siyasi ifadesi haline gelmesi, Gramsciyen anlamda bir tarihsel blok inşasının unsurları olarak değerlendirilebilir.

OİTC bağlamında Mason locaları ve tarikatlar da bu sosyolojik tablonun tamamlayıcı unsurlarıdır. Mason locaları ile çeşitli tarikatların OİTC'nin faaliyetleri içinde yer aldıkları ve İttihatçıların siyasal genişleme ile gizli örgütlenme için bu kurumların sunduğu imkânlardan yararlandıkları bilinmektedir. Siyasal katılım kanallarının son derece dar olduğu, muhalefet örgütlenmesinin ağır baskı altında bulunduğu Osmanlı bağlamında, mason locaları ve özellikle tarikatlar, doğrudan dinî karakterlerinin ötesinde, siyaset yapmanın dolaylı ama etkili kanalları haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında, İttihatçı önder kadronun bir bölümünün tarikatlara mensup olması ya da mason localarına üye bulunması, kişisel inanç veya “ezoterik” tercihlerden ziyade, dönemin örgütlenme ve korunma koşullarıyla ilişkili, anlaşılabilir bir olgu olarak görülebilir. Buna karşılık, CHF'nin kuruluşu ve kurumsallaşmasında Masonluğun kurumsal düzeyde belirleyici bir rol oynadığını söylemek zordur.

Tarikatlar bakımından ise, Türk Ulusal Savaşı sırasında yer yer bu yapılardan destek arandığı, ancak Cumhuriyet'in laiklik yönelimi doğrultusunda kısa sürede bu destek arayışının yerini mesafeli, hatta karşıt bir tutuma bıraktığı görülür. T.B.M.M.: açılırken Mevlevîlik ve Bektâşîlik gibi büyük tarikatların temsilcilerinin Meclis'e taşınması, Ulusal Mücadele'nin meşruiyetini geniş dinsel çevrelere yayma çabasının bir parçası olarak okunabilir. Ne var ki savaş sonrasında, 1925'te tekkelerin ve zaviyelerin kapatılmasıyla birlikte, bu tür dinsel kurumlara yönelik devlet politikası açık ve keskin bir dışlama yönünde şekillenmiştir.

Sonuç olarak, OİTC ve CHF örnekleri, hem sınıfsal hem etnik düzlemde, devrimci–modernleştirici bir öncü kadronun, çok katmanlı ve çelişkili bir toplumsal arka plan üzerinde hareket ettiğini göstermektedir. Müslüman–Türk burjuvazisinin güçlenmesi, yalnızca “piyasa dinamikleri”nin değil, Ermeni ve Rum unsurların tasfiyesiyle boşalan ekonomik alanların Müslüman unsurlar lehine yeniden dağıtılmasının da bir sonucudur. Sivil–asker bürokratların ideolojik yönelimleri ile dayandıkları sınıfsal ittifak; Osmanlılıktan Türk ulus-devletine geçiş sürecinde etnik bileşimde yaşanan radikal dönüşüm;

Mason locaları ve tarikatlar üzerinden işleyen gizli örgütlenme deneyimi ile Cumhuriyet'in laik ve merkezileştirici tavrı arasındaki süreklilik ve kopuşlar, Gramsciyen bir çerçevede, yeni rejimin kurucu tarihsel blokunun bileşenleri olarak birlikte ele alınmalıdır.

Örgütlenme Biçimi ve Kurumsal Mimari

Bu bölümde sırasıyla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) hiyerarşik ve örgütsel yapılanmaları ele alınacak; böylece iki hareketin yalnızca ideolojik değil, kurumsal düzeyde de nasıl biçimlendiği karşılaştırmalı olarak izlenebilecektir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütsel Yapılanması

OİTC'nin örgütsel yapısını anlamak için, önce bu hareketin gizli bir cemiyet olarak ortaya çıkışından Meşrutiyet sonrasındaki yarı-resmî parti formuna geçişine kadar izlediği kurumsal evrimi takip etmek gerekir.

İttihad-ı Osmanî adıyla başlayan ilk çekirdek örgütlenme, hem kullandığı gizlilik teknikleri hem de hücre tipi yapılanmasıyla, sonraki İttihatçı örgütlenmelerin üzerine inşa edileceği bir “model” oluşturmuştur. Bu ilk modelin kökenini kavrayabilmek için, dönemin literatüründe ve anılarında sıkça vurgulanan İtalyan Carbonari örgütüyle kurulan benzerliklere ve olası etkilenmelere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

karşı savaşma sözü veren adaylara, simgesel objeler (silah, kutsal kitap vb.) eşliğinde ettirilen yemin ritüelleriyle pekiştiriliyordu.⁴¹⁶

İlk Örgütlenme: Gizli Yapı, Hücreler ve İşleyiş

1889'da kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurucularının, örgütsel model bakımından Carbonari'den esinlendikleri genel kabul gören bir görüştür.⁴¹⁷ Carbonari'nin masonlukla bağlantısı göz önüne alındığında, bu ilk örgütlenme üzerinde dolaylı bir masonik etkinin varlığından da söz edilmektedir.

Cemiyet'in 1895 tarihli nizamnâmesine göre, örgütün merkezi İstanbul'dadır ve idare heyeti (heyet-i idare), biri başkan olmak üzere beş üyeden oluşmaktadır (madde 6).⁴¹⁸ Cemiyetin taşradaki örgütlenmeleri, bulundukları beldelerin adlarıyla anılan şubeler hâlinde örgütlenmiş; her şube, bir başkan ve iki üyeden oluşan bir **meclis-i idare** tarafından yönetilmekte ve başkanları aracılığıyla merkeze bağlı bulunmaktadır (madde 7).⁴¹⁹

Gizli Cemiyetler, s. 103.

⁴¹⁶ *Meydan Larousse*, s. 34; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 5, dipnot 2. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt I, Ek, İtalyan Birliği Bölümü, s. 53'de "Carbonaria Yemini" adlı bir bölüm vardır: "Ben, N.N., Carbonarizmin sırlarını gizli tutacağıma ve onun hakkında önceden yazılı bir izin olmadan, hiçbir şey yazmayacağıma, kazımayacağıma, resmetmeyeceğime yemin eder ve örgütün kuralları ve mazlumların intikam aracı olan bu çelik üzerine and içerim. İyi Kuzenlerime ihtiyaç halinde elimden geldiği kadar yardım edeceğime ve onların ailesinin şerefine karşı bir şey yapmayacağıma yemin ederim. Yeminimden dönersen gövdemin parça parça edilip sonra yakılmasına, küllerimin rüzgâra savrulmasına ve adım bütün dünyada İyi Kuzenler tarafından lanetlenmesine razıyım ve bunu diliyorum. Tanrı yardımcım olsun." Yeminde sözü edilen "çelik" bir balta olsa gerektir (Hutin, *Gizli Cemiyetler*, s. 101).

⁴¹⁷ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 31-32.

⁴¹⁸ Cemiyet üyelerinin sayısı arttıkça, idare heyetinin üye sayısı da her yeni bin üyeye karşı 1 üye olmak üzere arttırılacaktı (madde 6).

⁴¹⁹ 1895 Nizamnâmesi için T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 117-122'ye bakılabilir.

Hanioğlu, 1896 yılına tariheddiği bir belgeyi vermektedir ki bu belgede Cemiyet'in Paris Şubesi 6. şube olarak nitelendirilmekte, Paris şubesine üye olanların kol numaraları "6" olmaktadır. Örnek olarak A. Rıza 6/1, Nazım Efendi 6/4, Hakkı Bey 6/18 biçiminde kol ve sıra numaralarına sahiptirler. Belgeye göre "6" kol numarasına bağlı olarak İngiltere ve Almanya (6/1000'den 6/13'a kadar), Cenevre ve Selânik (6/130'dan 6/200 kadar), Beyrut, Şam ve Trablusgarb (6/500 ile 6/600; ancak bu bilgidan önce Şam Şube Reisi'nin 6/691 kol ve sıra numarasına sahip olduğu belirtilmiştir dolayısıyla 6/600 değil 6/700 olabilir) ve diğer merkezler sayılmakta; Bulgaristan'ın 7., Suriye'nin 8., Girid'in 9. şubeler olduğu belirtilmiştir (Arkivi Qendror, 19/57//33/209'dan aktaran Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902)s. 431-433, Belge IX).

Karabekir'de, ilk örgütlenmeye dahil olan ağabeyinden sözederken, onun 121. Şubenin 11. numarasına sahip olduğunu yazmaktadır (Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 46).

Ramsaur, "... Carbonari'nin etkisi, üyelerin birbirlerini ancak **kesir sayılar** olarak tanımlarında, en belirgin olarak ortaya çıkmaktadır." biçiminde yorum getirmektedir (Ramsaur, *Jön*

Gizlilik esasına uygun biçimde, Cemiyet'e üye olan kişiler yalnızca kendilerini örgüte alan üstlerini (mafevk), kendilerinin örgüte aldıkları astlarını (ma'dun) ve bir başka üst düzey üyesini tanıyacak, bunun dışındaki efradı tanımayacaklardır (madde 8).⁴²⁰ Cemiyet'e girecek olanlar dinleri, namusları veya vicdanları üzerine yemin etmek zorundadır (madde 27); ancak yemin metni ve ritüeli bu nizamnâmede ayrıntılı olarak belirtilmemiştir.

Örgütsel disiplin son derece sıkıdır. Görevlerini yerine getirmeyen üyelere karşı izlenecek tutum, 32. maddede oldukça sert bir dille ifade edilmiştir: "Cemiyet efradı, naklen, kaleme, bedenlen Cemiyete hizmetle müşerref olup bu üç hizmetten birisini olsun ifa etmeyüp Cemiyete igfal edenlere ve Cemiyetin parasını dolandıranlara hain-i vatan muamelesi edilecektir." Ayrıca üyelerin her ay taahhüt ettikleri miktarda aidat ödemeleri zorunludur (madde 33).⁴²¹

Bu hükümler, örgütün gizlilik prensipleri çerçevesinde işleyen bir hücre sistemi üzerine kurulduğunu göstermektedir. Üyelerin yalnızca sınırlı sayıda kişiyi tanımaları, yemin şartı ve görevini yerine getirmeyenin "vatan haini" sayılması gibi unsurlar, tipik bir gizli cemiyet örgütlenmesinin ayırt edici özellikleridir.

Eldeki ikinci nizamnâme, 1906 tarihli olup Paris'te faaliyet gösteren Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne aittir.⁴²² Bu nizamnâme, öncekiyle karşılaştırıldığında, doğrudan eylem kapasitesi sınırlı, yurtdışı merkezli bir örgütün izlerini taşımaktadır. Örgüt, merkez teşkilat ile şubelerden oluşur; Cemiyet'in asli nizamnâmesini kabul eden her şube, kendi iç işleyişini düzenleyen ayrı bir iç nizamnâmeye de sahip olabilecektir (madde 9).

Heyet-i merkeziye, şubelerin seçeceği mebuslardan oluşur (madde 15) ve üyeler bir yıl süreyle görev yaparlar (madde 17). Heyet-i merkeziye, gerek görürse kendi içinden bir reis seçebilir (madde 20). Üyelerin, şube tarafından belirlenen aidatı ödemeleri zorunludur (madde 32).⁴²³ Cemiyet'e alınacak

Türkler ve 1908 İhtilâli, s. 32).

⁴²⁰ "Bir ferдин mafevki tabiri kendini cemiyete ithal eden zattır, madunu tabiri de kendisinin cemiyete ithal eylediği kimselerdir." (madde 10).

⁴²¹ 1898 yılından beri, aylıkların üçte birini Cemiyet'e terketmeyenlerin örgütle ilişkisi kesiliyordu." (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902) s. 328). Hanioglu'nun bu yargısı, nizamnamenin hükmüne aykırı görünmektedir. Çünkü nizamnamenin 33. maddesinden, belli bir miktar değil, her üyenin kendi belirleyeceği miktar anlaşılmaktadır.

⁴²² *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 58. 1906 Nizamnamesi için Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, s. 123-126'ya bakılabilir.

⁴²³ Yukarıda dipnot 137'de sözünü ettiğim aykırılık bu durumda giderilmiş gözükmektedir. Ancak Hanioglu'nun bahsettiği durum 1898'den itibaren geçerli iken, bu ikinci nizamnâme 1906 tarihini taşımaktadır.

kişiler, dinleri ve namusları üzerine yemin ederler⁴²⁴; Cemiyet ilkelerine aykırı davrananlar, üyelikten ihraç edilirler (madde 7).⁴²⁵

Bu 41 maddelik metnin altı maddesinin doğrudan “maliye”ye ayrılmış olması, finansal kaynakların Cemiyet açısından ne denli yaşamsal görüldüğünü ortaya koymaktadır.⁴²⁶

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nden OİTC’ye: Örgütlenme Sürekliliği ve Dönüşüm

Önceki bölümde değinildiği gibi, 1889’da kurulan İttihad-ı Osmanî, örgütsel modelini önemli ölçüde Carbonari’den esinlenerek kurmuştu. 1906’da Selânik’te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC) oluşturulurken, hem bu ilk örgütlenmenin mirası⁴²⁷ hem de Balkan devrimci örgütlerinin pratikleri belirleyici olmuştur.⁴²⁸ Bu ikinci unsur açısından özellikle Makedonya İç Devrimci Örgütü (IMRO) örneği dikkat çekicidir.⁴²⁹

Çok Etnili Zeminde Devrimci Örgüt: VMRO⁴³⁰

Bulgar Makedonya–Edirne Devrimci Komiteleri (Bulgarian Macedono–Adrianopolitan Revolutionary Committees – BMARC), 1893 yılı sonlarında

⁴²⁴ Bu nizamnameye ek olarak (Zeyl) teklif olunacak yemin sureti de bulunmaktadır. “Sultan Abdülhamid-i Sani’nin idare-i keyfiye ve müstebidesi devam ettikçe, Kanun-ı Esasiye-i Osmaniyenin ahkâm-ı mevkii icraya vazolunmadıkça hükümet-i Osmaniyeye arz ve dehalet ve hizmet etmiyeceğime, daima maksad-ı cemiyete sadık ve hâdim kalacağıma, esrar-ı cemiyeti ifşa etmiyeceğime ve cemiyet namına gönderilen ianatı derhal cemiyete teslim edeceğime din ve namusum üzerine yemin ederim.” Bu yemin metnini Carbonarları ile karşılaştınca (bakınız bu bölüm dipnot 132), son metnin çok daha yumuşak olduğu görülmektedir.

⁴²⁵ Önceki Nizamnamede ise bırakın Cemiyet tüzüğüne aykırı hareket etmeyi görevlerini yerine getirmeyenler dahi vatan haini sayılacaklardı (madde 32).

⁴²⁶ Kabasakal, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 34.

⁴²⁷ Akşin, “Balkan komitacılığının etkilerini sezmek imkansızdır. Carbonari ve IMRO’nun İttihatçıları hayli etkilediği anlaşılmaktadır.” diye yazmaktadır. (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 155). Mete Çetık, Carbonarların etkisini Yeni Osmanlılardan başlatmakta, oradan İttihat ve Terakki’ye geçtiğini belirtmektedir (Çetık, *OİTC’nin 1906-1908 Örgütü*, s. 48). Tökin de, Yeni Osmanlıların Carbonarlardan esinlenerek örgütlendikleri görüşündedir (Tökin, *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965*, s. 17).

⁴²⁸ “Cemiyet aslında Balkanlı bir ihtilal kurumu örneğinde doğmuş ve gelişmiştir.” (Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 17.)

⁴²⁹ Enver Bey, Buxton’a IMRO’yu yakından incelediğini söylemiştir (Buxton, *Turkey in Revolution*, s. 135). Ramsaur, “... Carbonari sisteminin aynıydı, ancak bu kez örgütün, Makedonya’daki Bulgarların ünlü «İç Örgüt» (IMRO) adlı kuruluşundan esinlenmiş olması da mümkündü.” görüşündedir (Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 121).

“Ve örneklerini özellikle diğer gizli mücadele komitelerinden aldılar. Bunların başında IMRO denilen Makedonya gizli ihtilal komitesi geliyordu (Tunaya, “İttihat ve Terakki”, sayı 74-75, (Haziran 1984), s. 33.

⁴³⁰ *Vătreşna Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya* (Bulgarcı), *Vnatreshna Makedonska Revolyucionerna Organizacija* (Makedonca)

Selânik'te dört öğretmen, bir fizikçi ve bir kitapçı tarafından kurulmuş, daha sonraki literatürde IMRO adıyla anılagelmıştır.⁴³¹

Örgüt, Makedonya'yı beş⁴³² ya da yedi⁴³³ ihtilal bölgesine ayırmıştı. Her bölgenin bir bölge komitesi vardı; bölgeler, nahiyelere ve köy ölçeğine inen bir hiyerarşiyle örgütlenmişti.⁴³⁴ Her nahiyede desetinsalar (onar kişilik çeteler) kuruluyor, her çetenin başında bir "naçalnik" bulunuyordu.⁴³⁵ Üç veya dört naçalnik, bir "voyvoda"ya bağlıydı ve Merkez Komitesi voyvodaların üstünde yer alıyordu.⁴³⁶ Bu yapı, hiyerarşik olarak şöyle özetlenebilir:

Desetinsalar (Her nahiyecde)

⇓ 10 Desetinsa (yaklaşık 100 kişi)

Naçalnik

⇓→ 3-4 Naçalnik (yaklaşık 300-400 kişi).

Voyvoda

⇓

Merkez komitesi

Yerel komiteler, kendi bölgelerinde propaganda ve halkı aydınlatma faaliyetlerinde görece özerk olmakla birlikte, her yıl toplanan kongreye birer delege göndermek zorundaydılar.⁴³⁷ Her bölgede üç kişiden oluşan denetim kurulları bulunmaktaydı.⁴³⁸

Örgüte girişte yemin ritüeli önemliydi. Köy papazının da hazır bulunduğu törenlerde, İncil, haç (istavroz), tabanca ve hançer üzerine yemin edilmekteydi.⁴³⁹

⁴³¹ Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878-1912", s. 171 vd. IMRO kısaltması örgütün İngilizce literatürdeki adından gelmektedir. *Internal Macedonian Revolutionary Organization*

⁴³² Üsküp, Manastır, Serez, İstimoca, Pirlepe (Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt I, (1860-1908), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970, s. 435-436.

⁴³³ Tunaya, sekiz ihtilâl sancağı demesine rağmen yedi isim saymaktadır. Selânik, Manastır, Serez, Drama, Usturumca, Melnik, Edirne. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 511). Tekeli' de Makedonya'nın altı bölgeye ayrıldığını, Edirne'nin ayrı bir bölge olarak değerlendirildiğini belirtmektedir (Tekeli, "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması", s. 1806).

⁴³⁴ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt I, (1860-1908), s. 436.

⁴³⁵ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt I, (1860-1908), s. 436.

⁴³⁶ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt I, (1860-1908), s. 436.

⁴³⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 511.

⁴³⁸ René Pinan, *L'Europe et l'Empire Ottoman*, Paris, 1908, s. 161'den aktaran Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 511.

⁴³⁹ Ivan Katadzhiev, "The Internal Macedonian Revolutionary Organization", *The Epic of Ilinden*, Skopje-Üsküp, The Macedonian Review Yayını, 1973, s. 47'den aktaran Tunaya, *Türkiye'de*

1906–1908 Döneminde OİTC Örgütlenmesi: Kadro, Disiplin ve Yaygınlaşma

1908’de yayımlanan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teşkilât-ı Dahiliye Nizamnâmesi, büyük olasılıkla Cemiyet’in hâlen gizlilik koşulları altında çalıştığı döneme aittir ya da en azından o dönemdeki metin esas alınarak kaleme alınmıştır.⁴⁴⁰ 1907 Eylül’ünde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Paris’teki “Terakki ve İttihad” Cemiyeti arasında yapılan anlaşmayla, taraflar 13 Eylül 1907 tarihli birleşme metni çerçevesinde Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti adı altında birleşmişlerdir.⁴⁴¹ Buna göre biri içeride, diğeri yurtdışında olmak üzere iki ayrı **merkez-i umumi** bulunacak (Birleşme metni madde 1); bu merkezler ancak “ikna yolu” ile birbirlerine müdahale edebilecek (Birleşme metni madde 6) ve her biri kendi nizamnâmesine sahip olacaktı (Birleşme metni madde 2).

1908 tarihli nizamnâme, bu birleşme sonrasındaki dönemde OTİC’nin yurtiçi teşkilatının esaslarını düzenlemektedir⁴⁴² ve dolayısıyla OHC’nin örgütsel tecrübesinin güçlü izlerini taşımaktadır.

Bu nizamnâme uyarınca Merkez-i Umumi beş üyeden oluşur (madde 4). Üyelerden dördü bir yıllığına seçilir, süre sonunda kendi içlerinden bir üye bir yıl daha görevde kalmak üzere seçilir (madde 4).

Taşra teşkilatında ise, her biri üçer kişiden oluşan heyet-i idareler (madde 14) ve yine üçer kişilik heyet-i tahlifiyeler (yemin heyetleri) öngörülmüştür (madde 13). Merkezler, Osmanlı idarî örgütünü yansıtan bir hiyerarşi⁴⁴³ içinde kaza, sancak (liva) ve vilayet basamakları hâlinde teşkilatlanmaktadır (madde 10). Heyet-i merkeziyeler, heyet-i idare üyeleri ile bunların seçeceği mülâzımlardan

Siyasal Partiler, Cilt: I, s. 511. Ayrıca Tunaya, *Macedonia, Documents and Material*, Sofia, 1978, s. 422’den Bulgar Makedonya-Edirne Komitelerinin yemin törenini aktarmaktadır: “Tanrım, imanım ve şerefim üzerine yemin ederim ki, Makedonya’da ve Edirne bölgesinde yaşayan Bulgarların özgürlüğü için ölünceye kadar savaşaçağım; başkanlığa kayıtsız şartsız boyun eğeceğim ve emirlerini itaatsiz uygulayacağım; bugünden itibaren kendimi adanmış olduğum Dâva’nın sırrına göreceğim, işiteceğim ve anlayacağım hiçbir sözle ya da eylemle ihanet etmeyeceğim. Yeminimi çiğnersem, şu öptüğüm tabanca ya da hançerle bir yoldaşım beni öldürsün.” (Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: I*, s. 528, Belge 2).

(Carbonarların yemin metni ile karşılaştırmak için dn. 132’e, İttihatçıların yemin metni ile karşılaştırmak için dn. 140’a bakılabilir).

⁴⁴⁰ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 497, ek: 2.

⁴⁴¹ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 238’de birleşme metni yer almaktadır.

⁴⁴² Nizamnâme’nin 7. maddesinde “harici” Merkez-i Umumi’den söz edilmektedir. Ayrıca 66. maddede “Cemiyetin teşkilâtı hariciye merkezi şimdilik “Paris” şehri olup onun da ayrıca teşkilâtı hariciyeye mahsus bir nizamnamesi vardır.” denilmektedir.

⁴⁴³ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 521–522, Ek: 4 Mümtaz Kolağası Servet Beyin malumatı bölümünün 526. sayfasında Cemiyet teşkilatının, esas itibarıyla hükümetin siyasi bölümlenişine uydurulduğu belirtilmektedir.

oluşur (madde 21). Yemin heyetleri, heyet-i idare tarafından seçilen bir başkan ve iki üyeden oluşmakta ve yılda bir yenilenmektedir (madde 25).⁴⁴⁴

Nizamnâme'nin 43. maddesi, Cemiyet'in temel örgüt birimi olan hücreleri şu şekilde tarif eder: "Heyet-i idareden rehberler vasıtasıyla vuku bulacak tebligat üzerine efrad-ı cemiyet üç kişiden ekal ve beş kişiden fazla olmamak üzere şubeler teşkil eder." Akşin'in de işaret ettiği gibi, bu şubeler Cemiyet'in hücreleri olarak işlev görmektedir.⁴⁴⁵

Nizamnâme'nin 27. maddesi üye olacıklara ettirilecek yemin metnini ayrıntılı biçimde düzenler. Buna göre:

"Emr-i tahlifte Cemiyete dahil olacak zata "Cemiyetin esrarını ve mensubininden bittesadüf öğrendiklerinden hiç birinin ismini en şedit işkencelere duçar olsa da fâş etmeyeceğine ve Devlet-i Osmanîyenin (Kanun-i Esasî) ahkâmı dairesinde hakk-ı hâkimiyeti ekber evlâda intikal etmek üzere Âl-i Osman uhdesinde kalması ve umum efrad-ı Osmanîyenin bilâ tefrik-i cins ve mezhep nail-i saadet ve hürriyet olması için ilâ nihayetülömr çalışacağına ve duçar-ı felâket olan efrad-ı Cemiyete ve ailelerine muavenet eyleyeceğine ve Cemiyetin mukarreratını tamamıyla ifa edeceğine ve şayed ihanet-i tebeyyün ederse ceza-yı idama razı olduğuna dair din, vicdan ve namusuna ve Cenab-ı Hakk'ın ism-i azametine "bir eli mütedeyyin olduğu dinin Kitab-ı Mukaddesi ve diğer eli bir hançerle tabanca üzerine mevzu bulunduğu ve gözleri kapalı olduğu halde, ahd-ü kase m ettirilecektir."

Kâzım Karabekir'in anılarında yer alan giriş ritüeli anlatımı, Cemiyet'in iç işleyişine ilişkin bu çerçeveyi somut bir örnek üzerinden görünür kılar.

*"Tahlif olunacak zat geceleyin gözü kapalı olarak rehberi vasıtasıyla getirilecek ve masanın yanındaki sandalyeye oturtulacak. Önce ben nutku okuyacağım.. Sonra yemin edecek zata ayağa kalkması söylenecek ve sağ eli Kur'an'ın, sol eli de röver ve kamanın üstünde olduğu halde yemini tekrar etmesi ihtar olunacak. Yemin bittikten sonra gözlerini açması söylenecek numarası bildirilecek."*⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Karabekir, Cemiyet'in yeni nizamnâmesi olarak andığı bir nizamnâmeden söz ederken "Yeni nizamnâme, görevleri (tahlif, millî işler, muhakim) birbirinden ayırmıştı. Merkez heyeti (Merkez-i Umumi değil, Heyet-i Merkeziye) altı kişi olacak; üçü daimi, diğer üçü ihtiyat olacak. Bunlardan biri asla toplanmalarda bulunmayacak..." (Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 234) açıklamasını yapmaktadır. Nizamnâme'nin Heyet-i Merkeziye ile ilgili 21. maddesinde Heyet-i Merkeziye'nin, heyet-i idare (ki üç kişidir) ile bu heyet tarafından seçilen mülazımlardan ikisi tarafından oluşturulacağı belirtilmekte; üçüncü mülazımın diğer üyelerden birinin yokluğu anında devreye gireceği söylenmektedir.

⁴⁴⁵ *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.63

⁴⁴⁶ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s. 170-180. Duru'da, benzer şekilde yemin

Tahlif heyeti üyeleri bu sırada kırmızı bir önlük ve peçe taşımaktadır.⁴⁴⁷ Ayrıca Cemiyet üyelerinin birbirlerini tanımaları için özel işaret ve parola sistemleri geliştirilmiştir.⁴⁴⁸

Nizamnâme'nin 48–55. maddeleri, Cemiyet'in "vurucu gücü" olarak nitelendirilebilecek Fedai Şubelerini düzenler. Metnin sonunda ise, Cemiyet ve üyelerinin aleyhine işlenen suçlar için yargılama ve cezalandırma usullerini belirleyen ayrı bir bölüm yer alır; burada öngörülen cezalar tevbih ve tekdirden idama kadar uzanan geniş bir yelpazeye sahiptir (Mücazat 6–10. maddeler).

Bütün bu düzenlemeler, gizli faaliyet yürüten bir örgütün tipik niteliklerini taşımaktadır: Hücre tipi yapılanma, dramatik yemin ritüelleri, disiplin şubeleri ve fedai birlikleriyle desteklenmiş hiyerarşik bir merkez–taşra ilişkisi.

1908 Sonrası OİTC: Yeraltından İktidara Yürüyüş Sancıları

1908 Temmuz'unda İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve ardından yapılan seçimlerle Meclis-i Mebusan'ın toplanması, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından yeni bir yapısal sorunu gündeme getirmiştir. Bir yanda gizli bir devrimci örgüt olarak şekillenmiş Cemiyet örgütü, diğer yanda Meclis-i Mebusan'daki İttihatçı mebuslar. Bu iki düzey arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı sorunu, uzun yıllar OİTC'yi meşgul etmiş ve tam anlamıyla çözülememiştir.

Cemiyet–Fırka Gerilimi: Gizli Örgüt Mantiğı ile Temsili Siyaset Arasında

1908 seçimleri sonrasında İttihatçılar Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu elde etmiş olmakla birlikte, bu çoğunluk her durumda ve her konuda tam bir siyasal uyum anlamına ve dolayısıyla mutlak olarak ve her zaman güvenebilecekleri bir mebus çoğunluğuna sahip oldukları anlamına gelmiyordu.⁴⁴⁹ Pek çok seçim çevresinde OİTC, yerel güç dengeleri nedeniyle kendi görüşüne uzak kişileri de

törenini aktarmaktadır (Duru, "İttihat ve Terakki" *Hatıralarım*, s. 15-16).

⁴⁴⁷ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 179. Enver Bey: "Sağ elim Kur'an-ı Azîm-üş şân, sol elim bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanunu Esâsının istirdadına (tekrar yürürlüğe girmesine) ve bu uğurda hiçbir şeyi esirgemeyeceğime yemin ettim. Sonra gözlerimi açtılar. Karşımda siyah peçeli, kırmızı örtülü üç kişi bulunuyordu..." (Aydemir, s. 504). Bu yemin merasimi 1908 Devrimi'nden sonrada bir süre devam etmiştir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 525). Devrim sonrası OİTC'ye katıldığı anlaşılan Hüseyin Cahit'in Cemiyet'e giriş yemini için Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 533. Belge 6'ya bakılabilir.

⁴⁴⁸ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 180-181. İşaret hilâl; parola (eski harflerle) MUİN sözcüğü belirlenmişti. Enver Bey, tahlif töreni için, Talât Bey tarafından gözleri kaplı olarak bir eve getirilir. "Kapıdan: - Kimdir o? diye bir ses duyulur. - Hilâl!" (Aydemir, s. 504). Tefik Çavdar, iki cemiyet üyesinin tanışması için bir işaret sistemi geliştirildiğini belirttiikten sonra, bu sistemi "Kelime-i Mukaddese: muin; kelime-i Mürur: Hilâl" biçiminde açıklamaktadır.

⁴⁴⁹ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 351.

aday göstermek zorunda kalmış⁴⁵⁰; bu durum Meclis grubu ile Cemiyet örgütü arasındaki bağın baştan itibaren gerilimli bir karakter taşımasına yol açmıştır.

Bu tabloyu ağırlaştıran ikinci unsur, OİTC'nin 1908'e kadar bütünüyle gizli bir örgüt olarak faaliyet göstermiş olmasıdır. Devrim sonrasında gizli bir ihtilal örgütünden, açık siyasal faaliyet yürüten bir partiye dönüşme zorunluluğu, beraberinde ciddi yapısal uyarılama sorunları getirmiştir. "... sorunun ağırlığı, ihtilalci bir örgütten siyasal bir partiye geçişte düğümleniyordu.⁴⁵¹ Örgüt, bir yandan gizlilikten kaynaklanan alışkanlıklar⁴⁵² ve mistik prestijini sürdürmek isterken⁴⁵³, öte yandan parlamenter siyaset alanında işleyebilecek kurumsal bir çerçeve geliştirmeye ihtiyaç duymuştur.

OİTC'nin 1908 Kongresi⁴⁵⁴ kararlarının üçüncü maddesi, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Meb'usanda bulunacak âzaları İttihat ve Terakki Fırka-i siyasiyesi namı altında çalışacaklardır" hükmünü içermektedir.⁴⁵⁵ Böylece Meclis grubu, "İttihat ve Terakki Fırkası" adıyla tanımlanmış, ancak Cemiyet ile Fırka arasındaki hiyerarşik ilişki net biçimde Cemiyet lehine kurulmuştur.

Nitekim Fırka'ya ait iç nizamnâmenin 10. maddesi diğer partilerle ilişki kurma yetkisini Fırka'ya tanıırken⁴⁵⁶, 1909 tarihli OİTC nizamnâmesinin 16. maddesi bu yetkinin Merkez-i Umumi'ye ait olduğunu belirtmekte⁴⁵⁷; 15. madde ise Fırka ile ilişki kurma yetkisini yine Merkez-i Umumi'ye vermektedir. Umumi Kongre'nin oluşumunu düzenleyen maddelerde (73–84), Fırka'ya, siyasal program görüşülürken ve yalnızca üç üye ile Kongre'ye katılma hakkı tanınmıştır (madde 75). Bu düzenleme, Fırka'nın Cemiyet'e kıyasla ikincil

⁴⁵⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 149-150.

⁴⁵¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 200.

⁴⁵² Akşin'e göre OİTC, devrim sonrasında da, devrim öncesinde olduğu gibi, gizli kalmak isteyen bir örgüttü. (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 150.)

⁴⁵³ Tunaya, Cemiyet'in bir kurtarıcı olarak efsaneye dönüşüp kutsallaştırıldığını belirtmektedir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 200). Akşin, gizli kalma konusunda bir başka nedeni şu biçimde ifade etmektedir: "... siyasetin yıpratıcı kavga ve ihtiraslarından uzak durmak, üyeler arasında eşitlik ve kalenderliğe dayanan mistik bir kardeşlik bağı örmek isteği, Cemiyetin gizlilik içinde kalmasının ikinci nedenidir." (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 155).

⁴⁵⁴ Devrim sonrasındaki 1908, 1909, 1910 ve 1911 Kongreleri Selânik'te gizli olarak; 1912, 1913, 1916 ve 1917 Kongreleri İstanbul'da ve açık olarak toplanmışlardır. (Agâh Sırrı Levend, "İttihat ve Terakki Kongreleri", *Memleket*, 16 Kasım 1947, s. 2. / Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 227'de Levend'in makalesi için 16 Aralık 1947'yi vermektedir ki doğrusu 16 Kasım olacaktır). Cemiyet'in son kongresi 1918'de toplanmış ve Cemiyet bu Kongre ile varlığına son vermiştir.

⁴⁵⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 64.

⁴⁵⁶ *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 80.

⁴⁵⁷ 1909 Nizamnâmesi için Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 67-79'a bakılabilir.

konumunu açıkça gösterir. Dolayısıyla “... Fırkanın, Cemiyete göre ikinci sınıf bir durumu vardır, hatta.... Fırka, Cemiyetin aleti gibidir.”⁴⁵⁸

1910 Kongresi’nde alınan kararlarla Merkez-i Umumi’nin doğrudan siyasetle uğraşmayarak isteklerini Fırka’ya iletmesi öngörülmüş⁴⁵⁹; 1911 tarihli nizamnâme ile Cemiyet örgütü “teşkilât-ı siyasiyye” ve “teşkilât-ı içtimaiyye” olarak ikiye ayrılmıştır (madde 2–3). Teşkilât-ı siyasiyye bakımından İttihat ve Terakki bir fırka olarak tanımlanmış; bu fırka da heyet-i müntehibe (seçmenler), heyet-i intihabiye (İttihat ve Terakki Cemiyeti) ve heyet-i müntehabeden (Meclis-i Mebusan’daki İttihatçı mebuslar) oluşan üç katmanlı bir yapı olarak kurgulanmıştır. Teşkilât-ı içtimaiye ise yine İT Cemiyetidir. (madde 3) Yani hem teşkilât-ı siyasiyenin ikinci katmanı, hem de teşkilât-ı içtimaiye İT Cemiyeti örgütüdür. Birinde siyasal görevleri diğerinde sosyal görevleri vurgulanmıştır.⁴⁶⁰ Bu düzenleme, Cemiyet–Fırka ikiliğini tamamen ortadan kaldırmasa da, örgütsel düzeyde aynı bütünün iki yüzü olarak kavramsallaştırma çabasını yansıtmaktadır.⁴⁶¹ Ancak yine de Cemiyet’in Merkez-i Umumi’sinin Fırka’nın üzerinde yer aldığı da belirtilmelidir. Akşin “Fırkanın ağzı ve kulağı yoktur: 37.maddeye göre, Fırkanın kulağı ve beyni Cemiyettir. 38. ve 40. maddelere göre, Fırkanın ağzı ve beyni yine cemiyettir.”⁴⁶² Yalnız Umumi Kongre’ye parlamentodan katılacak Fırka mebuslarının sayısı, grubun onda biri oranına çıkarılmıştır (madde 108).

1912 Kongresi’nde Merkez-i Umumi ile Fırka mensupları arasında ciddi ayrışmalar ve çatışmalar yaşanmış⁴⁶³; nihayet 1913 Kongresi’nde OİTC kendisini resmen siyasal bir parti olarak ilan ederek bu ikiliği kâğıt üzerinde gidermeye çalışmıştır. (1913 Nizamnâmesi madde 1)⁴⁶⁴ Yine de Merkez örgütlenmesi İTC örgütü ve İT Fırkasından oluşmuştur.⁴⁶⁵ Akşin, 1913 Nizamnâmesi ile Cemiyet’in Fırkayı daha dolaysız bir yoldan denetlemek istediğini ortaya koyduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁶

⁴⁵⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 150.

⁴⁵⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 202.

⁴⁶⁰ “... Ancak bir örgütün (Cemiyetin) görev ikileşmesinden (içtimai ve siyasi) söz edilebilir.” (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 151). 1911 Nizamnâmesi için Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 83-99’a bakılabilir.

⁴⁶¹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 203.

⁴⁶² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 152.

⁴⁶³ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 203.

⁴⁶⁴ “İttihat ve Terakki Cemiyeti, program ve atıyüzzıkr nizamnameyi kabul eden efrad-ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden mürekkep bir fırka-i siyasiyedir”. 1913 Nizamnâmesi için Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 110-118’e bakılabilir.

⁴⁶⁵ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 203.

⁴⁶⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 152-153.

Merkez-Taşra Örgütlenmesi: Hiyerarşi ve Denetim Mekanizmaları

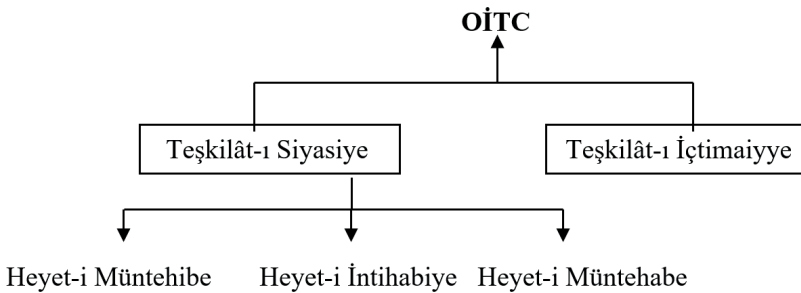
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 tarihli nizamnâmesine göre Cemiyet, “bir merkez-i umumi ile vilâyat ve elviyye-i müstakilledeki heyet-i merkeziyeleri ve sancak ve kaza ve lüzumu hâlinde nahiyeler ve köylerde bulunan kulüp heyetleri” tarafından yönetilir (madde 2). Kulüpler, bulundukları vilayet veya müstakil livanın heyet-i merkeziyesine; vilayet heyet-i merkeziyeleri ise Merkez-i Umumi'ye bağlıdır (madde 3).

Merkez-i Umumi, Umumi Kongre tarafından seçilen ve biri kâtib-i umumî unvanını taşıyan üç üyeden oluşur (madde 6) ve Umumi Kongre'ye karşı sorumludur (madde 17). Umumi Kongre, her vilâyetten gönderilecek birer temsilci ile Merkez-i Umumi üyelerinden meydana gelir ve her yıl toplanır (madde 73). Vilayet heyet-i merkeziyeleri, vilayet kongreleri tarafından seçilen iki üyeden oluşur (madde 21); vilayet kongreleri ise, o vilayet dâhilindeki bütün kulüplerin birer temsilcisi ile vilayet heyet-i merkeziyesini oluşturan iki kişiden meydana gelir.

Bu nizamnâme ile örgüt yapısına ilk kez “kulüp” adı verilen organlar girmiş; kulüplere ilişkin hükümler 30–57. maddeler arasında ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir.

Nizamnâme'nin 92. maddesi, altı kişiden oluşacak bir **heyet-i teftişîyye** öngörmekte; 97. madde ise her kulüpte altı ay için ve kulüp heyet-i umumiyesinin gizli oyuyla seçilecek beş kişiden oluşan bir **heyet-i udûl** (hakem/adalet kurulu) kurulmasını şart koşturmaktadır. Bu iki organ, hem merkez hem taşra düzeyinde iç denetim ve disiplin mekanizmalarının kurumsallaştırılması bakımından dikkat çekicidir.

Daha öncede belirtildiği gibi 1911 tarihli Nizamnâme, Cemiyet'in örgütlenmesini “teşkilât-ı siyasiye” ve “teşkilât-ı içtimaiye” olmak üzere iki ana düzeyde tanımlamaktadır; aşağıdaki şema bu ikili yapıyı özetlemektedir.

Bu yapı içerisinde on iki üyeden oluşan Merkez-i Umumî (madde 10), Cemiyet'in en yetkili organı konumundadır (madde 23). Nizamnâme'nin son maddesinde (madde 147) yer alan "İşbu nizamnâmedeki mevadın tefsiri Merkez-i Umumî'ye aittir." hükmü, bu organın hem normatif hem de pratik düzeydeki belirleyici gücünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Merkez-i Umumî üyelerinden biri Kâtib-i Umumî unvanını taşır (madde 10); ayrıca Merkez-i Umumî'nin teftiş şubesinde görev yapan üç üye aynı zamanda Cemiyet'in "müfettiş-i umumî"si sıfatına sahiptir (madde 20). Merkez-i Umumî, biçimsel olarak Umumî Kongre'ye karşı sorumludur (madde 33).

Taşra örgütlenmesinde vilâyet heyet-i merkeziyeleri iki asil üye ile beş ila yedi müşavirin katılımıyla toplam yedi-dokuz kişiden oluşur (madde 51). Liva heyet-i merkeziyeleri ise iki üye ve beş müşavirle toplam yedi kişilik bir yapı sergiler ve doğrudan vilâyet heyet-i merkeziyelerine bağlıdır (madde 51). Kulüpler, 55-83. maddeler arasında ayrıntılı biçimde düzenlenmiş; böylece Cemiyet'in yerel düzeydeki örgütlenmesinin kademeli ve denetimci bir mantıkla inşa edildiği görülmüştür.

ÖİTC'nin 1913 tarihli Nizamnâmesi, Cemiyet'in son örgüt nizamnâmesi olma özelliğini taşır. Bu metnin 1. maddesiyle Cemiyet, kendisini açıkça bir "siyasal fırka" olarak tanımlamış ve böylece ihtilalci gizli örgüt kimliğinden parti formuna geçişi normatif düzeyde de tescil etmiştir. Nizamnâme'nin 4. maddesine göre İttihat ve Terakki Fırkası, bir reis-i umumînin (Genel Başkan) başkanlığında bir meclis-i umumî tarafından idare edilir. Meclis-i Umumî, Merkez-i Umumî ve Kalem-i Umumî heyetleriyle kabinedeki fırkaya mensup üyelerden oluşan tabii üyeler ile, Kongre tarafından her yıl seçilen üyeleri bir araya getiren karma bir organ olarak tanımlanmıştır (madde 5). Merkez-i Umumî, bir Kâtib-i Umumî'nin başkanlığında, yasama organı dışındaki İttihat ve Terakki teşkilatı tarafından oluşturulur (madde 4) ve Kâtib-i Umumî ile Merkez-i Umumî üyeleri Kongre tarafından seçilir (madde 10).

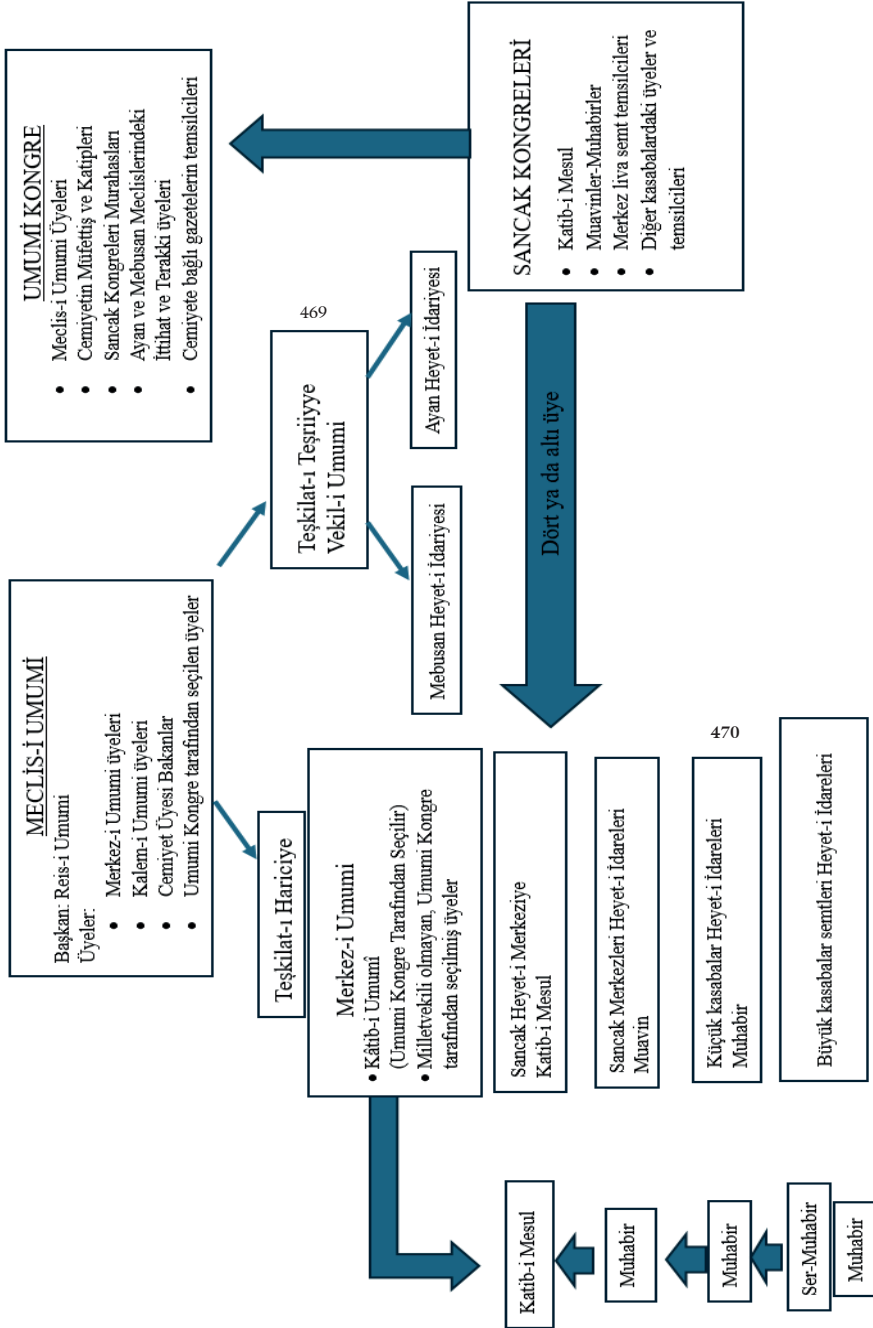
Kalem-i Umumî ise bir Vekil-i Umumî başkanlığında, meclislerdeki İttihatçı üyelerin temsilcilerinden oluşan organdır (madde 4). Vekil-i Umumî ve yardımcıları, Reis-i Umumî tarafından atanır (madde 11). Bu düzenleme, yasama organlarının Meclis-i Umumî içindeki temsilcilerinin, büyük ölçüde meclis dışı örgütü denetleyen Kongre'nin seçtiği Reis-i Umumî üzerinden, parti merkezinin etkisine açık olduğunu göstermektedir. 1916'da yapılan değişiklikle Kalem-i Umumî kaldırılmış, yerine Heyet-i İdare adıyla yeni bir organ ihdas edilmiş (madde 4 değişikliği); buna paralel olarak Meclis-i Umumî'nin tabii üyeleri arasından Kalem-i Umumî heyeti çıkarılmış ve seçimle gelecek üyelerin yasama organları içinden seçilecek beş kişiyle sınırlandırılması kabul edilmiştir (madde 5 değişiklikleri).

1913 Nizamnâmesi, merkezden aşağıya ikinci hiyerarşik kademe olarak “heyet-i merkeziye”leri öngörmektedir. Sancaklardaki heyet-i merkeziyeler, sancak kongreleri tarafından seçilecek dört ya da altı üye ile Merkez-i Umumî tarafından tayin edilen bir Kâtib-i Mesul’dan oluşur (madde 15–16). Sancak merkezleri, her birinde birer heyet-i idare bulunan semtlere ayrılır (madde 19). Heyet-i idare; heyet-i merkeziyece atanan bir muavin ile semt üyeleri arasından seçilen dört üyeden meydana gelir (madde 19). Büyüklük ve önem derecelerine göre kasabalar da semtlere ayrılmakta, her semte bir muhabir ve bunların çalışmalarını koordine etmek üzere bir sermuhabir tayin edilmektedir (madde 22). Bu yapı içinde Kâtib-i Mesul, muavin ve muhabirlerin ortak işlevi; bulundukları düzeyde üst organlarla bağlantıyı sağlamak, kendi sorumluluk alanlarındaki birimleri denetleyip örgütlemek ve faaliyetler hakkında bir üst kademeye düzenli rapor sunmaktır (madde 17, 21, 22). Kâtib-i Mesullerin doğrudan Merkez-i Umumî tarafından atanması, merkez–taşra ilişkilerinde güçlü bir denetim mekanizması oluşturmakta; aynı zamanda bu görevlilere, merkezle kurdukları yakın bağ üzerinden yerel teşkilatlar üzerinde kişisel nüfuz imkânı sağlamaktadır. Semtlerdeki muavinlerin, Kâtib-i Mesullerin belirleyici ağırlığa sahip oldukları heyet-i merkeziyeler tarafından atanması da, Merkez-i Umumî’nin taşra üzerindeki dolaylı kontrolünü pekiştiren bir başka kanaldır.⁴⁶⁷

Bu hiyerarşi içinde önemli bir başka halka da “müfettişlik” kurumudur. 1909 Nizamnâmesi’nin 92–95. maddeleri, 1911 Nizamnâmesi’nin 20–22. maddeleri ve 1913 Nizamnâmesi’nin 43–44. maddeleri müfettişlik müessesesini ayrıntılı olarak düzenler. 1913 metnine göre müfettişler, Cemiyet faaliyetlerini teftiş etmek ve merkezler arasında eşgüdümü sağlamakla görevlidir ve Merkez-i Umumî tarafından atanırlar (madde 43). Müfettişlerin çoğunlukla eski fedailer arasından seçildiği; kâtib-i mesulleri denetlemek ve Merkez-i Umumî üyeleriyle istişarede bulunmak gibi görevler üstlendikleri belirtilmektedir.⁴⁶⁸ İstanbul örgütü, nizamnâmede ayrı bir başlık altında ele alınmış; buradaki heyet-i merkeziye ve kâtib-i mesulün, yetki ve işlev bakımından sancak düzeyindeki birimlerle eşit konumda olduğu vurgulanmıştır (madde 38).

⁴⁶⁷ Mithat Şükrü Bey’in Divan-ı Harp’teki ifadesinden: “Mahallince nüfuz sahibi yerli ahaliden olmasın denildi.” (*Divan-ı Harb-i Örf-i Zabır Ceridesi*, 1919, s. 19’dan aktaran Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 210).

⁴⁶⁸ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, Mayıs 1975, s. 163 ve s.40.

⁴⁶⁹ Dahili Nizamnâme Tadil ve ilaveleri, 4. madde Tadilatı ve 8. Madde Tadilatı (1916'da yapılan değişiklikler).

⁴⁷⁰ Bu birimlerde heyet-i idare kurulması, 1916 yılında yapılan değişiklik sonucudur (22. madde-ye ilave edilen fıkra) Tunaya, Sancaklar içi şebekeye Mülhakat Teşkilatı dendiğini belirtmektedir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt III, s. 20).

Kolektif Liderlik ve Örgüt-Legal Siyaset Arasında Gözetilen Denge

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde liderlik yapısının, klasik anlamda “tek adam” figüründen ziyade kolektif bir karakter taşıdığı söylenebilir.⁴⁷¹

1895 tarihli nizamnâmede Cemiyet'in idare mekanizmasında bir “reis” (başkan) öngörülmekle birlikte (madde 6), bu makamın pratikte belirleyici bir ağırlık kazanmadığı anlaşılmaktadır. Daha sonra hazırlanan 1906 tarihli Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Nizamnâmesi'nde de, “Heyet-i merkeziye (bu metinde Merkez-i Umumî yerine kullanılan terim) isterse, kendi azası arasından uygun gördüğü şartlar dâhilinde bir reis intihap eder” hükmü yer almakta (madde 20); ancak burada da reisin Cemiyet'e karşı sorumlu olduğu vurgulanmakta, kurumsal olarak mutlak bir otorite atfedilmemektedir.

1908 tarihli nizamnâmeye gelindiğinde ise “reislik” makamının tamamen ortadan kalktığı görülür. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin örgütlenme anlayışını yansıtan bu metin, söz konusu cemiyetin kuruluşundan itibaren kalıcı bir başkanlık makamı tesis etmediğini göstermektedir. İttihatçıların, pek çok ihtilâlcî örgütün önderlik mücadelesi yüzünden çözülmesini dikkatle izlemiş olmaları; bu nedenle hem üst düzey organlarda hem de en alt basamaktaki hücrelerde kişisel liderlik odağı yaratmaktan kaçınmaları, bu tercih için açıklayıcıdır.⁴⁷² Nitekim Kansu'nun da belirttiği üzere, tek bir sürekli başkan yerine, her toplantı için ayrı bir toplantı başkanı seçilmekteydi.⁴⁷³

1909 Nizamnâmesi'yle üç kişilik Merkez-i Umumî oluşturulmuş, bu üyelerden birine Kâtib-i Umumî unvanı verilmiş (madde 6); aynı nizamnâmenin 8. maddesinde ise Merkez-i Umumî toplantılarına her defasında üyelerden birinin başkanlık edeceği hükme bağlanmıştır. Böylece “başkanlık”, kurumlaşmış bir liderlik makamından ziyade, kurumsal işleyiş içinde dönüşümlü bir toplantı idaresi olarak tanımlanmıştır.

1913 Kongresi sonrasında kabul edilen nizamnâme ile ilk kez “Reis-i Umumî” makamı ihdas edilmiştir (madde 4). Bununla birlikte, bu göreve getirilen Sait Halim Paşa'nın Cemiyet içindeki fiilî etkisinin sınırlı kaldığı; daha çok simgesel bir lider konumunda bulunduğu söylenebilir.⁴⁷⁴ Buna

⁴⁷¹ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 260; Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 55.

⁴⁷² Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, Londra, T. Fisher Unwin, 1909, s. 134-135'de Enver Bey'le arasında geçen bir konuşmayı aktarmakta, Enver Bey'in liderlik çekişmelerinden duydukları kaygıdan söz ederek, Cemiyet'i lidersiz yönetmek amacıyla olduklarını söylediğini kaydetmektedir.

⁴⁷³ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 276.

⁴⁷⁴ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 154; Kabasakal, s. 55. Akşin, 1912 Umumî Kongresi'nde kadar Cemiyet'te başkanlık kurumunun olmadığını yazmaktadır (*Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 154). Doğrusu 1913 Kongresi'ne kadar olmalıdır.

karşılık, 1916 ve 1917'de Reis-i Umumî olan Talât Paşa'nın, hem Cemiyet örgütü hem de devlet aygıtı üzerinde daha belirgin bir etki sahibi olduğu görülmektedir.⁴⁷⁵ Yine de bu durum, Merkez-i Umumî'nin kolektif ağırlığını ortadan kaldırmamış; Talât'ın konumu, mutlak bir "önderlik"ten çok, Cemiyet içi dengeler içinde öne çıkan güçlü bir hizip liderliği olarak kalmıştır.

Cemiyet içi hiyerarşide asıl belirleyici odağın Merkez-i Umumî olduğu açıktır.⁴⁷⁶ Tunaya'nın isabetli gözlemiyle, yönetici kadro, değişmeyen, görece dar bir çekirdek gruba dayanmış; Merkez-i Umumî, kişisel isimleri ikinci planda bırakan ve daima "en üstün organ" konumunu koruyan bir merkez işlevi görmüştür.⁴⁷⁷

Merkez-i Umumî ile hükümet (kabine) arasındaki ilişkiler, liderliğin niteliğini anlamak bakımından özel bir önem taşır. Feroz Ahmad, Merkez-i Umumî üyelerinin belli bir oranından fazlasının hükümette görev almalarının sınırlandırılmasını, kabine ile Merkez-i Umumî arasında bir "denge" mekanizması olarak yorumlamaya eğilimlidir.⁴⁷⁸ Buna karşılık Tunaya, gerçek denetim işlevinin Merkez-i Umumî'de toplandığını ve bu organın kabine üzerinde belirgin bir üstünlük kurduğunu vurgular.⁴⁷⁹ 1909 Nizamnâmesi'nin 12. maddesinde yer alan "Merkez-i Umumî azası muvazzaf olduklarından hiçbir memuriyet kabul edemezler ve daima Cemiyet işleriyle meşgul olurlar" hükmü (1911 Nizamnâmesi'nde de tekrar edilmiştir), prensip düzeyinde böyle bir ayrımı öngörse de, uygulamada zamanla esnemiştir. Bu hükümlerde sözü geçen memuriyetlere, nazırlığın dahil olup olmadığı belli olmamaktadır. Ancak uygulamadan anlaşılabilir.

Nitekim ilk İttihatçı nâzır olan Manyasizade Refik Bey, 1908'de Adliye Nâzırı olduğunda Merkez-i Umumî üyesi değildi; 1909'da Maliye Nâzırı olan Cavit Bey ve Ticaret ve Nafia Nâzırı olan Hallaçyan Efendi de aynı durumdadır. Buna karşılık, 1909 Ağustos'unda Dahiliye Nâzırı olan Talât Bey, 1908 Kongresi tarafından seçilen Merkez-i Umumî'nin üyesi iken, Eylül 1909'da toplanan Kongre ile birlikte yeni üç kişilik Merkez-i Umumî'nin dışında bırakılmıştır. 1910 tarihli Hakkı Paşa kabinesinde yer alan dört İttihatçı

⁴⁷⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 241'de Fırka Reis-i Umumî'leri olarak Emrulah Efendi, Halil Bey, Seyit Bey, Sait Halim Paşa ve Talât Paşa isimlerini saymaktadır. Bu isimlerden ilk üçünün 1913 öncesine ait olduğu; bu dönemde de "fırka" teriminin sadece meclislerdeki İttihatçıları kapsadığını belirtmemiz gerekir.

⁴⁷⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 221.

⁴⁷⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 241.

⁴⁷⁸ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çev. Nuran Yavuz, 3. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1986. s. 263.

⁴⁷⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 241. Ancak Tunaya'nın görüşüne katılmadığını belirten Ahmad da "Sonuna kadar, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi her şeyin üstünde tutulmuştur." demekten kendini alamamaktadır (Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 263).

nazırın (Talât, Cavit, İsmail Hakkı, Hayri) yine o tarihte Merkez-i Umumî üyesi olmamaları, teorik ayrımın bir süre gözetildiğini göstermektedir. Ancak 1912'den itibaren bu çizginin giderek aşıldığı; özellikle 23 Ocak 1913 darbesi sonrası kurulan hükümetlerde Merkez-i Umumî üyelerinin nazırlık görevleriyle daha sık birleştiği görülür. Bundan sonra, uygulamada Merkez-i Umumî üyelerinin nazırlık üstlenmemelerine ilişkin ilke fiilen aşınmaya başladı. İlk olarak, Merkez-i Umumî üyesi iken Hacı Âdil Bey'in Dahiliye Nezareti'ne getirilmesi girişiminde bulunuldu; ancak bu karara yönelen yoğun tepkiler üzerine atama geri çekildi. Ne var ki 18 Ocak 1912'de Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesini takiben, o sırada Merkez-i Umumî üyesi olan Hacı Âdil Dahiliye, Talât Bey ise Posta ve Telgraf Nazırı olarak görevlendirildiler.⁴⁸⁰

Merkez-i Umumî ile kabine arasındaki ilişkilerin esasen incelenmesi gereken dönem, 23 Ocak 1913 sonrasındır. Zira bu tarihte OİTC, Bâb-ı Âli Baskını ile hükümet iktidarını ilk kez doğrudan ve tek başına ele geçirmiştir. Bu müdahalenin ardından kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesine, Merkez-i Umumî üyelerinden Sait Halim Paşa Şûrâ-yı Devlet Reisi (daha sonra Hariciye Nazırı) ve Hacı Âdil Bey ise Dahiliye Nazırı olarak girmiştir. Buna karşılık, OİTC'nin tam anlamıyla "İttihatçı kabine"si olarak nitelenebilecek hükümet ancak Sait Halim Paşa başkanlığında kurulduğunda ortaya çıkmış; bu sırada Sait Halim Paşa aynı zamanda Merkez-i Umumî üyesi konumunu da korumuştur.⁴⁸¹

Bu dönemde nazırlık görevinde bulunan Talât Bey; 1914'te Harbiye Nazırı olan Enver Bey ile yine 1914'te önce Nafia Nazırlığı vekâletini, ardından Bahriye Nazırlığını üstlenen Cemal Bey'in ise Merkez-i Umumî üyesi olmadıklarını belirtmek gerekir.⁴⁸² Buna karşılık Talât Bey, 1916 Kongresi'nde Merkez-i Umumî üyeliğine seçildikten sonra, 1917'de Sadrazamlığa atandığında hem

⁴⁸⁰ 1911 Kongresi'nde 1910'da seçilen yedi Merkez-i Umumî üyesi yerlerinde bırakılmış; bunlara beş kişi daha ilave edilerek toplam Merkez-i Umumî üye sayısı onikiye çıkarılmıştır. Hacı Adil 1910'da; Talât ise 1911'de Merkez-i Umumî'ye seçilmişlerdir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 240).

⁴⁸¹ *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 251'de Sait Halim'in 1912 Kongresi'nde Kâtib-i Umumîliğe getirildiğini yazmaktadır. Ancak Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 241'de sayılan Kâtib-i Umumîler içinde Sait Halim'in adı yoktur. Esath, s. 247'de Sait Halim'in Ekim 1913'de genel vekilliği Talât Bey'e bıraktığı yazılıdır. Bu "genel vekillik" teriminin "vekil-i umumî" karşılığı kullanılmış olması gerektir. Yani Sait Halim, 1913'e kadar meclislerdeki OİTC gruplarının reisi olmuş, bu tarihten sonra meclislerdeki OİTC üyelerini kapsayacak "vekil-i umumî"nin oluşturulması, kendisinin de Reis-i Umumî seçilmesi üzerine bu görevini bırakmıştır. Dolayısıyla Sait Halim'in Kâtib-i Umumî olmadığı, 1912'de Merkez-i Umumî üyeliğine seçildiği, aynı zamanda da meclislerdeki OİTC gruplarının reisi olduğu sonucunu çıkarsamak doğru olacaktır.

⁴⁸² 1908 ve 1911'de Merkez-i Umumî üyeliğine getirilen Talât 1912 ve 1913'de bu göreve seçilmemiştir. Savaş nedeniyle 1913'ten sonra ilk kongre 1916'da yapıldığında Talât yeniden Merkez-i Umumî üyeliğine getirilmiştir. Enver ise 1908'de Merkez-i Umumî üyesi olduktan sonra bir daha bu göreve seçilmemiştir.

bu sıfatı taşımakta hem de Reis-i Umumî unvanına sahip bulunmaktaydı. 1918 yılında iâşe Nazırlığı görevini üstlenen Kara Kemal ile Maarif Nazırı Dr. Nazım da 1916'da seçilen Merkez-i Umumî'nin üyeleri arasındaydılar.⁴⁸³

Genel tabloya bakıldığında, Merkez-i Umumî üyelerinin kural olarak nazırlık makamlarını işgal etmedikleri; kabinelerde yer alan Merkez-i Umumî üyesi sayısının da fiilen en fazla üç kişiyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Buna karşın, Tunaya'nın "Merkez-i Umumî üyeleri mebus ve nâzır olamazlardı"

⁴⁸³ OİTC'nin Merkez-i Umumî üyelikleriyle nazırların karşılaştırılması yapılırken Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt III*, s. 240-241'de verdiği isim listeleri esas tutulmuştur. Ancak belirtilmesi gereken bir nokta, gerek Tunaya'nın bu listesinin kendi içinde çelişkileri olduğu gerekse diğer yazarların verdiği bilgilerle uyum göstermediği noktaların bulunduğudır. Tunaya, Dr. Nâzım Bey'i 1908'de seçilen Kâtib-i Umumî olarak gösterirken (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 241); Akşin, Kâtib-i Umumîliğin 1909 Kongresi'nde ortaya çıktığını bildirmektedir (Sina Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt XXVI, Sayı: 1'den Ayrı Baskı, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971, s. 162). Gerçekten de 1908 Nizamnamesi'nde Kâtib-i Umumîlik makamı yoktur. 1909 Nizamnamesi'nin 6. maddesi ile oluşturulmuştur. Ayrıca Tunaya, 1908 Merkez-i Umumî üyeleri arasında Dr. Nazım'ı saymamaktadır ki (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 240), Kâtib-i Umumî'nin Merkez-i Umumî üyesi olmasının beklenebilir, hatta gerekli bir olgu olması durumu karşısında Tunaya, kendi verdiği bilgiler ile çelişkiye düşmüş görünmektedir. 1909 Nizamnamesi'nin 114. maddesinde Doktor Nâzım, Ömer Naci ve İhsan Namık beylerin Merkez-i Umumî üyeliklerine getirildikleri belirtildikten sonra, Doktor Nâzım'ın Kâtib-i Umumî olduğu da yazılmıştır. Bu durumda Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt III*, s. 241'de Hacı Adil Bey'i 1909 ve 1910'da Kâtib-i Umumî olarak göstermesi, 1909 yılı için yanlıştır. Tunaya'nın, Esatlı'dan aktardığı bilgilerde de bir tarih hatası yaptığı belirtilebilir. Tunaya, 1912 (1328) Merkez-i Umumî üyelerini Esatlı'dan aktarmaktadır. Oysa ki Esatlı, Tunaya'nın da saydığı bu isimleri 1913 (1329) Kongresi'nde seçilenler olarak açıklamaktadır (Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, s. 246).

Bir başka karışıklık da Fethi (Okyar) Bey'in OİTC Kâtib-i Umumîliği konusunda görülmektedir. Esatlı, s. 211'de Fethi Bey'in Sofya'ya elçi olarak atanmasıyla boşalan OİTC Kâtib-i Umumîliğine, Mithat Şükrü Bey'in getirildiği bildirilmektedir. Fethi Bey, Sofya'ya 1913'te atandığına göre, Fethi Bey'in 1913'ün en az bir kısmında Kâtib-i Umumî olduğu sonucu çıkmaktadır. Sofya'ya 27 Ekim 1913'te atandığına göre de, 1913 Kongresi'nde Kâtib-i Umumî seçildiği ve kısa bir süre bu görevde kaldığı ileri sürülebilir. Ancak Mete Tunçay, bu konuda "İttihat ve Terakki kâtib-i umumîliğine getirilince, ordu ile siyasetin ayrılması fikrini savunmuş, fakat Balkan Savaşı'nın çıkmasıyla o da yeniden askerliğe dönmüştür. (Onun yerine, Eyüp Sabri - Akgöl - kâtib-i umumi olmuştur.)" diye yazmaktadır (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 250, Fethi Okyar üzerine çerçeve yazısı). Bu anlatımdan, Balkan Savaşı Ekim 1912'de başladığından, bu tarihten önce, Eylül 1912'de toplanan Kongre'de Fethi Bey'in Kâtib-i Umumî seçildiği ve kısa süre bu görevde kaldığı anlaşılabılır. Akşin, 20 Eylül 1913'de toplanan Kongre'de (Akşin bu Kongre'yi 5. Kongre olarak nitelemektedir. Doğrusu 6. Kongre olacaktır) Ali Fethi'nin Kâtib-i Umumî sıfatıyla faaliyet raporunu okuduğunu belirtmektedir (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 256). Bu anlatımdan hangi tarihte bu göreve getirildiği anlaşılamamaktadır. Ancak kısa bir süre bu görevde kaldığı kabul edilirse, 1912'den 1913'e bir yıllık bir süre için Kâtib-i Umumî olmadığı, 1913 yılında seçildiği sonucuna varılabilir. Tunaya ise Fethi Bey'i Kâtib-i Umumîler arasında saymamaktadır (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 241).

Yukarıda da görüldüğü gibi Esatlı, Fethi Bey'den sonra Mithat Şükrü'nün, Tunçay ise Eyüp Sabri'nin Kâtib-i Umumî olduğunu bildirmektedir. Tunaya, Eyüp Sabri ismini de vermiyor. Bu konuda belirleyebildiğim son hata, Akşin'in Sait Halim Paşa Hükümeti'nde Mithat Şükrü'nün Maarif Nazırı olduğunu belirtmesidir (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 253). Oysa ki Mithat Şükrü değil; Şükrü Bey olması gerekir.

biçimindeki yargısının özellikle mebusluk bakımından bütünüyle geçerli olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁸⁴ Nitekim 1908 ve 1910'da Merkez-i Umumî üyeliğine seçilen Hacı Âdil Bey'in Tekfurdağı; Mithat Şükrü Bey'in Serez; 1908 ve 1911'de Merkez-i Umumî'ye giren Talât Bey'in ise Edirne mebusları olarak Meclis-i Mebusan'da yer aldıkları hatırlanırsa, Balkan Savaşı'ndan önce de Merkez-i Umumî üyelerinin mebus olabildikleri açıktır. 1913 tarihli Nizamnâme'nin 60. maddesinde yer alan "Merkez-i Umumî azaları gibi müfettiş ve muvazzaf kâtib-i mes'ullerin memur, mebus olması ve ticaretle işgal eylemesi memnudur" hükmünün uygulamada büyük ölçüde ihlal edilmiş olması da bu tespiti desteklemektedir.

Sonuç olarak, OİTC'de liderlik, ağırlıklı biçimde Merkez-i Umumî tarafından kolektif olarak icra edilmiştir. Cemiyet içinde en fazla "lider" konumuna yaklaşan Talât Bey'in dahi, nihayetinde belirgin bir hizbin başı⁴⁸⁵ ve Merkez-i Umumî içindeki güçlü figürlerden biri olarak öne çıktığı; buna rağmen karar alma süreçlerinde kişisel karizmanın değil, kurumsal çekirdeğin belirleyici olduğu söylenebilir.

Kulüpler: Yerel Örgütlenme ve Siyasal Mobilizasyon

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütsel mimarisi içinde "kulüpler", hem taban örgütlenmesi hem de siyasal toplumsallaşma açısından özel bir konum işgal eder. İlk kez 1909 Nizamnâmesi'nde açık biçimde düzenlenen bu yapılar, Cemiyet'in merkezî kadroları ile yerel toplumsal çevreler arasındaki ara yüzü oluşturmuşlardır.

1909 Nizamnâmesi'nin 2. maddesinde kulüpler, Cemiyet'in resmî yönetim kademeleri arasında sayılmakta; 3. maddede ise kulüplerin vilâyet ve müstakil elviye heyet-i merkeziyelerine bağlı olduğu belirtilmektedir. 30-57. maddeler kulüplere ayrılmış olup, 30. maddede kulüplerin kuruluş amacının, Cemiyet'e mensup kişiler arasında "bilâ tefrik cins ve mezhep" birlik bağlarını güçlendirmek; her toplumsal kesimin ihtiyaçları ve yetenekleri doğrultusunda fikirleri aydınlatmak ve bilgi düzeyini yükseltmek; iktisadî-içtimâî alanda faydalı girişimleri ve medenî ilerlemeyi teşvik etmek olduğu ifade edilmektedir.

31. maddeye göre liva, kaza, nahiye merkezi ve köylerde, kural olarak yalnız bir kulüp bulunacak; birden fazla kulübe ihtiyaç duyulması hâlinde bunlar aynı bina içinde faaliyette bulunacaktır. Vilâyet merkezlerindeki kulüpler için de benzer bir örgütlenme esası öngörülmüştür.

⁴⁸⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 208. Gerçi Tunaya, başka bir yerde "Balkan Savaşı'ndan (1912) sonra İttihatçı erkanın mebus oldukları görülmüştür "de demektedir.

⁴⁸⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki* s. 206.

Kulüpler, müdür, ikinci müdür (müdür-i sâni), veznedar, kâtip ve kütüphaneci (hâfız-ı kütüb) ile iki üyeden oluşan ve kulüp üyeleri tarafından çoğunluk esasına göre, gizli oyla ve altı aylığına seçilen bir heyet-i idare tarafından yönetilir (madde 32). Dikkat çekici bir başka hüküm, OİTC üyesi olmayan kişilerin de kulüp faaliyetlerine iştirak edebilmesinin mümkün kılınmış olmasıdır (madde 38). Bu düzenleme, kulüpleri yalnızca dar anlamda parti üyelerinin toplantı mekânı olmaktan çıkarıp daha geniş bir kamusal etkileşim alanına dönüştürme niyetini yansıtır.

Kulüplerin temel fonksiyonu, eğitim ve kültürel faaliyetler üzerinden İttihatçı düşünce dünyasını yerel halka taşımaktır. 42. maddeye göre, kulüplerde fen, zanaat, sanat ve ticaret erbabından ayrı ayrı encümenler teşkil edilecek; her encümen kendi uzmanlık alanına ilişkin ilerlemeye dair tedbirleri tartışarak, bunları rapor hâlinde heyet-i idareye sunacaktır. Böylece kulüpler, hem siyasal hem de iktisadî-sosyal sorunların tartışıldığı yerel merkezler hâline gelmiştir.

1911 Nizamnâmesi'nde kulüpler yine geniş bir yer işgal etmekte; 55–83. maddelerde ayrıntılı olarak düzenlenmektedir. Ancak bu defa, kulüp heyet-i idarelerinin seçimine ilişkin daha karmaşık ve merkezî denetimi güçlendiren bir mekanizma getirilmiştir. İki dereceli bir seçim sistemi öngörülmekte; ikinci seçmenlerin belirlediği, heyet-i idare için gerekli üye sayısının üç katı kadar aday arasından asıl üyelerin seçimi vilâyet heyet-i merkeziyesine bırakılmaktadır (madde 57). Aynı şekilde, heyet-i idare üyelerinin görevden alınması ve yerlerine yenilerinin atanması yetkisi de yine vilâyet heyet-i merkeziyesine verilmiştir. Buna ek olarak, Cemiyet'e üyeliği beş yıldan az olanların heyet-i idareye seçilemeyeceği hükmü (madde 58), kulüp yönetimlerinin "tecrübeli" ve merkeze bağlı kadrolar tarafından yürütülmesini güvence altına alma amacını yansıtır. Bu tür düzenlemeler, kulüplerin giderek daha sıkı biçimde merkezî parti hiyerarşisine eklenmesini sağlamıştır.

1913 Nizamnâmesi'nde kulüplerin konumu belirgin biçimde sadeleştirilmiş; yalnızca iki maddede (madde 70–71) kısaca ele alınmıştır.⁴⁸⁶ 70. maddeye göre kulüplerin artık seçilmiş bir heyet-i idaresi bulunmayacak; kulüp müdürlüğü, sancak heyet-i merkeziyesi üyelerinden veya Cemiyet üyelerinden biri tarafından yürütülecektir. Bu değişiklik, kulüplerin yerel düzeyde bağımsız seçilmiş organlara sahip olma imkânını ortadan kaldırmakta; onları doğrudan Cemiyet'in üst organlarına bağlı, yarı-idari birimler hâline getirmektedir.

⁴⁸⁶ Kabasakal, kulüpler konusunda ayrıntılı hükümlerin ilk kez 1913 Nizamnâmesi'nde düzenlendiğini belirtirken yanlış yapmaktadır (Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 65). 1913 Nizamnamesi'nde yalnızca sözü geçen iki madde ve bir de, Kabasakal'ın da sözünü ettiği 42. madde vardır.

Bütün bu düzenlemeler çerçevesinde kulüpler, bulundukları yerleşim birimlerinde siyasal, toplumsal ve kültürel faaliyetlerin odağı olarak işlev görmüşlerdir.⁴⁸⁷ Her ne kadar Cemiyet'in genel siyasal çizgisinin belirlenmesinde doğrudan belirleyici olmasalar da, İttihatçı program ve ilkelerin halk kitlelerine aktarılmasında, yerel yönetimlerin izlenmesinde, Cemiyet propagandasının yürütülmesinde ve kararların uygulanmasında kilit bir rol üstlenmişlerdir.⁴⁸⁸ Eğitim faaliyetlerinin yanı sıra, ticari ve sınai girişimlere aracılık eden bir nitelik kazanmaları⁴⁸⁹, kulüpleri yalnızca siyasal değil, aynı zamanda toplumsal dayanışma ve modernleşme merkezleri hâline getirmiştir. İç ve dış gelişmeler karşısında başlatılan kitlesel hareketlerin örgütlenmesinde de belirleyici bir öncülük işlevi görmüşlerdir.⁴⁹⁰

Bu özellikleriyle kulüpler, literatürde sıkça vurgulandığı üzere, daha sonraki tek parti döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Halkevleri'ni hatırlatan; hatta kimi açılardan onlardan daha yoğun siyasal-toplumsal mobilizasyon sağlayan birer öncül kurum olarak da değerlendirilebilir.⁴⁹¹

Halk Fırkası'nda Örgütlenme ve Teşkilat Yapısı

Sosyolojik bileşenler bölümünde ortaya konan sınıfsal ittifak yapısı, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) örgütsel biçimlenişini de belirleyen temel arka planı oluşturur. Bu bölümde, önce Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (A-RMHC) örgütlenmesi, ardından CHF'nin parti yapısı ve liderlik modeli incelenecektir. Böylece, savaş koşullarında şekillenen cemiyet tipi örgütlenmeden tek parti rejiminin kurumsallaşmış parti yapısına geçiş hattı daha net izlenebilecektir.

⁴⁸⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 201; Öz, s. 151.

⁴⁸⁸ Victor R. Swenson, *The Young Turk Revolution, A Study of the First Phase of Second Turkish Constitutional Regime from June 1908 to May 1909*, A Ph. D. Dissertation Submitted to John Hopkins University, Baltimore, Maryland, 1968, s. 127'den aktaran Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 65.

⁴⁸⁹ Ahmad, "Anadolu kentlerinde kurulan irili ufaklı şirketlerin çoğu, yerel İttihat ve Terakki Cemiyeti kulübünün inisiyatifıyla kurulmuş gibi gözükmektedir." değerlendirmesini yapmaktadır (Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 70).

⁴⁹⁰ Tevfik Çavdar'ın belirttiğine göre, 31 Mart Olayı'nda ve İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı karşısında düzenlenen değişik protesto eylemlerinde kulüpler ön saflarda yer almışlardır (Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 52 ve s. 64). Tunaya, kulüplerin meccani aşı ve tedavi merkezleri, dispanserler oluşturduğunu kaydetmektedir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, s. 203). Şehit ailelerine yardım işlerini de kulüplerin düzenlediği durumlar vardır (Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin, (Birinci Gezi)*, Baskıya Hazırlayan, Çetin Börekçi, İstanbul, Kavram Yayınları, Haziran 1977, s. 116).

⁴⁹¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 240.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti: Yerel Komitelerden Merkezî Eşgüdüm

A-RMHC'nin en temel özelliği, tek bir merkezî dernekten ziyade, bir dernekler federasyonu görünümünde olmasıdır.⁴⁹² Tunçay, bu duruma örnek olarak Trabzon örgütünün “Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adını taşımaya devam etmesini gösterir⁴⁹³ ve bunu,

A-RMHC'yi oluşturan yerel derneklerin kendi yerel ve bölgeci kimliklerini koruma eğilimiyle açıklar.⁴⁹⁴ Başka bir deyişle, Sivas Kongresi ile kurulan çatı örgüt, yerel cemiyetleri tümüyle soğurarak ortadan kaldırmamış, onları gevşek bir federatif yapı içinde koordine etmeyi tercih etmiştir.

Cemiyet'in hiyerarşik örgütlenmesini Sivas Kongresi'nde kabul edilen ve 7 maddeden oluşan Mevadd-ı Esasiyenin 7. maddesi belirlemektedir. Bu madde kapsamında nizamnâme yerine geçen hükümler, A-RMHC'yi köy ve mahalleden başlayıp merkeze doğru yükselen bir kademelenme içinde tanımlar. Buna göre Cemiyet, köy ve mahalle, nahiye, kaza, liva, vilayet ve müstakil liva düzeylerinde örgütlenmiştir (7. madde / 3. Teşkilât b).

Bu hiyerarşi içinde:

Köy Heyet-i İdareleri, en az üç üyeden (biri reis olmak üzere) oluşur (7/3.b.1).

Nahiye Heyet-i İdareleri, nahiyeyi oluşturan köy heyet-i idarelerinin seçeceği en az üç üyeden teşekkül eder; üyeler arasından bir reis seçilir (7/3.b.2).

Kaza Heyet-i İdareleri, kendilerine bağlı köy ve nahiyelerin heyet-i idarelerinin seçeceği en az beş üyeden oluşur; bunlar arasından bir reis ve bir kâtib belirlenir (7/3.b.3).

Liva Heyet-i İdareleri, livaya bağlı kazalar ile liva merkezine ait köy ve mahalle heyet-i idarelerinin seçecekleri en az yedi üyeden oluşur; içlerinden bir reis ve bir kâtib seçilir (7/3.b.4).

Müstakil liva ve vilâyet heyet-i merkeziyeleri, nevahi, kaza ve liva heyet-i idarelerince seçilen, biri reis olmak üzere on üyeden meydana gelir (7/3.b.5).

⁴⁹² Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 29.

⁴⁹³ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 29. Tunaya, bu durumu “Yer yer mevzii kalmış, Kongre faaliyetleriyle bölgeleşmiş cemiyet ve heyetlerin hepsi şube haline ifrag edilmiştir.” diyerek özetlemekte, örnek olarak da Trabzon Müdafaa-i Hukuku Osmaniye, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti Osmaniyesi gibi cemiyetleri saymaktadır. Ayrıca yeni şubelerin açıldığını da kaydetmektedir (Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 510-511 ve dipnot 12).

⁴⁹⁴ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 29.

Bu kademelerin üstünde, Cemiyet'in merkezî organı olan Heyet-i Temsiliye yer alır. Heyet-i Temsiliye, yılda bir kez 10–23 Temmuz tarihleri arasında toplanan Umumî Kongre tarafından seçilir ve en az dokuz, en çok on altı üyeden oluşur; bir reis ve bir de heyet-i tahririye sahiptir (7/3.b.6.b). Umumî Kongre ise, kaza ve liva heyet-i idareleri ile müstakil liva ve vilâyet heyet-i merkeziyelerinin seçeceği birer üyeden oluşur (7/3.b.6.b).

Vilâyet düzeyinde ayrıca, yılda bir kez Mart–Nisan–Mayıs aylarında toplanacak vilâyet kongreleri öngörülmüştür. Bu kongreler, kaza ve liva heyet-i idarelerinin seçecekleri ikişer üyeden oluşur (7/3.b.6.a). Buna karşılık vilayet altındaki kademeler için ayrıca kongre toplantıları öngörülmemiş, bu düzeylerde heyet-i idareler esası benimsenmiştir.

Bu yapılanma, hem cemiyetin yerel meşruiyet kaynaklarını örgütsel düzeyde içermekte, hem de yukarıya doğru yükselen bir temsil zinciri aracılığıyla merkezî karar alma organı olan Heyet-i Temsiliye'yi meşrulaştırmaktadır.

1921 yılına gelindiğinde, T.B.M.M: bünyesinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun oluşturulmasıyla, A-RMHC, tıpkı OİTC örneğinde olduğu gibi, bir yandan parlamentoda, öte yandan parlamentonun dışında örgütlenmiş çift katmanlı bir yapıya kavuşmuştur. Ancak burada önemli fark, OİTC'deki “Cemiyet–Fırka” ikiliğinin aksine, A-RMHC için ayrı bir “fırka” örgütlenmesinin söz konusu olmamasıdır.

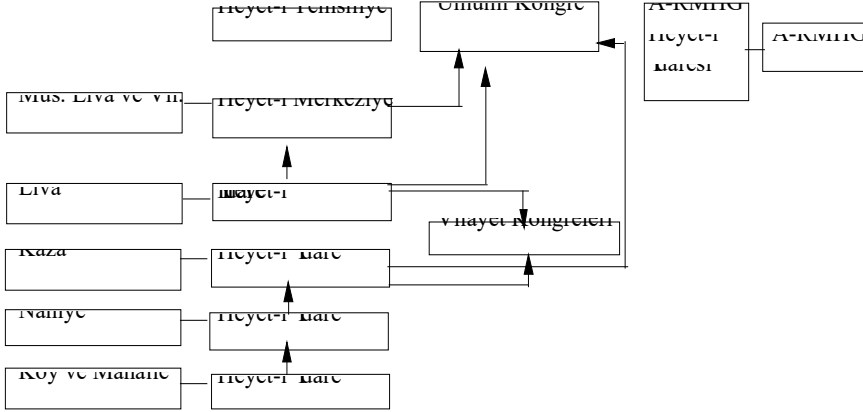
Meclis ilk açıldığında, bütün milletvekilleri A-RMHC'nin doğal temsilcileri kabul edilmiş; T.B.M.M: de Cemiyet'in genel kurulu yetkisinde bir organ olarak tasavvur edilmiştir. Bu çerçevede, Heyet-i Temsiliye'nin fonksiyonu fiilen Meclis Başkanlığına intikal etmiş⁴⁹⁵ ve T.B.M.M: üyeleri ile A-RMHC arasında organik bir bütünlük sağlanmıştır. 1921'de A-RMH Grubu'nun kurulmasıyla birlikte ise bu örtüşmenin derecesinin daha da arttığı düşünülebilir.

1921 tarihli A-RMH Grubu Nizamnâmesi'ne göre Grup'un bir reisi, iki reis vekili ve on iki üyeden oluşan bir heyet-i idaresi vardır (madde 2). Bu organlar, grup heyet-i umumiyesi tarafından gizli oyla seçilir (madde 2). Nizamnâme, grup içinde sıkı bir disiplin öngörür: 9. madde azınlığın çoğunluğa tabi olduğunu, 13. madde ise grup kararına aykırı davranan üyelerin heyet-i umumi kararıyla gruptan ihraç edileceğini belirtir.

1922 tarihli yeni A-RMH Grubu Nizamnâmesi ile, ihtisas encümenleri ve bir kontrol heyeti oluşturulması öngörülmüş (madde 11–12); ayrıca daha önce düzenlenmeyen Heyet-i Umumiye açıkça tanımlanmıştır. Buna göre Heyet-i Umumiye gruba üye bütün milletvekillerinden oluşmakta ve en

⁴⁹⁵ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 41.

az on beş günde bir toplanmaktadır (madde 2). Öte yandan, 1921 tarihli nizamnâmenin 4. maddesinde yer alan “Heyet-i İdare, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilâtının da Umumî Kongrenin in’ikadına kadar idare-i merkeziyesidir” hükmü, Cemiyet’in merkezî yürütme fonksiyonunun fiilen Meclis Grubu Heyet-i İdaresi’ne geçtiğini ortaya koymaktadır.

(Bu tablonun yapılmasında Tunçay, *T.C. Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 31 ve Kabasakal, *Türkiye Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 107’deki tablolardan yararlanılmıştır).

Halk Fırkası’nda Örgütlenme ve Teşkilat Yapısı: Merkezileşme ve Taşra Uzantıları

A-RMHC’nin söz konusu örgütsel mirası, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın yapılanmasında büyük ölçüde devam ettirilmiş, ancak tek parti rejiminin ihtiyaçlarına uygun biçimde yeniden düzenlenmiştir. CHF’nin hiyerarşik yapılanmasını incelerken özellikle 1923, 1927 ve 1931 tarihli Nizamnâmeler temel alınacaktır.⁴⁹⁶

Genel olarak Halk Fırkası’nın, A-RMHC ve daha geride ÖİTC örneğinde olduğu gibi, devletin idarî taksimatını esas alan bir örgütlenme şemasını benimsediği söylenebilir. Köy ve mahalleden başlayarak nahiye, kaza, vilâyet ve merkez düzeyine yükselen bu hiyerarşi, hem önceki cemiyet deneyimlerinin sürekliliğini hem de parti–devlet iç içeliğinin kurumsal zeminini yansıtır.

1923 tarihli Halk Fırkası Nizamnâmesi’ne göre, köy ve mahalle düzeyindeki yönetim birimleri ocak adını taşımaktadır ve üç kişiden oluşurlar (madde 79). Fırka’ya kayıtlı, 18 yaşını doldurmuş bütün köy ve mahalle halkı, ocak

⁴⁹⁶ 1923 Nizamnâmesi için Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 362-369’a bakılabilir.

üyelerini belirlemek üzere toplanan Halk Kongrelerinin doğal üyesi kabul edilmiştir (madde 75). Böylece en alt kademede, üyelik ile yerel parti organı arasında görece geniş bir katılım zemini öngörülmüştür.

- Her köy veya mahalle ocağının göndereceği birer temsilciyle Nahiye Kongreleri toplanır (madde 69) ve bu kongreler beş kişilik nahiye ocağını seçer (madde 72).
- Nahiyelerden gönderilecek üçer delege, Kaza Kongresini oluşturur (madde 58); beş üyeli kaza heyet-i idaresi bu kongre tarafından seçilir (madde 60).
- Kaza kongrelerince gönderilen üçer temsilciden oluşan Vilâyet Kongresi (madde 44), beş kişilik vilâyet heyet-i idaresini seçer (madde 48).

Partinin en üst organı olan Büyük Kongre, her vilâyetten seçilecek ikişer üye ile Halk Fırkası üyesi bütün milletvekilleri ve fırka mutemetlerinden oluşur; milletvekilleri ve mutemetler Büyük Kongre'nin doğal üyeleridir (madde 9).

Nizamnâme, aynı zamanda her örgütlenme düzeyinde kongrelerin toplanacağı tarihleri de ayrıntılı biçimde belirlemiştir: Halk kongreleri 23 Ekim'de (madde 74); nahiye kongreleri 23 Kasım'da (madde 69); kaza kongreleri 23 Aralık'ta (madde 57); vilâyet kongreleri 23 Ocak'ta (madde 42) toplanacak; Büyük Kongre ise 23 Nisan'da bir araya gelecektir (madde 8). Bu takvim, yukarıdan aşağıya dikey bir örgütsel yenilenme ve raporlama döngüsünü kurumsallaştırma çabasının göstergesi olarak okunabilir.

Partinin merkez örgütü Umumî Heyet-i İdare, Fırka Divanı ve Umumî Riyasetten oluşmaktadır.

- Umumî Heyet-i İdare dokuz üyeden oluşur (madde 31); üyeleri Büyük Kongre seçer (madde 34) ve doğal başkanı Umumî Reis'tir (madde 33). Umumî Reis, bu üyeler arasından birini Kâtib-i Umumî olarak atar (madde 5).
- Fırka Divanı, Umumî Heyet-i İdare ile Fırka Grubu Heyet-i İdaresinden meydana gelir (madde 20).
- Umumî Reis, hâlihazır T.B.M.M: üyeleri arasından Büyük Kongre tarafından seçilir (madde 5) ve Büyük Kongre'nin, Fırka Divanı'nın, Meclis'teki Fırka Grubu'nun ve Umumî Heyet-i İdare'nin doğal başkanıdır (madde 18).

Bu yapılanma içinde özellikle fırka mutemetliği kurumu dikkat çekicidir. Mutemetler, illerde vilâyet heyet-i idarelerine başkanlık eden (madde 48) ve Umumî Heyet-i İdare tarafından atanan kimselerdir (madde 37). Vilâyet

mutemetleri, kazalara fırka mutemedi tayin etme yetkisine sahiptir (madde 53); kaza mutemetleri de kaza heyet-i idaresinin doğal başkanı olup (madde 60), nahiyelede fırkayı temsil edecek mutemetleri atayabilir (madde 70).

Halk Fırkası'nın merkezinde ise Hey'et-i İdare, Fırka Divanı ve Umumî Riyaset Kurumları bulunmaktadır. Umumî Hey'et-i İdare 9 üyeden oluşur (madde 31). Üyeleri Büyük Kongre tarafından seçilir. (madde 34) Doğal Başkanı Umumî Reis'tir. (madde 33) Umumî Reis, Umumî Heyet-i İdare üyelerinden birini Kâtib-i Umumî olarak atar. (madde 5) Fırka divanı, Umumi Hey'et-i İdare ve Fırka Grubu Hey'et-i İdaresinden meydana gelir (madde 20).

Umumî Reis ise, halihazırdaki T.B.M.M.'nin üyeleri arasından Büyük Kongrece seçilir (madde 20) ve Büyük Kongre'nin, Fırka Divanının, Meclis'teki Fırka Grubu'nun ve Umumî Hey'et-i İdare'nin doğal başkanıdır. (madde 18)⁴⁹⁷

Bu yapılanma içinde ele alınması gereken bir başka parti kurumu, “fırka mutemetliği”dir. Mutemetler, illerde vilâyet hey'et-i idarelerine başkanlık eden (madde 48) ve Umumî Hey'et-i İdare tarafından atanan kişilerdir. (Madde 37) Kendileri de kaza merkezlerine fırka mutemedi atama yetkisine sahiptirler. (Madde 53) Bu kaza mutemetleri de, kaza hey'et-i idaresi'nin doğal başkanlarıydılar (madde 60) ve nahiyelede fırkayı temsil için bir fırka mutemedi atamaya yetkiliydiler (madde 70) Mutemetler kendi bölgeleri içinde bütün hükümet işlemlerinin denetleyicisi ve yürütücüsü konumundaydılar.⁴⁹⁸ Görevleri arasında kendi görev bölgeleri ile üst organlar arasındaki ilişkiyi sağlamak bulunuyordu. Mutemetler, kendi görev alanlarına yukarıdan atandıkları ve o görev alanlarındaki en yetkili organın başkanı olduklarından parti örgütü içinde son derece önemli ve güçlü bir konuma sahiptiler. Bir yandan Halk Fırkası merkezinin yerel organlar üzerindeki denetim kolları olurlarken, diğer yandan Halk Fırkası'nın devlet ve hükümet yönetimine egemen olması dolayısıyla, yukarıda sözünü ettiğim gibi, kendi bölgelerinde

⁴⁹⁷ Bu nizamnâme'de Umumî Reis Vekilliği öngörülmemiştir. Halk Fırkası, Cumhuriyet'in ilanından önce kurulduğundan ve bu ilk nizamnâme de Cumhuriyet'ten önce hazırlandığından böylesi bir makama gerek duyulmamış olsa gerektir. Cumhuriyet'in ilanı ve Fırka'nın Umumî Reis'i olan Mustafa Kemal'in aynı zamanda Cumhurbaşkanı seçilmesinden dolayı, böylesi bir makam ihdas etmek gerekmiştir. Tunçay, Tunaya'nın (*Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 558'de) CHF'nin ilk yöneticilerini sayarken Umumî Reis Vekili makamını da katmasını eleştirerek bu makamın Cumhuriyet'in ilanından önce olmadığını belirtmektedir (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 58, dipnot 64). Giritlioğlu, İsmet Paşa'nın, Umumî Reis Vekilliği'ne getirilişinin Mustafa Kemal'in 19 Kasım 1923 tarihli mektubu üzerine olduğunu kaydetmektedir (Giritlioğlu, *Türk Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii, Cilt I*, s. 41). İbrahim Cüceoğlu da bu konuda “Cumhuriyetin ilanı ve Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, Halk Fırkasının fiili idaresi için İsmet Paşa, Mustafa Kemal tarafından görevlendirilmiştir.” saptamasını yapmaktadır (İbrahim Cüceoğlu, “Milli Mücadele ve Müdafai Hukuktan Doğan Parti: CHP”, *Ulus*, 9-12 Eylül 1964. s. 3).

⁴⁹⁸ Giritlioğlu, *Türk Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii, Cilt I*, s. 87.

hükümet işlemlerinin sorumlusu konumuna yükseliyorlar ve bu yüzden yerel unsurlar için en önemli fırka şahsiyetleri haline geliyorlardı.

Nizamnâme'nin 82. maddesi ise her mıntıkadan bir müfettiş öngörmekteydi. 10 Kasım 1924 günü, Fırka'nın adının başına "Cumhuriyet" sözcüğü eklenirken Tüzüğe 4 yeni madde eklenmiştir.⁴⁹⁹ Buna göre:

1. İstizah, fırka kararıyla firkada cereyan eder.
2. İstizahın Meclis'e intikali ancak fırka kararıyla vuku bulur.
3. Fırka kararı olmadan sual istizaha kalbedilemez.
4. Fırkanın esasat ve mukarreratı aleyhinde fırka âzâsı beyanat ve neşriyatta bulunamaz.⁵⁰⁰

Böylece gensoru mekanizması sıkı bir disiplin altına alınıyordu.⁵⁰¹ 1927'de toplanan Cumhuriyet Halk Fırka'sı Kongresi'nde⁵⁰² bu örgütlenme şemasının Merkez Teşkilatı olarak tanımlanan kısmına Umumî Riyaset Divanı kurumu eklenmiştir. 19. maddeye göre "Fırkanın (Merkez teşkilatı) Umumî riyaset ve riyaset divanından ve fırka divanı ile Umumî heyeti idareden ve Fırka müfettişlerinden ibarettir.(Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnâmesi 1927; madde 19).

Umumî Riyaset Divanı, Fırka'nın Umumî Reisi (Mustafa Kemal) ile Umumî Reisin seçeceği Umumî Reis Vekilinden ve Umumî Hey'et-i İdare üyeleri arasından yine Umumî Reisin seçeceği Fırka Kâtib-i umumisinden

⁴⁹⁹ Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), s. 103.

⁵⁰⁰ Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), s. 103, dn. 86.

⁵⁰¹ Ayata, "Bir meclis partisi olarak, parti tüzüğü sıkı bir parlamento disiplini içermekteydi." değerlendirmesini yapmaktadır (Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Çev. Belkis Tarhan ve Nüvit tarhan, Ankara, Gündoğan Yayınları, Ağustos 1992, s. 669); Öz, s. 91.

⁵⁰² 1923 Nizamnâmesi'nde Büyük Kongre'nin her yıl toplanması öngörülmüşse de (madde 8), CHF'nin İkinci Kongresi ancak 1927'de toplanabilmiştir. "İkinci" Kongre olarak adlandırılmasının nedeni Sivas Kongresi'nin CHF'nin Birinci Kongresi olarak kabul edilmesidir. Mustafa Kemal'in 15 Ekim 1927'de CHF Büyük Kongresi'ni açarken sarfettiği aşağıdaki sözler, bu kabülün ifadesidirler: "...Bütün Anadolu ve Rumeli'ye şâmil olmak üzere ilk umumi kongremiz Sivas'ta akdedilmişti... Gerçi o zaman kullandığımız unvanla bugünkü unvan arasında fark vardır. Fakat teşkilât, esas itibariyle mahfuz kalmıştır ve bugün siyasi fırka halinde tecelli eden mevcudiyete mebdde teşkil etmiştir... Binaenaleyh diyebiliriz ki, bugün küşadiyeyle müftehir olduğum büyük kongremiz, Sivas Kongresinden sonra teşkilâtımızın ikinci büyük kongresi oluyor." (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, s. 370). Mustafa Kemal, CHF'nin Üçüncü Büyük Kongresi'ni (1931) açış nutkunda "Birinci umumi kongremiz bundan 12 sene evvel Sivas'ta bir mektep dershanesinde yapılmıştı...", "12 sene evvelki Sivas umumi kongresinde..." şeklinde sözler sarfetmiştir (*Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1931, s. 1 ve s. 5).

Esat Öz, Halk Fırkası'nı 7-11 Ağustos 1923 tarihinde yapılan toplantılar sonucu kurulduğunu, bu toplantıların Fırka'nın Birinci Kongresi olarak kabul edilmesi gerektiğini (dolayısıyla 1927'deki Kongre ikinci olmaktadır) eğer Sivas Kongresi, Birinci Kongre olarak kabul edilirse, 1927 Kongresi'nin Üçüncü Büyük Kongre olarak adlandırılmasının doğru olacağı görüşündedir (Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 131, dn. 141).

oluşur. (madde 21) Umumî Riyaset Divanı, T.B.M.M: seçimlerini idare ve CHF'nin mebus adaylarını tespit etmekle görevlidir. (madde 23)

Bu Nizamnâme ile mıntika müfettişlerinin önemleri de arttırılmıştır. Umumî Hey'et-i İdarece seçilip, riyaset divanınca atanan müfettişler (madde 38), her vilâyet bir teftiş bölgesi olmak üzere oluşturulacak teftiş bölgelerinde görev yapacaklardı. (madde 37) Müfettişler, bölgelerinde Fırka'nın en yüksek derecedeki temsilcileri olarak, mutemetler de dahil olmak üzere bölgelerindeki bütün Fırka örgütünü denetleme, (madde 39) kaza ve vilâyet kongrelerindeki seçimlerin iptali ve yenilenmesini umumî heyet-i idareye bildirme (madde 4) gibi görevlerinin yanısıra siyasal, sosyal, iktisadî ve kültürel kurumların yönetimlerine gireceklerin adaylıklarını onaylama (madde 40); vilayet mutemetlerini atama (madde 49) , üst mutemetler tarafından atanan kaza ve nahiye müfettişlerini değiştirmek gibi yetkileri, onları, parti örgütünün kilit adamları haline sokuyordu.

Mayıs 1931'de toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongre'sinin 17 Mayıs 1931 tarihinde kabul ettiği Nizamnâme, CHF'nin artık halk kitlelerinin kendi (CHF) ilkeleri doğrultusunda harekete geçirilmesi gerektiğini düşündüğünün izlerini taşımaktadır.

Nizamnâme'nin 6.maddesindeki “Fırka henüz siyasî meşguliyet çağına gelmemiş olan bütün Türk gençlerini fırkanın tabii namzedi sayar.” hükmü CHF'nin tüm toplumu kendi bünyesinde bütünleştirme isteğinin ifadesi olarak algılanabilir.⁵⁰³ Ayrıca 1931 Kongresi'nde Halk Hatipleri Teşkilatı ve açıkça bir siyasal mobilizasyon aygıtı olması tasarlanan Halkevleri gibi kurumların oluşturulması kararlarının⁵⁰⁴ alınması bu yöndeki bir isteği dile getirir. Ayrıca çok eleştirilen müfettişlik ve mutemetlik kurumları da bu Nizamnâme'de yer almamışlardır.⁵⁰⁵ Bundan başka yönetim organları öncekilerin aynıdır. Ancak

⁵⁰³ Tunçay, “... bu maddenin kaynaklandığı anlayış, faşizan tek-parti sistemlerinin olağan bir niteliğidir.” biçiminde değerlendirmektedir (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 317, dn. 40).

⁵⁰⁴ 1931 Nizamnâmesi'nin 75. madesi g) fıkrası.

⁵⁰⁵ Öz, en çok şikayet edilen konulardan biri olan parti mutemetliğinin kaldırılarak, CHF'nin kendi örgütünü yenilemeye giriştiğini belirtmektedir (Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 107).

Ancak Tunçay, sadece bir isim değişikliği olduğunu, vilâyet idare heyetlerinin başına, Umumî İdare Heyeti kararı ve Umumî Reislik Divanı kararıyla, reis tayin edebilme imkanının, önceki mekanizmaya benzer olduğunu vurgulamaktadır (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 316). Giritlioğlu da, parti mutemetliğinin kaldırılması konusunda “Aynı teşkilât muhafaza edilmekle beraber, adı; “Parti Reisliği” oldu.” değerlendirmesini yapmaktadır (Giritlioğlu, *Türk Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 88).

1931 Nizamnâmesi'nin Umumî İdare Heyeti'nin görevlerini düzenleyen 40. maddesinin 4. paragrafındaki “Vilâyet idare heyetleri reislerinin ve kaza reislerinin intihaplarını tasdik eder ve icabında bozar. Tasdiki salâhiyeti kendisinde olan idare heyetleriyle reislerinin intihabını icabında yenilettirir.” hükmü ile 78. maddenin “Lüzum görülen vilâyetlerde teşkilâtın başında reis

önceki nizamnâmedeki merkez-vilayet ayrımı kaldırılmıştır. Bazı durumlarda, semt birleştirmeleri yapılabileceği, kaza ve nahiye aşamalarının atlanabileceği öngörülmüştür. (madde 47; madde 50) Ayrıca mahalle, köy nahiye ve kaza kongrelerinin yılda bir, vilâyet kongrelerinin iki yılda bir toplanacağı belirtilmektedir. (madde 46) Büyük Kongre'nin 1927'de olduğu gibi dört yılda bir toplanması hükmü vardır. (madde 24) Umumî İdare Heyetinin üye sayısı 15'e çıkarılmıştır.⁵⁰⁶ 1931 Kongre'sinden sonra, 1931 yaz sonunda Umumî İdare Heyeti içinde dört gruba ayrılan 13 büro örgütlenmiştir.⁵⁰⁷

A Grubu: 1. Büro: Teşkilât, intihaplar, fırka kongreleri.

2.Büro: Alelumum dilekler ve müracaatlar.

3.Büro: CHF'ndan başka cemiyet ve fırkaların vazifelerini tetkik ve takip

4.Büro: Fırka teşkilâtının teftişi

B Grubu: 5.Büro: Milli Kültür, ilmi hareketler ve bu mevzuda neşriyat.

6.Büro: Spor ve Gençlik.

7.Büro: Halk dershaneleri, okuma-yazma, halk hatipleri

8.Büro: Matbuat, fırka neşriyatı, fırka programının teşrihi, propaganda.

C Grubu: 9.Büro: İş, işçiler, esnaf teşkilâtları ve serbest meslekler.

10.Büro: İktisadî vaziyetlerin tetkik ve mütalâası

D Grubu 11.Büro: İçtimaî muavenet teşkilatı.

12.Büro: Fırka faaliyetlerinin hukuk esaslarıyla telifi.

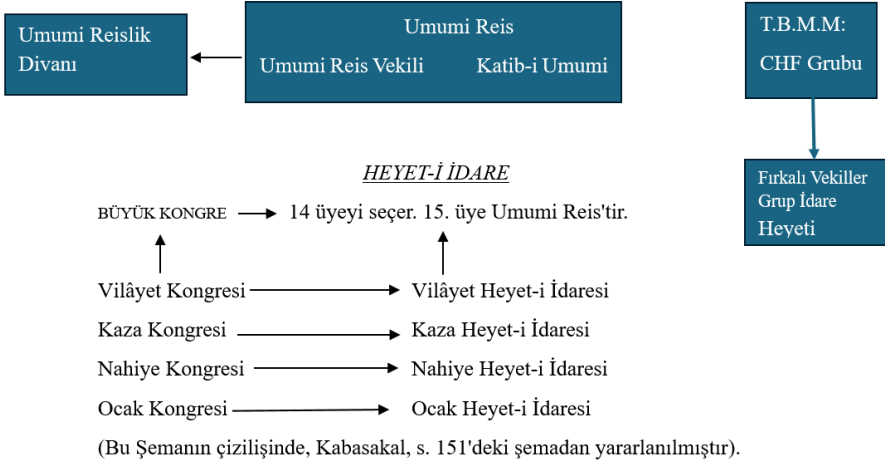
13.Büro: Merkez ve taşrada bütçe, aidat, teberriyat, varidat ve hesap işlerinin usulünde tanzim ve takibi. Fırka emlâk ve eşyasının muamele ve kayıtlarının tanzim ve takibi.

vazifesiyle ve Umumî idare heyeti kararı ile umumi reislik divanı tasdiğiyle fahri veya aylıklı bir zat çalıştırılır.” hükmü, Tunçay ve Giritlioğlu'nun haklı olduklarını göstermektedir.

⁵⁰⁶ Umumî İdare Heyeti'nin 14 üyesi Büyük Kongre tarafından seçilir (madde 37). Doğal başkanı Umumî Reis ya da vekilidir (madde 38). Reislerin bulunmadığı zamanlarda kâtib-i umumi reislik yapar (madde 38).

⁵⁰⁷ CHF Kâtib-i Umumîliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebliğatı, Cilt I: Mayıs 1931-Birinci Kânun 1932, Hakimiyeti Milliye Matbaası, s. 18, CHF Kâtib-i Umumîsi Recep Bey'in 2101 sayı ve 29 Ağustos 1931 tarihli genelgesi.

PARTİ DİVANI

Cumhuriyet Halk Fırkası'nda Liderlik: Tek Adam Merkezli Önderliğin Kurumsallaşması

CHF önderliği, her zaman için Mustafa Kemal'in elinde olmuştur. Daha Ulusal Savaş yıllarında, Mustafa Kemal, savaşı "kendi taktiğine ve daha çok kişisel bir liderlikle"⁵⁰⁸ yönetmişti. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulduğunda oluşturulan Heyet-i Temsiliye'nin reisi seçilmişti.⁵⁰⁹ T.B.M.M. açıldıktan sonra da Meclis Başkanlığı görevine getirilmiştir. Ulusal Savaş'ın lideri Mustafa Kemal'in, savaş sonrası dönemde de büyük etki ve öneme sahip olması, doğaldır ki, normal dışı bir durum değildir. Dolayısıyla bu dönemde Mustafa Kemal'in sahip olduğu makamlar da Halk Fırkası ve Devlet yönetimi açısından belirleyici konumlarda olmuşlardır.

CHF'nin 1923 Nizamnâmesi'nin 5. maddesi "Halk Fırkası Umumi Reisini hâl-i içtimâda bulunan T.B.M.M.'nin âzası meyanından Büyük Kongre intihap eder. "hükümünü getirmektedir. Ayrıca bu maddede Umumi Reis'in görev süresinin bir sonraki Büyük Kongreye kadar olduğu ve Umumi Reis'in tekrar seçilebileceği hükümleri de vardır (madde 5). Umumi Riyaset'i düzenleyen Nizamnâme'nin 18. ve 19. maddelerinde Umumi Reis'in görev ve yetkilerini belirtmektedir. Bu maddelere göre Umumi Reis, Büyük Kongre'nin, Fırka Divanı'nın ve Meclis'teki Fırka Grubu Umumi Heyet-i İdare'nin doğal başkanıdır (tabii reisi). Umumi Reis, Fırkanın yüksek idaresini elinde tutar,

⁵⁰⁸ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 222.

⁵⁰⁹ Sivas Kongresi'nde kurulan A-RMHC'den önce Erzurum Kongresi'nde Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve bunun yönetim organı olarak bir Heyet-i Temsiliye de oluşturulmuş- tur ki başkanı (reisi) yine Mustafa Kemal'di.

fırkayı temsil eder, münhasıran fırka adına söz söyleme yetkisini elinde bulundurur (madde 18). Umumi Reis'in Büyük Kongre'yi olağanüstü toplantıya çağırma yetkisi de vardır (madde 19). Ayrıca Umumi Hey'et-i İdare üyelerinden birini Kâtib-i Umumiliğe, yine Umumi Reis atar (madde 33).

1927 tarihli Nizamnâme'de ise Mustafa Kemal'in adı zikredilmektedir. 6. madde "Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisi: Fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir." hükmünü getirmektedir. Böylesi bir hükmün 1927 Nizamnâmesi'nde, yani Mustafa Kemal ve arkadaşlarına muhalif konumlara sahip grupların, tamamıyla, siyaset sahnesinden tasfiye edilmelerinden sonra yer almasının bu açıdan bir anlamı olması gerekir. Daha önceden Mustafa Kemal'in, Ulusal Savaş yıllarından itibaren bir "tek adam" görüntüsü çizdiğini belirtmiştim. Ve böylesi bir durumdan hoşnutsuzluk duyanlar da seslerini zaman zaman yükseltiyorlardı. Meclis'te Birinci Grup'un karşısında kurulan İkinci Grup amacını her türlü şahsi istibdatı önlemek, şahsi hakimiyetler yerine kanuni hakimiyetler ikamesi olarak açıklamaktadır.⁵¹⁰ Tunçay da, İkinci Grup'un, resmen, Başkumandanlık Kanunu'nun süresinin üçüncü uzatılışında oluştuğunu belirtmektedir.⁵¹¹

Cumhuriyet sonrasında da Mustafa Kemal'e yönelik eleştirilerin ve muhalif tutumların altında iktidarın tek elde olmasının yattığı anlaşılmaktadır.⁵¹² Bu konuda asıl eleştirinin, Ulusal Savaş'ın diğer askeri komutanları tarafından yöneltildiği belirtilmektedir. Feroz Ahmad, "Subaylar bile - aslında bir kurum olarak ordu - rejim konusunda bölündü. Bu eski düzenin muhalefetinden daha da tehkileydi, çünkü Mustafa Kemal'e muhalif olan generallerin çoğu, gerici değil, liberal ve modernist idiler; bunlar, mutlak monarşiyi, Mustafa Kemal'in kişisel yönetimi altında bir mutlak cumhuriyet kurmak için devirmediklerini söyleyerek durumu protesto ediyorlardı." biçiminde açıklarken;⁵¹³ Ümit Özdağ "Paşalar ile Mustafa Kemal arasındaki temel çelişki, Paşaların iktidara ortak olma arzusundan kaynaklanmaktadır." yorumunu getirmektedir.⁵¹⁴ Dolayısıyla 1923 Nizamnâmesi'nde 1927'deki gibi bir hüküm beklemek doğru olmayacaktır. Mustafa Kemal'e karşı varolan muhalefet, böylesi bir nizamnâme güvencesi altına sokularak hukukileştirilen bir "tek adam"lığa karşı da sert tepki gösterecektir. Bu tepkinin iktidarını sağlamlaştırma çabası

⁵¹⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 537-538.

⁵¹¹ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 47. Ancak Tunçay, böylesi bir muhalefetin daha eski tarihlere dayandığını da bildirmektedir.

⁵¹² Tabii ki muhalefetin nedenlerinden sadece biridir bu olgu. Muhalefet hareketlerinin sınıfsal ve ideolojik boyutları gözden kaçırılmamalıdır.

⁵¹³ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 83.

⁵¹⁴ Ümit Özdağ, *Ordu-Siyaset İlişkisi (Atatürk ve İnönü Dönemleri)*, Ankara, Gündoğan, Kasım 1991, s. 53.

içinde olan Mustafa Kemal'in işine gelmeyeceği açıktır. Oysa ki 1925'de çıkan Şeyh Sait Ayaklanması sonucunda Meclisten geçirilen Takrir-i Sükun Kanunu ile Terakkiperver Fırka kapatılarak, muhalefetin bu yönü siyasetten tasfiye edilirken; 1926'da Mustafa Kemal'e karşı girişilen suikast teşebbüsü ile yapılan İzmir ve Ankara yargılamaları sonucunda, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti kökenli olan (ama Kemalizme evrilmeyen ya da "kimlik değiştirmeyen") Mustafa Kemal muhalifleri de siyaset sahnesinin dışına itilmişlerdi.⁵¹⁵ Dolayısıyla 1927 yılına gelindiğinde hemen bütün muhalefet susturulmuştu. Böylece 1927 Nizamnâmesi'nde yer alan Umumi Reis'e (yani Mustafa Kemal'e) geniş yetkiler veren maddelerin yoğun tartışma konusu olması, Mustafa Kemal'in bu açıdan yıpratılması tehlikesi bertaraf edilmişti. 1927'de CHF, Büyük Kongresi toplanmadan önce, 26 Haziran günü T.B.M.M: tatile girmiş ve T.B.M.M:’nin II. Yasama Dönemi⁵¹⁶ fiilen kapanmıştır.⁵¹⁷ Ancak Meclis kapanmadan önce 1923 Nizamnâmesi’nin 26. ve 101. maddelerinin öngördüğü, Büyük Divan’ın İdare Heyetleriyle yazışarak mebusları belirleme yöntemi, CHF grubunun yaptığı tüzük değişikliği ile Umumi Riyaset bölümüne “Fırka namına mebus namzetlerinin tesbiti ve ilânı Umumi Reise aittir. Umumi Reis mebus namzetlerini ya bizzat imzasıyla ilân eder veya Umumi Reis Vekiline ilân ettirir. Umumi Reis T.B.M.M: intihabatını Umumi Reis Vekili ve Kâtib-i Umumi ile beraber idare eder.” paragrafı eklenerek değiştirilmiştir.⁵¹⁸

1927 Nizamnâmesi ile oluşturulan Umumi Riyaset Divanı, Fırka’nın hakimi durumuna gelmiştir. “Madde 22- Umumi riyaset divanının vereceği kararlar tekmlil fırka âzâsınca bilâkaydüşart mutadır.” Umumi riyaset divanı, Umumi Reis ile Umumi Reis’in atayacağı umumi reis vekilinden ve kâtib-i umumiden oluşacaktır (madde 21). Bu nizamnâmenin Umumi Esaslar kısmının 6. maddesi uyarınca Mustafa Kemal’in Umumi Reis olduğunu ve 7. maddedeki “iş bu umumi esaslar, hiçbir veçhile tebdil edilemez.” hükmünü birlikte değerlendirirsek Mustafa Kemal’in değişmez genel başkan olduğu ve Umumi Riyaset Divanı üzerinde tek söz sahibi olarak, Fırka yönetiminde de, en azından hukuksal olarak, “tek adam”lığı ortaya çıkmaktadır. Nizamnâme’nin

⁵¹⁵ Kolektif liderliğe alışmış İttihatçıların da Mustafa Kemal’i bu yönden de eleştirmiş olmaları olasıdır.

⁵¹⁶ 1923’te mebuslar iki yıllığına seçilmişlerdi. 1924 Anayasası ile seçimlerin dört yılda bir yapılması öngörülmüştü Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 175). Dolayısıyla 1927’de yeni seçim yapılacaktı.

⁵¹⁷ *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 176.

⁵¹⁸ *Vakit*, 24 Haziran 1927’den aktaran Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 176, dn. 75. 1927 Nizamnâmesi “Madde 23- Umumi riyaset divanı, Büyük Millet Meclisi intihabatını idare ve Fırkanın mebus namzetlerini tesbit eder. Namzetler, umumi reis tarafından ilân olunur.” hükmüne sahiptir.

10. maddesindeki “Büyük Kongre dört senede bir defa fırka umumi reisinin tayin edeceği mahal ve zamanda içtimâ eder. Umumi reis lüzum gördüğü takdirde büyük Kongreyi miadından evvel veya sonrada içtimâa davet eder.” hükmü de Umumi Reis’in yetkilerinin genişliğinin bir başka göstergesi olarak algılanabilir.

1931 tarihli CHF’nin Üçüncü Nizamnâmesi’nde, bir önceki nizamnamenin 7. maddesindeki Umumi Esaslar’ın değiştirilemeyeceğine dair hükme rağmen, Umumi Esaslar bölümü değiştirilmiştir. Esaslar adını taşıyan ve altı maddeden oluşan 1931 Nizamnâmesinin ilk bölümündeki 2. madde “Cumhuriyet Halk Fırkası’nın daimi Umumi Reisi, Fırkayı kuran GAZİ MUSTAFA KEMAL Hazretleridir.” hükmünü taşımaktadır. Böylece 1927’deki dolambaçlı yol terkedilmiş; Mustafa Kemal’in değişmez Genel Başkan olduğu Nizamnâme’ye açıkça yazılmıştır.

1931 Nizamnâmesi’ndeki Umumi Reis’in görev ve yetkilerini düzenleyen maddeler önceki Nizamnâmelerin içeriği ile aynıdır. Yine Fırka’nın tek hakimi Umumi Reislik Divanı’dır. “22- Umumi reislik divanının vereceği kararlara bütün fırka âzâlarınca kayıtsız ve şartsız itaat olunur. “Ancak Umumi Reislik Divanı’nın oluşumunu düzenleyen 19. madde “Umumi reis ile vekili ve Umumi idare heyeti âzası arasından Umumi reisin seçeceği Fırka katib-i Umumisi, Umumi reislik divanını vücuda getirirler.” hükmünde Umumi reis vekilinin nasıl belirleneceğine dair bir açıklama mevcut değildir. Kanımca Nizamnâme’nin açık hükmü olmamasına rağmen Umumi Reis Vekili yine Umumi Reis tarafından atanmıştır. Büyük Kongre’nin toplaması konusunda ise, yine Umumi Reis’in göstereceği yer ve zamanda dört yılda bir toplanacağı ve Umumi Reis’in lüzum gördüğü taktirde Büyük Kongre’yi daha önce toplayabileceği hükmü vardır (madde 24).

Kongre’lerin büyük çoğunluğunu mebusların oluşturduğu gerçeği dikkate alınırsa, mebusların, tek seçici Umumi Reis’e bağlılıkları⁵¹⁹ dolayısıyla, Büyük Kongre’lerin de Umumi Reis’in denetimi altında geçmesi beklenebilir bir sonuç olmaktadır.

⁵¹⁹ 1927 Nizamnâmesi’ndeki mebusları, Umumi Riyaset Divanı’nın belirleyeceği hükmü 1931 Nizamnâmesi’nde de korunmakla beraber, eklenen ikinci bir paragrafta “Divan, namzetler ile intihap işleri hakkında Grup idare heyetinin ve Umumi idare heyetinin reyini yoklayabilir.” hükmü eklenmiştir (madde 20). Tuncay, bu değişikliği “Tek-seçicilik mekanizması sürdürülmele birlikte, **önemli bir şeymiş gibi**, Umumi Riyaset Divanının namzetler hakkında Grup İdare Heyetiyle Umumi İdare Heyetinin reyini yoklayabileceği hükme bağlanmıştır.” biçiminde yorumlamaktadır (Tuncay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 317) Ayşe Güneş Ayata da “Parti içi demokrasi baştan beri, çok zayıftı. Buna neden olan en önemli faktör, parti meclisi ve millervekillerinin, liderliğin mutlak oluruyla seçilmeleriydi.” değerlendirmesini yapmaktadır (Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, s. 73).

1927 Nizamnâmesi'ne göre Büyük Kongre'ye katılacak fırka unsurları CHF'ye üye bütün mebuslar, muntika müfettişleri, mutemetler ve her vilâyetten seçilecek ikişer üyeden oluşuyordu (madde 11). İlk üç grup Kongre'nin doğal üyeleri konumundaydılar (madde 11) 1931 Nizamnâmesi'ne göre ise Büyük Kongre üyeleri, CHF'ye üye bütün mebuslar, her vilayetten seçilerek ikişer üye (Fırka üyelerinin sayısı onbini geçen vilâyetlerden onbin azâ için seçilecek öncekilere ilaveten bir temsilci) ve Fırka'ya bağlı tüzel kişiliklerden birer temsilciden oluşacaktır (madde 25).

1927 Nizamnâmesi'ne göre 1931'de toplanan CHF Üçüncü Büyük Kongresi'nde delegelerden 292'si mebus, 106'sı il delegesi olarak gözükmektedir.⁵²⁰ Bu tarihte CHF'nin altı ilde örgütlenmesinin bulunmadığını daha önce belirtmiştim. Bu altı ille birlikte Aydın, Erzincan ve Siirt delegeleri de tamamen mebuslardan oluşmaktadır. Ayrıca Antalya, İstanbul, Kütahya'dan 1'er delege gözükmektedir (Yozgat'tan üç delege). Diğer bütün illerden ikişer temsilci vardır. Bu arada 1927 Nizamnâmesi'nde Kongre'nin doğal üyeleri olarak belirtilen muntika müfettişleri ve mutemetler gösterilmemiştir ya da il delegeleri içinde mebuslardan sonra gelen isimler içerisinde oldukları. Ancak bu olasılık zayıf görünmektedir. Çünkü o vakit, il delegeleri ortada gözükmeyecektir. Mahmut Goloğlu da 1935 Kurultayı için 544 delegeden 160 tanesinin illerden ve örgütlerden geldiğini, 384 tanesinin mebus olduğunu belirtmektedir.⁵²¹ Böylece, büyük çoğunluğunu Umumi Reis'in tek başına belirlediği mebuslardan oluşan CHF Kongreleri (ki başkanları da Umumi Reis'tir) de, CHF'nin bu dönemdeki, en azından hukuksal olarak, "tek adam" görüntüsünü perçinleyen manzaralar oluşturur konumdaydılar

Halkevleri

1930'lu yılların başlarında Kemalist rejimin bazı sıkıntılar içine girdiği, Serbest Cumhuriyet Fırkası örneğinde görüldüğü gibi CHF karşıtlığı görünüşte bile olsa muhalefet partilerine yoğun ilgi gösterildiği ve özellikle yurdun bazı

⁵²⁰ Bu rakamlar *Cumhuriyet Halk Fırkası, 931 Büyük Kongresi, 10 Mayıs İctimai*, Ankara, T.B.M.M: Matbaası, 1931, s. 9-14 arasında isimleri sayılan kongre delegeleri ile Goloğlu'nun 1931 seçimlerinde mebus seçilenleri isim belirterek verdiği liste (Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, Kalite Matbaası, 1974. Ek 1, s. 341-345) karşılaştırılarak bulunmuştur. 1931 seçimlerinde toplam 317 mebus seçilmiştir. Bunlardan 20 tanesinin müstakil mebus olduğu belirtilmektedir (*Cumhuriyet*, 26 Nisan 1931, s. 1). Kongre'de bulunan mebus ise 292'dir. Dolayısıyla 5 Mebus bu Kongre'ye katılmamıştır. Ayrıca Nizamnâme gereğince her ilden ikişer temsilci seçilmesi gerekirken bu kural da işlememiştir. O dönem toplam 63 il vardı. Bunlardan 6'sında CHF örgütlenmesi yoktu. $63-6=57 \times 2=114$ il delegesi olması gerekirken 106 gözükmektedir. Aydın, Erzincan, Siirt'ten hiç, Antalya, İstanbul, Kütahya'dan 1'er il delegesi gelmiştir (Eksik 9, Yozgat'tan 1 fazla katılmıştır. Toplam eksik delege sayısı 8 olarak gözükmektedir.

⁵²¹ Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, s. 189.

bölgelerinde etnik-dinsel temellere dayanan ayaklanmaların yoğun olarak yaşandığı bu arada Menemen’de tamamıyla dinsel içerikli bir kalkışmanın meydana geldiği görülmüştü. Daha önce CHF’nin 1931 Kongresi’nin bu anlamda bir dönüm noktasını teşkil ettiğini, bu tarihten itibaren CHF’nin kendi ilkelerini toplumun geniş kesimlerine benimsetme çabası içine girdiğini belirtmiştim. Bu çabalardan belki de en önemlisi Halkevleri adı verilen kurumlar biçiminde şekillenmiştir.

“Halkevlerinin kuruluş fikri, CHP’nin düşüncelerini, prensiplerini uygulamakta olduğu devrimlerin ruhunu parti disiplininin uzak bir kültür ve sanat ortamında geniş halk kitlelerine anlatmak ve halkı bunlara inandırmak temeli üzerine kurulmuştur.”⁵²² Anıl Çeçen, ulusal birliği sağlama isteğinin de halkevlerinin kuruluşunda önemli bir hareket noktası oluşturduğu görüşündedir.⁵²³ Kemal Karpat, Halkevlerinin amacını Anadolu kültürünü ve uygarlığın temellerini öğretmek yoluyla aydınlar ve halk tabakaları arasında köprü oluşturmak ve Cumhuriyetçi rejimin ulusçu laik düşünüşün endoktrinasyonu sağlamak biçiminde tanımlamaktadır.⁵²⁴

Halkevlerinin öncülerini olarak kabul edilen Türk Ocakları, 1931 yılında kapatılmıştı. Türk Ocaklarının yerine geçebilecek bir başka örgütlenme üzerinde çalışılmaya başlanmıştı. Çeçen, Avrupa’ya eğitime gönderilen Vildan Aşır Savaşır’ın Çekoslovakya’daki “sokol”lardan etkilendiğini ve bu kurumlar hakkında Türk Ocağı binasında konferans verdiğini kaydetmektedir.⁵²⁵ Yine Çeçen, daha eski bir tarihsel örneğin, Fransız Devrimi sırasındaki Jacoben klüplerinin de Kemalist kadrolara örnek oluşturduğu görüşündedir.⁵²⁶ 1932 tarihli CHF Halkevleri Talimatnamesi’nde Macaristan’daki milli kültür

⁵²² Orhan Özacın, “Halkevlerinin Dramı”, *Kebikeç*, Yıl:2, Sayı: 3, 1996, s. 89. Hemen bütün yazarlar Halkevlerinin kuruluş amaçları üzerinde hemfikirdirler. Murat Katoğlu, “Halkevleri, Cumhuriyet yönetiminin dünya görüşünü aydınlar ve mahallî önderler aracılığıyla halka götürme, yaygınlaştırma, tanıtma ve toplumun kültür yapısını canlandırma denemesidir.” yorumunu yaparken (Murat Katoğlu, “Cumhuriyet Türkiye’inde Eğitim, Kültür, Sanat”, *Türkiye Tarihî 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. s.411), Ömer Türkoğlu “...gerek ideolojinin ve gerekse reformların orta ve uzun vadede halka ve geniş tabana benimsetilmesi sorunu gündeme gelmiş, bunun içinde Partiye her anlamda bağlı, Partinin emrinde O’nun bir ünitesi olarak çalışan, aynı zamanda tüm ülke sathına yayılmış bir örgütün kurulması gereği...”nden söz etmektedir (Ömer Türkoğlu, “Halkevlerinin Kuruluş Amaçları, Örgütsel Yapısı ve Bazı Uygulamaları”, *Kebikeç*, Yıl 2, Sayı: 3, 1996, s. 97). Çetin Yetkin de hemen hemen aynı düşüncededir (Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, Nisan1983.s. 90).

⁵²³ Anıl Çeçen, *Halkevleri*, Ankara, Gündoğan, 1990, s. 122-123.

⁵²⁴ Kemal Karpat, “The People’s Houses in Turkey, Establishment and Growth”, *The Middle East Journal*, (Winter-Spring 1963), s. 55.

⁵²⁵ Çeçen, *Halkevleri*, s. 108-109. Özacın, zaten halkevleri için bir kuruluş çalışmasının başlatılmış olduğuna, Savaşır’ın “sokol”lara ait gözleminin bu çerçevede değerlendirilmesine çalışıldığına dikkat çekmektedir (Özacın, “Halkevlerinin Dramı”, s. 87).

⁵²⁶ Çeçen, *Halkevleri*, s. 96.

cemiyetleri, Çekoslovakya'daki benzer örgütlenmeler, İtalya'da faşistlerin “Dopolovoro” isimli kuruluşları, Almanya ve İngiltere'deki kültür cemiyetleri örnekleri verilmektedir.⁵²⁷

Halkevlerinin kurulması konusunun CHF'nin 1931 Kongresi'nde gündeme geldiği bazı yazarlar tarafından belirtilmekle birlikte,⁵²⁸ Orhan Özacın halkevlerinden, 1931 Kongresi'nde, tek bir kelime olarak dahi söz edilmediğini yazmaktadır.⁵²⁹ 1931 Nizamnâmesi ki kapağında “Fırkanın 10 Mayıs 1931'de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir.” ibaresi vardır, bu görüşün doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Nizamnâme'nin 75. maddesinin G fıkrası “Talimatnamesine göre icap eden yerlerde halk evleri açmak ve idare etmek,...” biçiminde bir görevi de İdare Heyetlerinin vazifeleri arasında saymaktadır. Halkevlerini kurulmasına dair talimatname 12.1.1932 tarihini taşımaktadır.⁵³⁰

Buna göre, halkevleri, CHF'ye üye olan ya da olmayan bütün vatandaşlara açıktır (Halkevleri Talimatnamesi, Halkevi Teşkilinde Umumi Esaslar, madde 1)⁵³¹, Ancak Halkevi idare heyeti ve şube idare komitelerine üye olabilmek için Halk Fırkasına üye olmak gerekmektedir (madde 1).

Halkevi idare heyeti 9 çalışma şubesinin seçeceği birer temsilciden oluşur (Halkevleri Talimatnamesi, Halkevi İdare Heyeti, madde 1). Bu heyetin başkanı, CHF'nin vilâyet idare heyetinin kendi arasından seçeceği bir kişi olur (madde 3). Ankara Halkevinin reisi umumi idare heyeti tarafından seçilir (Halkevleri Talimatnamesi, Halkevleri Teşkilinde Umumi Esaslar, madde 3). Yine bu talimatnameye göre, halkevleri dokuz çalışma şubesinden oluşacaktır (madde 4).

1. Dil, tarih ve edebiyat kolu

2. Güzel sanatlar kolu

⁵²⁷ CHF *Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932, s. 2.

⁵²⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 570; Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945*, s. 87. Karpas da, 1931 Kongresi'nde Türk Ocaklarının kendilerini fesih kararının onaylanarak, mal varlıklarının Halk Fırkası'na intikali ve Halkevleri kurmasına karar verildiğini yazmaktadır (Karpas, “The People's Houses in Turkey, Establishment and Growth”, s. 58). Ayrıca Katoğlu, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 411.

⁵²⁹ Özacın, “Halkevlerinin Dramı”, s. 87. *CHP 25. Yıl* broşürünün 25. sayfasında bunun tam aksi yazılıdır.

⁵³⁰ Özacın, “Halkevlerinin Dramı”, s. 87.

⁵³¹ Çeçen, “... Halkevlerinin kapısı partiye üye olsun olmasın tüm yurttaşlara eşit koşullarda açılmıştır. Tüm yurttaşlar Halkevi çatısı altındaki çalışmalara eşit koşullarda katılabiliyorlar ve istedikleri gibi etkinliklerde bulunabiliyorlardı. Böylesine bir yapı Türkiye'de ilk kez oluşturuluyordu.” (Çeçen, *Halkevleri*, s. 380) diye yazarken, böylesi bir özelliğin ÖİTC kulüplerinde de var olduğunu görmezlikten geldiği gibi, Fırka'lı olmayan üyelerin Halkevlerinin yönetim kademelerine gelemediklerini (bir tür eşitsizlik!) de unutmışa benziyor.

3. Temsil
4. Spor
5. İçtimai yardım
6. Halk dersaneleri ve kurslar
7. Kütüphane ve neşriyat
8. Köycülük
9. Müze ve sergi

Halkevleri, ilk kez, 14 yerde 19 Şubat 1932’de resmen açılmışlardır.⁵³² Halkevleri kuruluşlarından sonra, daha önce CHF Kâtibi Umumîliğinin 29.08.1931 tarih ve 2101 sayılı tebliğatı ile CHF içinde kurulan onüç bürodan, (büyük bir olasılıkla) beşincisine bağlanmışlardır.⁵³³

Halkevleri, kuruluşlarından itibaren merkeziyetçi bir anlayışla yönettirilmişlerdir.⁵³⁴ Daha önce sözünü ettiğim gibi halkevlerinde yönetici olmak CHF üyesi olmayı gerektirirken, halkevi başkanları da Fırka’nın vilâyet idare heyetleri tarafından seçilmekte, finansal yapıları da yine Fırka’nın vilâyet idare heyetleri tarafından seçilmekle, vil Fırka’nın vilâyet organlarının kontrolünde olmaktadır.⁵³⁵ Böylelikle merkezden bağımsız karar almaları ve uygulamalar söz konusu olmamıştır.⁵³⁶

Halkevlerinin başlıca çabaları eğitim alanında olmuştur. Hatta Özacın, halkevlerinin kuruluş amaçlarının temelinde “... YETİŞKİNLERİN EĞİTİMİ...” sorununun olduğunu yazmaktadır.⁵³⁷

Eğitim dışında pekçok toplumsal sorunla da ilgilenilmiştir. “Meccani dispensar, gıda ve kömür tevziatı gibi sosyal yardım işleri, neşriyat ve kütüphane, tiyatro gibi güzel sanatlar çalışmaları daima halkevleri kanalıyla gerçekleştirilmek yoluna gidilmiştir...”⁵³⁸ Sosyal yardım şubeleri aracılığıyla,

⁵³² Bu ondört halkevi, Ankara, Afyon, Samsun, Eskişehir, Diyarbakır, İzmir, Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa, İstanbul ve Adana açılmışlardı (Çeçen, *Halkevleri*, s. 117).

⁵³³ Tunçay, Halkevlerinin 5. Büro’ya (“Millî Kültür, ilmi hareketler ve bu mevzuda neşriyat” bürosu) bağlı olduğunu yazmaktadır (Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 302, dn. 4) Kemal Karpat ise 1. Büro’ya (“Teşkilât, intihaplar, Fırka kongreleri” bürosu) bağlı olduğunu yazmaktadır (Karpat, “The People’s Houses in Turkey, Establishment and Growth”, s. 59).

⁵³⁴ Türkoğlu, “Halkevlerinin Kuruluş Amaçları, Örgütsel Yapısı ve Bazı Uygulamaları”, s. 99.

⁵³⁵ Karpat, “The People’s Houses in Turkey, Establishment and Growth”, s. 60. Ayrıca *Halkevleri Talimatnamesi*’nin Halkevlerinde Umumi Esaslar bölümünün 9. maddesine bakılabilir.

⁵³⁶ Türkoğlu, “Halkevlerinin Kuruluş Amaçları, Örgütsel Yapısı ve Bazı Uygulamaları”, s. 99.

⁵³⁷ Özacın, “Halkevlerinin Dramı”, s. 89.

⁵³⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 578-579.

vatandaşların sorunlarına çözüm yolları aranmıştır.⁵³⁹ Halkevleri, dil devrimi ve soyadı konularında da aktif roller almışlardır.⁵⁴⁰ Düzenlenen konferans ve tartışmalarla, ekonomik ve siyasal sorunlar ve hükümetin bu konulardaki tavrı halka anlatılarak, benimsetilmesine çalışmıştır.⁵⁴¹

Anlatılan bu özellikleriyle halkevleri, rejimin ideolojisini, geniş halk kitlelerine taşıyan kurumlar olarak şekillenmişlerdir. Bunda da kısmen başarıya ulaşabilmişlerdir.

Değerlendirme

OİTC ve CHF'nin örgütsel yapıları üzerinde Avrupa ve özellikle Balkanların etkili olduğu söylenebilir. 1889'da kurulan İttihat-ı Osmanî (hatta daha önce, Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İtalya ve Fransa'da ortaya çıkmış Carbonarlardan etkilenmişti. 1906'da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ise, 1889 tarihli ilk örgütlülük dolayısıyla Carbonarlardan etkilenmiş olmakla beraber, asıl olarak Bulgarların IMRO'sundan etkilenmiştir. Makedonya'nın etkisi yalnızca IMRO ile sınırlı kalmamış, bu coğrafyadaki ulusçuluk hareketleri de Türk asker-sivil bürokratlarını etkisi altına almıştır. IMRO'dan örgütsel anlamda etkilenmenin, CHF'ye kadar uzanıp uzanmadığı konusunda net bir söz söylemek kolay değildir. Yalnızca OİTC üzerinden bir etkinin A-RMHC'ye ve oradan da CHF'ye uzandığı düşünülebilir. Ayrıca 1931 yılında birçok Avrupa partisinin program ve/veya tüzükleri Türkçeye çevrilip, T.B.M.M: matbaasında basılmıştır ki bunların beşi Bulgar, üçü Fransız, üçü Romen, ikisi Alman, ikisi İngiliz ve biri de İtalyan partileridirler.⁵⁴² Balkan partilerinin toplam sekiz tanesinin (beşi Bulgar olmak üzere) ilgi odağı olması bir tesadüf olabileceği gibi, Bulgaristan'a ve Balkanlara duyulan özel ilgi ile de bağlantılı olabilir. Bu etkilenmeyi de, tıpkı OİTC'de olduğu gibi normal karşılamak gerekir. Zira birbirlerine yakın coğrafyalarda şekillenen örgütlerin karşılıklı ya da tek taraflı bir etkileşim içinde olmaları doğaldır.

Hem OİTC hem de CHF, varoldukları dönemlerdeki devletin yönetim mekanizmasının idari bölümlenişine uygun bir örgütsel yapı geliştirmişlerdir. En alt kademededen başlayan en üst idari birime kadar gelen ve bunların da üstünde bir merkezi yönetim öngören bir mekanizma oluşturmuşlardır. Her ikisi de merkeziyetçi görünmektedirler. Yerel birimleri üzerinde merkezin

⁵³⁹ Çeçen, *Halkevleri*, s. 157.

⁵⁴⁰ Çeçen, *Halkevleri*, s. 148 ve 154.

⁵⁴¹ Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath*, E.J. Brill, Leiden, Netherlands, 1973, s. 317'den aktaran Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, s. 156.

⁵⁴² Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 312.

denetimini sıkı bir biçimde sağlamışlardır. Bunun için OİTC’de Kâtib-i Mesullük kurumu, CHF’de ise mutemetlik kurumu geliştirilmiştir.⁵⁴³

Her iki yapı arasında benzer olan bir başka yapı, geniş halk yığınlarının siyasal mobilizasyonu için oluşturdukları kurumlardır. OİTC’de kulüp adını alan bu kurumlar, CHF’de halkevleri olarak anılagelmıştır.⁵⁴⁴

Ancak OİTC ile CHF arasında önemli bir fark bulunmaktadır. OİTC’de “liderlik”, tek bir şahsın elinde hiçbir zaman olmazken, CHF’de Mustafa Kemal 1927’ye kadar sürekli CHF Umumi Reisi olmuş bu tarihten sonrada CHF Nizamnâmelerinde düzenlenmiş bir “tek adam” statüsü elde etmiştir.⁵⁴⁵ Mete Tunçay, CHF’deki bu durumu “önderlik açısından, CHF’nin bu yıllardaki durumu öyledir ki, önder partiyle tanımlanacak yerde, partinin önderin adamları diye tanımlaması daha doğru olur.”⁵⁴⁶ diyerek açıklamaktadır. Ancak OİTC ile CHF arasındaki bu fark, OİTC’nin parti-içi demokrasi konusunda daha ileride olduğu anlamına gelmez. OİTC’de tek-adam yoktur ama, bir bütün olarak (aralarındaki çatışmalara rağmen) tek-adam yetkilerini kullanan bir liderler grubundan, sanırım, söz edilebilir.

⁵⁴³ Sabahattin Selek, “Halk Partisinin ilk kuruluşunda, İttihat ve Terakki’den mülhem olarak ‘parti mutemetlikleri’ ihdas edilmiş ve ittihatçıların katibi mesullerine benzeyen mutemetler, ..., vilayetlerde partiyi yönetmişler.” değerlendirmesini yapmaktadır (Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, 2. Cilt, 8.Baskı, İstanbul, Kastaş, A.Ş. Yayınları, Ocak 1987. s. 751-752) Mete Tunçay, örgütlenme modelinin, OİTC gibi merkezîyetçi ve otokratik olduğunu yazmaktadır (Mete Tunçay, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, s. 2019-2020).

⁵⁴⁴ Tunçay, CHF şubelerine, OİTC’de olduğu gibi “kulüp” denildiğini belirtmektedir (Tunçay, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, s. 2022).

⁵⁴⁵ Akşin, önderlik açısından OİTC ile CHF’nin farklı olduklarını, OİTC’de kolektif bir önderliğin, CHF’de ise “tek-adam” a dayanan bir liderlik anlayışının olduğundan söz etmekte, bunun yalnızca Mustafa Kemal döneminde değil İsmet İnönü ve Bülent Ecevit’in dönemlerinde de geçerli olduğunu söylemektedir. (Sina Akşin, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Siyasal, Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, İletişim, s. 2038.)

⁵⁴⁶ Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 239.

Oitc ve Chf Arasında İdeolojik Süreklilikler ve Kopuşlar

Bu bölümde, OİTC ile CHF'nin ideolojik yönelimleri, aralarındaki süreklilik ve kopuş hatlarını görünür kılacak karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenecektir. Bu bölümün ele alınış biçimi, önceki bölümlerde benimsenen yöntemden bilinçli olarak ayrılmaktadır. Daha önce, OİTC ve CHF ayrı başlıklar altında ele alınmış, her biri kendi tarihsel ve kurumsal bağlamı içinde incelendikten sonra kısa bir ortak değerlendirme yapılmıştır. İdeolojik yönelimlerin tartışılacağı bu bölümde ise söz konusu iki yapı, ayrı alt başlıklara ayrılmaksızın, tek bir kuramsal çerçeve içinde birlikte değerlendirilecektir. Böylece, iki hareketin düşünsel zeminleri arasındaki süreklilik ve kopuşların, doğrudan karşılaştırmaya elverişli bir şekilde ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Bununla birlikte, her iki siyasal örgütü etkileyen dönemlerin tüm düşünce akımlarını ve kuramsal yaklaşımlarını ayrıntılı biçimde ele almak, bu çalışmanın sınırlarını ve amaçlarını aşmakta; ayrıca başlı başına, kapsamlı bir inceleme gerektirmektedir. Bu nedenle burada **her iki hareketin ortaya çıkış, gelişim ve iktidar süreçlerinde etkili olan en temel ideolojik yönelimler** belirleyici eksen olarak ele alınacak; benzerlikler ve kopuşlar da bu eksen üzerinden gösterilmeye çalışılacaktır. Başka bir ifadeyle, analiz, ayrıntılı bir düşünce tarihi panoraması sunmaktan ziyade, iki hareketi birbirine eklemleyen ve birbirinden ayıran ana ideolojik hatları görünür kılmaya odaklanacaktır.

İncelemenin başlangıç noktasını, söz konusu ideolojik yönelimlerin Batı düşüncesiyle kurdukları ilişki oluşturmaktadır. Bu çerçevede, önce bu yönelimlerin Batı kaynaklı fikirlerle temas ettiği başlıca kanallar ve düzeyler tartışılacak; ardından da bu temasın dolayımıyla biçimlenen ideolojik ve

siyasal tercihler, iki hareket bakımından karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. Böylece, hem ortak ideolojik miras hem de farklılaşma noktaları, bütüncül bir perspektif içinde izlenebilir hâle gelecektir.

İdeolojik–Siyasal Tercihler ve Yönelimler

İdeolojik–siyasal tercihler ve yönelimler başlığı altında tartışılan bütün kavramların merkezinde, imparatorluğun/cumhuriyetin kapitalist dünya sistemiyle kurduğu eşitsiz ilişkinin nasıl “normalleştirileceği” sorusu yer alır. Tanzimat’la birlikte hızlanan bu eklemlenme sürecinde, hem İttihat ve Terakki hem de Cumhuriyet Halk Fırkası için temel mesele, askerî–iktisadî çözülmeyi tersine çevirecek, aynı zamanda yükselen millî burjuvazinin çıkarlarını güvenceye alacak bir ideolojik çerçeve inşa etmektir. Bu bağlamda Batıcılık, yalnızca “medeniyet tercihi” değil, devlet merkezli modernleşme blokunun kendi sınıfsal konumunu meşrulaştırdığı, reform ve “inkılap”ları rasyonelleştirdiği ana eksenlerden biri olarak öne çıkar. Aşağıda, bu Batıcı yönelişin tarihsel kökenleri, taşıdığı iç çelişkiler ve OİTC–CHF hattındaki süreklilikleri ele alınacaktır.

Batılılaşma: Teknik İktibastan Medeniyet Tasavvuruna

Batı’ya, Batı tekniğine ve uygarlığına yönelim, Osmanlı Devleti’nin son iki yüz yıllık döneminde ve bu devletin tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Anadolu’da kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde egemen olan bir düşünsel yönelimi ifade etmektedir. Bununla birlikte, söz konusu çizginin doğrusal olmadığı; zaman içinde Batı’ya yönelimin kapsamının ve içeriğinin farklı biçimlerde algılanıp uygulandığı belirtilmelidir.

Osmanlı Devleti, “altın çağı” olarak nitelendirilebilecek 16. yüzyıl sonrasında içine girdiği kriz döneminde, Avrupa devletleri karşısında ardı ardına yenilgiler almaya ve bu coğrafyadan adım adım geri çekilmeye başlamıştır. Devletin ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeni ile askerî başarıları arasında sıkı bir ilişki bulunduğu, askerî alanda yaşanan yenilgiler, devlet düzeni üzerinde de derin etkiler yaratmıştır. Bu durum, Osmanlı yöneticilerini hem yenilgilerin nedenleri hem de Batı’nın üstünlüğünün kaynakları üzerinde düşünmeye sevk etmiştir.

Bir Batılılaşma politikasına “ilk bilinçli teşebbüs” –yani Batı Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidine ve benimsenmesine yönelik ilk bilinçli adım– 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁷ 1718–1730 yılları arasındaki Lale Devri’nde Batı Avrupa ülkelerine elçilik heyetleri

⁵⁴⁷ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 46.

gönderilmiş, matbaa Osmanlı ülkesine getirilmiş, gemicilik ve denizcilikte Batı tekniği kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁴⁸ Bununla birlikte, asıl yoğunlaşma noktası Avrupa'nın savaş tekniğini Osmanlı ordusu için de geçerli kılma çabası olmuştur.⁵⁴⁹

1734'te Üsküdar'da Fransız Comte de Bonneval tarafından kurulan Hendesehane her ne kadar kısa ömürlü olmuşsa da, Batı bilim ve tekniğine yönelik, sınırlı da olsa, bir ilgi uyandırması bakımından bütünüyle sonuçsuz kalmış bir girişim değildir.⁵⁵⁰ 1773 ve 1793 yıllarında, daha önce de anıldığı üzere, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun açılmıştır. Ayrıca Sultan III. Selim, 1793'te Nizâm-ı Cedid adıyla, geleneksel Osmanlı ordu düzeninden farklı bir örgütlenmeye sahip yeni bir ordu kurmuştur. Bu tür reformlar yoğun tepkilerle karşılaşmış; özellikle eski düzenin askerî güçlerinin ayaklanmaları sonucunda kısa sürede tasfiye edilmiştir.⁵⁵¹

Buna rağmen tarihin akışı geri çevrilememiş; iç dinamiklerin zorlamasıyla girilen Batılılaşma yolunda ilerleme sürmüştür. 1834'te, yine askerlik alanında Batılı tarzda eğitim vermek üzere Mekteb-i Harbiye açılmıştır. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kurulan bu tür Batılı anlayıştaki askerî kurumlarda, Fransa'dan gelen subaylar, teknisyenler ve öğretmenler görev almış; böylece teknik bilgiyle birlikte Fransız düşünce ve felsefe akımları da Osmanlı ülkesine taşınmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak, 1827'de Sultan II. Mahmut tarafından Paris'e gönderilen dört kişilik ilk öğrenci grubunu başka gruplar izlemiştir.⁵⁵²

Osmanlı Devleti'nin Batı'ya yönelirken güttüğü amaç, Hanioglu tarafından şu sözlerle özetlenmektedir: "... Paris'e göndereceği talebeleri şehir dışındaki bir konakta ikamet ettirerek, aralarında yalnızca Arapça ve Türkçe konuşturarak, en müktedir hocalardan ders aldırarak ve bütün bunların sonucunda; onları Batı'nın zararlı olarak algılanan kültür ve değerleriyle hiçbir ilişkiye geçmeden,

⁵⁴⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.46-47; 1729 ve sonrasında girilen bu çabaları Suat Sinanoğlu [Osmanlı Devleti] yalnızca maddi yaşamını tehdit eden tehlikelere tepki gösteriyordu. biçiminde tanımlamaktadır. (Suat Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, İkinci Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.33.

⁵⁴⁹ İşaya Üşür, merkezîyetçilik temelinde askeri güçle ayakta kalabilmenin bilincinde olan Osmanlı için, bu yönelimin doğal olduğunu, Osmanlı'nın geleneksel düşüncesi içinde kendini doğru, Batıyı yanlış ve eksik değerlendirdiğini yazmaktadır. (İşaya Üşür, "Fransız Devrimi ve Tanzimat Üzerine Düşünceler ya da Tanzimat'ı Nasıl Yorumlamalı?" *Mürekkap*, Toplumsal Araştırmalar, Kültür ve Sanat İçin Vakıf, Ankara, Güz 1995, s.5, Türkiye "Gündemdeki Geçmiş", s. 19). Suat Sinanoğlu, Batılı olmayan toplumların yalnızca silahlı kuvvetlerini Batılı biçimde örgütlemekle yetinmek istedikleri belirtilmektedir (Suat Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, s. 27).

⁵⁵⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 49; Sinanoğlu, askeri alanda modernleşmenin tekniğe gereksindiğini, tekniğin de bilimden ayrılamayacağını görüşündedir (Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, s. 27).

⁵⁵¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 50.

⁵⁵² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 84.

birer teknoloji ithalatçısı olarak ülkeye döndürmeyi amaçlayan Osmanlı yöneticileri...”⁵⁵³ Bu tespit, Osmanlı yöneticilerinin Batı’nın tekniğini iktibas etmeyi, buna karşılık bu tekniğin taşıyıcısı olan Avrupalı toplumların kültürünü Osmanlı sınırlarının dışında tutmayı hedeflediklerini göstermektedir.⁵⁵⁴

1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile başlayan ve 1839 Tanzimat Fermanı ile üstyapısal düzenlemeleri belirginleşen süreç, Batılılaşmanın hem içeriği hem de dış dinamiklerle ilişkisi bakımından önceki dönemden farklılaşmaktadır. Öncelikle Tanzimat dönemi, Batılı devletlerin üretim fazlaları için Osmanlı ülkesini açık pazar hâline getirdikleri bir momenti simgeler.⁵⁵⁵ Kuşkusuz iç dinamikler de Osmanlı elitini ülkeyi Batılı sermaye ve mallara açma yönünde zorlamıştır.⁵⁵⁶ Bu döneme ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler çalışmanın II. bölümünde yapıldığından, burada yalnızca Batılılaşma anlayışının geçirdiği evrim üzerinde durulacaktır.

“Tanzimat, ‘Batı’nın (kapitalizmin) üstünlüğünün açık kabulü ve ilanıdır.”⁵⁵⁷ Bu değerlendirmeden, Batı’nın üstünlüğünün hemen her alanda kabul edildiği ve Osmanlı Devleti’nin de artık her alanda Batılılaşma yönünde adımlar atacağı sonucunu çıkarmak mümkündür. Gerçekten de Tanzimat, Osmanlı tarihinde bir kopuş momentini temsil etmektedir. İmparatorluk, modern devlete doğru yönelmeye başlamış⁵⁵⁸; Batılılaşma anlayışında da niteliksel bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu aşamada yalnızca Avrupa tekniği değil, Avrupa’nın siyasal kurumları ve hukuki yapıları da dikkate alınmaya başlanmıştır.

Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet kurumsallaştırılmış, tüm tebaanın yasa önünde eşitliği ilan edilmiştir.⁵⁵⁹ “Tanzimatla beraber ve daha sonraları hem teknikte hem de tefekkür ve tahassüs tarzında üstün ve yukarı bir Avrupa’nın hayali gittikçe

⁵⁵³ Hanioglu, *Bir Siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 12-13.

⁵⁵⁴ Muzaffer Sencer Tanzimat ve Islahat Fermanlarının temel amaçlarının, Osmanlı ülkesi içindeki yabancılara ve azınlıklara can, mal, namus güvenliği sağlamak ve ticari işlem ve sorunları sağlam bir hukuk sistemine bağlamak olarak görmektedir (Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, s. 14).

⁵⁵⁵ “... batılı olmayan evren bir formülle (“eski gelenekçi zihniyet ve yeni Batı tekniği” formülü ile) bu iki karşıt güç arasında bir **mondus vivendi**, ödüllü bir uyuşma çaresi bulmuştur” (Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, s. 29).

⁵⁵⁶ Üşür, “Fransız Devrimi ve Tanzimat Üzerine Düşünceler ya da Tanzimat’ı Nasıl Yorumlamalı?”, s. 19.

⁵⁵⁷ Üşür, “Fransız Devrimi ve Tanzimat Üzerine Düşünceler ya da Tanzimat’ı Nasıl Yorumlamalı?”, s. 20.

⁵⁵⁸ Haldun Güllalp, “Kapitalizm ve Modern Ulus-devlet: Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu Üzerine Düşünceler”, *Mürekkap*, Toplumsal Araştırmalar Kültür ve Sanat İçin Vakıf, Ankara, Güz 1995, Sayı 5, Türkiye “Gündemdeki Geçmiş”, s. 12.

⁵⁵⁹ Güllalp, “Kapitalizm ve Modern Ulus-devlet: Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu Üzerine Düşünceler”, s. 12.

büyüdü ve genişledi.”⁵⁶⁰ Bu süreçte Avrupa’da öğrenim gören ya da Osmanlı ülkesinde Avrupalı öğretmenler aracılığıyla Batı düşüncesiyle karşılaşan kuşaklarda belirgin bir Batı hayranlığının ortaya çıktığı görülmektedir.⁵⁶¹

Daha önce Batı bilimi, tekniği ve burjuva toplumu düşünceleriyle karşılaşan asker ve sivil aydınlar, Batı’dan yalnızca matematik ve topçuluk bilgisi değil, bunun ötesinde siyasal ve toplumsal modellerin de alınabileceğini fark etmişlerdir.⁵⁶² 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle son çeyreğinde, yüksekokullarda ve hatta idadilerde ortaya çıkan muhalefet hareketleri, bu yeni tipteki okulların sunduğu eğitim sonucunda oluşan farklı zihniyet dünyasının ürünleri olarak değerlendirilebilir.⁵⁶³ Tanzimat sonrasında ortaya çıkan Batılılaşma anlayışının temel niteliği, Batı ile Doğu’yu kaynaştırma arzusunun bir tezahürü şeklinde görünmektedir.⁵⁶⁴

Bu anlayış, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de yankı bulmuştur. Bir yandan devletin içine düştüğü zor durumdan çıkışın yolu olarak Avrupa siyasal kurumlarının Osmanlı ülkesinde geçerli kılınmasına çalışılırken, öte yandan İslam’ın toplumsal içeriğinden yararlanılarak bir senteze ulaşılmak istenmiştir. Jön Türkler, Batılı tarzda bir burjuva siyasal düzeni kurmayı hedeflerken, bu yeni düzeni eski düzenin kültürel ve manevi değerleriyle destekleme arzusundadırlar.⁵⁶⁵

Bununla birlikte, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Batılılaşma konusunda daha radikal bir konum alış da gözlenmektedir. “Bir tek medeniyet olduğunu, onun da Avrupa medeniyeti şeklinde ifade edildiğini ve bunu gülü ve diken ile almaktan başka çare bulunmadığını belirterek, büyük tartışmalara yol açacak bir düşünürün İttihat-ı Osmani Cemiyeti’nin ilk dört kurucusundan biri olduğunu unutmamak gerekir.”⁵⁶⁶ Gerçekten de Abdullah Cevdet, Batılılaşma

⁵⁶⁰ Üşür, “Fransız Devrimi ve Tanzimat Üzerine Düşünceler ya da Tanzimat’ı Nasıl Yorumlamalı?”, s. 20.

⁵⁶¹ Osmanlı aydınlarının Batıya duydukları hayranlık için Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 12-16.

⁵⁶² Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 182.

⁵⁶³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 173. Yücel Aktar da, bu okullardaki eğitimin doğal sonucu olarak, bu okulların öğrencilerinde, medrese öğrencisinden farklı bir dünya görüşünün oluştuğunu, olayları değerlendirmedeki anlayış farkıyla birlikte, çağı daha değişik gözleme olanaklarına kavuştuklarını söylemektedir (Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, s. 56).

⁵⁶⁴ Füzûn Hüsrev Tökin’in söyleyişiyle “... Tanzimat hareketi, Osmanlı İmparatorluğunda batı ile doğuyu beraber yaşatmak şartıyla batıya yönelme gayretlerinin bir ifadesiydi” Tökin, *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965*, s. 13.

⁵⁶⁵ Petrosyan’ın söyleyişiyle “... bunların ezici çoğunluğunun İslâm düzgu ve ilkeleriyle, burjuva liberal reformizmini uzlaştırma heves ve çabasında olmaları...” durumudur (Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 279) (İleride bu konudan yine söz edilecektir).

⁵⁶⁶ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I:

sürecini yalnızca Avrupa tekniğinin uygulanmasına indirgememekte, kültürel alanda da Batılılaşmanın gerekliliğini savunmaktadır.⁵⁶⁷ Bu yaklaşımıyla Batılılaşmayı, mevcut geleneksel yapının köklü biçimde terk edilmesine dayandırmaktadır.⁵⁶⁸

Öte yandan, yine Batılılaşma yanlısı olmakla birlikte, geleneksel yapının “olumlu” görülen yanlarından ve İslam’ın toplumsal içeriğinden yararlanılması gerektiğini düşünen kesimler de vardır.⁵⁶⁹ Bu nedenle Jön Türkler ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Batıcı bir çizgiyi benimsemekle birlikte, mevcut geleneksel yapıyı tümüyle reddetmemektedir. Yerleşik sosyolojik ve kültürel yapı karşısındaki göreceli güçsüzlüklerinin bilincinde olan İttihatçı kadrolar için böyle bir sentez arayışı aynı zamanda pratik bir zorunluluk olarak görülebilir. Ziya Gökalp’in, Durkheim’dan esinlenerek geliştirdiği “hars–medeniyet” ayrımını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir.⁵⁷⁰

Ne var ki, bu sentez arayışı, Batılılaşmanın kapsamını ve sınırlarını geleneksel yapıyla uzlaşma ihtiyacı çerçevesinde tanımlayan görece ihtiyatlı bir modernleşme tasavvuruna işaret etmektedir. Cumhuriyet sonrasında şekillenen ideolojik çerçeve ise, Batıcılığı bu tür bir uzlaşmadan büyük ölçüde kopararak, daha köktenci ve bütünsel bir dönüşüm programının eksenine yerleştirecektir.

Cumhuriyet Halk Fırkası önderi Mustafa Kemal açısından Batıcılığın anlamı ise daha kapsamlı bir içerik taşımaktadır. Onun için Batılılaşma, yalnızca bazı kurum ve tekniklerin alınması değil, tümüyle Batılı bir medeniyet dairesine geçiştir. “Takrir-i Sükûn döneminden itibaren ödünsüz ve katıksız bir Batıcı tutum benimsenmiştir.”⁵⁷¹ Başka bir deyişle, Batı kültürü Kemalist kadro tarafından içselleştirilmiştir.⁵⁷² Önceki dönemde görülen kültür–uygarlık ayrımının bu dönemde aşıldığı söylenebilir. Kemalist ideoloji için temel hedef “çağdaş medeniyet”tir⁵⁷³ ve bu çağdaş medeniyet Batı merkezlidir. “Atatürkçü

(1889-1902), s. 41.

⁵⁶⁷ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, (Tarih ve yer belirtilmemiştir), s. 360-361.

⁵⁶⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 363.

⁵⁶⁹ Hanioglu, bu grubun başını Celâl Nuri Bey’in çektiğini belirtmektedir. (Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 363).

⁵⁷⁰ *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 245. Sinanoğlu bu konuda “Uygarlıkla kültürü iki ayrı şey gibi gören Alman kökenli bir kurama dayanan bu formülün hiç bir anlamı olmadığı kesindir.” demektedir (Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, s. 29).

⁵⁷¹ Mete Tunçay, “T.C.’nde Siyasal Düşünce Akımları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, s. 1924.

⁵⁷² Hasan Ünder, “Kemalizmin ya da Türk Devriminin Felsefesi Nedir?”, *Mürekkkep*, Toplumsal Araştırmalar ve Kültür Sanat için Vakıf, Ankara, Kış-Bahar 1996, s. 6: Türkiye Gündemindeki Geçmiş” (II) s. 40.

⁵⁷³ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 108. Bu anlayış 1923 CHF Nizamnamesi’ne de yansımıştır.

çağdaşlaşma modeli sistem olarak Batı'ya dönüktür; onun tüm kurumlarını hukukta, yönetimde, toplum yaşamında, eğitimde, teknolojiye, insan yaşamının her alanında kurmuştur..."⁵⁷⁴

Haldun Gülalp'ın, "Aslında Kemalizm, eleştirdiği 'işbirlikçi' Osmanlı bürokratlarının ideolojisi ile aynı ölçüde modernleşmeci ve batıcı idi. Cumhuriyetçi Türkiye'nin kökenleri on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reform hareketindeydi."⁵⁷⁵ tespiti, kısmen isabetli görünmekle birlikte, iki yüz yılı aşkın bir zaman dilimi boyunca Batı'ya yönelmenin içerik ve kapsamını aynılaştırması bakımından problemli bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Yukarıda gösterilmeye çalışıldığı üzere, Batı'ya yönelim 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı aydınlarının gündeminde yer almakla birlikte, bu yönelimin boyutları ve içeriğinin ne olması gerektiği konusunda süreç içinde ciddi değişimler yaşanmıştır. Batı'ya yönelim çizgisi üzerindeki tüm bu aşamaları aynı doğrultuda ve süreklilik içinde değerlendirmek, aradaki kopuş noktalarını görmezden gelmek anlamına gelecektir. Tanzimat dönemi Batıcılığı, önceki girişimleri aşan boyutlara ulaşmıştır. Bununla birlikte Tanzimat Batıcılığı ve sonrasındaki Jön Türklerin, geleneksel değerlerin üzerine Batılı kurumları yerleştirme çabaları tam anlamıyla bir kopuş olarak nitelenemez. Bu açıdan bakıldığında, önceki dönemlerdeki Batılılaşma çabalarının köklü biçimde aşılması ve bu anlamda gerçek bir kopuşun 1923 ve sonrasında, Kemalist ideolojinin şekillenmesiyle gerçekleştiği ileri sürülebilir. Kemalist ideoloji, bütün boyutlarıyla Batı'ya yönelmiş ve Batılılaşmayı kurucu ilke düzeyine taşımıştır.

Bu süreç boyunca, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "bilim" ve "ilerleme" düşüncelerinin Osmanlı aydınlarının zihniyet dünyasında artan ölçüde etkili olmaya başladığı gözlenmektedir. Aynı olgunun, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar için de geçerli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu bağlamda, söz konusu sürekliliğin pozitivizm temelinde incelenmesi önem kazanmaktadır.

Jön Türklerden Kemalist Kadrolara Pozitivist Miras

Pozitivizm, "... Jön Türklerden itibaren Osmanlı aydınlarını etkilemiş ve Türk Devrimi'ne de temel teşkil etmiştir."⁵⁷⁶ Bu noktada, pozitivizmin önce

"Madde 1 [Halk Fırkası'nın]..., gayesi, Türkiye'yi asri bir devlet haline yükseltmek..."

⁵⁷⁴ Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 4. Baskı, s. 45, Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, s. 89.

⁵⁷⁵ Gülalp, "Kapitalizm ve Modern Ulus-devlet: Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu Üzerine Düşünceler", s. 6.

⁵⁷⁶ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 101.

Osmanlı aydınları, ardından da bu çevre içinden çıkan yeni devletin kurucu kadroları için neden önemli hale geldiğini açıklamak gerekmektedir.

Pozitivizm, 19. yüzyılda Fransa’da ortaya çıkan bir felsefe akımıdır. Toplumsal uyum düşüncesine yaptığı vurgu, dönemin Avrupa’sında yaygınlaşan işçi hareketlerine karşı bir duruşu temsil ettiği gibi; bilimsel bilgiye atfettiği merkezi rol ile de dinsel düşünüş biçimlerinin karşısında konumlanmaktadır.

Osmanlı aydınları için “pozitivizm ve dayandığı ilim anlayışı, hem Batı’nın üstünlüğünü açıklamak, hem de Hristiyanlığa bulaşmamış olmak erdemlerine sahipti.”⁵⁷⁷ Gerçekten de Osmanlı aydınları Batı’nın üstünlüğünün kaynaklarını “ulûm ve fûnûn” kavramlarıyla ifade etmişlerdir.⁵⁷⁸ Aynı dönemde “ilerleme” düşüncesi de Osmanlı aydını açısından merkezi bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda “Batılılaşma çabası içindeki şehirli bürokrat ve üst tabakaların Avrupa’dan ve onun üstünlüğünden anladıkları üç kelime ile değerlendirilebilir: ‘ulûm ve fûnûn’ ve ‘terakki’.”⁵⁷⁹ Bu unsurları bünyesinde birleştiren temel akım ise pozitivistizmdir.

Pozitivizmin Türkiye’ye girişi tek ve doğrudan bir kanalla değil; okullarda okutulan pozitif bilim dersleri, doğrudan Fransızca eğitim veren kurumlar, Avrupa’ya gönderilen öğrenciler, eğitim kurumlarında görev yapan yabancı uzmanlar ve bazı derneklerin faaliyetleri gibi çoklu araçlar üzerinden gerçekleşmiştir.⁵⁸⁰ Bu çerçevede, 19. yüzyıl ortalarında Mustafa Reşit Paşa’nın himayesiyle 1849 yılı başlarında Paris’e giden İbrahim Şinasi’nin, burada Ernest Renan ve Émile Littré gibi dönemin önde gelen pozitivist düşünürleriyle kurduğu ilişkiler dikkat çekicidir.⁵⁸¹ Şinasi, Comte’un çevresindeki bu isimler vasıtasıyla pozitivist dünyanın dilini ve problemlerini tanıyan ilk Osmanlı aydın tiplerinden biri olarak görülebilir. Aynı kuşağa mensup Mithat Paşa ise, ancak otuz beş yaşından sonra Fransızca öğrenebilmiş olmasına karşın, 1878’de sürgün edildiği Paris’te dönemin pozitivist çevreleriyle temas kurmuş; Pierre Laffitte tarafından Comte’un mektuplaştığı Mustafa Reşit Paşa’nın siyasi mirasını devam ettiren bir figür olarak değerlendirilmiştir.⁵⁸²

⁵⁷⁷ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 104.

⁵⁷⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 16.

⁵⁷⁹ “«Terakkiyat-ı Cedide» döneminin sihirli kelimesi olmuştu. Condorcet ve Turgut’un kullandığı anlamda «terakki» sözü ağızlardan düşmeyen bir kelime haline gelmişti.” (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 21).

⁵⁸⁰ Murtaza Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, c. 1: *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası – Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.214.

⁵⁸¹ Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, s.214.

⁵⁸² Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, s. 215

Batılı tarzda eğitim, Osmanlı aydınlarına pozitif bilimlerle tanışma olanağı sağlamıştır. Tıbbiye ve Mülkiye gibi kurumlar, yeni bir dünya görüşünün oluşumunda önemli işlevler üstlenmiştir. Batılı düşünce akımları arasında, yukarıda belirtilen özellikleri nedeniyle pozitivizm, Osmanlı aydınları açısından özel bir çekicilik kazanmıştır. Comte'un akıl ve bilimi merkeze alarak toplumsal düzen ile ilerlemenin bu temeller üzerinden mümkün olabileceğini savunan yaklaşımı ile, Osmanlı aydınlarının teknik, sınai ve kültürel bakımlardan geri kalmış bir toplumun ilerlemesini sağlama yönündeki arayışları kesiştiğinde, pozitivizmin bu aydınlar üzerinde güçlü bir etki yaratması kaçınılmaz hâle gelmiştir.⁵⁸³ 1894'te yayımlanmaya başlayan *Servet-i Fünun* dergisinde, edebî yazıların yanı sıra pozitif bilimlere ilişkin yazıların da yer alması bu etkinin somut göstergelerindendir.⁵⁸⁴ Aynı dönemlerde Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden Ahmed Rıza Bey, pozitivist görüşlere bağlılığıyla tanınmaktadır. Nitekim "... yalnızca adalete ve pozitif hakikate boyun eğmiş oluyorum... İşte bu sebeptir ki her zaman bilimle paralel yürüyen pozitivizme itaat ediyorum."⁵⁸⁵ sözleriyle kendi düşünsel konumunu özetlemektedir. Şerif Mardin, Ahmed Rıza'nın pozitivizme yönelişini, pozitivizmin Batılı ilerlemeye katılımı mümkün kılan bir zemin sunmasına bağlamaktadır.⁵⁸⁶

Bu zeminde, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren farklı aydın tipleri pozitivist düşüncenin çeşitli yorumlarını Osmanlı entelektüel hayatına taşımaya başlamıştır. İngiliz pozitivist filozoflarının etkisinde kalan Rıza Tevfik⁵⁸⁷, özellikle bu geleneğin İngilizce literatürü üzerinden şekillenen yorumlarına yönelirken; Hüseyin Cahit, John Stuart Mill, Ernest Renan, Hippolyte Taine ve Émile Durkheim gibi isimlerin eserlerini Osmanlıcaya çevirerek pozitivist ve rasyonalist düşüncenin başlıca metinlerini dolaşıma sokmuştur.⁵⁸⁸ Ahmet Şuayb ise Comte'u çağının en büyük fikir adamlarından biri olarak değerlendirmekte ve onu Descartes'tan sonra Fransız düşünce hayatının en önemli filozofları arasında konumlandırmaktadır.⁵⁸⁹ Bununla birlikte, pozitivist

⁵⁸³ Kenan Özkan, "Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı", *Belgi Dergisi*, 7 (2014), s.932.

⁵⁸⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Dördüncü Baskı, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994, s. 139-140.

⁵⁸⁵ Ahmet Rıza Bey'in kendisi ile ilişkiye geçen masonlara hitaben yazdığı mektuptan (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 144, Belge IV).

⁵⁸⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri*, s. 218; Akşin pozitivizmin Ahmed Rıza için çekici olmasının nedenlerini; hristiyanlıkla ilgisi olmayan bir akım olmasında, akılcı ve bilimci olmasında ve ihtilâlciliği reddetmesinde bulmaktadır. (*Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 32).

⁵⁸⁷ Korlaeçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s.219.

⁵⁸⁸ Korlaeçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s.220.

⁵⁸⁹ Korlaeçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s.220. Ülken de *Ulûm-u İktisadiye ve İhtimaiye* dergisini kuran Ahmet Şuayp'ın ve Rıza Tevfik'in pozitivizm etkisi altında olduğunu ifade eder.

düşünceyi Türkiye’ye aktaranların büyük çoğunluğunun bu sisteme eleştirel bir mesafeyle yaklaşmadığı; üstat edindikleri filozofların görüşlerini, Batı’da aynı dönemde pozitivistliğe yöneltilen eleştirileri ve pozitivist gelenek içi tartışmaları büyük ölçüde göz ardı eden bir hayranlık diliyle aktarmaya eğilimli oldukları söylenebilir.⁵⁹⁰

Bu bireysel taşıyıcıların oluşturduğu zeminin üzerine, Jön Türk hareketi çevresinde şekillenen örgütsel yapılanma oturur. İttihat-ı Osmanî Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer alan Abdullah Cevdet, pozitivistliği ve radikal Batıcılığı en açık biçimde savunan figürlerden biri olarak öne çıkar; Avrupa medeniyetini “gülüyle dikenle” birlikte benimsemeyi zorunlu gören yaklaşımıyla hem Comte’u çizgiye hem de materyalist yorumlara yaslanır.⁵⁹¹ Paris’teki Jön Türk çevresinin liderlerinden Ahmet Rıza, Comte’un “ordre et progrès” (düzen ve ilerleme) şiarını merkeze alan yorumu üzerinden pozitivistliği siyasal bir program hâline getirir ve Cemiyet’in adının “İttihat ve Terakki”ye dönüşmesinde belirleyici rol oynar. Daha sonraki dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ideolojik çerçevesini şekillendiren Ziya Gökalp, Durkheim etkisinde geliştirdiği sosyolojik yaklaşımla toplumu pozitivist bir “ilim” konusu olarak ele alma eğilimini güçlendirirken; Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki basınının önde gelen kalemi olarak bu dünya görüşünün kamuoyundaki taşıyıcılarından biri hâline gelir. Böylece Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp ve Hüseyin Cahit gibi isimler aracılığıyla pozitivistlik, İttihat-ı Osmanî’den İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne uzanan örgütsel süreklilik içinde hem kadroların zihniyet dünyasını hem de siyasal strateji ve söylemi besleyen önemli bir ideolojik kaynak konumuna yerleşir.

Bu kişisel ve örgütsel kanalların yanı sıra, basın ve dergi çevreleri de pozitivistliğin Osmanlı/Türk düşüncesine yerleşmesini kurumsal düzeyde pekiştiren bir işlev görmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1895’ten itibaren yayımlanmaya başlayan organı Meşveret gazetesi, pozitivist düşüncenin Jön Türk muhalefeti içindeki yayılmasında kayda değer bir rol oynamıştır. 1894’te yayımlanmaya başlayan Servet-i Fünun dergisinde edebî yazıların yanı sıra pozitif bilimlere ilişkin yazıların yer alması, bilimsel dünya görüşünün popüler düzeyde tanıtımı açısından önemlidir. Aynı dönemde *Ulum-ı İktisadiye ve İktisadiye* (1908–1910) ve *İktisadiyat* (1917) mecmuaları, modern sosyal bilimler ve pozitivist düşüncenin daha sistematik biçimde tartışıldığı mecralar

(Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 161.) Ülken bu isimlere bir de Mehmed Cavid’i eklemektedir.

⁵⁹⁰ “Pozitivist Düşüncenin İthali”, s.222.

⁵⁹¹ Mürsel Tekin, “Pozitivist Anlayışın Son Dönem Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Etkisine Bir Örnek: Abdullah Cevdet”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 3, sy. 2 (2019), ss. 205–218.

olarak öne çıkar.⁵⁹² Özellikle *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nda Salih Zeki'nin Comte'un felsefesi ve bilimler tasnifi üzerine kaleme aldığı yazılar, pozitivistizmin teorik yanının Osmanlı okuruna aktarılmasında belirleyici olmuştur. Salih Zeki, Comte'un kurduğu pozitif felsefede olayların “ilk sebeplerle” açıklanamayacağını, her hadisenin başka hadiselerle ilişkisi içinde, gözleme dayalı yasalar aracılığıyla kavranması gerektiğini vurgular; Comte'un “üç hâl kanunu”nu insan düşüncesinin tarihsel tekâmül yasası olarak yorumlayarak, bu üç aşamanın (teolojik, metafizik, pozitif) vakaları açıklamaya yönelik üç ayrı felsefe tarzına tekabül ettiğini belirtir.⁵⁹³

Bu isimler dışında Pozitivizmin bu etkisinin Mustafa Kemal ve yakın çevresi üzerinde de devam ettiği, farklı araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır.⁵⁹⁴ Hatta Levent Köker, Kemalizmin Jön Türklerden devraldığı “düşünsel mirasın en önemli ilk ögesinin bu pozitivist anlayış” olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁹⁵

⁵⁹² Korlarelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, s.216.

⁵⁹³ Korlarelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, s.219.

⁵⁹⁴ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, passim; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, Temmuz 1993, s. 136; Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, s. 64; Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 143. Timur, Mustafa Kemal'in halkçılık anlayışının düşünüşündeki ilim ve laiklik unsurlarının, onu, pozitivistizme yaklaştırdığını yazmaktadır (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 103-109).

“O dönemde, Batı düşüncesinin, daha doğrusu Batı pozitivistizmin egemenliği öylesine yordu ki, buna düşünce demek bile zordur. Daha iyisi, ‘resmi dinsizlik doğması’ demelidir. Prof. H.A.R. Gibb'in imgili deyişiyle, Türkiye pozitivist bir anıt-kabir olmuştur.” (Abdülhak Adnan-Adıvar, “Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey,” (der.) T.C. Young, *Near Eastern Culture and Society* (Princeton, 1951), s. 127-129'dan aktaran Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), s. 215).

⁵⁹⁵ Köker, Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 222. Pozitivizmin Osmanlı Devleti'ne girişi ve Osmanlı-Türk aydınları üzerine etkileri için bknz.: Kabakcı, “Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmed Rıza'nın ‘Pozitivizm’i”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, sy. 28 (2014/1), ss. 27-58. Kenan Özkan, “Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy. 2 (2014), ss. 923-951. Mürsel Tekin, “Pozitivist Anlayışın Son Dönem Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Etkisine Bir Örnek: Abdullah Cevdet”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 3, sy. 2 (2019), ss. 205-218. Ergun Yıldırım, “Türk Sosyolojisinde Pozitivizm: Bilginin Sosyolojik Tasarımı (1908-1945)”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 7, sy. 1 (2004), ss. 89-109. Mustafa Topuz, “Ahmet Rıza ‘Pozitivizm Din Merkeziyetçilik ve Anti-Müdahale’”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 51 (2023), ss. 454-472. Turhan Ada, “Pozitivist Felsefenin Etkisi Altındaki Aydın Profili: Doktor Adnan Adıvar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 125, sy. 246 (Mayıs-Haziran 2020), ss. 95-108. Mehmet Ali Sarı, “Türkiye’de Pozitivizm ve İlk Yansımaları”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 10, sy. 14 (Güz 2015), ss. 635-656. Ayşegül Yılmaz, “Pozitivist Tarih Anlayışı ve Osmanlı Aydını Üzerinde Etkisi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, c. 6 (Güz 2017), ss. 61-90. Fikret Çelik – Hasan Selçuk Tandoğan, “Traces of Positivism in the Ottoman Political and Social Thought in the Last Period”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, yıl 17, sy. 61, ss. 202-231. Onur Çakmak, “Pozitivizmin Türkiye Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemine Etkisi”, *ETÜT Dergisi*, c. 9 (2024), ss. 119-131.

Jön Türkler ve İttihatçılarda gözlenen bilime ve ilerlemeye duyulan inanç, Kemalist kadrolarda da –hatta daha da yoğun bir biçimde– varlığını sürdürmüştür. Mustafa Kemal, “Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir.”⁵⁹⁶ sözleriyle bilime duyduğu güveni açıkça ortaya koymaktadır. Cumhuriyet döneminde Ankara’da kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin ön cephesine ve neredeyse tüm ilkokul, ortaokul ve liselerin duvarlarına yazılan “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir.” ifadesi de bu yaklaşımın sembolik bir ifadesi niteliğindedir. Mustafa Kemal’in düşünce dünyasında bilim ve teknoloji, çağdaş uygarlığa ulaşmanın temel anahtarları olarak konumlanmaktadır.⁵⁹⁷

Sonuç olarak, pozitivizm, Jön Türklerden Kemalist kadrolara uzanan bir süreklilik içinde, her iki grubun temel kavram ve siyasal tasavvurlarının oluşumunu etkileyen felsefi bir yöntem ve dünya görüşü olarak biçimlenmiştir. Bu noktada, pozitivizmin ayrı bir başlık altında ele alınmasına son verilerek, “pozitivist bir espri” içinde kavranabilecek OİTC ve CHF’nin halkçılık, ulusçuluk ve laiklik anlayışları incelenecek; bu anlayışların pozitivizmle kurdukları ilişkiler, ilgili başlıklarda ayrıca tartışılacaktır.

“Sınıf Yok, Meslek Var”: Halkçılığın Ulusalçı Yorumu

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın (CHF) altı temel ilkesinden biri olan halkçılık, “Cumhuriyet Türkiye’sinin Meşrutiyet Türkiye’sinden devraldığı ilkelerden biridir.”⁵⁹⁸ Halkçılığın kuramsal olarak üç boyutta ele alınabileceği söylenebilir: (i) halkın siyasal yönetime katılımına ilişkin boyut, (ii) kültürel nitelikli boyut ve (iii) toplumsal düzen ya da siyasal sistemin yapısal özellikleriyle ilgili boyut.⁵⁹⁹ Bu bölümde, siyasal rejimle ilişkili birinci boyut ileriki sayfalara bırakılacak; ağırlıklı olarak halkçılığın üçüncü boyutuna, yani toplumsal yapı ve sınıf ilişkileriyle bağlantılı tartışmalara odaklanılacaktır.

Halkçılık, Şerif Mardin’in ifadesiyle, “20. yüzyılın başından beri Türkiye’de aydınlar arasında en çok tutunan akım” lardan biri olmuştur.⁶⁰⁰ Osmanlı aydınlarının halkçılığa yönelimlerinde Rusya’daki Narodnik hareketten etkilendikleri sıkça vurgulanırken⁶⁰¹, Mardin, bu etkinin yanı sıra, 19. yüzyıl

⁵⁹⁶ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 202.

⁵⁹⁷ Köker, Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 222.

⁵⁹⁸ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık,” *Toplum ve Bilim*, say.1 (Bahar 1977), s. 92-123.

⁵⁹⁹ İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi,” *Toplum ve Bilim*, Sayı 6-7 (Yaz-Güz 1978), s. 64-65.

⁶⁰⁰ Şerif Mardin, *İdeoloji, İletişim*, İstanbul, Haziran 1993, 2. Baskı, s. 116-117.

⁶⁰¹ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi,” s. 57. Bu makalede Hüseyinzade

Fransası'nda ortaya çıkan tesanütçülük (dayanışmacılık) akımının da önemli bir referans noktası olduğunu belirtir.⁶⁰² Nitekim gerek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) gerekse CHF dönemlerinde egemen olan yaklaşım incelendiğinde, dayanışmacı perspektifin halkçılık anlayışına damgasını vurduğu görülmektedir.

OİTC döneminde örgütün “ideologu” konumuna yükselen Ziya Gökalp’in, pozitivist sosyolog Émile Durkheim’den etkilenmiş olması ve Durkheim’in “kolektif bilinç” kavramını sınıf çatışmasına karşı bir kavramsal karşılık olarak kullanması, bu bağlamda anlamlıdır. Gökalp’in dayanışmacı görüşlerinin Mustafa Kemal’i de etkilediği açıktır. Gökalp’e ait olan “*Bir cemiyetin dabilinde birtakım tabakaların yahut sınıfların bulunması, dâhili müsavâtın bulunmadığını gösterir. Binaenaleyh, halkçılığın gayesi, tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini, yalnız işbölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektedir. Yani halkçılık, felsefesini bu düsturda icmâl eder: Sınıf yok meslek var!*”⁶⁰³ sözleri ile Mustafa Kemal’in “*Guya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sunuf varmış gibi teessüs eden siyasi fırkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malumdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dahildir... Binaenaleyh mesaliğe muhtelif erbabının menafii yekdiğerine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak inkânı yoktur ve heyeti umumiyesi halktan, ibarettir.*”⁶⁰⁴ yönündeki değerlendirmeleri arasındaki paralellik, halkçılık ilkesinin sınıf anlayışı bakımından taşıdığı dayanışmacı özün

Ali’nin Türkiye’ye gelmeden önce Narodnik akım içinde yer aldığı belirtilmektedir (s. 57). Ayrıca, Makedonya’daki çetecilerin önemli bir kısmının narodnik düşünceye yakın oldukları, bu yolla narodnik düşüncelerin İttihatçıları da etkilediği yazılmaktadır (s. 57). Bu ilişkide özellikle Makedonya İç İhtilâli Örgütü’nün (IMRO) etkili olduğu kaydedilmektedir (s. 57). Niyazi Berkes, “Rusya’daki bu halkçılık akımının üç dolaylı yoldan Türk aydınları arasına da serpintileri geldi. Birincisi, Balkan ve özellikle Bulgar aydınları yoluyla... İkincisi, Rusya’dan gelen Türkler oldu. Örneğin Petersburg Üniversitesinde okuyan Hüseyinzade Ali, oradaki devrimci öğrenci komünlerini görmüş... Üçüncü dolaylı yol, Ermeni aydınlarının başlattığı ve ulusçu Taşnak akımından ayrı olan sosyalist Hınçak akımıdır... (Niyazi Berkes, *Türk Düşünüşünde Batı Sorunu*, Ankara, 1975, s. 231-232’den aktaran Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, s.92-123.

⁶⁰² Şerif Mardin’e göre “... Fransa’da 19. yüzyılda “Tesanütçülük” adı verilen bir akım da “halkçı” değerleri yüksek tutuyordu. Türkiye’deki halkçılığın kuramsal dayanağı bu kaynağa gider.” (Mardin, *İdeoloji*, s. 117. Mardin, daha erken tarihli bir çalışmada, halkçılığın 1910’dan sonra, Bulgarlar yoluyla gelmiş olması ihtimalinden söz eder. (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 45).

⁶⁰³ Gökalp, “Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik”, *Yeni Mecmua*, sayı 35, 14 Mart 1918, s.162’den aktaran Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, s. 92.

⁶⁰⁴ 7.11.1923 tarihli Balıkesir Konuşması için, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, s. 101-102. Bu konuda daha geç bir tarihte Mustafa Kemal “Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için işbölümü itibarı ile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esaslı prensiplerimizdendir.” (*Vakit*, Nisan 1931, s. 2). CHF Kâtib-i Umumisi Recep Peker de “... biz sınıflaşmayı reddediyoruz bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa ediyoruz...” (*Cumhuriyet*, 19 Teşrinievvel 1931, s.3).

göstergesi niteliğindedir. Bu noktada, OİTC ve Kemalist kadroların sınıfların varlığını (ya da en azından sınıflar arasındaki çatışmayı) neden reddetme eğiliminde olduklarının açıklanması önem kazanmaktadır.

OİTC, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısında gerilediği, imparatorluk sınırları içindeki farklı halkların ulusal bilinç geliştirmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda örgütü motive eden temel kaygılardan biri, imparatorluğun siyasal bütünlüğünü koruma arzusudur.⁶⁰⁵ Benzer şekilde, CHF'nin ortaya çıktığı ve Kemalist halkçılık ilkesinin şekillenmeye başladığı dönem, Anadolu'daki Türk varlığının dahi tehlikeye düştüğü bir tarihsel bağlama tekabül etmektedir. Dolayısıyla her iki grup için de “bir bütün olarak varlığını ortaya koyma” zorunluluğu öncelikli bir siyasal hedef hâline gelmiştir.⁶⁰⁶

Ziya Gökalp, halkçılık kavramını sınıfsal boyutlarından arındırarak, onu esasen Türkçülükle ve ulusçulukla özdeşleştirmiştir.⁶⁰⁷ Gökalp'in bu indirgemeyi yapmasını kolaylaştıran sosyo-ekonomik koşullar, dönemin Osmanlı toplumsal yapısında büyük ölçüde mevcuttur. Ekonomik hayat üzerinde belirleyici konumda olan kesimler, çoğunlukla yabancılar ve onlarla bütünleşmiş gayrimüslim unsurlardır. Bu nedenle, temel sınıfsal çelişki ile etnik-dinî çelişki büyük ölçüde iç içe geçmiş; Osmanlı toplumunun çoğunluğunu oluşturan Müslüman-Türk unsurun talepleri “millî” bir zemin üzerinden ifade edilir hâle gelmiştir. Bu süreçte “millî ekonomi, millî tüccar, millî burjuva yaratmak” ve nihayetinde bir ulus-devlet inşa etmek, geniş kesimler nezdinde ortak bir hedefe dönüşmüştür.⁶⁰⁸ Böylece II. Meşrutiyet dönemindeki halkçılık söyleminin milliyetçiliğe doğru evrildiği görülmektedir.

Bu ideolojik arka plan, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'da şekillenen yeni siyasal ortamda halkçılık düşüncesinin daha somut, programatik biçimlere bürünmesine zemin hazırlamıştır. 1920 ilkbaharında İttihatçı milletvekilleri öncülüğünde kurulan ve İslamiyet ile sosyalizmi eklemlenen bir söylem geliştiren Yeşil Ordu ile onun meclis içi uzantısı niteliğindeki Halk Zümresi'nin programı⁶⁰⁹, halk egemenliğini ve yerel şuralar aracılığıyla

⁶⁰⁵ “Avrupa düşünce akımlarının etkisini abartmaktan sakınmak gerekir, zira Osmanlı özgürlükçülerinin bakış açısını belirleyen asıl olay, Batı emperyalizminin baskısı karşısında Osmanlı Devleti'nin varolup olmaması sorunu” (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 32).

⁶⁰⁶ “Halkçılık ideolojisi,..., farklı sosyal sınıfların temsilcilerinden oluşan Büyük Millet Meclisi'ndeki, eşraf, bürokrat, din adamları ile savaşa katılan halk yığınlarını, köylüleri Kurtuluş Savaşı etrafında bütünleştirme işlevini yüklenenecekti.” (Tekeli - Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 66).

⁶⁰⁷ Tekeli - Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 62.

⁶⁰⁸ Tekeli - Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 62.

⁶⁰⁹ Programın Latin harfleri ile bir sureti için bkz.: Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar- I (1908-1925) Belgeler 2*, İstanbul, BDS Yayınları, 1991, s. 165-166.

yönetime katılımı merkeze alan bir halkçılık anlayışını dile getirmekteydi.⁶¹⁰ Programda ülkenin, coğrafi ve iktisadi ilişkiler esas alınarak nahiye, kaza ve liva şuraları vasıtasıyla yönetilmesi ve bu şuraların, T.B.M.M.’nin “Büyük Şura” olarak konumlandığı hiyerarşik bir yapı içinde düşünülmesi⁶¹¹, halkçılığın hem yerel hem de merkezi düzlemde kurumsallaştırılması yönündeki arayışları yansıtmaktaydı.

Bu bağlamda, Mustafa Kemal’in 13 Eylül 1920’de T.B.M.M.’ye sunduğu ve literatürde “Halkçılık Beyannamesi” olarak anılan 31 maddelik metin⁶¹², halkçılık ilkesinin idari-siyasal düzeyde açık bir tasarımına karşılık gelmektedir. Beyannamenin 18–31. maddeleri, vilayet–kaza–nahiye ekseninde yeniden kurgulanan mülkî yapıyı, vilayetlere ve özellikle de nahiyelere tanınan geniş yetkilerle birlikte ele almakta; vilayet meclislerinin genel oyla seçilmesi, vilayetlerin “manevi şahsiyet” ve “muhtariyet” sahibi birimler olarak tanımlanması, nahiyenin taşra idaresinin temel halkası olarak öne çıkarılması gibi hükümlerle, adem-i merkezîyetçi bir halkçılık anlayışına işaret etmektedir. Valinin icra organı olmaktan ziyade T.B.M.M.: adına denetim fonksiyonu üstlenen bir temsilci olarak konumlandırılması ve vilayet meclisi içinden seçilen idare heyetine yürütme yetkisinin verilmesi, klasik merkezî-bürokratik düzenle önemli bir kopuşu ifade eder.

Halkçılık Beyannamesi, Encümen’de yapılan değişikliklerle birlikte 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun hazırlanmasına doğrudan kaynaklık etmiş; böylece halkçılık, vilayet ve nahiye şuraları üzerinden yerinden yönetimi esas alan anayasal bir çerçeveye kavuşturulmuştur. Meclis görüşmelerinde vilayetlere tanınacak “muhtariyet”in düzeyi, şuraların yetkilerinin kapsamı ve merkezî idareyle yerel organlar arasındaki görev bölüşümü etrafında yoğun tartışmalar yaşanmış; bir yandan Musa Kâzım, Tunalı Hilmi, Zekai ve Ömer Lûtfi gibi isimlerin katkılarıyla vilayet şuralarının halkın iradesini temsil eden, adeta T.B.M.M.’nin “mahallî birer modeli” olarak tasarlanması savunulurken, diğer yandan valilik makamının konumu, umumi müfettişliklerin varlığı ve “devletin yekpareliği” kaygısıyla özerkliğin sınırlandırılması gerektiğini dile getiren daha temkinli bir çizgi de varlığını korumuştur. İsmail Suphi’nin ve başka mebusların konuşmalarında Tanzimat ve Meşrutîyet’in “halktan kopuk”

⁶¹⁰ I.T.B.M.M.’de 1921 Teşkilat-ı esasiye Kanunu’nun hazırlanma süreci ve Halkçılık üzerine gerçekleşen tartışmalar Nizam Önen – Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye: Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü, 1839–1929*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011 adlı çalışmanın s.387- 409 arasında yer alan Halkçılık Beyannamesi ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu başlıklı bölümünden oldukça özet olarak alınmıştır.

⁶¹¹ Önen-Reyhan, *Mülkten Ülkeye: Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü, 1839–1929*, s.387.

⁶¹² Halkçılık Beyannamesi için bkz.: *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 1, 18.9.1336, s. 179- 181.

bürokratik mirasına duyulan tepkiyle, Bolşevik Devrimi'nin “mazlum sınıflar” lehine yarattığı duyarlılığın iç içe geçtiği; bunun da halkçılığı, idarenin her kademesinde halkın doğrudan katılımını önceleyen bir “esas” olarak öne çıkardığı görülmektedir.⁶¹³ Böylece Birinci Meclis'te halkçılık, hem geniş yerel özerklik ve şura esasına dayalı bir yönetim modelini savunan, hem de merkezî bütünlüğü ve ulusal birliği vurgulayan iki eğilimin kesişim noktasında, canlı bir tartışma zemini üzerinde şekillenmiştir.

Türk Kurtuluş Savaşı sırasında halkçılık, bu tür programatik ve anayasal açılımlar üzerinden, yalnızca ideolojik bir söylem değil, aynı zamanda yeni rejimin idari ve siyasal örgütlenmesini kurma denemelerinin de ana eksenine hâline gelmiştir. Bununla birlikte, savaş ve sonrasındaki devlet-inşa sürecinin koşulları, halkçılığın dayanışmacı-milliyetçi boyutlarını öne çıkarırken, yerel özerklik ve şura temelli yönetim anlayışının önemli ölçüde törpülenmesine, hatta tamamen ortadan kaldırılmasına yol açmıştır.

Savaş sonrasında Kemalist kadroların halkçılığı önemli ölçüde OİTC dönemindeki çizgiye yaklaştırdıkları yolundaki değerlendirmeler bu noktada anlam kazanmaktadır.

Çetin Yetkin, Mustafa Kemal'in yukarıda aktarılan sözleri ve dönemin koşullarından hareketle yaptığı değerlendirmede, uzun savaş yıllarının ülkeyi derin bir yoksulluğa sürüklediğini, tüm toplumsal kesimlerin “yoksullukta birleştiğini” vurgular. Bu çerçevede halkçılık ilkesinin, “toplumun bütün sınıf ve kesimlerini, herhangi bir sınıfı diğerine üstün tutmaksızın kalkındırmayı” amaçlayan bir ilke olarak formüle edildiğini ileri sürer.⁶¹⁴ Başka bir ifadeyle, bütün ulus, tıpkı OİTC döneminde olduğu gibi, ortak bir amaç etrafında birleşmiş kabul edilmektedir. Bu bakımdan halkçılık ilkesi, milliyetçilikle neredeyse özdeş bir anlam kazanmış; toplumda sınıfsal çelişkilerin bulunmadığı (ya da belirleyici olmadığı) varsayımı üzerinden OİTC dönemi halkçılık anlayışına önemli ölçüde geri dönmüştür.⁶¹⁵

Siyasal rejim tartışmalarına geçmeden önce, OİTC'nin ve CHF'nin ulusçuluk/ulusalcılık anlayışlarına kısaca değinmek, halkçılığın bu milliyetçi çerçeveye kurduğu ilişkiyi daha iyi ortaya koymak açısından yerinde olacaktır.

⁶¹³ T.B.M.M.'deki bu tartışmalar için bkzn.: Önen-Reyhan, *Mülkten Ülkeye: Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü, 1839–1929*, s.390-404.

⁶¹⁴ Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945*, s. 99-100. Ve hemen eklemektedir “... kısa sürede bu «sanki yoklukta ortak» durumundan sıyrılmış, sınıfsal ayrışım kendisini göstermekte gecikmemiştir.” (s. 100) Suna Kili “(Mustafa Kemal)... sınıfların varlığını reddetmemiş, fakat hiçbir sınıfa da ayrıcalık tanımamıştır.” (Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, s. 161) görüşündedir.

⁶¹⁵ Tekeli ve Şayan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 72.

Türk Milliyetçiliğinin İdeolojik Dönüşümü: Turan Ufkundan Anadolu Sınırına

Türk ulusalcılığı düşüncesinin, örgütlü ve süreklilik taşıyan bir siyasal ideoloji olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) ile ortaya çıktığı ve Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi (CHF/CHP) döneminde kurumsal ve doktriner bir çerçeve kazandığı kabul edilebilir. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok etnili ve çok dinli bir yapı içinde ulusal akımlara hoşgörü ile bakılması beklenemezdi. İmparatorluğun 19. yüzyılda kendi bünyesindeki halkların ulusal bilinçlenmeleri ve başkaldırılarıyla karşılaştığı süreçte, ulusal bilinç en geç olarak imparatorluğun Türk/Müslüman unsuru içinde gelişmiştir.

Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde dahi Türkçülük yapmak ciddi siyasal riskler taşımaktaydı. Bu riskler, 1880’lerde Türkçülüğün ağırlıklı olarak “dilbilim Türkçülüğü” şeklinde ortaya çıkmasına yol açtı.⁶¹⁶ Şerif Mardin’in belirttiği üzere, yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti ve Osmanlı aydınları için merkezi bir sorun haline gelen Makedonya meselesine çözüm bulma ihtimali azaldıkça, Türklere gösterilen ilgi artmış, “Türk” deyimini daha sık kullanılmaya başlanmıştır.⁶¹⁷ Yüzyılın son yıllarına gelindiğinde “Osmanlılar içinde en büyük bir hiss-i hürmet ve inkiyad ile en ziyade mütehasıs olan Türkler...”⁶¹⁸ ya da “Türklük, Osmanlılık bence birdir...”⁶¹⁹ biçiminde ifadeler yaygınlaşmıştır.

⁶¹⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 114. Mardin, Şemsettin Sami’nin eserlerinde bir dilbilim sorunun yer aldığını ve 1894’te *İkdam* gazetesinin “Türk Gazetesi.dir.” başlığıyla çıkmasını Türkçülüğün kültürel bir hareket olarak gelişeceğinin işareti saymaktadır (s. 62). Dil ve tarih alanında Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Uzbeyler Şeyhi Süleyman Efendi, Ali Suavi, Ahmet Mithat, Ahmet Cevdet Paşa’nın isimleri geçmektedir (Ali Ergin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 189).

Arnavut Şemsettin Sami’nin en önemli katkısı yaptığı da belirtilmektedir (Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 201). 19. yüzyıl Avrupa Türkologlarının da, Osmanlı aydınları üzerinde etkileri olmuştur. (Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 121-140) Taner Timur, “Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz,” *Yapıt*, Sayı 5(50), (Haziran-Temmuz 1984), Sayı 5(50), Dost Yayınevi, s. 17-25; Selâhattin Hilâv, “Düşünce Tarihi 1908-1980, “*Türkiye Tarihi* 4, s. 361).

⁶¹⁷ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 271.

⁶¹⁸ Tunalı Hilmi, “Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhi’ye” *Osmanlı*, no.1, s. 2-3’den aktaran Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902)s. 632.

⁶¹⁹ Tunalı Hilmi, *Peşte’de Reşit Efendi İle*, Cenevre, 1317, s. 96’dan aktaran Hanioglu *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 632.

“Türkler... geriye kalan bu millet açtır, çıplaktır, zulumdüdedir. Muti, sabırlı, halim-i müteenni olan bu kavm bazılarınca miskin ve pek tembeldir. Türkler hakikat-ı halde büyüklerimizden birinin dediği gibi tüfegün içindeki kurşun gibi(dir).” (“Arize”, *Osmanlı*, Aralık 1897, s. 3’den aktaran Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 149).

“... Osmanlı demek Türk demektir. Türk ve Osmanlı tâbirleri ise kendilerine malik olanlarca ‘Müslümanlığa’ yabancı değildir.” (“Mazeret”, *Mizan*, 30 Cemaziyülevvel 1304’den aktaran, Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 113). Mardin, bu dönemde Türklere verilen bu önemle daha sonraki İttihat ve Terakkinin şovenizmi arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir (s. 150).

OİTC'nin bir dönem yayın organı konumundaki *Osmanlı* gazetesinde yayımlanan “Türkler... geriye kalan bu millet açtır, çıplaktır, zulümdüdedir. Mütî, sabırlı, halimü'l-mütenni olan bu kavm bazılarınca miskin ve pek tembeldir. Türkler hakikat-i halde büyüklerimizden birinin dediği gibi tüfeğin içindeki kurşun gibi”⁶²⁰ şeklindeki yorumlar, Türk unsuruna yönelik yeni ilginin somut göstergeleridir. Ancak bu dönemde temel sorunun “devleti kurtarmak” biçiminde şekillenmiş olması ve çok uluslu bir yapı içinde Türk ulusalcılığının ayrılıkçı istekleri hızlandıracağı endişesi, ulusalcılığa ciddi bir “fren” oluşturmaktaydı.⁶²¹

Bu arada, ekonomik yapı içinde yabancıların ve gayrimüslimlerin rekabeti karşısında gerileyen Müslüman-Türk unsurlar da, Taha Parla'nın deyişiyle, bu “embriyonik milliyetçiliği” azınlık grupların yerini alabilmek için elverişli bir ideolojik zemin olarak görmüş olmalıdır.⁶²² Bununla birlikte, Osmanlı ve İslamcı söylemlerin bu dönemde hâlâ etkili ideolojik çerçeveler olduğunu vurgulamak gerekir.

İbrahim Temo, anılarında 1895'teki Ermeni hareketleri sonrasında İttihatçıların bastığı ilk bildiri⁶²³ üzerine bir sohbeti aktarır. Tanıdık bir Ermeni, bildiriye çok beğendiğini, “Bizimkiler bu Türkleri arayıp bulsalar ve anlamış olsalar, belki hep beraber birşeyler yaparlardı” dediğinde, Temo'nun verdiği yanıt dikkat çekicidir: “Osmanlı gibi hareket ederlerse bu sizin düşünceniz pek doğru ve çok kolay tahakkuk edebilirdi.”⁶²⁴ Bu örnek, İttihatçıların henüz “Türkçü”den ziyade “Osmanlı” bir söylemle kendilerini ifade ettiklerini göstermektedir. Osmanlılık düşüncesi söylem düzeyinde Balkan Savaşları'na kadar egemenliğini sürdürmüş; aksi halde İttihatçıların imparatorluğu çok daha erken bir aşamada dağıtmış olmaları olası görünmekteydi.

1904 yılında Kazanlı Yusuf Akçura'nın kaleme aldığı “Üç Tarz-ı Siyaset”te, “Osmanlı milleti yaratılması, Osmanlı Devleti için faydalara sahipse de, gayr-i kabil-i tatbiktir” hükmüyle birlikte üç siyaset tarzından biri olarak (İslamcılık tamamen reddedilmemekle beraber) Türkçülük önerilmekteydi.⁶²⁵ Pratikte de, daha önce belirtildiği gibi, özellikle 1906'da kurulan Osmanlı Hürriyet

⁶²⁰ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 53.

⁶²¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902)s. 633.

⁶²² Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, Ocak 1993, s. 26.

⁶²³ Bu bildirinin metni Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s. 42'de verilmektedir. 1000 adet basıldığını da Temo söylemektedir.

⁶²⁴ Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s. 44.

⁶²⁵ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 2. Baskı, Ankara, TTK, Basımevi, 1987, s. 35. “..., zannımca, artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur.” (s. 31).

Cemiyeti saflarına gayrimüslimler alınmıyordu. Dolayısıyla Ramsaur'un 1908 Devrimi için yaptığı "Jön Türk İhtilali, başlı başına bir Türk teşebbüsü, ... ulusal bir ayaklanmadır" yönündeki tespitini⁶²⁶ abartılı bulmak mümkün olsa da, tümüyle temelsiz saymak güçtür. 1908 Devrimi sonrasında İttihat ve Terakki, Meşrutiyet'in Osmanlı birliğini sağlamada yetersiz kaldığını gördüğü ölçüde giderek daha fazla Türk ulusçuluğuna yaslanmıştır. Sina Akşin'in "Türkçülüğün Türk ulusçuluğuna, yani siyasal bir akıma dönüşmesi İttihat ve Terakki ile oldu"⁶²⁷ saptaması, bu çerçevede isabetli görünmektedir. Bütün bu dönem boyunca Osmanlıcılığın söylem düzeyinde geçerli olmasının nedeni, mümkün olan en geniş toprak parçası üzerinde egemenliği sürdürme isteği ile açıklanabilir.⁶²⁸ Nitekim Cemiyet'in Osmanlıcılık yorumu, pratikte hemen hemen Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi biçimini almıştı.⁶²⁹

Bu arada, Osmanlı Devleti içindeki halkların büyük bölümünün ayrılıkçı eğilimler sergilemesi de göz önünde bulundurulmalıdır. "Müslüman Türklerin yalnızca en büyük değil, aynı zamanda tek ve bu yüzden de en sadık etnik grup olduğu ortaya çıkmıştı. O zamana kadar tarih sahnesinde sesini çıkarmamış olmasına rağmen böylesine sadık bir grup devletin kurtarılmasının zorunlu ön-şartıydı."⁶³⁰ Dolayısıyla Osmanlıcılık düşüncesi içinde dahi Türkler, devletin kurucuları olmaları dolayısıyla özel bir önem kazanmaya başlamışlardı.⁶³¹ Mardin'in *Osmanlı* gazetesinin Türkçülüğü için geliştirdiği bu yorum ile Hüseyin Cahit'in Kasım 1908'de *Tanin*'de yayımlanan "Millet-i Hâkime"

⁶²⁶ Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, s. 167.

⁶²⁷ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 248. Tarık Zafer Tunaya da, bu konuda "Milliyetçiliği en fazla geliştiren ve iktidar partisinin ideolojisi yapan İttihatçılar olmuştur." (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 311) diye yazmaktadır.

⁶²⁸ Zürcher, "Bütün milliyetçiler gibi onlarda topraklar konusunda "maksimal" çözümü seçtiler." (*Zürcher, Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 54). Tunaya'da Osmanlıcılık'ın devleti korumak için bir maske olduğunu belirtiyor (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 307). Yuri Petrosyan Zürcher'inkine benzer bir değerlendirme yapmaktadır. "Panosmanizm doktrininin Türk milli burjuvazisinin politik savaş pratiğinde ortaya çıkışı ve kullanışı, özellikle, yeni sosyal ve politik koşullar içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma yolunun araştırılması nedeniyledir. Ve Türk burjuvazisinin, tüm Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde kendi egemenliğini kurma çabalarının bir "tezahürü"dür (Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 287).

⁶²⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 188. Akşin de İttihatçıların, okullar aracılığı ile Türk olmayanların Türkleştirilmesini amaçladığını belirtmektedir (*Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 103).

⁶³⁰ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 54. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının bir üyesi olan Boşo Efendi'nin şu sözleri Osmanlıcılığı mahkum eder niteliktedir: "Ben, Osmanlı Bankası ne kadar Osmanlıysa o kadar Osmanlıyım!" (H.Ç. Yalçın "On Yılın Hikayesi", *Yedi Gün*, Cilt 7, No. 176, Temmuz 1936, s. 22'den aktaran Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 129).

⁶³¹ Şerif Mardin, "Osmanlıcılığa samimi olarak inanan birisi için Türkler, İmparatorluğun kurucuları olmaları dolayısıyla özel bir öneme haizdir. *Osmanlı*'nın (Gazete) Türkçülüğünü böyle makul bir çerçeve içinde değerlendirmek gerekir." yorumunu getirmektedir (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 150).

yazısındaki ifadeleri arasındaki anlam yakınlığı çarpıcıdır: "... bu memleket Türk memleketi olacaktır. Osmanlı namı altında hep birleşeceğiz. Fakat devletin şekli hiçbir zaman Türk milletinin menfaat-i mahsusası haricinde tahavvüle uğramayacak, müslim unsurun menafi-i hayatiyesi hilâfında hareket olunmayacaktır... Bu memleketi Türkler zaptetti... memlekette millet-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaktır." Bu sözler, *Osmanlı* gazetesindeki ulusalcılıktan daha ileri bir anlayışa işaret etmektedir.⁶³²

1912 Balkan Savaşları sonucunda İmparatorluğa çok uluslu bir nitelik kazandıran Rumeli topraklarının kaybedilmesi, İttihat ve Terakki'nin ulusalcılığını daha da keskinleştirmiştir.⁶³³ Feroz Ahmad, bu dönemde İttihatçı ideolojinin ağırlık merkezinin Anadolu'ya kaydığını belirtir. ⁶³⁴ Anadolu'ya yapılan vurgunun başlangıcı 19. yüzyılın son yılları ile 20. yüzyılın başlarına kadar götürülebilsen⁶³⁵ de, Balkan Savaşları'nın Osmanlıcılığın söylem düzeyinde de sonunu getiren bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. "İttihat ve Terakki'nin Türkçülük akımı bu savaşın dumanları içinde sanki fişkırdı. 'Ben varım' diyemeyen Türkler bu sözleri Balkan Harbi sonunda söyleyebildiler ve milletleşme platformuna erişebildiler. Milliyetçilik akımı artık bir iç dinamik niteliği kazanmıştı."⁶³⁶ Böylece ileride kurulacak ulusal Türk devletine giden çizgi ortaya çıkmaktaydı.⁶³⁷ Bu ulusalcı yönelim, kısa sürede yalnızca Anadolu'ya odaklanan bir vatan tasavvurunu değil, aynı zamanda sınırları onun ötesine taşan daha geniş bir Türk dünyası fikrini de beslemeye başlamıştır. Bu genişleyen tahayyül, Osmanlı sınırlarının dışındaki Türk topluluklarını da siyasal tasavvurun doğal bir uzantısı olarak gören bir perspektifi beraberinde

⁶³² Hüseyin Cahit, "Millet-i Hâkime", *Tanin*, Kasım 1908'den aktaran *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 168-169.

⁶³³ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 137, s. 144. Daha 1908 yılında Türk Derneği kurumuştur. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 144) 1911 yılının 3 Temmuzunda Türk Ocağı faaliyete başladı ve aynı yılın 31 Ağustosunda da Türk Yurdu Cemiyet kuruldu. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 432 ve 415) Bu arada Türk Ocağı'nın resmi kuruluş tarihinin 25 Mart 1912 olduğunu ve Tunaya'nın Türk Yurdu Cemiyeti adıyla andığı grubun da bütünüyle Türk Ocağı'na katıldığını belirtelim. (*Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 249 ve Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 416).

⁶³⁴ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 252.

⁶³⁵ "Esselam-ü aleyk ey mubarek Anadolu. Ey koca Türkeli. Merhaba ey sevgili küçük Asya! Ey mukaddes vatan." ("Bismillâh-ı Rahman-ı Rahîm", *Anadolu*, 24 Nisan 1902, s. 1'den aktaran Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 269-270). Mardin'in verdiği bilgiye göre *Anadolu* Mırsır'da çıkarılmaktadır.

⁶³⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 310-311. Tunaya, bu dönemde oluşturulan bazı kurumların başına "Millî" sözcüğünün eklendiğini belirtmektedir. (Millî Kütüphane, Millî Hazinei Evrak, Millî Musiki, Millî Filmcilik Millî Coğrafya Cemiyeti gibi/Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, s. 202).

⁶³⁷ İmparatorlukçu görüşten, Anadolu-Türk yurtseverliği görüşüne dönüşte, sonraları ulusal Türk devletinin kurulmasında baş rolü oynayan Türkçülüğün politik çizgileri belirlemeye başlar." (Petroşyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 293).

getirmiştir. Bu perspektif, İttihatçı ulusalcılığın yalnızca Anadolu merkezli değil, aynı zamanda Turan ufkuna açılan boyutunu da görünür kılmaktadır.

1889’da oluşturulan İttihad-ı Osmanî’nin kurucuları arasında adı geçen Hüseyinzade Ali Bey, Turan’dan söz eden ilk fikir adamı olarak kaydedilir.⁶³⁸ 1910’lu yıllarda İttihatçıların başlıca ideoloğu ve Turancılık düşüncesinin sistemleştiricisi Ziya Gökalp’in⁶³⁹, Hüseyinzade Ali Bey’den önemli ölçüde etkilendiği belirtilir.⁶⁴⁰ İttihat ve Terakki’nin ulusalcılığı içinde bu Turancı boyut, zamanla daha baskın hale gelmiştir.⁶⁴¹ Buna karşılık Mustafa Kemal ve arkadaşlarının ulusalcılığı Anadolu ile sınırlı kalmıştır. Gökalp’in 1924 yılında yayınlanan *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde “uzak-Türkçülük” (Turan) ile “yakın-Türkçülük” ayrımı yaparak, yakın-Türkçülük fikrini yeni Türk devleti için bir ideolojik dayanak olarak sunduğu görülmektedir.⁶⁴² Zürcher’in “Türk milliyetçiliğinin, Türklerin merkezi toprağıdır diye Anadolu’ya ağırlık veren ve Türk köylüsünün kültürünü ülküleştiren bir ikinci türü, Pantürkizm ile yan yana –ve onunla çekişerek– gelişmekteydi” saptaması⁶⁴³, bu ikili gelişmenin isabetli bir özeti niteliğindedir.⁶⁴⁴ İttihatçılara kıyasla daha gerçekçi bir politikaya

⁶³⁸ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 272. Hüseyinzade Ali Turan için, Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 267-276.

⁶³⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 529.

⁶⁴⁰ Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 154.

⁶⁴¹ “İkinci Meşrutiyet çerçevesinde resmileşen Türk ulusçuluğunda da emperyal ve turancı boyutlar ağır basmıştır. (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 265). Dr. Nâzım ve Dr. Bahaeddin Şakir’in, bu konuyla ilgili mektupları için, Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 206-207’ye bakılabilir.

⁶⁴² Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 529. Taner Timur, bir makalesinde, Ziya Gökalp’in Cumhuriyetle birlikte, “... büyük bir uyum kaabiliyeti göstererek ... “Turan düşüncesini tırkettiğini yazmaktadır. (Taner Timur, “Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz”, s. 27).

⁶⁴³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 190.

⁶⁴⁴ Türk Ocağı içinde, Turancılığa karşı ilk tepkinin 1915 yılında, İzmir şubesinde verdiği konferansta, Necip Türkçü tarafından gösterildiği belirtilmektedir. (Fusun Üstel, “Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu”, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1993 Sayı 109, s. 51). Bu konuda asıl büyük çekişme 14 Haziran 1334’te (1918) toplanan Türk Ocağı Genel Kongresi’nde ortaya çıkmış; 1912 tarihli Türk Ocağı Nizamnâmesi’nin 2. maddesinin, yasa encümeninin verdiği taslakta, “Ocağı maksadı, Türklerin harsî, birliğine ve medeni kemaline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası Türkiye’dir.” biçiminde düzenlenmiş olması nedeniyle tartışma yaşanmış, “bilhassa Türkiye” maddesine yapılan itirazlar sonucunda, bu kayıt kaldırılmıştır (Üstel, “Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu”, s. 52).

Hilmi Ziya Ülken, 1919’da Anadolu’yu Türk kültürünün gerçek kaynağı olarak gören yeni bir akımın doğduğunu belirtmektedir (Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 477). Ülken’in “Memleketçilik” diye nitelediği bu akıma “Anadolucu” diyen Üstel, bu düşüncenin sahiplerinin Mustafa Kemal ve arkadaşlarına karşı mesafeli oldukları belirtmekle birlikte, bu hareketin, Kemalistlerin karşısına önemli bir sorun olarak çıkacak olan Misak-ı Milli sınırlarına tarihsel bir meşruiyet kazandırma konusunda düşünce üreterek, bir anlamda ‘toprak milliyetçiliği’ olarak adlandırılabilir bir anlayışa sahip olduklarını da eklemektedir. (Üstel, s. 54-55). Ayrıca Üstel, Frank Tachau, “The Search For National Identity Among the Turks,” *Die Welt des Islams*, C. 8, no. 3, 1963, s. 169-170’den aktararak, Anadolucu hareketin özünde Mustafa Kemal’in

sahip olan Kemalistlerin, Anadolu dışında Orta Asya'ya uzanan bir coğrafyada yayılmacı hedefler gütmemeleri, nesnel koşulların somut tahlili konusunda İttihatçılardan daha isabetli davrandıklarını düşündürmektedir.⁶⁴⁵ Gökalp'in 7 Mart 1911'de *Genç Kalemler*'de yayımlanan

“Vatan ne Türkiye’dir Türklere, ne Türkistan;
Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan...”⁶⁴⁶

dizelerinde tasvir edilen hayali vatan tanımındansa, CHF'nin 1931 Programı'nın birinci kısmında yer alan “Vatan, Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bugünkü siyasi sınırlarımız içindeki yurttur” tanımının çok daha gerçekçi bir anlayışa tekabül ettiği söylenebilir. Gökalp'in Turan'ı “ebedî vatan” olarak kutsayan bu hayali coğrafya tasavvuruyla, CHF'nin 1931 Programı'nda siyasal sınırlarla tanımlanan “vatan” anlayışı arasındaki karşıtlık, yalnızca iki farklı dönemsel tercih farkına değil, aynı zamanda İttihatçı mirasla kurulan karmaşık süreklilik ve kopuş ilişkisine – bu mirasın hangi unsurlarının dönüştürülerek Cumhuriyet'e taşındığına, hangilerinin ise bilinçli biçimde geride bırakıldığına – işaret eder. Bir yanda sınırları Anadolu ile çizilmiş, savunmacı ve devlet merkezli bir milliyetçilik; diğer yanda ise imparatorluk ufkunu aşan, genişlemeci bir Türk dünyası tasavvuru bulunmaktadır.

Bu noktada İttihat ve Terakki'nin benimsediği milliyetçilik anlayışının karakteristikleri üzerinde durmak gerekir. İttihat ve Terakki'nin milliyetçiliği, resmî söylemde Osmanlı ve panislamist, çekirdek kadro düzeyinde ise pantürkçü ufuklarla beslenen melez bir ideolojik yapı olarak nitelenebilir. 1889'da Askerî Tıbbiye'de İttihad-ı Osmanî adıyla kurulan, daha sonra İttihat ve Terakki adını alan örgütün, kuruluşundan itibaren Türkçü fikirlere açık

amaçlarıyla büyük ölçüde örtüştüğünü belirterek, bu iki grup arasındaki ayrılık nedenlerini yine Tachau'dan aktararak, ortaya koymaktadır (Üstel, “Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu”, s. 54-55). Orhan Özacun, halkevlerini incelediği makalesinde, “... tüm değerlerini Anadolu'da arayan ve Anadolu Türkçülüğünü savunan bir görüşü yayacak yeni bir kuruluş yaratmak fikri C.H.P.'li yöneticilere daha çekici gelmiştir.” değerlendirmesinde bulunmaktadır (Özacun, “Halkevlerinin Dramı”, s. 91).

Anadolucu akımın önemli isimlerinden Nurettin Topçu'nun yaşam öyküsü ve düşünceleri için Sina Akşin, “Düşünce Tarihi (1945 sonrası)”, *“Türkiye Tarihi, C. 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995, Sina Akşin (Yayın yönetmeni), İstanbul, Cem Yayınevi, Eylül 1995, s. 290-293'e* bakılabilir.

⁶⁴⁵ Yine de Cumhuriyet'in ilk yıllarında İttihatçı Türkçülüğün etkileri olduğu Taner Timur tarafından belirtilmektedir (Timur, “Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz”, s. 27). “Ergenekon destanları söyleniyor; bozkurt resmi taşıyan pullar, banknotlar basılıyordu.” (Taner Timur, “Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz”, s.27).

⁶⁴⁶ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları (Günümüz Türkçesiyle)*, Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken (yay. haz.), İnkılâp ve Aka, İstanbul, 1978, 2. Baskı, s. IX.

olduğu; ancak iktidarını meşrulaştırmak için “bütün Osmanlı unsurlarını” kapsayan bir söyleme ihtiyaç duyduğu vurgulanmaktadır.⁶⁴⁷

İttihat-ı Osmanî'nin kurucularından olan Hüseyinzade Ali Bey'in etkisi, İttihatçı önderlerin erken dönemdeki pantürkçü ufuklarında açık biçimde izlenebilmektedir.⁶⁴⁸ İttihat ve Terakki'nin önder kadrosu içerisinde yer alan Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir imzalı 6 Ağustos 1906 tarihli mektupta, Hüseyinzade'nin Adriyatik'ten Çin'e kadar uzanan coğrafyada bir “Türk İttihadı” kurmayı “mukaddes bir emel” olarak gördüğü, bu hedefe giden ilk adımın da Ali Bey'in önerdiği üzere dilin birleştirilmesi (“tevhid-i lisan”) olduğu vurgulanır.⁶⁴⁹ Aynı çizgi, Paris'ten Kafkasya'daki yoldaşlarına hitaben yazdıkları 22 Eylül 1906 tarihli mektupta daha ayrıntılı biçimde geliştirilir: burada bir yandan İslam ittihadı fikrine atıf yapılırken, öte yandan yalnız Türk topluluklarının birleşmesinin bile “dünyanın en şevketli hükümetini” ortaya çıkarabileceği vurgulanır; bu birliğin şimdiye dek gerçekleşmemiş olmasının nedeni ise “cehalet ve kayıtsızlık”la açıklanır. Aynı mektupta muhataplara “ittihadın temelini hazırlayan maarife gayret etmeleri” öğütlenir, ortak eğitim dili olarak “İstanbul Türkçesi”ni benimsemeleri istenir ve bunun hem maarifte hızlı ilerlemeye hem de “aynı millet efradının ittihadı”na zemin hazırlayacağı belirtilir.⁶⁵⁰ Böylece Ali Bey'in “tevhid-i lisan” kavrayışı, İttihatçı kadronun gözünde dil ve eğitim üzerinden kurulacak bir kültürel bütünlüğü, Adriyatik'ten Çin'e uzanan geniş bir pantürkçü siyasal projenin temel dayanaklarından biri hâline gelir.

Türkçülüğe ve pantürkizme yönelik belirgin eğilimlere rağmen, İttihat ve Terakki'nin resmî söyleminde Osmanlılık ve yer yer İslamcılık vurgusunun korunması, imparatorluk içindeki Türk ve Müslüman olmayan unsurların ayrılıkçı eğilimlerini denetleyerek mevcut siyasal sınırları muhafaza etme kaygısıyla yakından ilişkilidir. Bir yandan Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruma, diğer yandan özellikle Rusya hâkimiyeti altındaki Türklerle gelecekte kurulması tasarlanan birlik için kültürel ve ideolojik zemin oluşturma hedefi, resmî ve gayriresmî söylemler arasında belirgin bir ayrışma yaratmıştır. Bu çerçevede İttihat ve Terakki'nin Osmanlılık yorumu, biçimsel olarak

⁶⁴⁷ Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s.130. Osmanlı Devleti'nde Turancılık akımının gelişimi için bkn.: Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*.

⁶⁴⁸ İttihat ve Terakki'nin Turancı milliyetçilik anlayışına ilişkin bölüm, Nizam Önen'in doktora çalışmasının kitaplaştırılmış biçimi olan *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık* adlı eserinin “İmparatorluğu Kurtarmanın Yolu Olarak Turan” ve “Birinci Dünya Savaşı: Turan Gerçekleşiyor mu?” başlıklı alt bölümlerinde (s.130–140) arasında yer alan çözümlemeler temel alınarak, söz konusu eserdeki bulgular doğrultusunda özetlenmiştir.

⁶⁴⁹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 206.

⁶⁵⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, s. 209-210.

kapsayıcı görünmekle birlikte, içerik düzeyinde Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesini amaçlayan asimilasyoncu bir milliyetçilik pratiğine tekabül etmektedir.⁶⁵¹

İttihat ve Terakki'nin resmî olmayan belgelerinde izlenebilen pantürkçü hedefler, 1912–1913 Balkan Savaşları sonrasında belirgin biçimde güçlenmiştir. İmparatorluğa çok dinli ve çok etnili karakterini kazandıran Balkan topraklarının büyük ölçüde kaybedilmesi, Osmanlıcılığın resmî düzeyde sürdürülmesini de fiilen anlamsızlaştırmış; bu şartlar altında “İttihat ve Terakki'nin Türkçülük akımı bu savaşın dumanları içerisinde sanki fişkırdı”⁶⁵² ifadesiyle de özetlenen sarıh bir Türkçü yönelim öne çıkmıştır.

İttihat ve Terakki, panislamist ve pantürkçü hedeflerini hayata geçirmek üzere Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurmuş; örgüt aracılığıyla önce Afganistan'a, ardından Doğu Anadolu, Kafkasya, İran, Hindistan ve Orta Asya'ya subay ve ajanlar göndererek Müslüman ve Türk toplulukları arasında propaganda ve örgütlenme yürütmüştür. Örgütün kuruluşunun, belki de en temel amacı, bir yandan tüm Müslüman toplulukları ortak bir çatı altında toplayarak panislamist bir birlik kurmak, diğer yandan da “Türk ırkını” siyasal bir birlik içinde örgütleyerek pantürkizmi somut bir siyasal proje haline getirmektir.⁶⁵³ Bu güvenlikçi ve eylemci çizgi, savaş şartlarının da etkisiyle, giderek savunmacı ama aynı zamanda ırk merkezli bir Türk varlığını koruma söylemine dönüşmüş ve İttihatçı hareketin etrafında teşekkül eden daha geniş örgütlenmelerde de karşılığını bulmuştur. Balkan Savaşları sonrasında kurulan Türk Gücü'nün nizamnamesinde “Türk ırkını mahv ve inkırazdan kurtarmak” ve yalnız kendi gücüne dayanan bir Türk nesli yaratmak hedeflerinin vurgulanması,⁶⁵⁴ bu dönemde İttihatçı söylemin giderek daha ırkçı ve militarist bir çerçeveye yerleştiğini göstermektedir.

Savaşın başlamasıyla birlikte siyasal pantürkçülük yazın alanında da görünür biçimde yükselmiş, Tekinalp (Moiz Cohen) Balkan Savaşları'nın Turan idealine kazandırdığı imdeden söz ederek İtalya ve Romanya'daki irredantist örneklerden hareketle bir “Türk irredantası” kavramsallaştırmış; Almanya ile kurulan ittifakı Slavlara karşı tarihsel ve “doğal” bir ortaklık, Rus Çarlığı'nın

⁶⁵¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 188. Sina Akşin de İttihatçıların okullar aracılığıyla Türk olmayanların Türkleştirilmesini amaçladıklarını yazar. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 103. Ziya Gökalp'in Meşrutiyet sonrası Osmanlıcılık eğilimini benzer biçimde değerlendirdiği görülmektedir. Gökalp'e göre Osmanlıcılık “Türkleştirmek için gizli bir araçtan ibaret[tir].” (s. 48)

⁶⁵² Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 310-311.

⁶⁵³ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, haz.: Samih Nafiz Kansu, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1957, s. 111-112.

⁶⁵⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 203.

yıkılışını ise pantürkçülüğün önkoşulu olarak sunmuştur.⁶⁵⁵ 1915'te Turan Heyeti'yle Orta Avrupa'ya giden Yusuf Akçura, Budapeşte'de Turan-Alman ittifakını desteklemiş, "Turanlar Asya'nın Cermenleri, Cermenler Avrupa'nın Turanlarıdır" formülüyle Turancılığı meşrulaştırmış ve Turan kavramını yalnız eski yurdu değil etnik aidiyeti de ifade edecek biçimde kullanmıştır.⁶⁵⁶

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi olduktan sonra Turan'ı şiir, destan ve masallarında kimi zaman mistik bir vatan, kimi zaman "mefkûre" olarak kavramsallaştırmış; Turan'ı geçmişte yaşanmış bir ruh hâlinin ve zihnî mevcudiyetin ifadesi, millete millet olduğunu hatırlatan düşünsel bir ideal olarak görmüş, ancak onu salt hayal ürünü bir tasarım olarak değerlendirmemiştir.⁶⁵⁷

Ziya Gökalp, özellikle I.Dünya Savaşı yıllarında kaleme aldığı şiirlerde savaşı "esir Türklerin" kurtuluşu ve "Türkiye'nin büyüyip Turan olması" için tarihsel bir fırsat olarak tasavvur etmiş; Rus Çarlığı'nın yıkılacağı beklentisini, Altay yurdunun "büyük vatan"a dönüşeceği ve Turan'ın hâkimiyetinin kurulacağı imgeleriyle dile getirmiştir.⁶⁵⁸

1917'de Rus Çarlığı'nın çöküşü, Kafkasya ve Orta Asya'daki halkların özgürleşeceği ve böylece gelecekte kurulması tasarlanan Türk Birliği'ne giden yolun açılacağı umuduyla Osmanlı Turancılarını harekete geçirmiş; Ziya Gökalp hem şiirlerinde Turan'ın artık "hayal değil hakikat" olduğunu ilan etmiş hem de "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?"⁶⁵⁹ makalesinde Rusya Türkleri için üç aşamalı bir birlik planı önererek nihai hedef olarak Osmanlı Devleti ile birleşecek, yüz milyondan fazla Türk'ü kapsayan dev bir Turan devletini tasarlamıştır.⁶⁶⁰

Ancak savaşın kaybedileceğinin anlaşılması, Türk Ocağı çevresinde İttihatçı ve Türkçü kadrolar arasında bir yarılmaya yol açmış; Enver Paşa ve çevresinin Rusya'nın çöküşünü pantürkizmin gerçekleşmesi için tarihsel bir fırsat olarak görmeye devam etmesine karşılık, diğer bir grup ise pantürkist hedeflerin terk

⁶⁵⁵ Tekinalp, *Türkçülük ve Pantürkçülük Ülküsü*, İngilizce 'den cev. Natali Medina, Landau, *Tekinalp*, içinde, s. 185. Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, s.132-133.

⁶⁵⁶ "Turaniak Budapesten- "osi fajrokonaink mozgalma-", *Budapesti Hirlap*, 12 Aralık 1915, s. 10.

⁶⁵⁷ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, s.127.

⁶⁵⁸ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık* s.136.

⁶⁵⁹ *Yeni Mecmua*, no. 38, 4 Nisan 1918'den aktaran F. Abdullah Tansel, "Niyazi Berkes, Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gökalp", [kitap eleştirisi], *Belleten*, cilt XXIV, sayı 93-96, 1960, s. 677.

⁶⁶⁰ Aktaran Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara, Vadi Yayınları, Şubat 2000; s. 244.

edilerek Türk milliyetçiliği yalnızca Anadolu sınırları içinde tanımlanması gerektiğini savunmaya başlamıştır.⁶⁶¹

I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması ve Ulusal Mücadele deneyimi, Türkçü düşünce içinde belirgin bir kırılma yaratmış; savaş öncesi dönemin genişlemeci, irredantist pantürkçü ufkı, yerini kademeli biçimde Misak-ı Milli temelli bir ulusalcılığa bırakmıştır. Savaş sonrası ortamda Osmanlı Türkçülerinin önemli bir bölümü, imparatorluk ölçeğinde tasarlanan “büyük Turan devleti” projesinin yerine, Anadolu merkezli egemen bir ulus-devletin inşasını önceleyen bir çizgiye yönelmiştir.⁶⁶²

Yusuf Akçura, Rus Devrimi yıllarında savunduğu pantürkçü projelerden giderek uzaklaşmış, 1919 tarihli demokratik/emperyalist Türkçülük ayrımıyla yayılmacı ve irredantist Türkçülüğü açık biçimde reddeden, daha sınırlı bir “demokratik Türkçülük” anlayışını savunmaya başlamıştır.⁶⁶³ Akçura, 1921 yılında Ankara'ya geldikten itibaren rejimin yeni milliyetçilik anlayışını benimsemiş; milletvekilliğinin yanı sıra Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti başkanlığı ve I. Türk Tarih Kongresi başkanlığını üstlenmiş, 1920'li yıllarda kaleme aldığı yazılarında ise “dış Türkler”den hiçbir yerde söz etmemiştir.⁶⁶⁴

Osmanlı döneminde Türk Ocağı ve Türk milliyetçiliği içinde etkili bir isim olan Ağaoglu Ahmed, Malta sürgününden döndükten sonra Ulusal Mücadele'ye katılarak pantürkçü özlemlerini terk etmiş ve Misak-ı Milli sınırları içindeki Türkçülük çizgisine yönelmiştir.⁶⁶⁵ 1923'te kaleme aldığı değerlendirmede, Ankara'nın eski Osmanlı haklarından vazgeçerek “Türk etnografik sınırlarına daraltılmış mütevazı bir milli yurt” kurma arzusunda olduğunu belirtmiş, böylece milliyetçilik ile pantürkçülük arasında açık bir ayırım yapmış ve pantürkçülüğün Türk milliyetçiliğinin zorunlu bir parçası olduğu görüşünü reddetmiştir.⁶⁶⁶ 1926'da *Türk Yurdu*'nda yayımlanan

⁶⁶¹ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, s.137.

⁶⁶² Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, s.183. Milliyetçilik anlayışındaki dönüşüme ilişkin bu bölüm, Nizam Önen'in doktora çalışmasının kitaplaştırılmış biçimi olan *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, adlı eserinin “Pantürkçülüktен Misak-ı Milli Ulusalcılığına: Osmanlı Türkçüleri” başlıklı alt bölümünde yer alan kaynaklar ve analizler çerçevesinde zenginleştirilmiştir.

⁶⁶³ Francois Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura- (1876-1935)*, çev.. Alev Er, Ankara, Yurt Yayınları, 1986 s. 107.

⁶⁶⁴ Bu suskunluğun bilinen tek istisnası, 1928 yılında Türk Ocakları himayesinde hazırlanan *Türk Yılı* adlı çalışmadır (Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 107)

⁶⁶⁵ Murat Yılmaz, “Ahmed Ağaoglu ve Milliyetçilik Anlayışı”, *Türkiye Günlüğü*, sayı 25, Kış 1993, s. 73'ten aktaran Fahri Sakal, *Ağaoglu Ahmed Bey*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 96.

⁶⁶⁶ Berthe Georges-Gulis, *La nouvelle Turquie*, 1924, s. 230-1'den aktaran Jacob M. Landau, *Pan-Turkism, from Irredentism to Cooperation*, Bloomington ve Indianapolis, Indiana Un. Press, 1995 (gözden geçirilmiş ve güncellenmiş ikinci baskı), s. 76.

yazısında ise Osmanlı dönemi Türkçü hareketini “hayal ile sakatlanmış” olarak nitelendirerek, Türkçülerin tek bir Türk milleti ve yüksek bir Türk uygarlığı bulunduğunu ispat etmeye çalışmasının, aslında oluşmuş bir “hata, vehim ve hayal”le uğraşmaktan ibaret olduğunu savunmuştur.⁶⁶⁷

Ziya Gökalp, 1923’te yayımladığı *Türkçülüğün Esasları*nda, daha önce şiir ve destanlarında Turancılığa hayat veren görüşlerini sistemleştirirken⁶⁶⁸ “millet” tanımında ırk ölçütünü açık biçimde reddetmiş, insanlarda ırkın toplumsal nitelikler üzerinde belirleyici olmadığını savunmuştur.⁶⁶⁹ “Türk Kimdir?” yazısında da Türk sayılmak için ırkın ve kanın yeterli ya da gerekli olmadığını, esas belirleyenin kültür olduğunu vurgulamış; kültürel olarak Türkleşmiş unsurları, kanca ve ırkça farklı olsalar dahi Türk kabul etmiştir.⁶⁷⁰ Gökalp’in *Türkçülüğün Esasları*’nda yaptığı millet tanımı açık biçimde kültüre dayalıdır. Gökalp, bu çerçevede coğrafi milliyetçilik anlayışını da reddeder. Irkı dışlarken, kültür merkezli bu yaklaşım üzerinden pantürkçü eğilimlerini örtük biçimde sürdürdüğünü söylemek mümkündür.⁶⁷¹ Türkçülüğü üç aşamada (Türkiyecilik, Oğuzculuk/Türkmencilik, Turancılık) ele almış; yalnızca Türkiyeciliği “gerçeklik sahasında” görmüş, Oğuzculuk (yakın mefkûre) ve Turancılığı (uzak mefkûre) mefkûre düzeyine yerleştirse de, Turan’ın günün birinde gerçekleşebileceği ihtimalini bütünüyle dışlamamıştır.⁶⁷²

Osmanlı ülkesine Turancı düşüncüyü sokan isimlerden sayılan Hüseyinzade Ali Bey ise Cumhuriyet Türkiye’si’ne uyum sağlayarak 1920’lerde Maarif Vekâleti Te’lif ve Tercüme Encümeni üyeliği, 1926 Bakü Türkoloji Kongresi’nde Türkiye temsilciliği ve İstanbul Darülfünunu’nda tıp profesörlüğü gibi görevler üstlenmiş, 1930’lara dek yeni rejimin entelektüel kadroları içinde yer almıştır.⁶⁷³

İttihatçı dönemde Turancı fikirlere yakın duran aktörlerin önemli bir bölümünün, savaş sonrasında Misak-ı Milli eksenli bir çizgiye yönelmesinde, Mustafa Kemal’in daha baştan itibaren milliyetçiliği Anadolu coğrafyası ve belirli “milli sınırlar” ile kayıtlı, gerçekçi ve savunmacı bir proje olarak tanımlamasının belirgin etkisi vardır. Pantürkçülük ve Panislamizmi hem uygulanabilir olmayan hem de ülkeyi yeni çatışmalara sürükleyebilecek maceracı siyasetler olarak konumlandırılan bu yaklaşım, yalnızca resmî dış

⁶⁶⁷ Ağaoglu Ahmed, “Kurultay Münasebetiyle”, *Türk Yurdu*, cilt XVII (3), sayı 179 (18), Mayıs-Haziran 1926, [Çevrimyazı metin: *Türk Yurdu*, Tutubay Yayınları, cilt 10, s. 287.]

⁶⁶⁸ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 358.

⁶⁶⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 16-17.

⁶⁷⁰ Ziya Gökalp, *Makaleler IX*, haz.: Şevket Beysanoğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s. 33. (Ziya Gökalp, “Türk Kimdir?”, *Yeni Gün*, 16 Mayıs 1339, sayı 1179-802)

⁶⁷¹ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.185.

⁶⁷² Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.186.

⁶⁷³ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.186.

politikanın çerçevesini yeniden belirlemekle kalmamış, İttihatçı geçmişe sahip Turancı aydınların “meşru” sayabilecekleri siyasal tahayyüllerin sınırlarını da baştan çizmiştir. Bu bağlamda Akçura’nın pantürkçü projelerden uzaklaşıp “demokratik Türkçülük”e yönelmesi, Ağaoğlu Ahmed’in Misak-ı Milli içi Türkçülüğü savunması, Hüseyinzade Ali Bey’in Cumhuriyet kurumları içinde görev alarak Turan fikrini geri plana itmesi ve Ziya Gökalp’in *Türkçülüğün Esaslarında* Türkiyeciliği “gerçeklik sahası”, Turancılığı ise uzak bir mefkûre düzeyine yerleştirmesi, aynı dönüşüm dinamığının farklı yüzleri olarak okunabilir. Böylece İttihatçı dönemin siyasal Turancılığı, yeni rejim koşullarında genişlemeci bir program olmaktan çıkmış; Kemalist milliyetçilik çerçevesi içinde, olsa olsa kültürel ve duygusal düzeyde korunabilen, siyasi bağlayıcılığı zayıflamış bir idealler kümesine indirgenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı’nın yenilgiyle sonuçlanması ve Osmanlı Devleti’nin itilaf devletlerince fiilen parçalanması, Türkçü düşünce açısından belirgin bir kırılma anına işaret eder; savaş öncesi dönemin genişlemeci, irredantist pantürkçü ufkı yerini giderek Misak-ı Milli temelli, coğrafi ve siyasal olarak sınırlanmış bir ulusalcılığa bırakmıştır.⁶⁷⁴ Henüz 28 Ocak 1920 tarihinde son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından kabul edilen Misak-ı Milli belgesi, kurtuluş hedefini Anadolu ve ona eklenilen dar bir coğrafyayla sınırlayarak “bütün Türklerin kurtuluşu” gibi bir hedefi gündem dışına iter ve bu haliyle açıkça pantürkizmin reddi anlamını taşır.⁶⁷⁵ Bu tarihsel zeminde şekillenen Cumhuriyet’in milliyetçilik anlayışı, etnik ve mezhepsel birlikten ziyade belirli bir ülke üzerinde egemenlik ve bağımsızlık fikrine, yani “milli sınırlar içinde ulusal egemenlik” ilkesine dayanmakta; dış politikada ise yayılmacı ve irredantist projeleri dışlayan⁶⁷⁶, statükocu ve gerçekçi bir çizgi benimsemektedir. Dolayısıyla yeni rejimin kurucu kadrosunun milliyetçiliği, etnik genişleme ve “büyük Turan devleti” tasavvurundan çok, Misak-ı Milli ile tanımlanmış sınırlar içinde siyasal egemenliğin ve bağımsızlığın korunmasına odaklanmakta; İttihatçı mirasla kurulan süreklilik ve kopuş hattını daha açık biçimde görebilmek için bu çerçevenin, bizzat Cumhuriyet’in kurucu liderinin söylemleri ve siyasal tercihlerinde nasıl formüle edildiğine bakmayı gerekli kılmaktadır.

⁶⁷⁴ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.178. Cumhuriyetin milliyetçilik anlayışı ve Mustafa Kemal’in bu konudaki yaklaşımına ilişkin bu bölüm, Nizam Önen’in doktora çalışmasının kitaplaştırılmış biçimi olan *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık* adlı eserinin “Ulus-Devletin Kurulma Aşamasında Türkiye’de Turancılık: 1920-1931” (s.178 vd.) başlıklı alt bölümünde yer alan kaynaklar ve analizler çerçevesinde zenginleştirilmiştir.

⁶⁷⁵ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 106

⁶⁷⁶ Baskın Oran, “Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, editör: Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 46-47.

Mustafa Kemal'in 4 Mart 1920 tarihli "Basının Dikkate Alacağı Hususlar" başlıklı telgrafı, bu yeni milliyetçilik anlayışının erken ve açık formülasyonlarından biri olarak okunabilir. Söz konusu telgrafta, basına yönelik talimatlar arasında şu ifade yer alır:

"Alemlî İslâm hakkındaki neşriyatta Turanizm ve Panislamizm propagandasından tevakkî ederek [sakınarak] Asyadaki hareketlerin Müslüman milletler tarafından kendi hudutları ve milliyetleri dahilinde nailî istiklâl olmak davasından ibaret bulunduğunu ilân etmek" (madde 4).⁶⁷⁷

Bu cümle, hem Turancılık hem de Panislamizm temelli bir birleşme ve yayılma siyasetinden bilinçli biçimde uzak durulacağını, Müslüman halkların mücadelesinin "kendi hudutları ve milliyetleri dahilinde istiklâl" talebiyle sınırlı görülmesi gerektiğini vurgular. Dolayısıyla Kemalist milliyetçilik, daha başından itibaren, transnasyonal bir "ümme" ya da "Turan milleti" fikrinden ziyade, belirli sınırlar içine çekilmiş bir ulusal egemenlik anlayışına yaslanmaktadır.

1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan bir tartışma sırasında sarf edilen sözler, aynı yönelimi daha da berraklaştırır. Mustafa Kemal, burada bir yandan bireylerin kendi zihninde "yüksek mefkûreler" besleyebileceğini kabul ederken, devletin izleyeceği siyasetin maddi gerçeklik üzerinden tanımlanması gerektiğinin altını çizerek şöyle der:

"Vatandaşlarımızdan, dindaşlarımızdan, hemşerilerimizden her biri kendi dimağında bir mefkûre-i âliye besleyebilir, hürdür, muhtardır. Buna kimse karışmaz! Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin sabit, müspet, maddî bir siyaseti vardır: O da efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin muayyen hudud-u millî dâhilinde hayatını ve istiklâlini temin etmeğe mâtuftur."⁶⁷⁸

Bu siyaset tanımı, Kemalist milliyetçiliğin eksenini çarpıcı biçimde ortaya koyar: Söz konusu olan, tüm Türkleri tek bir devlet içinde toplama veya İslam dünyasını bir siyasal çatı altında birleştirme projesi değil, "muayyen hudud-u millî" içinde bir hayat ve istiklâlin temini, yani belirli sınırlar içinde egemenliğini sürdüren bir ulusal devletin inşasıdır.

Mustafa Kemal, aynı konuşmada Panislamizm ve Panturanizm'i hem pratik hem de stratejik düzeyde tehlikeli "büyük hayaller" olarak nitelendirir ve şu ifadeleri kullanır:

⁶⁷⁷ *Atatürk'un Tanım, Telgraf ve Beyannameleri, IV*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 251.

⁶⁷⁸ "Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle", *Atatürk'un Söylev ve Demeçleri-I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989, s. 214.

“Efendiler! Bu noktada mütalâamı ikmal için derim ki; büyük hayaller peşinden koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz... Biz Panislâmizm yapmadık. Belki ‘yapıyoruz, yapacağız’ dedik. Düşmanlarımız da ‘yaptırmamak için bir an evvel öldürelim!’ dediler. Pantura[n]izm yapmadık! ‘Yaparız, yapıyoruz dedik, yapacağız dedik’ ve yine ‘öldürelim’ dediler! Bütün dava bundan ibarettir... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikâtı tezyidetmekten ise haddi tabîîye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim.”

Bu pasaj, Kemalist milliyetçiliğin ikinci belirgin özelliğini açığa çıkarır: Milliyetçilik, “yüksek mefkûreler”in peşinde koşan, gerçeklikten kopuk romantik bir ideoloji değil; uluslararası dengeleri gözetken, düşman sayısını ve baskıyı artırmaktan kaçınan, kendi “haddini” bilen bir siyasal rasyonalite olarak kurgulanmaktadır. Panislamizm ve Panturanizm, bu çerçevede tarihte başarıya ulaşmamış, ülkeyi gereksiz biçimde hedef haline getiren, dolayısıyla reddedilmesi gereken siyasetler olarak sunulur.

1923 yılında Eskişehir’de yapılan konuşmada ise bu çizgi, “mantıkî siyaset” vurgusu üzerinden yeniden formüle edilir:

“Takib olunması makul olan siyaset, milletin tabî’i kabiliyet ve ihtiyacıyla mütenasib olanıdır. Bizim için ne ittihad-ı İslâm ve ne de Turanizm mantıkî bir meslek-i siyaset olamaz itikadındayım. Artık Türkiye’nin devlet siyaseti, hudud-u millîyesi dahilinde hâkimiyetine istinâden müstakil yaşamaktır. Bugünkü millî hükûmetimizin düstur-ı hareketi budur.”⁶⁷⁹

Burada milliyetçilik, hem “milletin tabî’i kabiliyet ve ihtiyacı”yla uyumlu olması gereken bir siyaset tarzı olarak tanımlanmakta, hem de “hudud-u millîye dahilinde hâkimiyete istinat eden müstakil yaşama” hedefiyle eşleştirilmektedir. İttihad-ı İslâm ve Turanizm’in “mantıkî bir meslek-i siyaset” olarak reddedilmesi, Kemalist milliyetçiliğin hem Panislamist hem Pantürkçü projelerden bilinçli bir kopuş üzerine inşa edildiğini gösterir.

Cumhuriyetin ilanından sonra geçen dört yılın ardından da Mustafa Kemal aynı yönelimi sürdürmektedir. Nutuk’ta yer alan değerlendirmeleri, bu siyasal tercih doğrultusunda İttihatçı pantürkçü çizgiden kopuşu kuramsal düzeyde daha da tahkim eden bir çerçeveye sunar.

“Muhtelif milletleri, müşterek ve umumi bir unvan altında cemetmek ve bu muhtelif unsur kütlelerini aynı hukuk ve şerait altında bulundurarak kavi bir devlet tesis etmek, parlak ve cazip bir noktinazari siyasidir. Fakat aldatıcıdır.

⁶⁷⁹ Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları* (1923), s. 60.

Hatta, hiçbir hudut tanımayarak, dünyada mevcut bütün Türkleri dahi bir devlet halinde birleştirmek, gayrikabili istihsal bir hedeftir. Bu, asırların ve asırlarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı hâdisat ile meydana koyduğu bir hakikattir. Panislâmizm..panturanizm siyasetinin muvaffak olduğuna ve dünyayı sahai tatbik yapabildiğine tarihte tesadüf edilememektedir. ...Bizim vuzuh ve kabiliyeti tatbikiye gördüğümüz mesleki siyasi, millî siyasettir.”⁶⁸⁰

Bu pasajda, Panislamizm ve Panturanizm yalnızca pratikte başarısız örnekler olarak değil, bizzat “gayrikabili istihsal” hedefler olarak tanımlanır; buna karşılık “millî siyaset”, yani belirli sınırlar içinde ulusal egemenliği esas alan siyaset, hem “vuzuh” (açıklık) hem de “kabiliyeti tatbikiye” (uygulanabilirlik) açısından üstün görülür. Kemalist milliyetçilik bu anlamda, hem teorik hem pratik düzeyde “millî siyaset” başlığı altında kodlanmış, pan-milliyetçi birlik projelerinden kendini bilinçli olarak ayırtmıştır.

Kemalist milliyetçilik, Misak-ı Millî ile çerçevelenen sınırları belirli bir ulusal egemenlik anlayışına dayanır ve bu nedenle Panislamizm ile Panturanizm’i hem teorik hem de pratik gerekçelerle reddeden, yayılmacı hedeflerden uzak bir ufuk benimser. “Büyük hayaller” yerine uygulanabilir olana yönelen gerçekçi bir siyasal rasyonalitenin ürünü olarak, dış politikada sınır değiştirmeyi ve genişlemeyi değil, mevcut düzen içinde bağımsızlığı korumayı amaçlayan statükocu bir çizgiye yaslanır. Bu özellikleriyle Kemalist milliyetçilik, İttihatçı dönemin genişlemeci pantürkçü ve panislamist projelerinden söylem ve pratik düzeyde ayrılarak milliyetçiliği, sınırlı bir coğrafyada egemen bir ulus-devlet inşasının ideolojik çerçevesi olarak yeniden tanımlar.

Bu zihniyet dönüşümü, kurumsal düzeyde özellikle Türk Ocakları ve *Türk Yurdu* çevresinde izlenebilir. Geç Osmanlı ile erken Cumhuriyet arasındaki geçişte Türk Ocakları, bünyesinde belirgin pantürkçü eğilimleri barındıran, “dış Türkler”le kültürel ve duygusal dayanışmayı sürekli gündemde tutan bir milliyetçi odak olmayı sürdürmüştü; ancak 1920’lerin başındaki kongrelerde bu pantürkçü damar ile Ocak faaliyetlerinin fiilen Türkiye Cumhuriyeti hudutlarıyla sınırlanması gerektiğini savunan çizgi arasında giderek belirginleşen bir gerilim ortaya çıkmıştır.⁶⁸¹ 1927’de tüzükte yapılan ve Ocakların “fiilen işgal sahası”nı Türkiye topraklarıyla sınırlandıran değişiklik, pantürkçü eğilimlerin tümüyle ortadan kalkmasa da, kurumsal düzeyde Misak-ı Milli merkezli milliyetçilik anlayışının üstün geldiğinin göstergesi olarak okunabilir.⁶⁸² (Önen, 2005:

⁶⁸⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, cilt II, 1920-1927, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, s. 436.

⁶⁸¹ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*. Türk Ocakları için ayrıntılı ve özenli bir çalışma için bkz.: Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği; Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.

⁶⁸² Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.196.

196). 1920'li yıllar boyunca Ankara, bir yandan Türk Ocakları ve *Türk Yurdu* çevresinden gelen kadroları ve kültürel repertuarı kullanırken, diğer yandan Ocak içindeki pantürkçü/Turancı söylemi hem dış politika hem de iç dengeler açısından riskli gördüğü ölçüde sınırlamaya yönelmiş; 1931'de Türk Ocakları'nın kapatılarak CHF'ye katılması ve aynı yıl parti programında “vatan”ın Misak-ı Milli sınırları içindeki yurd olarak, “millet”in ise vatandaşlık temelinde tanımlanması⁶⁸³, genişlemeci pantürkçü ufuktan kurumsal ve ideolojik kopuşu tescillemiştir.⁶⁸⁴ (Önen, 2005: 249–250). Böylelikle Ocak geleneği içindeki pantürkçü eğilimler, Cumhuriyet döneminde siyasal pratik açısından marjinalleşmiş; İttihatçı kökenli Türkçülerin önemli bir kısmı, pantürkçülüğü olsa olsa “uzak mefkûre” düzeyinde muhafaza ederken, fiilen Misak-ı Milli temelli Kemalist milliyetçilik anlayışına eklenmiştir (Önen, 2005: 183–187).

1920'li yıllar boyunca Ankara merkezli yeni iktidar, bir yandan Türk Ocakları ve *Türk Yurdu* çevresinden gelen kadroları ve kültürel repertuarı kullanmış, diğer yandan pantürkçü ve Turancı söylemi hem dış politikada riskli hem de iç politikada potansiyel olarak sorunlu gördüğü ölçüde sınırlamaya yönelmiştir (Önen, 2005: 249–253). 1931'de Türk Ocakları'nın kapatılarak CHF'ye katılması, bu mirasın doğrudan parti bünyesinde yeniden tanımlanmasının kurumsal bir eşiği olarak görülebilir (Önen, 2005: 249). Aynı yıl CHF Programı'nda “vatan”ın Misak-ı Milli sınırları içindeki yurda indirgenmesi ve “millet”in vatandaşlık temelinde tanımlanması, genişlemeci pantürkçü ufuktan kopuşu açık biçimde tescil etmektedir (Önen, 2005: 249–250).

1930 ve 1931 yıllarının Cumhuriyet Halk Fırkası tarihinde bir dönüm noktası oluşturduğu genel kabul görmektedir. Özellikle 1931 sonrasında, rejimi kurumsal olarak yerleştirme çabalarıyla paralel biçimde, güçlü ve homojen bir ulusal kimlik yaratma hedefinin belirginleştiği görülür. Bu bağlamda 1932'de Türk Tarih Tezi'nin, 1935'te ise Güneş-Dil Teorisi'nin ortaya konulması⁶⁸⁵

⁶⁸³ CHF Nizamnamesi ve Programı (1931), Ankara, T.B.M.M: Matbaası, 1931, s. 29.

⁶⁸⁴ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, s.249-250. 1931'de Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Bey, “dış Türkler” ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiyi yalnızca kültürel bir düzleme indirgeyen şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Fırka esaslarında millet, (ancak vatandaşların teşkil ettiği siyasî sınırlarımız içindeki yurt) olarak tarif edilmesine göre fırkamızın anladığı milliyetçiliğin siyasî mukadderatları bizden ayrı olan kütelerle münasebeti yoktur. Ayrı ayrı dinlere sahip olan ve vatanımızın hudutlar haricinde yer yer ya müstakil devletler kurmuş ve yahut başka devletlerin tebaası vaziyetinde bulunmuş olan Türk'ler hakkında sıcak bir sevgi ile meşbu alâkımızı muhafaza ederiz. Ancak gittikçe inkişâf eden tarihî hakikatlerle aramızdaki kan karabetini ve tarih karabetini bugünkü siyasî işgalimizin dışında bir ilim mevzuu telâkki ederiz.” “Recep Beyin Verdiği Konferans”, *Cumhuriyet*, 19 Teşrinievvel 1931, s. 5.

⁶⁸⁵ Timur, “... bilimsel temelden yoksun bir takım dil ve tarih tezleri...” değerlendirmesini yapmakta ve eklemektedir, “Ancak Atatürk, başından itibaren bu çalışmaları bilimsel bir yöntemle

tesadüfî değildir. Bilimsellikleri günümüzde büyük ölçüde tartışmalı, hatta reddedilmiş olmakla birlikte, bu kuramsal girişimlerin dönemsel işlevi, Türklere Osmanlı geçmişinden görece bağımsız, “kadim” bir tarih ve kimlik üzerinden bir övünç ve meşruiyet zemini sunmaktır.⁶⁸⁶ Türk kültürünün kökenlerini Orta Asya’ya bağlayan bu anlatılarda dahi, söz konusu köken arayışının Anadolu merkezli bir tarih şeması içinde yeniden kurgulandığı dikkati çeker.⁶⁸⁷

Bu ideolojik çerçeve, simgesel düzeyde de pekiştirilmiştir. Sümerbank ve Etibank gibi devlet bankalarına Anadolu uygarlıklarından esinlenen adlar verilmesi, Türk varlığının bu coğrafyada tarihsel ve “doğal” bir süreklilik içinde tasarlanması çabasının sembolik bir uzantısıdır. 1933 tarihli Onuncu Yıl Nutku’nda Türk ulusunun “büyük ve asil” bir millet olarak yüceltilmesi, nutkun “Ne mutlu Türküm diyene” ifadesiyle son bulması⁶⁸⁸ ve Gençliğe Hitabe’de “damarlarındaki asil kan” vurgusunun yapılması, Kemalist milliyetçiliğin hem kapsayıcı bir “üst kimlik” kurma, hem de bu kimliği duygusal ve simgesel düzeyde güçlendirme amacını ortaya koyar.⁶⁸⁹ Bu simgesel repertuar, Türancı Türkçülüğün ırkçı-dışlayıcı vurgu ve söylemleriyle karşılaştırıldığında, resmî ideolojinin kendisini nasıl konumlandığını anlamayı kolaylaştırır.

dayandırma konusunda titizlik göstermiştir.” (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 159) “Atatürk’ün desteklediği, fakat imzalamadığı bu görüş...” (Timur, “Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz”, s. 30); Türk Tarih Tezi’nin oluşması için *Tunçay, T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 300-303’e bakılabilir.

⁶⁸⁶ *Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 277. Timur, “Tüm ırk ve ulusların kökenini Türk sayan yeni yaklaşım, yeni Cumhuriyeti yakın tarihinden de koparıyor ve Osmanlı devletine realist bir yöntemle eğilmeye olanak vermiyordu.” (Timur, “Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz”, s. 30). Bu teorilerin bilim-dışlığını göstermek için aşağıdaki parçaya bakmak yeterli olacaktır. “... o yüksek hakikat şudur ki, Türk medeniyettir, Türk tarihtir... Beşeriyetin en yüksek ve ilk medeni kavmi, vatani Altaylar ve Orta Asya olan Türklerdir. Çin medeniyetinin esasını kuran Türklerdir. Mezopotamya’da, İran’da Milattan en aşağı 7 bin sene evvel beşeriyetin ilk medeniyetini kuran ve beşeriyette ilk tarih devrini açan Sümer, Elam, Akat isimleri verilmekte olan Türklerdir. Mısır’da deltanın otokton sakinleri, Mısır medeniyetinin kurucuları olan Türklerdir... Grek namını alan Doryenlerin, Anadolu’nun otokton ahalisi, ilk ve hakiki sahipleri, ataları Eti’leri başlarında olan Türklerdir... Latin medeniyetinin esasını kuranlar Etrüsk denilen Türklerdir.” “Afet İnan’ın 23 Nisan 1930’da toplanan Türk Ocakları Kurultayı’ndaki konuşmasından bölümler,” *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, Ek, s. 447-448).

Türk Tarih Tezi ve Halkevleri ilişkisi için Suavi Aydın, “Türk Tarih Tezi ve Halkevleri”, *Kebikeç*, Yıl:2, Sayı: 3, 1996, Dosya: Halkevleri, s. 107-130’a bakılabilir. Aydın, bu makalesinde Türk Tarih Tezi’nin iki amacından biri olarak Osmanlı’nın ve İslâmın, toplumsal ve tarihsel kültürdeki etkisini azaltmak İslâm öncesi ve ağırlıklı olarak Orta Asya kökenli Anadolu tarihiyle yeni Cumhuriyet’in kültürel ve tarihsel bağlarını ortaya koymayı göstermektedir (s. 107).

⁶⁸⁷ Üstel, “Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu, s. 55.

⁶⁸⁸ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 318-319. Onuncu Yıl Söylevi’nde yer alan “... Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir... yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milleti...” sözlerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

⁶⁸⁹ Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt I; Atatürk’ün Nutku*, İstanbul, İletişim, 1991, s. 49.

Bu dönemde kurulan devlet bankalarına Sümerbank ve Etibank gibi Anadolu topraklarında yaşamış halklardan esinlenen isimlerin verilmesi hep aynı dönemdeki Türk varlığına meşruiyet kazandırma ve yeni bir kimlik yaratma amacı olarak algılanmalıdır. Yine bu dönemdeki Onuncu Yıl Nutku'nun (29.10.1933) Türk ulusuna bir övgü manzumesi şeklinde olmasını, "Ne Mutlu Türküm Diyene" biçiminde sonlanmasını; Gençliği Hitabedeki "damarlarındaki asil kan" sözünü, bir yeni kimlik yaratma ve özgüven aşılama çabası ile açıklamak olasıdır. Ancak burada dikkati çeken başka bir nokta vardır.

Bu kimlik inşa sürecinin yalnızca tarihselleştirici ve bütünleştirici bir yönü değil, aynı zamanda Anadolu'daki etnik farklılıkları –özellikle Türk-Kürt ayrımını– "Türk kimliği" altında eritmeye dönük bir boyutu olduğu da ileri sürülebilir. 1924–1938 arasında gerçekleşen 18 ayaklanmadan 17'sinin Aralık 1930'a kadar meydana geldiği; bunlardan yalnızca Menemen'deki (1930) isyanın Batı'da, diğerlerinin ise –biri Nasturi ayaklanması olmak üzere– büyük ölçüde Kürt nüfusun yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde ortaya çıktığı hatırlanmalıdır. Bu ayaklanmalarda etnik farkın belirli bir rol oynadığını kabul ettiğimizde, 1930'larda geliştirilen tarih ve dil tezlerinin yalnızca ulusal gurur üretmek için değil, aynı zamanda etnik farklılıkları "Türklük" içinde eritmek amacıyla da kullanıldığı söylenebilir. "Bütün dünya kültürlerinin kaynağı Türklerdir" iddiası, Anadolu'daki Kürtlerin kültürünü de Türk kültürünün bir varyantı olarak görmeye imkân sağlayarak, "aslında Kürt, Türk'ten farklı değildir" sonucuna kapı aralamaktadır. Taner Timur'un belirttiği üzere, 1930'larda şekillenen bu milliyetçilik giderek şoven bir görünüm kazanmakta⁶⁹⁰; 1934 tarihli İskân Kanunu'nda Anadolu'daki Türk-Kürt temelli etnik farklılığın "Türk kimliği" altında çözülmesinin hedeflendiği görülmektedir.⁶⁹¹

1930'lu yıllarda ortaya çıkan bu milliyetçiliğin, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Orta Asya vurgulu ulusalcılık anlayışlarından ne ölçüde etkilendiği sorusuna verilecek yanıt ise sınırlı bir sürekliliğe işaret etmektedir.⁶⁹² Ortak dil ve köken vurgusu, Turan ve Orta Asya referansları bakımından belirli bir

⁶⁹⁰ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 156.

⁶⁹¹ "Ana dili Türkçe olmayan nüfus terakümlelerinin menine ve mevcutlarının dağıtılması şekillerine ve bu suretle hars vahdetinin korunmasına ait tedbirlerin ittihaz ve tatbiki için Hükûmete kanunî selâhiyet alınması düşünülmüştür." (Kanun'un Gereke Bölümü, aktaran, Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 156.) Timur, İskân Kanunu'nda 1935 yılında 2848 sayılı kanunla yapılan değişiklik sonucunda kanunun 7. maddesinin B fıkrasından "Türk ırkından olmayanlar" deyişinin "Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olup ta Türkçeden başka dil konuşanlar" formülü ile değiştirildiğini belirtmektedir (s. 156, dn. 12).

⁶⁹² "Türk Tarih Tezi,..., Anadolu halkının etnik devamlılığını ve sentezini savunan ilginç bir görüşe, İttihatçı Türkçülüğü kılıfı giydirmiş..." (Taner Timur, "Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz", s. 29). Üstel'de bu dönemde, Orta Asya'ya gönderme yapıldığını vurguluyor. ("Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu", s. 55).

ideolojik mirasın devralındığı açıktır; ancak Kemalist dönemde bu miras, irredantist ve savaşı boyutlarından arındırılarak, Anadolu merkezli ve Misak-ı Milli sınırlarıyla kayıtlı bir ulus-devlet projesine eklenmiştir. Böylece İttihatçı pantürkçülükle ilişkide hem süreklilik hem de kopuş barındıran bir yapı ortaya çıkmış; Orta Asya vurgulu ulusalcılıklardan doğrudan etkilenme esasen sembolik ve söylemsel düzeyle sınırlı kalmıştır.

Bu noktada, resmî Kemalist milliyetçilik ile 1930'lu yılların Turancı Türkçü akımı arasındaki gerilim hattı özellikle görünür hâle gelmektedir.⁶⁹³ Turancı Türkçü düşünce, Türklüğü dar, ayrıcalıklı ve hiyerarşik bir ırk kategorisi olarak tanımlama eğilimindedir; bu yaklaşım, Kemalist milliyetçiliğin tarih ve kültür üzerinden genişletilmiş, görece kapsayıcı “Türklük” kategorisiyle açık bir çatışma içindedir. Söz konusu çatışma, en belirgin biçimde Türk Tarih Tezi etrafında kristalleşir. Türk Tarih Kongresi toplanmadan önce Atsız Mecmua’nın ilk sayısında yayımlanan “Türkler Hangi Irktandır?” başlıklı yazıda Nihal Atsız, Tez’i Türklüğü Aryan ırkına bağlama çabası nedeniyle sert biçimde eleştirir; bu yaklaşımın Türklüğü bir imtiyaz olmaktan çıkararak milliyet duygusunu zayıflatıldığını savunur.⁶⁹⁴ Ona göre Tez’in “herkesi Türkleştiren” evrenselci bakışı, milliyetçiliği anlamsızlaştırmaktadır. Zeki Velidi Togan’ın Türk tipini ne “Uzakdoğulu” ne de “Aryani” sayıp, kendine özgü, özerk bir ırkî kategori olarak tanımlaması⁶⁹⁵, bu daraltıcı ve “özerk” Türk ırkı anlayışını tamamlar.⁶⁹⁶ Böylece Turancı Türkçülük, Türklüğü ırk üzerinden tanımlayan, “ırkça ve kanca Türk olmayanlara” yer bırakmayan bir model geliştirirken; resmî Kemalist milliyetçilik, ırk kategorisini bütünüyle dışlamasa da, onu tarih ve kültür temelli bütünleştirici bir çerçeve içine çekmeye yönelmektedir.⁶⁹⁷ Bu karşıtlık, Kemalist milliyetçiliğin “ırkçı mı, değil mi?” tartışmalarından ziyade, ırkı hangi amaçla ve nasıl işlevselleştirdiği üzerinden anlaşılması gerektiğini ortaya koyar.

⁶⁹³ 1930’lu yıllardaki Türkçü-Turancı hareketin ayrıntılı analizi için bkz.: Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.251 vd.

⁶⁹⁴ H. Nihâl, “Türkler Hangi Irktandır?”, *Atsız Mecmua*, sayı 1 (15 Mayıs 1931), s. 6.

⁶⁹⁵ Zeki Velidi Togan’ın “Türk tipi”nin ne “Uzakdoğulu” ne de “Aryani” olduğu yönündeki vurgusu için bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1946, s. 10.

⁶⁹⁶ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.311.

⁶⁹⁷ Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, s.293-294. Türklüğü “ırk”a dayandıran Turancı yazarlar, Mustafa Kemal’in “Ne Mutlu Türküm Diyene” sözünü vatandaşlık temelinde tanımlanmış bir millet anlayışını reddedecek biçimde yeniden formüle etmişlerdir. Nitekim bu çevrelerde slogan, Reha Oğuz Türkkan’ın ifadesiyle “Türküm, ne mutlu bana” (R. Oğuz Türkkan, “Türk Anaları Sizden Bekliyoruz”, *Bozkurt*, yıl: 1, sayı 1, Mayıs 1939, s. 6) ya da Fethi Tevet’in “Ne Mutlu Türk Yaratılanlara” yorumu (Fethi Tevet, “İhsan Boran’ın Şiirleri”, *Kopuz*, sayı 7-8, 15 Birincikanun 1939, s. 252) biçiminde kullanılarak, “Türk”lüğün ırkî ve ontolojik bir ayrıcalık olarak kodlanmasına hizmet etmiştir.

Turancı Türkçü düşünce, 1930'larda ve II. Dünya Savaşı koşullarında militarizm, anti-komünizm, Yahudi karşıtlığı ve otoriter–totaliter rejimlere sempati gibi unsurlarla birleşerek belirgin biçimde ırkçı bir bileşim almıştır⁶⁹⁸ Buna rağmen, hareketin Türkiye sınırları içindeki bazı talepleri –dilin Türkçeleştirilmesi, yabancı okullara karşı tavır, milli iktisat politikaları, Varlık Vergisi'ne ve yerli malı kullanımına verilen destek– Cumhuriyet'in Türkçü ve devletçi çizgisiyle belirli noktalarda kesişmektedir.⁶⁹⁹ Bu süreç, Kemalist milliyetçiliğin güvenlik kaygılarıyla esneyebilen, fakat nihayetinde devletin egemenlik alanını tehdit eden ırkçı–irredantist yönelimleri tolere etmeyen devlet merkezli bir milliyetçilik olarak şekillendiğini göstermektedir.

Geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e uzanan dönemde Türk ulusalcılığının seyri, bu çerçevede hem süreklilik hem de kopuş unsurlarını eşzamanlı olarak içerir. Süreklilik bakımından, hem İttihatçı hem de Kemalist dönemde dil ve tarih üzerinden kurgulanan romantik/kültürel bir Türk kimliği vurgusunun belirginliği ve Türk Ocakları çevresindeki entelektüel kadronun her iki dönemde de milliyetçi düşüncenin taşıyıcısı rolünü üstlenmesi dikkat çekicidir. Pan-milliyetçi miras bütünüyle terk edilmemiş, dönemin koşullarına uyarlanarak yeniden tanımlanmıştır. Kopuş açısından bakıldığında ise İttihatçı milliyetçilik, imparatorluğu kurtarma hedefiyle pantürkçü ve panislamist ufukları birlikte taşıırken; Kemalist milliyetçilik Misak-ı Milli çerçevesinde sınırlandırılmış, irredantizmden bilinçli biçimde kaçınan bir ulus-devlet milliyetçiliğine yönelmiştir. İttihatçı dönemde Turancılık, iktidar bloğunun içinden beslenen bir “olasılık” iken, CHP döneminde resmî ideolojinin dışında konumlanan; bir yandan “kontrollü izin”le sınırlandırılan, diğer yandan yargı süreçleriyle denetlenen muhalif bir çizgiye dönüşmüştür. Türk Tarih Tezi ve antropolojik çalışmalar, ırk kategorisini bütünleştirici bir tarzda kullanmaya yönelirken, Turancı Türkçü hareket aynı dönemde Türklüğü daraltıcı ve dışlayıcı bir

⁶⁹⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, II. Dünya Savaşı koşullarında şekillenen Turancı Türkçü hareketin dört temel unsurunu Turancılık, ırkçılık, militarizm ve anti-komünizm olarak tespit etmektedir (Mehmet Ali Ağaoğulları, “Aşırı Milliyetçi Sağ”, *Geriş Sürecinde Türkiye*, der. İrvan Cemil Schick- Ertuğrul Ahmet Tonak, İst., Belge yayınlar, Aralık 1990, s. 210–211). Orhan Gazi Ertekin ise aynı dönemin ideolojik bileşenlerini eşitsizlikçilik, militarizm, irredantizm, anti-komünizm, zenofobi ve ırkçılık–Turancılık şeklinde sınıflandırır (Orhan Gazi Ertekin, “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, cilt 4: *Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 371–379).

⁶⁹⁹ Nihal Atsız, 1931’de yabancı okullara karşı kaleme aldığı bir yazıda bu okulların Türk milliyetçiliği açısından tehlikesini şu sözlerle ifade eder: “...Türk çocukları hristiyan olmasa bile dehayetli bir insanıyetperver(?) olur. Ve artık onun için milliyet denilen şey lüzumsuz, çirkin, iptidai bir telakkidir.” (İrkal Ata [Nihal Atsız], “Ecnebi Mektepleri”, *Atsız Mecmua*, yıl: 1, sayı 4, 15 Ağustos 1931, s. 8). Buna karşılık Atsız’ın 17 Haziran 1969 tarihli bir mektubunda oğlu için “Şu Alman veya Avusturya liselerinden birini kazansa ne güzel olacak” demesi, kendi söylemi ile kişisel tercihi arasındaki gerilimi göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Yücel Hacaloğlu, *Atsız’ın Mektupları*, İstanbul, Orkun Yayınları, 2001, s. 113).

ırkçı tanım etrafında yeniden kurmuştur. Turancılık bu genel tablo içinde, Türk ulusalcılığının farklı evreleri için bir tür “stres testi” işlevi görmüş; ortaya çıkan resim, pan-milliyetçi mirasın tümünden reddi değil, bu mirasın belirli unsurlarının dışarıda bırakılıp belirli unsurlarının kontrollü biçimde içeri alınarak “ehlileştirilmesi” yoluyla yeni ulus-devlet milliyetçiliğinin inşa edildiğini göstermektedir.

Ulusal Egemenlik ve Rejim Arayışları

Modern siyasal düşüncede ulusal egemenlik ilkesi, bir yandan mutlakiyetçi egemenlik anlayışına karşı geliştirilen kuramsal bir kopuşu, diğer yandan da temsili kurumların meşruiyet temelini ifade eder. Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde bu ilke, hem anayasal bir rejime geçiş arayışlarının hem de dağılma tehlikesi karşısında siyasal birliği koruma çabalarının kesişim noktasında yer almıştır. İttihat ve Terakki’nin siyasal söyleminde “hâkimiyet-i milliye” vurgusunun giderek belirginleşmesi de bu daha geniş dönüşümün, imparatorluk bağlamındaki özgül bir yansıması olarak görülebilir.

Ne var ki, ulusal egemenliğin İttihatçı düşünce dünyasında nasıl kavrandığını anlamak için yalnızca kavramsal düzeydeki teorik çerçeveye bakmak yeterli değildir; bu ilkenin hangi kurumsal düzenlemeler aracılığıyla somutlandığı, hangi siyasal tercihlerle sınırlandırıldığı ve pratikte nasıl işletildiği de en az kuramsal tanımlar kadar belirleyici olmaktadır. Bu nedenle, “hâkimiyet-i milliye” söyleminin program metinlerinde nasıl formüle edildiği kadar, bu söylemin anayasal tasarım, temsil mekanizmaları ve yürütme–yasama ilişkileri üzerindeki etkilerini de birlikte değerlendirmek gerekir.

Bununla birlikte, ulusal egemenlik söylemine rağmen ne Jön Türkler içinde ne de OİTC’de siyasal rejimi monarşik çerçevenin dışına taşıyacak, saltanatın ilgasına yönelen tutarlı bir eğilimden söz edilebilir. “Hâkimiyet-i milliye” vurgusu, egemenliğin hanedandan millete doğru kısmi devri ve padişahın yetkilerinin anayasal sınırlar içine çekilmesiyle sınırlı kalmış; monarşi kurumunun bizzat kendisini hedef alan radikal bir cumhuriyetçi program, bu çevrelerde dönüştürücü bir siyasal seçenek olarak şekillenmemiştir.

Ulusal egemenlik ilkesi, İttihatçı düşüncede hem mutlak monarşinin sınırlandırılmasının meşrulaştırıcı zemini hem de yeni bir siyasal birlik tasavvurunun kurucu kavramı olarak işlev görür. “Hâkimiyet-i milliye” vurgusu, egemenliğin kaynağını hanedandan milletin ortak iradesine doğru kaydırmayı hedeflerken, bir yandan da imparatorluk bünyesindeki farklı unsurları “millet” kategorisi altında yeniden tanımlama imkânı sunar. OİTC’nin belgelerinde bu ilke, somut kurumsal düzenlemelerle desteklenmesi gereken bir siyasal program maddesi olarak ele alınır.

Cemiyet'in önde gelen isimlerinden Murat Bey'in padişaha açık biçimde karşı çıkma konusundaki çekinceleri, "saltanat" simgesinin yıpranmasını istememe kaygısıyla açıklanmaktadır.⁷⁰⁰ Pozitivist düşüncesiyle bilinen Ahmet Rıza Bey'in 1907 tarihli II. Jön Türk Kongresi'nde hilafet ve saltanat haklarının Kongre tarafından tanındığının ilan edilmesini istemesi⁷⁰¹ de, İttihatçı zihniyette saltanatın hâlâ imparatorluğun siyasal birliğinin simgesel odağı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu tavır, imparatorluğun dağılmasını önleme arzusuyla, farklı unsurların birliğinin saltanat makamında cisimleştiği düşüncesine dayanmaktadır.⁷⁰²

Bu ideolojik çerçeveye rağmen, İttihatçı metinlerde ulusal egemenlik yahut halk egemenliği kavramlarına da sıkça başvurulduğu görülmektedir.

Şerif Mardin, 1898 gibi erken bir tarihte *Osmanlı* gazetesinin siyasal teorisi içinde "idare-i müstebide"nin karşıtı olarak "idare-i cumhuriye" kavramının kullanılmaya başlandığını ifade ederken⁷⁰³; Anıl Çeçen kavramın sadece tek bir boyutunu dikkate alarak İttihat ve Terakki'nin, otoriter yönetimi sınırlamaya ve ülkeyi parlamenter bir rejime sürüklemeye çalışan "halkçı" bir tutum benimsediğini ileri sürmektedir.⁷⁰⁴

Abdullah Cevdet ise, "... Meşru hükümet demek hâkimiyet-i hânedan değil, hâkimiyet-i millet demektir ve demek isterim ki bir millet, bir hânedanı kendisine hayat ve zimamdar tayin ettiği vakit değil, kendi menâfi-i müşterekelerini ve kendi esbâb-ı hâkimiyet ve saadetlerini temin ve yolunu tarîk-i feyz ve terakki ittihaz ettiği vakit büyük ve payidar olur..." diyerek, meşru hükûmetin dayanağının hanedan değil, millet olması gerektiğini savunmaktadır.⁷⁰⁵

⁷⁰⁰ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 87.

⁷⁰¹ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 236.

⁷⁰² Bu düşünce için Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 70-72.

⁷⁰³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 163. Ayrıca Ahmet Rıza'nın İslâm, "Cumhuriyetçi rejime hiçbir şekilde düşman değildir." biçimindeki bir ifadesini de Ahmet Rıza, *Revue Occiden-tale*, Seri II, III (1891), s. 116'dan aktarmaktadır. (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 185). İttihatçılardan yaklaşık otuz yıl önce Namık Kemal "Halk'ın hâkimiyete hakkı tasdik bulunduğu surette, cumhur yapmağa da istihkakı itiraf olunmak lâzım gelmez mi demek ne demek? O hakkı dünyada kim inkâr edebilir? İslâm, iptida-i zuhurunda bir nevi cumhur değil mi idi? Bizde cumhur yapmak da kimsenin aklına gelmez. Fakat icrasında imkân olmamakla hak batıl olmuş demek değildir." yazmaktadır. (Namık Kemal, *Hürriyet Gazetesi*, 14 Eylül 1968'den aktaran Tökün, *Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965*, s. 18), Namık Kemal, cumhuriyet idaresinin, Osmanlı Devleti için olanaksız olduğu görüşündedir.

⁷⁰⁴ Çeçen, *Halkevleri*, s. 47.

⁷⁰⁵ Abdullah Cevdet, "Hânedan-ı Osmanî, *İçtihad*, s. 217'den aktaran Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 221-222.

OİTC'nin 1908 Siyasi Programında⁷⁰⁶, ki bu program Meclis'teki OİTC mensubu mebusları için hazırlanmıştır, Cemiyetin en önemli amaçları arasında millî egemenlik ilkesini güçlendirmek ve millî birliği doğurup sağlamlaştırmak da yer almaktadır.⁷⁰⁷ Aynı programda, ayan üyelerinin bütünüyle padişah tarafından atanmasının millî egemenlik ilkesini tamamen değiştirip bozan bir uygulama olduğu belirtilir; bu nedenle Cemiyet'in, ayan üyelerinin millet iradesine dayanmasını esas alarak ayanın millet tarafından tayin ve seçimle belirlenmesini kabul ettiği; ancak monarşik yapıyı bütünüyle reddetmeyip bir orta yol formülünü benimseyerek ayan üyelerinin üçte birinin padişah tarafından atanmasını, üçte ikisinin ise seçimle belirlenmesini istediği öngörülür.⁷⁰⁸

Programın seçimler ile ilgili bölümü “Hâkimiyet-i milliye, hukuk-ı esasiyenin rekin-i azamıdır.” cümlesi ile başlamaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasi programında egemenliğin millete ait olduğunu ilan etmekle birlikte, bunun doğal devamı sayılabilecek tek dereceli, doğrudan ve daha demokratik seçim sistemini, Osmanlı toplumunun eğitim ve kültür düzeyini gerekçe göstererek ertelemektedir. Bilim ve eğitim alanında geri kalmış bir ülkede tek dereceli seçime ani geçişin seçmenleri yerel nüfuz odaklarının etkisine daha açık hâle getireceğini ileri sürerek, iki dereceli sistemi “muvaakkat” bir zorunluluk olarak meşrulaştırır. Öte yandan, medeni haklardan yoksun olanlar dışında, yirmi yaşını doldurmuş herkesin servet, emlak ya da vergi ödeme şartı aranmaksızın birinci derece seçmen olabileceğini kabul ederek seçmen kitlesini genişletmeyi vaat eder.⁷⁰⁹ Böylelikle Cemiyet, tek dereceli sistemi kuramsal bir ideal olarak benimserken, fiiliyatta merkezî denetimi muhafaza eden iki dereceli seçim usulünü belirsiz bir geleceğe ertelemektedir.

Programda İttihat ve Terakki, insanın toplumsal bir varlık oluşundan ve tarihsel cemiyet biçimlerinin gelişiminden hareketle, ekonomik, kültürel ve siyasal örgütlenmeyi doğal bir hak olarak temellendirirken, Kanun-i Esasi'nin 13. maddesini de bu hakkın hukuki dayanaklarından biri olarak yorumlar ve devlet müdahalesini yalnızca kamu düzeni ile bireysel hakları korumakla sınırlamayı savunur. İttihatçılar Kanun-i Esasi'nin 1. maddesinde yer alan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne vurgu yaparak bu ilkeye ve dolayısıyla

⁷⁰⁶ Bu programın detaylı incelemesi ve analizi için bkz.: Özer Özbozdağlı ve Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Siyasi Programı İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, Ankara, Detay Yayıncılık, Ekim 2020.

⁷⁰⁷ “İttihat ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı (1),” *İttihat ve Terakki*, Numero: 20, 24 Şaban 1326 (Hicri), 7 Eylül 1324 (Rumi), 20 Eylül 1908 (Miladi), s.1. *İttihat ve Terakki*'de 15 sayıda yayınlanan Siyasi programın tam metninin transkripsiyonu için bkz.: s.101-74.

⁷⁰⁸ İttihat ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı (3), *İttihat ve Terakki*, Numero: 22, 28 Şaban 1326 (Hicri), 11 Eylül 1324 (Rumi), 24 Eylül 1908 (Miladi), s.1.

⁷⁰⁹ İttihat ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı (4), *İttihat ve Terakki*, Numero: 23, 2 Ramazan 1326 (Hicri), 14 Eylül 1324 (Rumi), 27 Eylül 1908 (Miladi), s.1.

milletin beka ve korunma hakkına aykırı düşen, devletin birliğini ve vatanın bütünlüğünü ya da asayiş ve emniyeti tehdit edebilecek cemiyetlere izin verilmemesi gerektiğini savunmaktadırlar. Cemiyet, 1876 Kanun-i Esasisi'nin siyasi cemiyetleri açıkça tanımamasını eleştirerek, toprak bütünlüğü ve asayiş hedef almayan siyasi dernek ve partilerin serbestçe kurulmasını talep etmekte ve bu yönüyle dönemin koşulları içinde toplanma, örgütlenme ve ifade özgürlükleri bakımından görece liberal bir konuma yerleşmektedir.⁷¹⁰

Programın Hürriyet-i Şahsiye ve Müsavat-ı Medeniye (kişisel özgürlük ve medeni (hukuksal) eşitlik) bölümünde 1789 Fransız Bildirgesi'ni çıkış noktası alan İttihatçılar, hürriyet ve müsavatı (medeni eşitlik) kişisel özgürlükler, mülkiyet, vicdan, basın, toplantı ve çalışma haklarını güvence altına alan modern hukuk düzeninin kurucu ilkeleri olarak konumlandırarak; buna karşılık esarete, sınıf temelli ayrımlara ve imtiyazlara dayanan eski toplumsal düzenlerin bu ilkelerle bağdaşmadığını ileri sürerler. Bu bölümde Osmanlı bağlamında bu ilkelerin, Kanun-i Esasi'nin çeşitli hükümleri aracılığıyla kısmen pozitif hukuka aktarıldığı ifade edilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programında da cins ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin bütün tebaanın aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olduğu yeniden vurgulanır; gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğüne dahil edilmesi de bu çerçevede medeni eşitliğin tamamlayıcı ve zorunlu bir unsuru olarak temellendirilir.⁷¹¹ Bu çerçevede, İttihat ve Terakki'nin hürriyet ve eşitlik söylemini yalnızca bireysel hakların genişletilmesi için değil, aynı zamanda askerlik üzerinden tanımlanan yeni bir "eşit vatandaşlık" ve güçlü bir merkezî devlet projesini meşrulaştırmak için de kullandığını göstermektedir. Modern haklar diline yapılan bu atıf hem Osmanlılık idealiyle uyumlu bütünleştirici bir zemin yaratmakta hem de hukukun üstünlüğü, kişisel özgürlükler ve eşit vatandaşlık vurguları üzerinden Cemiyet'in kendisini liberal bir siyasal düzenin kurucu aktörü olarak konumlandırmasına imkân tanımakta; böylelikle İttihat ve Terakki'nin eşitlik anlayışı, klasik liberalizmin hak ve yükümlülük dengesi içinde şekillenen bir çerçeveye oturmaktadır.

Gazete'nin 8 Ekim 1908 tarihli yazısında İttihatçılar, din ve vicdan özgürlüğünü modern dönemin temel kişisel haklarından biri olarak ele alır; inanç özgürlüğünü dokunulmaz, ibadet özgürlüğünü ise yalnızca kamu düzeni ve asayişle sınırlanabilir görürler. İslam ve Osmanlı tarihini bu açıdan özgürlükçü bir gelenek olarak sunar, Kanun-i Esasi ile fermanlara atıf yaparlar.

⁷¹⁰ Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı 5 Cemiyat-ı Siyasiye, *İttihad ve Terakki*, Numero:24, 4 Ramazan 1326 (Hicri), 16 Eylül 1324 (Rumi), 29 Eylül 1908 (Miladi), s.1.

⁷¹¹ "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı, 8, Hürriyet-i Şahsiye ve Müsavat-ı Medeniye," *İttihad ve Terakki*, Numero:27, 11 Ramazan 1326 (Hicri), 23 Eylül 1324 (Rumi), 6 Ekim 1908 (Miladi), s.1.

Programın 10. maddesini de gayrimüslimlere dinlerine saygı ve mevcut imtiyazların korunacağı yönünde bir siyasi güvence olarak formüle ederler.⁷¹²

1908 Siyasi Programı, bu çerçevede okunduğunda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini hem millî egemenlik ve millî birlik ilkesini savunan hem de klasik liberalizmin hak, özgürlük ve eşitlik söylemini benimseyen bir siyasal özne olarak konumlandığını göstermektedir. Program, bir yandan egemenliğin millete ait olduğunu ilan ederken ayan üyeliğinde padişaha kısmi tayin yetkisi tanıyarak monarşik yapıyla uzlaşan “ara formüller” üretmekte; seçim sisteminde doğrudan, tek dereceli ve daha demokratik usulü kuramsal ideal olarak benimseyip fiiliyatta iki dereceli sistemi “geçici” gerekçelerle koruyarak merkezî denetimi sürdürmektedir. Örgütlenme özgürlüğü, kişisel özgürlük ve medenî eşitlik alanlarında Kanun-i Esasî'ye ve 1789 Bildirgesi'ne yapılan atıflar, toplanma, dernek kurma, din ve vicdan özgürlüğü gibi temel hakların görece liberal bir çerçevede savunulduğunu ortaya koyarken; devletin toprak bütünlüğü, asayiş ve beka ilkeleri, hem siyasal cemiyetler hem de gayrimüslimlerin konumu söz konusu olduğunda bu özgürlüklerin sınırını çizen üst ilkeler hâline gelir. Böylece Program, Osmanlılık ve “eşit vatandaşlık” ideallerini klasik liberalizmin hak-yükümlülük dengesi içinde yeniden yorumlarken, aynı anda hem kapsayıcı bir siyasi birlik söylemi üretmekte hem de bu birliği güçlü ve merkezî bir devlet projesiyle tahkim etmeye yönelen ikili bir mantığı bünyesinde taşımaktadır.

1908 Siyasi Programı'nın liberal söylemi, Cemiyet-Fırka ayrımı ve Hizb-i Cedid muhalefetiyle birlikte 1911 Kongresi sürecinde ciddi biçimde sınanmış⁷¹³; Merkez-i Umumi, Kongre'ye sunduğu raporda OİTC'yi açıkça “siyasi fırka” olarak tanımlayarak nihai karar ve yön tayin yetkisinin Meclis grubunda değil, Cemiyet'in merkezî organında olduğunu ilan etmiştir. Heyet-i Müntahibe-Heyet-i İntihabiye-Heyet-i Müntahabe şeması üzerinden, mebusları “millet ile Merkez-i Umumi arasında araç” konumuna indirgeyen bu model, Merkez-i Umumi'nin kendisini fiilen “milli iradenin gerçek temsilcisi” olarak konumlandırmasına ve parti içi muhalefeti gayrimeşru göstermesine hizmet etmiştir. Raporda İttihat ve Terakki, siyasi planda inkılapçı, toplumsal planda ise tedrici (tekâmülcü) bir çizgiye yerleştirilirken; feodal-aşiret yapılanmalarına yöneltilen eleştiriler ve birey temelli bir siyasal-toplumsal düzen tasavvuru, Cemiyet'in Batı liberalizmiyle kurduğu ideolojik ilişkiyi yansıtır.

⁷¹² Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı, 9, Serbesti-i Mezahib, *İttihat ve Terakki*, Numero:28, 13 Ramazan 1326 (Hicri), 25 Eylül 1324 (Rumi), 8 Ekim 1908 (Miladi), s.1.

⁷¹³ 1911 Kongresi'nin geniş bir değerlendirilmesi için bkznz. Özer Özbozdağı-Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Ankara, Detay Yayıncılık, Aralık 2017.

Buna karşılık Osmanlılık, hilafet, padişahlık ve merkeziyetçilik vurgularının birlikte korunması, hem adem-i merkeziyet korkusunu hem de Osmanlılık ve Müslüman çoğunluk merkezli bir egemenlik tasavvurunu açığa çıkararak, İttihatçı liberal söylemin merkezî otoriteyi güçlendiren ve parti-Cemiyet bütünlüğünü tahkim eden otoriter bir çerçevede içinde yeniden kurulduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede İttihatçı liberalizmin sınırları oldukça belirginleşir. Her ne kadar bireysel haklar, hukukun üstünlüğü, eşit vatandaşlık ve örgütlenme özgürlüğü söylemsel düzeyde sahiplenilse de, bu haklar hiçbir zaman Cemiyet'in merkezî otoritesinin ve devletin bekasının üstüne yerleştirilmemiştir. Merkez-i Umumi'nin "millî irade"yi fiilen tek başına temsil eden konumu, mebusların bağımsız siyasal özne olmalarını engellemiş; parti içi çoğulculuk ile muhalefet, "düzen" ve "birlik" gerekçeleriyle daraltılmıştır. Adem-i merkeziyetçilik korkusu, cemaat ve aşiret yapılarının siyasal alanda tanınmasına karşı güçlü bir direnç üretmiş; Osmanlılık ideali dahi sonuçta merkezileşmiş, hiyerarşik bir egemenlik tasavvuruna tabi kılınmıştır. Dolayısıyla İttihatçı liberalizm, bireyi ve hakları önceleyen tutarlı bir özgürlük doktrinden ziyade, merkezî devlet projesini meşrulaştıran ve siyasal alanı Cemiyet'in rehberliğine tabi kılan sınırlı ve araçsal bir liberalizm olarak görünmektedir.

1913 sonrasında, gerek İttihat ve Terakki'nin kendi iç evrimi gerek Osmanlı siyasal rejiminin dönüşümü açısından yeni bir dönem açılır ve literatürde "İttihatçı diktatörlük" olarak adlandırılan yapı belirginleşir. Babiâli Baskını ile muhalif hükümet zorla tasfiye edilir; Cemiyet fiilen devlet iktidarını ele geçirirken, 1913 Nizamnamesi ve sonrasındaki uygulamalarla parti-devlet özdeşliği kurumsallaşır. Bu süreçte Mahmut Şevket Paşa'nın Haziran 1913'te uğradığı suikast, hem İttihatçı iktidar açısından bir kırılma anı hem de muhalefeti tasfiye etmek için kullanılan önemli bir fırsat olur; suikast, geniş çaplı tutuklamalar, sürgünler ve muhalif basının kapatılmasıyla sonuçlanan sert bir baskı dalgasını meşrulaştırmak üzere "devlet ve rejim düşmanlığı" söylemiyle ilişkilendirilir. 1914 seçimleri neredeyse plebisit niteliğinde, tek merkezden kontrol edilen bir süreç hâline gelir; muhalif partiler ve basın sistemli biçimde bastırılır, sıkıyönetim rejimi ve savaş koşulları "güvenlik" gerekçesiyle siyasal alanı daraltmanın meşru zemini olarak kullanılır.

Bu dönemde Merkez-i Umumi'nin kendisini "millî iradenin hakiki temsilcisi" olarak gören bakış açısı, artık yalnızca parti içi hiyerarşiyi düzenleyen bir söylem olmaktan çıkarak devlet aygıtının tamamına nüfuz eden bir egemenlik anlayışına dönüşür. Liberal hak ve özgürlük söylemi resmî retorikte varlığını sürdürse de, özellikle savaş yıllarında azınlıklara yönelik politikalar, basın ve dernek faaliyetleri üzerindeki baskılar, muhalefetin suikast gerekçesiyle

susturulması ve seçim süreçlerinin sıkı denetimi, İttihatçı liberalizmin pratikte ne kadar dar ve araçsal bir çerçeveye hapsedildiğini gösterir. Böylece 1908’de “hürriyet” adına başlayan süreç, 1913 sonrasında güçlü, merkezî ve müdahaleci bir yürütme etrafında şekillenen, siyasal çoğulluğu büyük ölçüde tasfiye eden otoriter bir İttihatçı iktidar rejimiyle sonuçlanır.

Millî Mücadele yıllarında ve özellikle savaşın kazanılmasını izleyen dönemde siyasal alana egemen olan ulusal egemenlik söylemi de büyük ölçüde bu mirasın üzerinde yükselmiş; ancak bu kez bir farkla, monarşinin kurumsal olarak tasfiye edildiği ve egemenliğin kaynağının resmen millete atfedildiği cumhuriyetçi bir çerçeve içinde, fiiliyatta tek partiye dayalı ve giderek tek adam merkezli bir iktidar yapısıyla iç içe geçmiş biçimde uygulanmıştır.

Ulusal Mücadele’nin ilk safhasında siyasal söylem, bir yandan “hâkimiyet-i milliye” ilkesini merkeze alırken, diğer yandan hilafet ve saltanatın kurtarılmasını da vazgeçilmez bir hedef olarak koruyan çelişkili bir yapı sergiler. Bu nedenle ulusal egemenlik vurgusu ile monarşik–dinsel meşruiyet anlayışı, aynı bildiri ve kararlarda yan yana gelerek hem savaş koşullarında geniş bir ittifak zemini yaratma ihtiyacını hem de henüz sonuçlanmamış bir egemenlik ve rejim tartışmasını görünür kılar.

Ulusal Mücadele dönemine gelindiğinde, Tarık Zafer Tunaya’nın ifadesiyle “muhafazakâr” ve “inkılapçı” iki telakki arasındaki çatışma⁷¹⁴, artık aynı cephe içinde dahi gözlenebilir hâle gelir. 22 Haziran 1919 tarihli Amasya Tamimi’nde yer alan “milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır” hükmü⁷¹⁵, yeni bir siyasal rejim arayışının dolaylı bir ifadesi olarak okunabilir. Bunu izleyen Sivas Kongresi kararları ve Büyük Millet Meclisi’nin kuruluş gerekçesinde, bir yandan hilafet ve saltanatı kurtarma, diğer yandan ulusal bağımsızlık ve ulusal egemenliği gerçekleştirme hedefleri yan yana yer alır.⁷¹⁶ Bu ikili söylem, dönemin ideolojik çatışma ortamı dikkate alındığında anlam kazanmaktadır.

Mücadele içindeki bu iki ideolojiden muhafazakâr nitelikli “saltanatçı ve hilafetçi kurtuluş telakkisi”ni, önceki dönemde saltanat ve hilafetten vazgeçemeyen İttihatçı anlayıştan ayırmak gerekir. Ulusal Savaş sırasında

⁷¹⁴ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 472.

⁷¹⁵ *Nutuk, Cilt:III Vesikalar*, Türk Devrim Tarih Enstitüsü, İstanbul Maarif Basımevi, 1959, s. 916.

⁷¹⁶ Ömür Sezgin, “Türk Kurtuluş Savaşı ve Dinsel İdeolojinin Siyasal Yenilgisi”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 1864-1865. (Bu çerçeve yazısı Sezgin’in daha önce adı geçen kitabının bir özeti niteliğindedir). Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, s. 15. A-RMHC’nin Nizamnâmesi’nin 3. maddesinde de hilafet ve saltanat makamlarının korunacağından söz edilmekteydi. Ulusal Savaş sırasında yayınlanan bazı gazetelerin adlarının ulusal egemenlik kavramından esinlendiğini de belirtmek gerekir. Sivas’ta *İrade-i Milliye* ve Ankara’da *Hakimiyet-i Milliye* gazeteleri yayınlanıyordu. (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 25, dn. 40).

hilafetçi ve saltanatçı kesimler açık biçimde dinsel ideolojinin sözcüleri konumundayken⁷¹⁷, ulusal egemenlik yanlıları –eksik ve sorunlu da olsa– burjuva ideolojisine yaslanan ve bu yönleriyle İttihatçılara hem kadro hem de düşünce düzeyinde görece yakın duran bir çizgiyi temsil etmekteydiler.⁷¹⁸

18 Eylül 1920’de Büyük Millet Meclisi’nde okunan ve bu çalışmada daha önce de zikredilen “Halkçılık Beyannamesi” olarak anılan Hükümet Programı, bu gerilimli durumu kurumsal düzeyde de yansıtır.⁷¹⁹ Programın ilk maddelerinde T.B.M.M.’nin hem “hudud-u millî dâhilinde hayat ve istiklâlin temini” hem de “hilafet ve saltanat makamının tahlisi” amacıyla kurulduğu belirtilirken, devam eden maddelerde “hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir” ilkesi benimsenmekte ve “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti” adıyla bir halk hükümetinden söz edilmektedir. Bu hükümler birlikte okunduğunda, Saltanat ve Hilafetin sürdürülmesi ile kayıtsız şartsız millî egemenlik ilkesi arasında açık bir normatif gerilim bulunduğu ortaya çıkar.

Ömür Sezgin, özellikle 1920 tarihli programdaki hükümleri, yeni bir devletin kurulmakta olduğunun metin düzeyindeki işareti olarak yorumlar.⁷²⁰ Nitekim hilafet ve saltanata ilişkin hükümler, encümenin hazırladığı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tasarısından çıkarılmış⁷²¹ ve 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda yer almamıştır. Bu süreçte Sultan VI. Mehmet Vahdetin, Ulusal Mücadele’ye karşı tutumu nedeniyle “hain” olarak nitelendirilmekle birlikte, hilafet ve saltanat makamlarına yönelik sembolik bağlılık bir süre daha sürmüştü⁷²²; fakat siyasal ağırlık merkezi giderek yeni bir devlet kurma yanlısı gruba kaymıştır. Mücadelenin bu grubun lideri Mustafa Kemal’in önderliğinde kazanılması, muhafazakâr telakkinin siyasal düzlemde yenilgisi anlamına gelmiş; 1 Kasım 1922’de Saltanatın kaldırılmasıyla “inkılapçı telakkinin galebesi” kurumsal bir sonuca bağlanmış⁷²³

Bu gelişmeler, Kemalist halkçılığın siyasal rejimle ilgili boyutunun belirginleşmesini de beraberinde getirmiştir. Halkçılık, bu bağlamda, “halkın halk tarafından ve halk için yönetimi” ilkesine dayalı bir rejimin teorik temeli

⁷¹⁷ Sezgin, “Türk Kurtuluş Savaşı ve Dinsel İdeolojinin Siyasal Yenilgisi”, s. 1864.

⁷¹⁸ Sezgin, “Türk Kurtuluş Savaşı ve Dinsel İdeolojinin Siyasal Yenilgisi”, s. 1864.

⁷¹⁹ Anıl Çeçen, Halkçılık Beyannamesi’ni, Kemalist yönetimin halkçılık anlayışının en açık göstergesi saymaktadır (Çeçen, *Halkevleri*, s. 75).

⁷²⁰ Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, s. 59.

⁷²¹ Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, s. 60.

⁷²² Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, s. 62.

⁷²³ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 473. Sezgin’e göre bu “dinsel ideolojinin siyasal yenilgisi” anlamına gelmiştir. Sezgin, “Türk Kurtuluş Savaşı ve Dinsel İdeolojinin Siyasal Yenilgisi”, s. 1964-1865.

olarak formüle edilir.⁷²⁴ Taner Timur'a göre halkçılık, Ulusal Savaş sürecinde bir yandan otoriter bürokrasiye karşı kullanılan bir siyasal araç, diğer yandan da saltanata karşı "halk hükümeti" düşüncesinin dayanağıdır.⁷²⁵

Tam bu noktada, halkçılığın içeriğini tek boyutlu olmayan bir kavram olarak ele almak gerekir. Daha önce de belirttiği gibi, farklı boyutları olan halkçılığın belki de en belirgin vurgusu, halkın siyasal yaşama ve yönetime katılmasına ilişkindir. Özellikle Kurtuluş Savaşı sırasında, ülkenin yönetim sistemine dair yapılan tartışmaların ve geliştirilen düzenlemelerin – başta 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ilgili hükümleri ve çeşitli yasa tasarıları – bu birinci boyut üzerinden şekillendiği görülmektedir. Meclis görüşmelerinde bazı mebuslar, güçlü bir adem-i merkezîyetçi yapıyı hararetle savunurken tam da bu katılımcı halkçılık anlayışına yaslanırlar: merkezin yetkilerini yerel düzeylere devrederek halka "bir an önce gitmek" gerektiğini savunurlar.⁷²⁶

Buna karşılık, bu denli kapsamlı bir adem-i merkezîyete sıcak bakmayanlar da kendilerini yine halkçılık içinde konumlandırmakta, fakat farklı bir boyutu öne çıkarmaktadırlar. Bu ikinci yaklaşım açısından öncelik, halkı baskı altında tutan mevcut sosyal yapının tasfiyesidir; bu yapı dönüştürülmeden "halka doğru gidiş"ın gerçek bir anlam taşımayacağı ileri sürülür. Sosyal yapıyı değiştirme görevi ise, dönüştürücü bir merkezî iktidara verilmektedir. Dolayısıyla yerel düzeylerin güçlendirilmesinden ziyade, merkezin taşraya neredeyse tamamen hâkim olacağı bir model tasarlanır. 1924 Anayasası ile idari merkezîyetçiliğin kurumsallaşması, bu tartışmada fiilî üstünlüğün ikinci tür halkçılık anlayışı lehine sonuçlandığını göstermektedir. Bu ikiliğin, daha sonraki dönemlerde de farklı biçimlere bürünerek Türkiye siyasal düşüncesinde tam olarak kapanmamış bir tartışma olarak varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

Literatürde sıkça vurgulanan bir diğer nokta, Cumhuriyet sonrasında Kemalist halkçılığın giderek dayanımcı (korporatist) bir içerik kazanması ve bu anlamda OİTC'nin halkçılık anlayışına kısmen geri dönülmüş olmasıdır.⁷²⁷ Süreç içerisinde halk egemenliği söylemi, siyasal katılımı genişletme yönündeki

⁷²⁴ Çeçen, Halkevleri, s. 36. Suna Kili de "Kemalist görüş hükümetin meşruiyetini kesinlikle halk egemenliğine bağlamaktaydı." diye yazmaktadır (Suna Kili, *Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, s. 36).

⁷²⁵ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 50. Mete Tunçay, "Halkçılık ilkesinin demokrasiye özdeş olmadığı, daha çok, Büyük Fransız Devrimi düşüncesine özgü bir anti-monarşizm ve statü ayrıcalıklarına düşmanlık anlamına geldiklerini belirtmeliyim." biçiminde bir değerlendirmede bulunmaktadır (Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 209).

⁷²⁶ I. T.B.M.M.'de gerçekleşen bu tartışmalar için Nizam Önen-Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye, Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, Beşinci Bölüm "*Kurtuluş Savaşı Sırasında Mülki İdare Düzenlemeleri başlığına*" (s.369 vd.) bakılabilir.

⁷²⁷ Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", s. 72.

burjuva-cumhuriyetçi ilkeyi de kapsayacak biçimde yorumlanırken⁷²⁸, aynı zamanda toplumsal sınıflar üstü, uyumcu bir “millî birlik” tasavvuru içinde yeniden tanımlanmıştır. Bu dayanışmacı yeniden yorum, halk egemenliği söylemini sınıfsal çelişkileri görünmezleştiren bir “millet” kurgusu içinde bütünleştirirken, ulusal egemenlik ilkesini de bu homojenleştirilmiş siyasal topluluğun kurucu ve meşrulaştırıcı ilkesi olarak konumlandırmıştır.

Ulusal egemenlik ilkesi⁷²⁹, 8 Nisan 1923 tarihli Seçim Hakkında Beyanname’de (Dokuz Umde) birinci madde olarak yerini alır. Saltanatın bu tarihten önce kaldırılmış olduğu hatırlandığında, Cumhuriyet rejimine yönelişin artık açık ve kurumsallaşmakta olan bir siyasal tercih hâline geldiği görülür. Beyanname’de “Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakikî ve yegâne mümessili Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiçbir fert, hiçbir kuvvet ve hiçbir makam mukadderat-ı milliyeye hâkim olamaz.” hükmüyle egemenliğin kaynağına ilişkin tartışma kesin biçimde monarşi aleyhine ve millî irade lehine sonuçlandırılır.

Bu bağlamda 1923 tarihli CHF Nizamnâmesi’nin birinci maddesinde Fırka’nın amaçları arasında “millî hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek” ilkesine yer verilmesi, Cumhuriyet rejiminin siyasal ve ideolojik zeminini güçlendiren bir adım olarak okunabilir. 1927 tarihli Nizamnâme’de cumhuriyetçilik, halkçılık ve milliyetçilik Fırka’nın temel vasıfları olarak sayılmakta; ikinci maddede Cumhuriyet, “her türlü istibdat ve tagallüp idaresi imkânını kapayan” ve “hâkimiyet-i milliyenin aksa-yı tekâmülü” olan yegâne devlet şekli olarak tanımlanmaktadır. 1931 tarihli Nizamname’de de Cumhuriyetin, millî hâkimiyet ülküsünü en iyi ve en emin surette temsil eden devlet biçimi olduğu tekrarlanır.

1923 tarihini taşıyan CHF’nin ilk Nizamnâmesinin, 1. maddesinde, fırkanın amaçlarından ilki olarak, “... millî hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek...” hükmü de Cumhuriyet rejiminin bir habercisi olsa gerektir. Burada CHF’ye kısa bir ara vererek yeniden İttihatçılara dönelim.

CHF’nin 1927 tarihli Nizamnâmesi’nin birinci maddesinde cumhuriyetçilik, halkçılık ve milliyetçilik Fırka’nın temel nitelikleri olarak tanımlanmakta; ikinci maddede ise “her türlü istibdat ve tagallüp idaresi imkânını kapayan”, millî

⁷²⁸ Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 141. Steinhaus “... bunların yorum ve uygulamasında teşkilatçı-devletçi görüşler ağır basmıştır.” yorumunu da ekliyor. (s. 141).

⁷²⁹ Sezgin, Ulusal egemenlik (hakimiyet-i milliyeye) kavramının Mustafa Kemal ve arkadaşları için öngördükleri yeni siyasal rejimin dayanağı; rakipleri muhafazakârlar için ise Hilâfet ve Saltanat makamının korunmasının garantisi olarak iki farklı biçimde anlamlandırıldığını ortaya koymaktadır. (Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, s. 18). Ayrıca Bilâ, *CHP Tarihî 1919-1979*, s. 40 ve devamına bakılabilir.

egemenliğin “aksayı tekâmülü olan” [en ileri merhalesi] Cumhuriyetin yegâne devlet şekli olduğu vurgulanmaktadır. 1931 tarihli Nizamname’nin İkinci Kısım 1/A maddesi de, Cumhuriyetin millî hâkimiyet ülküsünü en iyi ve en güvenilir biçimde temsil eden ve uygulayan devlet şekli olduğu görüşünü teyit etmektedir.

Bu iki nizamnamenin halkçılık ilkesine ilişkin bölümlerinde, halkçılığın siyasal boyutu ve ulusal egemenlik anlayışı da ayrıca pekiştirilmektedir. 1924 Nizamnamesi’nin halkçılığı tanımlayan ikinci maddesi; 1927 Nizamnamesi’nin dördüncü maddesinin ikinci cümlesi ve 1931 Programı’nın İkinci Kısım 1/c maddesinin ikinci paragrafında halkçılık, açık bir dayanışmacı mantıkla ele alınır. 1923 Nizamnamesi’nde halkçılığın siyasal boyutunu doğrudan ortaya koyan bir hüküm bulunmamakla birlikte, 1927 Nizamnamesi’nin ikinci maddesinin ilk cümlesinde Fırka’nın, millî hâkimiyet ve idarenin ilişkin olduğu tüm alanlarda “halk tarafından ve halk için” ilkesini hâkim kılmayı amaçladığı belirtilir; 1931 Programı’nda ise “irade ve hâkimiyetin kaynağının millet” olduğu açıkça ifade edilir.

Şüphesiz, tüzük ve programlarda yer alan bu hükümlerin varlığı, tek başına halkın siyasal karar alma mekanizmalarına fiilî ve geniş katılımını garanti etmemektedir. Siyasal katılım kanallarının gerçek işleyişi ayrıca tartışılmayı gerektirir. Bununla birlikte, siyasal rejim düzeyinde Korkut Boratav’ın şu saptaması belirleyicidir: 1923, “geçmişle kesin bir kopuşu” ve bu anlamda “bir siyasî devrimi” temsil etmektedir.⁷³⁰

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nı (CHF) karşılaştıran çalışmalar, iki yapı arasındaki en temel ideolojik kopuşun siyasal rejim tercihi etrafında şekillendiğini göstermektedir. Jön Türk hareketi ve İttihatçılar, Genç Osmanlı geleneğini sürdürerek 1908 Devrimi’yle padişahın mutlak yetkisini anayasal çerçeve içinde sınırlamayı hedeflemiş⁷³¹; ancak monarşik rejimi tasfiye ederek Cumhuriyet’e geçme yönünde bir program geliştirmemişlerdir. Buna karşılık 1 Kasım 1922’de Saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilanı ile somutlaşan Kemalist tercih, siyasal rejim sorusuna niteliksel olarak farklı bir yanıt üretmiştir.

Jön Türkler ve İttihat ve Terakki’nin siyasal propagandalarının ağırlık noktasını anayasal ve parlamenter bir düzen arayışı oluştursa da, literatürde hâkim olan görüş, bu taleplerin devletin bekasını güvenceye alma hedefine tabi, araçsal nitelikte olduğu yönündedir.⁷³² Bu çerçevede Jön Türkler için

⁷³⁰ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 28.

⁷³¹ Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara, Birey ve Toplum Yayıncılık, Şubat 1984, s. 9.

⁷³² Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri*, s. 301; Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 117; Stein-

asıl önemli olan, devletin güçlenmesi ve imparatorluğun dağılmasının önlenmesidir; demokrasi, meşrutiyetçilik ve ulusal egemenlik kavramları ise bu amaç doğrultusunda kullanılabilir araçlar olarak görülmüştür.⁷³³

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (OİTC) ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF), burjuva siyasal kurumlarını yerleştirme çabalarında bu kurumların özüne ve işleyiş mantığına ne ölçüde uygun davrandıkları sorusu, her iki örgütün düşünsel yapısını çözümleyebilmek açısından özel bir önem taşımaktadır. Böyle bir karşılaştırmanın sağlıklı biçimde yapılabilmesi için, OİTC'nin yalnızca “denetleme iktidarı” konumunda bulunduğu 1908–1913 arası dönemden ziyade, 1913 sonrasında siyasal hayata tek başına egemen olduğu yılların; benzer şekilde CHF açısından da 1923 sonrasındaki iktidar dönemi sürecinin ele alınması gerekmektedir.

Parlamentar demokrasiye, yani burjuva demokrasisine uygun bir siyasal yapı oluşturmayı ne ölçüde başarabildikleri ya da böyle bir rejimi ne ölçüde arzuladıkları sorusuna geçmeden önce, bu iki siyasal örgütün toplumsal-siyasal yapı içindeki kendi konumlarını nasıl algıladıklarına kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Hem OİTC'nin hem de CHF'nin siyasal ve yönetsel mekanizmanın başlıca taşıyıcı ve uygulayıcı unsurlarını oluşturan sivil ve asker aydın-bürokrat kesimi (küçük burjuvazi), yalnızca “Batıcı” ideolojik yönelimleriyle değil, içinde yer aldıkları sınıfsal blok itibarıyla da benzeşen bir konuma sahipti. Bu kadrolar, bir yandan Müslüman-Türk eşrafı, büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisiyle; diğer yandan da filizlenmekte olan sanayi burjuvazisiyle eklemlenen, onların çıkarlarını formüle eden ve devlet aygıtı üzerinden siyasal düzene tercüme eden bir “bürokratik aydınlar zümresi” olarak işlev görüyorlardı. Aldıkları modern maarif ve askerî eğitimler sonucunda biçimlenen düşünsel dünyaları, hem Batı'ya öykünen bir modernleşme perspektifini hem de bu sınıfsal ittifakın iktisadî ve siyasal beklentilerini iç içe geçiriyor; bu durum onları, geleneksel kırsal yapı ve kent yoksulları başta olmak üzere, toplumun geniş kesimlerinden belirgin biçimde ayırıyordu.

Mevcut sosyo-ekonomik yapının iç dinamikleri, köylülüğün ve kentli alt tabakaların bağımsız bir siyasal özne olarak örgütlenmesini ve geniş katılımı

haus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 52-53. Hanioglu, “Jön Türklerin esas amacı hiçbir zaman özgürlük olmamıştır. Anayasacılık, ..., Jön Türklerin böyle bir fikrin taraftarı olarak göründükleri dönemde modernleşmenin ölçütü idi.” (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 69-70) şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır.

⁷³³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 252. “... Jön Türkler için sonuçta önemli olan devletin güçlenmesi ve bekasıydı, demokrasi (“veya meşrutiyetçilik” ya da “ulusal egemenlik”) bu amaç için bir araçtı, amacın kendisi değildi.”

bir sosyal-siyasal “devrim” hareketine aktif biçimde dahil olmasını büyük ölçüde sınırlarken; bu tablo, sivil-asker bürokratik elitin gözünde “halk”ın siyasal kapasitesine duyulan kuşkuyu derinleştirmiştir.⁷³⁴ Sonuçta, burjuva nitelikli dönüşümleri taşıyan bu aydın-bürokrat kesim, dayandığı eşraf-burjuvazi blokunun çıkarlarını gözeterek, toplumsal değişimi aşağıdan yukarıya bir seferberlikten çok, yukarıdan aşağıya “tanzim edilecek” bir süreç olarak kurgulamaya yönelmiştir.

Yukarıda da andığımız Abdullah Cevdet’in, 1905 tarihli yazısında meşru hükümetin temelini hanedana değil millete dayandıran ve bir milletin kalıcı büyüklüğünü ortak menfaatlerini ve saadetinin şartlarını güvence altına alan bir egemenlik düzenine bağlayan yaklaşımı ile II. Meşrutiyet sonrası 1909 tarihli “... rey-i avamda hikmet ve mantık aransa idi neler sorulmak, neler söylenmek mümkün olmazdı...” sözü birlikte değerlendirildiğinde –Şükrü Hanioglu’nun vurguladığı üzere– onun “halk”tan kastının geniş kitleler değil, kendileri gibi dar bir “elit” zümresi olduğu sonucuna varılabilir.⁷³⁵ Cevdet’in ifadelerinde billurlaşan bu “halk” tasavvuru, aslında yalnızca ona özgü bir istisna değil, muhalif aydın geleneğin bütünüyle geniş kitleleri değil, devlet içi seçkinleri başlıca muhatap alan siyasal tahayyülünün de karakteristik bir ifadesi olarak görülebilir.

Yeni Osmanlılardan itibaren muhalif hareketlerin temel çabası, halk kitlelerini seferber etmekten çok, bürokrasinin sivil ve asker kanatlarını ikna etmek ekseninde şekillenmiştir.⁷³⁶ Jön Türkler ve İttihatçılar, Yeni Osmanlılardan bir ölçüde farklı olarak –ki bu fark, ikinci kuşağın bürokrasinin daha alt kademelerinde yer almış olmasından kaynaklanmış olabilir– alt tabakalara seslenme doğrultusunda görece daha fazla çaba göstermişlerdir.⁷³⁷ Ancak

⁷³⁴ Özellikle Jön Türklerde görülen bu durumun bir nedeni de, Jön Türklerde varolan elitist görüşler olabilir. Şerif Mardin “İnsanların “yönetenler” ve “yönetilenler” olarak iki kesin gruba ayrıldıkları bir sistemde, böyle bir “elit” (siyasi elit) kavramı tabii olarak ortaya çıkacaktı.” yorumunu getirmektedir (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 303). Daha önce İttihatçıları “yönetenler” sınıfı içinde değerlendirmenin doğru bir yaklaşım olamayabileceğini belirtmiş olmakla birlikte, geniş halk yığınları ile de aynı kategori içinde değerlendirmek yanlış da değilim. Bu kişiler aldıkları eğitim ve toplumda işgal ettikleri sosyal görevler bakımından büyük çoğunluğu toprağa bağlı bir hayat süren geniş halk katmanlarından farklıydılar ve dolayısıyla kendilerini, bir anlamda, onlardan üstün görmeleri bu özellikleriyle açıklanabilecek bir olgu olmaktadır.

⁷³⁵ Abdullah Cevdet, *İstanbul’da Köpekler*, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1909, s. 7’den aktaran Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 222.

⁷³⁶ “Yeni Osmanlıların yazıları daha çok mesai arkadaşlarının oluşturduğu bir zümreye yönelmişti. İkna etmek istedikleri “âmme ve efkârı” Bâbîali bürokrasisinden ve Batı fikirlerine itibar etmeye başlamış küçük bir azınlıktan ibaretti. Yeni Osmanlılar Osmanlı toplumunda seçkinleri ikna etmek istiyorlardı.” (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 145-146).

⁷³⁷ “Osmanlı’yı yöneten Jön Türklerle gelince, ..., seçkinler tabakasının altında bulunan bir tabakayı harekete getirme çabası göze çarpıyordu.” (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 146).

halkın geniş kesimlerinin bu çağrılara kayıtsız kalması, aydın kadrolarda halka yönelik bir tepki ve güvensizlik oluşmasına yol açmıştır.⁷³⁸ Abdullah Cevdet'in, "İstemezük demekten gayri bir şey söylemek bilmeyen avamın değil, fazilet-i siyasileriyle mümtaz ve mahbubü'l-kulûb ve vükelâ-yı millet, hürriyet-i kavî, hürriyet-i vicdan, hürriyet-i matbuat ile pirâste, kavânin-i âdilenin mahmileri olacak vükelâ-yı millet tarafından umûr-u milletin temşiyesine görmek isteriz."⁷³⁹ sözleri ile Murat Bey'in daha erken bir tarihte dile getirdiği "Garpta olduğu gibi aşağıdan tazyik icrâsı bizde câiz değil itikadındayım."⁷⁴⁰ ifadesi, bu yaklaşımın tipik örnekleridir.

Bu bakış açısının ilerleyen yıllarda da sürdüğü görülmektedir. Akşin, (o zamanki adıyla) Terakki ve İttihat'ın 1907 II. Jön Türk Kongresi'nde ortaya koyduğu ihtilalci çizginin, esas olarak ordu ihtilaline, hatta bir tür ordu darbesine dayandığını vurgular.⁷⁴¹ Tunaya da II. Meşrutiyet'in, halkın kayda değer bir katkısı olmaksızın, Osmanlı ordusunun girişimiyle gerçekleştirildiğini belirtir.⁷⁴² 1913'te İttihatçıların Bâbîâli Baskını ile hükümeti devirerek tamamen kendi denetimlerinde bir kabine kurmaları da, özü itibarıyla bir "darbe" olarak değerlendirilebilir.⁷⁴³ Tunaya'nın "İttihatçılık, komitacılık-partizanlık karışımı bir olgudur. Bu durum tüm bir kuşağı, bir kültürü ve bir 'kafa'yı simgeler."⁷⁴⁴ biçimindeki saptaması, yalnızca İttihatçıları değil, bazı boyutlarıyla CHF'yi de kapsayacak niteliktedir. Özellikle "halka rağmen halk için" ilkesinin, ana çizgileri itibarıyla her iki siyasal örgüt açısından da geçerli olduğunu söylemek, kanaatimce abartılı bir yorum olmayacaktır.⁷⁴⁵

⁷³⁸ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 146.

⁷³⁹ Abdullah Cevdet, "Teselsül-ü Saltanat Meselesi" *İctihad* (Mayıs 1905) s. 89'dan aktaran Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 246.

⁷⁴⁰ Murat, *Mücadele-i Milliye*, s. 20-21'den aktaran Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 126.

⁷⁴¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 68.

⁷⁴² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 611. Ancak Ahmad, Meşrutiyet Devrimi'nde ordunun rolünün abartıldığı, devrimi yapanın OİTC'ye mensup sivil halk olduğu görüşündedir (Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 179).

⁷⁴³ Bu darbenin öyküsü için Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, s. 289-309'a bakılabilir.

⁷⁴⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 10.

⁷⁴⁵ "İttihatçılar, ihtiyatlı bir deyimle, yukarıdan aşağıyacı, "halka rağmen devrim" yöntemine inanmış bir ekip olmuşlardır." (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 10). "Halka Rağmen Halk İçin" Düsturu; o tarihte, CHP tarafından benimsenin politikanın esaslı bir unsurunu teşkil ediyordu." (Giritlioğlu, *Türk Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii, Cilt I*, s. 65) Steinhaus, Jön Türklerin oligarşik ideolojisinin savunucularının yürütme organlarının, en azından bir süre için, halk hareketine dayanmadan kurulmasını istediklerini; Mustafa Kemal'in ise halkın genel istekleri ve egemenliğinin merkezi bir kuvvet tarafından temsilinden yana olduğunu; ancak Meclis'in yapısının da gösterdiği gibi halkın onda dokuzundan çoğunun, bu demokratlaşma olayının dışında kaldığını belirtmektedir ve bunu Anadolu'nun sosyo-kültürel ve politik azgelişmişliği nedenine bağlamaktadır (Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 81).

Ulusal Mücadele sürecinde, geniş halk kitlelerinin savaşa ya mesafeli kaldıkları ya da özellikle toplumun alt katmanlarının sürece edilgin unsurlar olarak dâhil edildiği; katılımlarının bu edilgin konumla sınırlandırılmasının ise bilinçli bir tercih olarak şekillendiği görülmektedir.

Steinhaus'un aşağıda yer alan değerlendirmesi bu durumu çarpıcı biçimde ortaya koyar:

“Halkın yeniliklere katılmasını ve onlarla bağdaşmasını sağlayacak olan öznel ve nesnel koşulların ihmalı, özellikle İsviçre Medeni Kanunu’nun alınması sırasında göze çarpar. Halkın toplumda meydana gelen değişikliklere aktif olarak katılmasını sağlayacak olan bilinç, Cumhuriyet Hükümeti tarafından yerleştirilememiştir; çünkü devlet, iktidarı ele geçirdikten sonra, köylüleri politik ve ideolojik yönden kendi tarafına çelmeye çalışmamış, köylerin denetimini mahalli ağalara bırakmıştır. Kemalistlerin değişme olaylarına köylerin de katılması alanında başarı sağlayamamaları, her şeyden önce Anadolu eşrafiyla anlaşmaya varmış olmalarının sonucudur. Ayrıca asker-bürokrat düşünüş ve görüşleri, onları öncelikle emirler, direktifler gibi bir takım etkisiz yenileşme araçlarından yararlanmaya itmiştir.”⁷⁴⁶

Bu değerlendirme, önemli ölçüde gerçeğe uygun görünmektedir. Bir anlamda Kemalistler de tıpkı İttihatçılar gibi halkın geniş tabakalarından umudu kesmekle kalmamış, aynı zamanda bu tabakaların sürece aktif ve özerk biçimde katılmasının, dönüşüm dinamiklerini kendi denetimleri dışına taşıma ihtimalini barındırması nedeniyle pek de arzu edilir olmadığını düşünmüşlerdir; bu nedenle değişimi, yukarıdan aşağıya işleyen emir ve direktifler yoluyla gerçekleştirmeye yönelmişlerdir.⁷⁴⁷

Zürcher’in İttihatçılar için yaptığı “Çoğu Jön Türk’e göre, bunlar bürokrat ve subay oldukları için, devlet, değişimi başarmanın akla uygun, gerçekte

⁷⁴⁶ Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 119-120.

⁷⁴⁷ Mete Tunçay’a göre “Pozitivizmin halkın onayı diye bir sorunu yoktur.” (Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 326). Dolayısıyla bu dönemde egemen olan pozitivist anlayışla, tepeden-inmeciliği bağdaştırmak kolay olmaktadır. Suat Sinanoğlu’nun yabancı ülkelerde eğitim görmüş aydınlar için yaptığı değerlendirmeyi, kendi ülkelerinde Batılı eğitim alan bütün aydınlar için genişletirsek, yönetici konumuna gelmiş bulunan sivil ve asker aydın-bürokratlarla halk tabakaları arasındaki kopukluğu daha iyi kavrama imkanına sahip olabiliriz. “Yıllar boyu zihinlerinde oluşturdukları tutumlar vatandaşlarını etkileyecek güçte değildir, çünkü o tutumlar başka bir mantığın, başka koşulların, bambaşka bir ruhun ürünüdürler. Sağduyu seslenmeleri de yankı uyandırmaz, çünkü..., sağduyu da Batıda başka, kendi ülkelerinde başka olan bir yaşam deneyiminden, bir dünya görüşünden kaynaklanmaktadır.” (Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, s. 1).

de tek aracıydı.”⁷⁴⁸ saptaması, toplumsal kökenleri ve mesleki formasyonları bakımından benzer bir profile sahip, devlet aygıtına hâkim, iktidar bloğu içinde yer alan CHF’nin asker-sivil lider kadroları için de büyük ölçüde geçerlidir. Böylece siyasal iktidar, kendisini toplumsal ve ekonomik bir devrimi “devlet eliyle” gerçekleştirmekle görevli bir öncü güç olarak konumlandırmıştır. Üstelik böylesi bir değişim mekanizması, arkalarında yer alan sınıfsal güçler bakımından da tercih edilir nitelikteydi; zira büyük toprak sahipleri, Müslüman-Türk eşrafi ve filizlenmekte olan burjuvazi açısından, derin ve yaygın bir kitle seferberliğinin doğurabileceği alt sınıf talepleri ve çatışmaları, mevcut egemenlik konumlarını riske atma potansiyeli taşıyordu. Yukarıdan, bürokratik kanallar üzerinden ve kontrollü biçimde yürütülen bir dönüşüm ise, hem modernleşme hedeflerinin ilerletilmesine hem de bu sınıfsal blokun iktisadî ve siyasal üstünlüğünün ciddi sarsıntılar yaşamaksızın korunmasına imkân veriyordu.

Halktan uzak duran ve siyasal iktidarı bu şekilde yorumlayan OİTC ve CHF, kendilerini bir anlamda toplumun öncüsü ve kurtarıcısı olarak görmekteydiler. Bu bakış açısından hareketle, hem ideolojilerinin hem de örgütsel yapılarının devlet ve toplum için vazgeçilmez olduğu düşüncesine ulaşmaları zor olmamıştır. Nitekim OİTC, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’nın yarı-sömürgesi konumuna sürüklendiği ve dağılma sürecine girdiği bir dönemde; CHF ise Anadolu’nun işgal altında bulunduğu, Osmanlı Devleti’nin fiilen çöktüğü koşullarda ortaya çıkan ulusal örgütlenmenin devamı biçiminde şekillenmişti. Bu tarihsel konumlanış, her iki örgütün de kendilerine “kutsallık” atfetmelerini ve bu algıyı topluma yansıtma çabalarını kolaylaştırmıştır.

“... İttihat ve Terakki yekdiğerinin lâzım ve melzumudur. Terakki istersek ittihat etmeliyiz; ittihat edersek terakkimiz de temin edilir. **İttihat ve Terakki taraftarı olmamak vatani sevmemektir.** İttihat ve Terakki Kanunu Esasimizin birinci maddesinde tasvir olunan haldir ki ruh-ı devlettir.”⁷⁴⁹ ya da “... muktedir zevattan mürekkep bir kabinenin teşkiline ihrazı muvaffakiyet olunmuş ve **cemiyeti mukaddesimizin** niyyat ve âmalinin...”⁷⁵⁰

biçimli ifadeler ile Mustafa Kemal’in;

⁷⁴⁸ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 107.

⁷⁴⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 30, dn. 40.

⁷⁵⁰ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, s. 382. Çavdar, OİTC’nin 1908 Devrimi sonrasında bir gecede “Cemiyet-i Mukaddese” konumuna geldiğini yazarken (Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s.36); Tunaya’da OİTC’nin asıl özelliğinin “mukaddes” sayılması olduğunu belirtmektedir (Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 30).

“... Halk Fırkası, memleket ve millet her türlü istinattan mahrum bırakılarak felâkete atıldığı meş’um hengâmede bütün milleti kadrosu içine alarak kuvvet ve kudret yapan, harici düşmanlarını tart, dahili düşmanlarını imha eden, halka hürriyet ve hâkimiyet temin eden **mukaddes bir cemiyettir.**”⁷⁵¹

sözleri arasındaki paralellik açıktır.

Kendisine “kutsallık” atfeden bir siyasal iktidarın, karşısında konumlanan muhalif siyasal yapılara geniş bir hoşgörü tanınması beklenemez. Bununla birlikte bu noktada OİTC ile CHF arasında önemli bir ayrım olduğu da belirtilmelidir. OİTC, “iktidarda ya da muhalefette olsun, her zaman eylemlerinin hukuk ve yasa kuralları içinde cereyan etmesini gözetmiş bir parti” değildir.⁷⁵² Buna karşılık Mustafa Kemal, Ulusal Hareket’in başından itibaren kongreler, Heyet-i Temsiliye, siyasi parti ve millet meclisinin varlığını gerekli görmüş⁷⁵³; genel hatlarıyla yasaya dayanmayı benimsemiştir.⁷⁵⁴

Burjuva siyasal kurumlarını modern ve meşru siyasal örgütlenmenin esas modeli olarak kavrayışlarının, İttihatçılar ve Kemalistlerde bu tür bir rejimin hem içerik hem de biçimsel işleyişine yönelik bir ilgi uyandırmış olması beklenir. Ancak 1908 Devrimi ile önce denetleyici, 1913 sonrasında ise tam anlamıyla iktidar konumuna gelen İttihatçıların; keza 1919’dan itibaren Ulusal Mücadele’yi yürüterek iktidarı ele geçiren Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önünde, toplumun sosyo-ekonomik yapısıyla kendi düşünsel konumlanışları arasında ciddi bir uçuruma dayanan bir açmaz bulunmaktaydı. Ya özlemini duydukları burjuva siyasal düzenini, siyasal özgürlükleriyle birlikte tam anlamıyla benimseyerek uygulamaya koyacaklar ve böylece kendi iktidatlarını riske edecekler, ya da hedefledikleri ekonomik ve toplumsal düzeni gerçekleştirebilmek için burjuva demokrasisini büyük ölçüde askıya alacaklardı.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II*, s. 195.

⁷⁵² Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 141. “İttihatçılar siyasal iktidara âşıktırlar... Karizması gereği, İttihatçı muhalefete alternatif gözüyle bakmadığı için kendisini iktidarın doğal kullanıcısı olarak kabul eder”.

⁷⁵³ Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları. Cilt 1: Atatürk’ün Nutuk’u*, İstanbul, İletişim, 1991, s. 61.

⁷⁵⁴ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 177; Kili de CHF’nin kanun üstü bir kuruluş niteliğine bürünmediği fikrindedir. (Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler-Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, s. 82). Goloğlu, “Mustafa Kemal Paşa, ne Erzurum Kongresi’nde ne de Sivas Kongresi’nde tasarladığı hedeflere varabilmek için yürürlükteki usul ve yasaların dışına çıkmaya çalışmamış, tam tersine, her iki kongrede de bütün davranışlarını usul ve mevzuatın sınırları içinde düzenlemeye gayret etmiştir.” yazmaktadır (Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara, Başnur Matbaası, 1969, s. 63).

⁷⁵⁵ Köker, yukarıda aktarılan görüşüne “... ancak, inkılâpların korunması amacıyla ve somut koşulların gerekleri çerçevesinde hukuk devleti ilkesinin gözardı edilebileceğini de öngörmektedir.”

İttihatçıların yönetim anlayışlarının keskin biçimde görünürlik kazandığı dönem, Bâbîâlî Baskını ile hükümeti devirip tümüyle kendi denetimlerinde yeni bir kabine kurdukları 1913 sonrasındır. 1913–1918 yılları arasında İttihatçıların tek partili, oligarşik bir yönetim kurdukları konusunda literatürde geniş bir uzlaşma mevcuttur.⁷⁵⁶ Daha 1908 Devrimi'nin hemen sonrasında özgürlükleri sınırlayıcı yöntemlere başvurmuş; basını denetim altında tutmak için Matbuat Kanunu'nu, işçi hareketleri ve grevleri sınırlamak için Tatil-i Eşgal Kanunu'nu çıkarmışlar⁷⁵⁷, sıkıyönetim uygulamasını yaklaşık dokuz yıl sürdürmüşlerdir.⁷⁵⁸ Esnaf, işçi, spor, gençlik ve kültür derneklerini kendi patronajları altına alarak⁷⁵⁹ toplumsal hareketleri denetim altına almaya çalışmışlardır. Muhaliflerine karşı başvurdukları iddia edilen yöntemlerden biri de suikastlar olmuştur.⁷⁶⁰

Akşin, bu dönemi “feodaliteden burjuva düzene geçişin sancıları içinde tipik sayılabilecek bir hastalık” olarak nitelediği “Bonapartizm” çerçevesinde değerlendirir; bunu, “bir yönüyle feodal (hükümdarlık hevesi ve ihtiyacı), bir yönüyle burjuva ve ilerici, askerî diktatörlük” olarak tanımlar.⁷⁶¹

CHF'nin yönetim anlayışını değerlendirmek bakımından 1923–1931 dönemi özellikle anlamlıdır. Bu dönemin ilk yıllarında, sonraki yıllara kıyasla daha görece “açık” bir siyasal ortamdan söz etmek mümkündür.⁷⁶² 1925'te

saptamasını eklemektedir (Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 177).

⁷⁵⁶ Tunaya, OİTC'nin, özgürlükçü ve plüralist bir rejim yanlısı olmadığını belirtmektedir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 252). Tunçay, “1908 devrimiyle girilen kuramca liberal anayasacılık dönemi, uygulamada İttihat ve Terakki'nin oligarşik tek parti diktasına dönüşmüştü.” yorumunu getirmektedir. (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931*, s. 71). Taha Parla da Jön Türklerin siyasal ideolojilerini anti-liberal, anti-parlamentarist olarak tanımlamaktadır (Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm, Türkiye'de Korporatizm*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, Ocak 1993.s. 50). Bu görüşlerin karşısındaki bir görüş için Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, passim.

⁷⁵⁷ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 100-101.

⁷⁵⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 269.

⁷⁵⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III; Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 138.

⁷⁶⁰ Devrim öncesinde de siyasal suikastler gerçekleştiren İttihatçılar, bu dönemde Selânik Merkez Kumandanı Nazım Bey'i, Manastır Polis Müfettişi Sami Bey'i, Metroviçe 18. Nizamiye fırkası Komutanı Arnavut Şemsi Paşa'yı, Manastır Mıntıka Komutanı Osman Hidayet Paşa'yı öldürmüşlerdi.

Devrim sonrasında ise kimlerin yaptığı tam olarak açığa çıkmayan, ancak İttihatçıların gerçekleştirdiğinden hemen hemen emin olunan suikastler sonucunda 6 Nisan 1909'da *Serbestî* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi, 9/10 Haziran 1910 gecesi *Sada-yı Millet* gazetesinin başyazarı Ahmet Samim, 10 Temmuz 1911'de *Şehrâb* yazarı Zeki Bey'ler öldürüldüler. Kâzım Nami Duru'ya göre, ne devrim öncesi ne de devrim sonrası öldürme olaylarında OİTC sorumlularının kararları ve emirleri yoktur (Duru, *“İttihat ve Terakki” Hatıralarım*, s. 61).

⁷⁶¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 291.

⁷⁶² Tunçay, Takrir-i Sükun Kanunu'ndan önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın varlığının yanı sıra, iktidarın istememesine rağmen Nurettin Paşa'nın bir ara seçimde Bursa'dan milletvekili olmasını, demokrasinin ve hukuk kurallarının işleyebildiğini gösteren bir olay olarak değerlendirmektedir (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 117).

patlak veren Şeyh Sait İsyanı sonrasında ilan edilen Takrir-i Sükûn döneminde ise siyasal özgürlüklerin önemli ölçüde kısıtlandığı görülmektedir. Bu süreçte çok sayıda gazete ve dergi kapatılmış, gazeteciler İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanmış⁷⁶³, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır.⁷⁶⁴ CHF'nin yönetim anlayışını bütün boyutlarıyla değerlendirebilmek için gerçekte otoriterleşmenin daha da arttığı 1931 sonrasını da incelemeye dahil etmek gerekir; ancak 1931 sonrası, başlı başına ayrı bir çalışma gerektirecek ölçüde geniş bir alan oluşturduğundan, burada 1931'e kadarki dönemle yetinilecektir. Bu nedenle, aşağıda özetlenecek olan CHF-parlamentar demokrasi ilişkisine dair değerlendirmelerin de kaçınılmaz biçimde kısmi ve sınırlı kalacağı göz önünde tutulmalıdır.

Takrir-i Sükûn dönemi 1929'da sona ermiş; 1930'da güdümlü bir muhalefet partisi girişimi (Serbest Cumhuriyet Fırkası) denenmiş, ancak çok kısa sürede bu denemeye son verilmiştir. Daha önce değinilen açmaz, bu noktada yeniden belirginleşmektedir: Ya parlamenter demokrasi, yani burjuva demokrasisi, bütün boyutlarıyla işletilecek ve devrimlere karşı muhalefetin örgütlenmesine zemin tanınacak; ya da devrimlerin korunması adına çok partili siyasal hayat ve siyasal özgürlükler sınırlandırılacaktı. Kuşkusuz, Batılılaşmaya bütünsel olarak inanan Mustafa Kemal için çok partili siyasal yaşam, Batı siyasal düzeninin vazgeçilmez unsurlarından biri olarak Türkiye'de de uygulanması gereken bir modeldi.⁷⁶⁵ Nitekim 1930'da sarf ettiği "...bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir 'dictature' manzarasıdır. Vâkıa bir meclis vardır. Fakat dâhilde ve hâricte bize 'dictature' nazarıyla bakıyorlar." sözleri, kendisinin de en azından mevcut siyasal görünümünden rahatsızlık duyduğunu göstermektedir.⁷⁶⁶

⁷⁶³ Sina Akşın, "Atatürk Döneminde Demokrasi", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 47, Sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992, Prof. Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan'dan Ayrı Baskı, s. 246. 6 Mart 1925'de Tevhid-i Efkâr, İstiklâl, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç ve Sebülürreşad adlı gazeteler kapatıldı. (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 142-143. Basına yönelik bu tedbirlerin Şeyh Sait İsyanı'nın ötesinde, tüm muhalif basını susturmak gibi bir amacı vardır. Böyle olmasa Şeyh Sait İsyanı karşısında rejimi destekleyen, "irticanın başında Şeyh Sait değil, derebeylik duruyor; irticaa karşı mücadelede Halk Hükümetleridir." diye yazan *Orak-Çekiç* haftalık gazetesi (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 132-133 dn. 9) kapatılmazdı.

⁷⁶⁴ Bir kısım Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu da 1926 İzmir Suikastı nedeniyle daha sonraki bir tarihte tutuklanmışlardır. Ümit Özdağ, bu tutuklamaların Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 17. Maddesine aykırı olduğunu yazmaktadır (Özdağ, *Ordu-Siyaset İlişkisi (Atatürk ve İnönü Dönemleri)*, s. 78).

⁷⁶⁵ "Bu demokrasinin, çok partili bir siyasi şekil alması, çok partili bir siyasi şekli benimsemesi de onun Batılı özünden gelen bir zorundur." (Bahri Savcı, "Atatürk'te çok parti sistemi", *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1963, s. 2) Emin Türk Eliçin, Savcı'nın hareket noktasından yola çıkmakta, ancak tersi bir sonucu ulaşmaktadır. "... Bir yandan kayıtsız şartsız batılılaşma kararı alınmış, bir yandan da daha ilk adımda Batının politik rejimi yadsınmış bulunuyordu." (Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, s. 334).

⁷⁶⁶ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul, 1987,

Birçok yazar, bu dönemde CHP'yi “vesayetçi” bir parti olarak nitelendirmektedir. Ahmad'a göre “Kemalizmin tarihsel görevi, burjuvazinin gelişmesi ve aynı zamanda da çoğulcu politika açısından gerekli koşulları yaratmak ve böylece tek parti rejimini geçersiz kılmaktır.”⁷⁶⁷ Giritlioğlu⁷⁶⁸, Steinhaus⁷⁶⁹ ve Kili⁷⁷⁰ de benzer yönde yorumlar yapmaktadır. Sinanoğlu ise Kemalist rejimin de facto diktatoryal, ancak aynı zamanda demokratik ilkelere inandığını ilan eden ve toplumu “demokratik ideale” göre eğitmeyi amaçlayan bir rejim olduğunu savunur.⁷⁷¹ Buna karşılık bazı yazarlar farklı değerlendirmeler getirir. Zürcher'e göre “Tahrir-i Sükûn Kanunu'nun Mart 1925'te ilanından itibaren Türkiye'nin yönetim biçimi, bir otoriter tek parti yönetimi, açıkçası bir diktatörlük idi.”⁷⁷² Tartışmanın merkezinde esasen rejimin fiili niteliğinden çok, Mustafa Kemal ve çevresinin uzun vadeli niyetlerine ilişkin farklı okumalar bulunmaktadır. Birinci grup yazarlar, demokratik bir düzenin nihai hedef olarak benimsendiğini öne sürerken; ikinci grup, rejimin tek partili ve baskıcı yönünü vurgulamaktadır. Ayşe Güneş Ayata, “Liderlerin siyasi parti anlayışı ne demokratik ne de çoğulcuydu.” değerlendirmesinde bulunur.⁷⁷³ Mahmut Goloğlu ise “Gazi'ye göre muhalefet yine olmalı, eleştiri yine yapılmalı idi ama bir parti kadrosu ya da bir örgüt ile değil, tek tek kişilerce ve de yine Halk Partililerce seçilmiş kimselerle yapılmalı idi.”⁷⁷⁴ diyerek, liderin muhalefet konusundaki yaklaşımını özetler.

Mustafa Kemal döneminin sicilinin kadın hakları ve çocukların fiziksel cezadan korunması gibi alanlarda görece olumlu olduğuna dikkat çeken Akşın, buna karşın siyasal düzende genel olarak “yetkeci tek parti yönetimi” özelliğinin ağır bastığını belirtir.⁷⁷⁵ Taner Timur da Cumhuriyet rejiminin

s. 14'den aktaran Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 102.

⁷⁶⁷ Ahmad, *İrtibatçılıktan Kemalizme*, s. 222. Ahmad bu saptamasını “Kemalistlerin 1923'de kurdukları rejim, sözcüğün kabul edilmiş hiçbir anlamıyla demokratik değildi.” (s. 215) değerlendirmesinden sonra dile getirmektedir.

⁷⁶⁸ “Tek parti rejimi: Daima Demokrasiye doğru gitmek istidadında olan siyasi bir idare tarzı idi.” (Giritlioğlu, *Türk Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Cilt I, s. 59).

⁷⁶⁹ “Hiçbir zaman parlamenter demokrasinin karşısında olmayan Mustafa Kemal daima çok partili bir sistem öngörmüştür.” (Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 106).

⁷⁷⁰ “Mustafa Kemal'in devrimi çoğulcu, özgürlükçü, demokratik bir siyasal sistemi amaçlamıştır. Başlangıçta benimsediği güçlü bir tek parti sistemidir.” (Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, s. 267).

⁷⁷¹ Sinanoğlu, *Türk Hımanizmi*, s. 42. Bahri Savcı, “Kesin olarak söylenebilir ki, Atatürk, partiler rekabetine dayanan bir gelişmiş siyasi rejime ulaşma hususunda sabırsızlık göstermiştir.” (Savcı, “Atatürk'te çok parti sistemi”, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, s. 2).

⁷⁷² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 257.

⁷⁷³ Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, s. 73.

⁷⁷⁴ Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, s. 10.

⁷⁷⁵ Akşın, “Atatürk Döneminde Demokrasi”, s. 246. Akşın, bu yetkiciliğin sola açık bir yetkicilik olduğu görüşündedir (s. 246). Ayrıca başka bir makalesinde “Atatürk yönetimi yetkiciydi, ama

giderek otoriterleşmesini, “demokratik diktatörlüğün” pekişmesi olarak yorumlar.⁷⁷⁶ Koloğlu’nun eserinde bir bölüm başlığı olarak kullandığı “Kemalizm: Demokratik Diktatörlük”⁷⁷⁷ ifadesine atıfla, Mustafa Kemal’in 1920’lerde Avrupa’daki diktatörlerle birlikte anıldığını; ancak 1927’den itibaren daha farklı bir değerlendirme çerçevesine oturtulmaya başlandığını belirtir.

Siyasal özgürlükler ve çok partili hayat bakımından Steinhaus’un şu değerlendirmesi, incelenen dönemin sınırlarını ve olanaklarını açıklama gücü bakımından dikkat çekicidir:

“Burjuva toplumunun dayanabilecekleri sosyal tabakaların zayıflıkları nedeniyle, Avrupa parlamenterizminin Türkiye’de tam olarak yerleşmesi objektif olarak imkânsızdı. Bundan başka parlamenter demokrasiye kalan küçük faaliyet alanı, devrim ve karşı-devrim faaliyetleri yüzünden gittikçe daralıyordu.”⁷⁷⁸

Son olarak, İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nı, siyasal anlayışlarının uygulama alanı olarak görülebilecek merkez–yerel ilişkilerini nasıl kurguladıkları üzerinden karşılaştırmalı biçimde ele alarak tartışmayı tamamlamak mümkündür.⁷⁷⁹

19.yüzyılın başlarından itibaren dünya kapitalist sistemiyle eklemlenme süreci derinleşirken, Osmanlı’da merkezî devlet inşasına yönelik eğilim de belirginleşmiş; özellikle Tanzimat döneminde mali, askerî ve idarî alanlarda atılan adımlar, taşıyıcı merkezî bir bürokratik hiyerarşi içinde yeniden düzenleme arayışının ilk sistematik halkalarını oluşturmuştur.

İkinci Meşrutiyet’e devredilen mülkî idare mirası, büyük ölçüde yarım kalmış, kısmen uygulanan ya da hiç işletilmeyen düzenlemelerin iç içe geçtiği dağınık bir yapıdan oluşuyordu. 19. yüzyıl boyunca çıkarılan vilayet

bütüncül değildi.” (Sina Akşin, “Faşizm üzerine genel gözlemler”, *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar-Murat Sarıca Anısına Sempozyum*, İstanbul, Albay Hukuk Araştırmaları Vakfı, 1994, s. 22) saptamasını yapmaktadır. Akşin 1931 sonrasındaki gelişmelerin bazılarının (Mustafa Kemal’in “Daimi Umumi Reis” ilan edilmesi, “kafatasçılık”, Türk Ocakları ve Mason örgütlerinin kapatılmasını) bütüncül, hatta faşist bir etkilene sonucunda olduğunu da belirtmektedir (“Faşizm üzerine genel gözlemler”, s. 22).

⁷⁷⁶ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 267.

⁷⁷⁷ Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 87-89.

⁷⁷⁸ Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 109. Mete Tunçay, “Mustafa Kemal’in toplumsal istiddata karşı, siyasal istibdattan yararlanmak gibi bir yöntemi benimsediği de anlaşılıyor. TC’nin o döneminde, siyasal istibdadın gerçekten toplumsal istibdadı kırıp kıramadığı sorusu açıkta kalmaktadır. Pek olumlu bir yanıt verilemez. Böyle olunca, girilen baskıcı yolun bağışlatıcı gerekçesi ortadan kalkmaktadır.” görüşündedir (Tunçay, *T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 182-183).

⁷⁷⁹ Aşağıda yer alan bölüm Nizam Önen-Cenk Reyhan, *Mülk’ten Ülke’ye Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)* adlı çalışmamızdan yararlanılarak oluşturulmuştur.

nizamnameleri ve diğer yasal düzenlemeler, kâğıt üzerinde merkez–taşra ilişkilerini rasyonelleştirmeyi hedeflese de, sahadaki uygulama çoğu zaman parçalı, keyfi ve süreksizdi. Bir yandan mutlak monarşiye karşı seçim, temsil ve yerel katılım gibi düşünceler güç kazanırken; öte yandan dağılma sürecine girmiş bir imparatorluğu bir arada tutma kaygısı ağır basıyordu. Meşrutiyetçi Osmanlı aydınları bu ikili baskı altında, idari yapıyı nasıl kurgulayacakları konusunda net bir hattı tutturamamış; “adem-i merkeziyet”, “tevsi-i mezuniyet” ve “tefrik-i vezaif” gibi kavramların içeriği konusunda ortak bir anlayışa ulaşamamışlardır. Bu belirsizlik, bir yanda federalizme meyleden ama bunu dolaylı ifadelerle dile getiren çevreler ile, diğer yanda seçim ve parlamento fikrini savunurken aynı anda güçlü bir merkezi idareden vazgeçmek istemeyen kesimler arasındaki düşünsel gerilimden beslenmiştir. Aynı zamanda “hantal” görülen mülkî yapının kademelerini azaltarak daha işler bir mekanizma kurma isteği de, bu arayışların arka planında belirleyici olmuştur.

İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkati, 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerinin devamı olmakla birlikte, yerel düzeyde kısmen daha geniş bir hareket alanı tanıma iddiasını taşımaktaydı. Ancak bu “alan genişletme” söylemi, imparatorluğun yerel özerklik talep eden unsurlarının beklentilerini karşılayan bir serbestlik anlamına gelmiyordu. İttihatçılar, merkeziyetçi siyasal tasavvurdan vazgeçmeksizin, kademeleri azaltarak ve bazı livaları müstakil hâle getirerek taşrayı daha doğrudan merkeze bağlayan bir çizgi izlediler. Avrupalı devletlerin sürekli müdahalesi, gayrimüslim ve giderek Müslüman unsurların milliyetçilik etkisiyle “teferruata” ilişkin idari yetkilerle tatmin edilememesi, yerel meclislerde temsili geliştirme çabalarını sonuçsuz bıraktı. Sorun, yolların bakımı veya ilkokulların idaresinden çok, egemenliğin kim tarafından ve nasıl kullanılacağı sorusuna sıkışmıştı. Bu dönemde mülkî kademelerin azaltılması ve taşranın merkeze daha sıkı eklenmesi, Cumhuriyet döneminde aynen devralınacak bir idarî şema oluşturarak önemli bir süreklilik halkası yaratmıştır.

Kurtuluş Savaşı yıllarında ise, bir yandan işgale karşı askerî mücadele yürütülürken, diğer yandan mülkî yapı yeniden düzenlenmeye çalışılmış; bu süreçte son derece adem-i merkeziyetçi bir retoriğe sahip 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ortaya çıkmıştır. Vilayet ve nahiye şûralarına dayalı bu metin, kâğıt üzerinde yerel özerkliği ve halkın yönetime doğrudan katılımını önceleyen bir tasarım sunar. Buna paralel olarak, mülkî kademelerin yeniden düzenlenmesi ve livaların müstakil hâle getirilmesi gibi adımlarla İttihatçıların başlattığı kademeleri azaltma eğilimi tamamlanmaya çalışılmıştır. Ancak yerel özerklikçi yasa tasarıları yasalasmamış; Teşkilât-ı Esasiye’nin mülkî idareye ilişkin hükümleri fiilen uygulamaya sokulmamıştır. Adem-i merkeziyetçi söylemin üzerinde yükseldiği zemin, halkçılık ideolojisinin yanı sıra, merkezîleşmeden

rahatsızlık duyan taşra egemenlerinin –özellikle Tanzimat’la birlikte statü kaybına uğramış Kürt aşiretlerinin ve yerel sermaye çevrelerinin– talepleriydi. Buna rağmen, taşra egemenlerine merkezî denetim dışına çıkabilecekleri gerçek bir güç aktarımı yapılmamış; yerel özerklik söylemi, hem bu kesimleri denetim altında tutmanın hem de savaş koşullarında geniş bir ittifakı elde tutmanın stratejik bir aracı olarak kullanılmıştır. Savaş sonrasında bu söylemden hızla vazgeçilmesi, yerel özerklik vurgusunun yapısal değil konjonktürel bir tercih olduğunu gösterir.

Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte, savaş yıllarında gündeme gelen ve halkçılık doğrultusunda şekillenen adem-i merkezîyetçi tasarı, hızla geri çekilmiştir. Ne 1921 Anayasası’nın yerel özerkliği öngören hükümleri uygulanmış, ne de yerele geniş yetkiler tanıyan kanun tasarıları yürürlüğe girebilmiştir. Tam tersine, yerel düzeyde yetki devri bir yana, tevsi-i mezuniyet noktasında bile geriye gidiş söz konusudur. Bu kez koşullar, merkezîleşme lehine daha elverişli bir zemin sunmaktadır: Mekânsal olarak küçülmüş, dinsel ve etnik bakımdan Osmanlı’ya kıyasla daha homojenleşmiş bir ulusal çerçeve; büyük güçlerin doğrudan müdahale kapasitesinin zayıflaması; Birinci Dünya Savaşı ve Ulusal Mücadele’nin yarattığı “bağımsızlık” meşruiyeti, Cumhuriyet’in kurucu kadrosuna, Osmanlı sultanlarına ya da İttihatçılara nazaran çok daha rahat bir merkezîleşme imkânı sağlamıştır. Bu bağlamda, merkezî idare yalnızca idarî verimliliğin değil, aynı zamanda “ulus-devlet” ve “toplum” inşasının temel aracı olarak kurgulanmıştır. Kapitalizm öncesi yerel yapıların ve bunlara dayalı toplumsal grupların tasfiyesi; merkezin ülkenin her alanına nüfuz ettiği, topyekûn bir dönüşüm sürecinin işletilmesi, mülkî idare üzerinden yürütülmüştür.

Bu çerçevede, İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet kadroları arasında mülkî idare bakımından hem güçlü bir süreklilik hem de önemli kopuş noktaları bulunmaktadır. Süreklilik, her iki dönemde de kademeleri azaltılmış, taşra üzerinde merkezî denetimi güçlendiren, yerel özerklik taleplerine karşı temkinli hatta kuşkulu yaklaşan bir idari mantığın hâkim olmasında somutlaşır. İttihatçıların başlattığı yeniden ölçeklendirme ve merkezîleştirme hamleleri, 1929 Vilayet İdaresi Kanunu ile Cumhuriyet rejimi altında nihai biçimine kavuşturulmuş; böylece mülkî teşkilat, yürütme ağırlıklı merkezî bir devlet yapısının kurumsal temelini oluşturmuştur. Kopuş ise, bu merkezîleşmenin üzerinde yükseldiği meşruiyet zemininde ve tarihsel bağlamda ortaya çıkar: Osmanlılık ve imparatorluğun bekası fikrine yaslanan İttihatçı merkezîleşme, yerini ulusal egemenlik ve ulus-devlet inşasını önceleyen cumhuriyetçi bir merkezîleşmeye bırakmıştır. Bununla birlikte, her iki dönemde de yerele geniş özerklik tanıma fikrinin, gerek kapitalist modernleşmenin gerektirdiği idari bütünlük, gerekse imparatorluğun dağılma hafızasının bıraktığı derin

kaygılar nedeniyle, söylemsel sınırları aşamayan bir imkân olarak kaldığını söylemek mümkündür.

İttihatçı ve Kemalist Laiklik Tasavvurları

Laik düşünce, Türk Devrimi'nin en çok tartışılan, en fazla tepki çeken ve günümüzde de görüldüğü gibi toplumu iki kampa bölebilen unsurlarından biridir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren hemen hemen “ilericilik” ve “gericilik” ayrımının başlıca ölçütü olarak işlev görmüş, siyasal ve ideolojik saflaşmaların merkezinde yer almıştır. Bu çalışmanın amacı, bu tartışmaların tüm ayrıntılarına girmek değil; laik düşüncenin, önce İttihatçı düşünce dünyasındaki yerini, ardından Kemalist siyasal proje içindeki konumunu irdelemektir.

Bu yapılırken laikleşme sürecine iki düzeyde yaklaşılabacaktır. Birinci düzey, “devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek, yani ulemaya, kurumlaşmış İslâm'ın geleneksel kalelerine saldırmak”⁷⁸⁰ biçiminde tanımlanabilecek kurumsal-hukuksal laikleşme sürecidir ve bu bölümün esas konusu budur.⁷⁸¹ İkinci düzey ise “toplumsal yaşamı laikleştirmek” olarak adlandırılabilir⁷⁸², tümünden Batılılaşma ülküsüyle bağlantılı biçimde dinsel simgelerin yerine Batı uygarlığının simgelerini ikame etmeye yönelik kültürel dönüşüm adımlarıdır⁷⁸³; bu ikinci düzey, çalışmanın bir sonraki bölümünde “Kültürel Yönelimler” başlığı altında ele alınacaktır.

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı aydınları Batı'nın üstünlük kaynağını büyük ölçüde Batı bilimi ve tekniğinde görmüş; bu nedenle Batı bilimine ve onunla bağlantılı pozitivist düşünüşe güçlü bir ilgi duymuşlardır.⁷⁸⁴ Batı bilimine

⁷⁸⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 271-272.

⁷⁸¹ Mete Tunçay, Binnaz Toprak (Bingöllü/Sayarı), **Religion and Political Development in Turkey**, City University of New York, 1976, yayınlanmamış doktora tezi, s. 340-343'den aktararak laikleşme sürecini dört düzeye bölmektedir. 1. Simgesel: Alfabe değişikliği, dilin özdeşleştirilmesi, rakamların ve metrik ölçülerin kabulü... 2. Kurumsal: Hilafetin, Şeyhülislamlığın, Şeriye ve Evkaf Vekaletinin kaldırılması... 3. İşlevsel: Eğitim ve yargı alanındaki değişiklikler. 4. Temel Yasaların yalnız Batı ökenli olması: (Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 222). Zürcher ise, üç faaliyet alanı saptamaktadır. 1. Devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek. 2. Dinsel simgelerin üstüne gitmek ve bunların yerine Avrupa uygarlığının simgelerini koymak 3. Toplumsal yaşamı laikleştirmek ve gerektiğinde popüler İslâmın üstüne gitmek (Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 271-273).

⁷⁸² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 272.

⁷⁸³ Binnaz Toprak, “Dinci Sağ”, Nail Satlıgan (Çev.), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (der.), Belge Yayınları, İstanbul, Aralık, 1990, s. 244; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 272.

⁷⁸⁴ Selahattin Hilav, “Doğmacı ve dinsel bir kültür dünyasında yetişmiş olan kişiler, Batı'nın bilimine ve düşüncesine de sanki bunlar kuşku duyulmayacak birer hakikatmış gibi yaklaştılar...” yorumunu yapmaktadır (Selahattin Hilav, “Düşünce Tarihi (1908-1980)”, *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Sina Akşin (yayın yönetmeni), İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 357.)

ve rasyonel düşünceye duyulan bu güven, Osmanlı aydınlarının “kendilerine ve geleneksel bilgi referanslarına [bunların başında İslami bilgi referansları gelmektedir] olan güvenlerini ciddi bir şekilde” sarsmış⁷⁸⁵; İslami bilgiye ilişkin köklü şüphelerin doğmasına yol açmıştır. Ancak bu şüpheler, İslam’ın toplum ve siyaset üzerindeki tarihsel ağırlığını bir anda ortadan kaldırmamış; aksine, İslam ile Batılılaşmayı uzlaştırma çabaları, özellikle Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e uzanan dönemde belirginleşmiştir.⁷⁸⁶ Bu genel çerçevede içinde, Jön Türk hareketi ve İttihat ve Terakki kadroları, bir yandan Batı bilimi ve pozitivist epistemolojiye yaslanarak dinsel bilgi alanından uzaklaşırken, diğer yandan siyasal ve toplumsal düzen tasarımlarında İslam öğesini tamamen dışlayamayan ikili bir konumda kalmışlardır. Bir başka ifadeyle, epistemolojik düzeyde laikleşme eğilimi ile siyasal-simgesel düzeyde İslam’a referans verme zorunluluğu yan yana varlığını sürdürmüştür.

İttihatçı düşünce dünyasında Abdullah Cevdet, laiklik, Batıcılık ve modernleşme kavramlarının en radikal biçimde dile getirildiği isimlerden biridir. Onun görüşlerine sıkça başvurulmasının nedeni, kendi döneminin en uç Batıcı çizgisini, dolayısıyla kimi açılardan Kemalist düşünceye en yakın pozisyonu temsil etmesidir.⁷⁸⁷ Abdullah Cevdet, düşünsel serüveninin ilk evrelerinde kısmen İslam dininin “olumlu” toplumsal içeriğinden yararlanmayı savunurken⁷⁸⁸, zaman içinde bu çizgiden uzaklaşmış ve toplumun her açıdan Batılılaşmasını savunan daha radikal bir program geliştirmiştir.⁷⁸⁹ Böylece İslam’ın toplumsal-ahlaki bir kaynak olarak araçsal kullanımını dahi sorunlu gören bir noktaya evrilmiştir.

Jön Türklerin ve ÖİTC’nin bir başka önemli ismi olan Ahmet Rıza ise, Şerif Mardin’in de belirttiği üzere, İslami dogmayı vahyedilmiş bir hakikat olarak neredeyse hiç ciddiye almamakla birlikte, dini “sosyal bir harç” olarak son derece önemli görmektedir.⁷⁹⁰ Onun için din, “tebayi-i beşeriyeyi ıslah ve tanzim etmek ve umumi bir nokta-i ittihadı toplamak” açısından işlevseldir;

⁷⁸⁵ Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış - Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, Kasım 1994, s. 54.

⁷⁸⁶ Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış - Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce*, s. 65-81; Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, passim.

⁷⁸⁷ Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış - Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce*, s. 66. Taha Parla da “Abdullah Cevdet... Jön Türk hareketinin radikal devrimci, ateist ve pozitivist kanadının bir temsilcisi olmuştur.” diye yazmaktadır. (Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm, Türkiye’de Korporatizm*, s. 34).

⁷⁸⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 341. Mardin de Ahmed Rıza ile Abdullah Cevdet’in görüşlerindeki benzerliğe dikkat çekmekte ve İslamın sosyal işlevi dolayısıyla bir kenara atılmasını kabul etmediklerini belirtmektedir (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*,

Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 362.

⁷⁹⁰ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 183.

dinin etkin olmadığı yerlerde dahi insanlar sosyalizm, anarşizm gibi ideolojiler aracılığıyla benzer bir birlik zemini aramaktadır.⁷⁹¹ Mardin, Ahmet Rıza'nın, Yeni Osmanlıların kimi zaman şeriatla, kimi zaman akılla özdeşleştirdikleri doğal hukuk kavramı yerine “nesnel doğa kanunları”nı ikame etme yönelimini, düşüncesindeki laikleşme istikametinin göstergesi olarak yorumlar.⁷⁹²

Bu bağlamda Jön Türklerin ve İttihatçıların, Batılı bilime olan inançları sayesinde epistemolojik düzeyde dinsel bilgiden uzaklaştıkları; ancak siyasal ve toplumsal sistem kurgularında İslam ögesini tümüyle terk edemedikleri söylenebilir.⁷⁹³ Laikleşme burada, daha çok bilginin kaynağı ve yöntemi düzeyinde ortaya çıkmakta; devletin meşruiyet kaynağı ve toplumsal birliğin simgesel dili söz konusu olduğunda ise İslam ile bağlar korunaklı tutulmaktadır.

1908 sonrasında da dinsel düşünüşün siyasal hayat üzerindeki etkisi devam etmiş, aynı dönemde “İslamcılık” adı verilen yeni bir düşünce akımının ortaya çıktığı belirtilmiştir.⁷⁹⁴ Kuşkusuz, bu akımla İttihatçı görüşler arasında önemli farklılıklar vardır. Çok etnili ve çok dinli imparatorluk yapısı sürerken, dar anlamda bir “İslam devleti” savunusunun İttihatçı siyasal aklın ana hattı hâline gelmesi beklenemezdi. Bununla birlikte, İttihatçıların İslamcı düşünceyle aralarına koydukları mesafe, Batıcılık–gelenekselcilik ekseninde daha derin ve süreklilik gösteren bir gerilim hattına işaret etmektedir.

1912 Balkan Savaşları sonrasında OİTC'nin giderek Türk ulusçuluğuna yöneldiği daha önce vurgulanmıştı. Aynı dönemde, özellikle Arap vilayetlerini elde tutma kaygısıyla İslamcılık söylemine de daha fazla yaslanıldığı görülmektedir.⁷⁹⁵ Arap topraklarının henüz bütünüyle Osmanlı bünyesinden

⁷⁹¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I: (1889-1902), s. 619.

⁷⁹² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 181. Mardin, Osmanlı Gazetesi'nde görülen laik düşünce başlangıçlarının en açık ifadesi olarak, Mısır'da hürriyetçi ulema tarafından çıkarılan Kanun-u Esasi'ye yöneltilen “gevşeklik” ithamından söz etmektedir (a.g.e., s. 161). “Osmanlı'da gördüğümüz önemli gelişmelerin birisi genç subayların arasında “ahlak-ı içtimaiye” gibi, ümmet kavramının yerine geçmeye aday, laik bir toplum anlayışından esinlenen deyimlerin kullanılmaya başlamasıdır.” (s. 166).

⁷⁹³ “Bu dönemin temel özelliği batılı/modern düşünceyi ayrı bir düşünce dünyası olarak görmekten ziyade bilimsel bilgiyi ondan soyutlayarak İslami dogma ile uyuşturma çabasıydı.” (Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış - Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce*, s. 57).

⁷⁹⁴ “Bir politik tutum niteliği taşıyan bu görüş, [İttihad-ı İslam] II. Meşrutiyetten sonra bir düşünce akımı olarak *Sırat-ı Müstakim* dergisinin yerini 1908'de *Sebilürreşad* aldı.” (Hilav, “Düşünce Tarihi (1908-1980)”, s. 358).

⁷⁹⁵ Ancak Tunaya'nın belirttiği gibi Türkçü-ulusalcı akım ana doğrultudur. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 308), Akşin, Cavit'in 2 Temmuz 1913 tarihli notunda, Hakkı'dan mektup aldığını ve İttihat ve Terakki'nin bundan sonra “İslam Siyaseti” izleyeceğini yazdığını bildirmektedir (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 256).

ayrılmamış olması, bu eğilimi kısmen açıklamaktadır. Yine de İttihatçıların, gelenekçi İslamcılarla aynı siyasal-ideolojik çizgide olmadıkları açıktır.⁷⁹⁶

I. Dünya Savaşı'nın başında İttihatçı liderliğin, İslam âleminin halifesi sıfatıyla Osmanlı sultanının yapacağı cihat çağrısına büyük önem verdikleri, bu çağrının bütün Müslüman dünyada güçlü bir etki yaratacağına dair beklentiler taşıdıkları bilinmektedir. Ne var ki bu çağrı istenen sonucu doğurmamış; savaş sırasında Arapların İngiliz desteğiyle Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaları, hilafet kurumunun “ümmeğin birleştirici otoritesi” olarak anlamını önemli ölçüde yitirdiğinin açık bir göstergesi olmuştur. 1916 yılında Mekke Emiri Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı ile İslamiyet'in en kutsal şehirlerinden Mekke'nin elden çıkması, OİTC'nin İslamcılık politikasının fiilen iflası anlamına gelmektedir.

Bu iflasın hemen ardından 1916'da toplanan OİTC Kongresi'nde laiklik yönünde adımlar atılmaya başlanması dikkat çekicidir. Bu kongrede şer'î mahkemelerin Adliye Nezareti'ne, Evkaf'a bağlı okulların ise Maarif Nezareti'ne devredilmesi teklif edilerek, hukuk ve eğitim alanlarında laik uygulamalara geçiş doğrultusunda somut bir adım atılmıştır.⁷⁹⁷ Buna rağmen İttihatçıların, saltanatı kaldırmayı düşünemedikleri gibi, saltanata bağlı olan hilafeti kaldırmayı da gündemlerine alamadıkları görülmektedir.

Bu noktada Orhan Koloğlu'nun şu tespiti açıklayıcıdır: İttihatçıları en çok zorlayan ve “orijinal bir siyasi formül ya da düşüncelerini yönlendirecek bütünlüklü bir ideoloji” ortaya koymalarını engelleyen, devrildikleri Osmanlı mirasındaki İslami öğenin ağırlığıdır. İslam'a öncelik ve üstünlük tanımayan bir formül, hem kendi konumlarını reddetmek hem de toplumdan kopmak anlamı taşımaktadır.⁷⁹⁸

İslamiyet'in Anadolu toplumu üzerindeki bu derin etkisi, Türk Ulusal Savaşı'nın önderlerinin de savaşın başlangıcında ve ilerleyen aşamalarında dinsel ideolojinin birleştirici niteliğinden yararlanmaları sonucunu doğurmuştur.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ “Gelenekçi İslamcılarının yayın uzvu olan Sebilürreşat'a karşılık, 1914 yılında İslâm Mecmuası çıkarılmaya başlandı.” (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 257).

⁷⁹⁷ Zafer Toprak, “70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt VI, Sayı 33 (Eylül 1986), s. 6; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 237-238.

⁷⁹⁸ Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 353.

⁷⁹⁹ Suna Kili, “Anadolu'daki 153 müftüyü ortak bir görüşte birleştirmiş karşı bir fetva ile “birlik” sağlamayı, “otorite” kurmayı dinsel öğelerden de yararlanarak desteklemek zorunluluğunu duymuştur.” saptamasını yapmaktadır. (Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, s. 137) İstanbul'daki hükümetin, Anadolu hükümetine karşı din adamlarına yayınlattığı fetvaya (fetvanın metni için Selek, *Anadolu İhtilâli*, Cilt 1, s. 82-84'e bakılabilir) karşılık olmak üzere Rıfat Börekçi'nin hazırladığı ve 153 müftünün imzaladığı bir karşı fetva yayınlanmıştır (Bu fetvanın metni için de Selek, *Anadolu İhtilâli*, Cilt 1, s. 84-85'e bakılabilir.) Sezgin de “... Anadolu Müdafaa Hukuk Cemiyeti toplumda egemen olan dinsel ideolojiyi birleştirici ide-

Binnaz Toprak'ın belirttiği gibi, geleneksel toplumlarda din, çoğu kez halk kitleleri için soyut “ulus” kavramından çok daha somut ve anlaşılır bir kimlik kaynağıdır; bu nedenle din, ortak bir aidiyet düzlemi yaratma konusunda son derece etkilidir.⁸⁰⁰

Bu durum, Ulusal Mücadele'nin başlarında Halife–Sultan yönetimine karşı açık bir siyasal kopuşun ilan edilmemesini de açıklamaktadır. Ancak süreç ilerledikçe, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının dinsel ideolojinin siyasal temsilcileriyle çatışmaya girdikleri; başlangıçta, en azından resmî düzeyde, Halife–Sultan yönetimine doğrudan karşı çıkmaktan kaçınırken⁸⁰¹, zamanla ulusal egemenlik kavramını egemen siyasal ideoloji hâline getirdikleri görülür. Bu çerçevede saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) ve Cumhuriyet'in ilanı (29 Ekim 1923), yalnızca rejim değişikliği değil, aynı zamanda Batıcı düşünüşün ve laikleşme yöneliminin siyasal düzlemdeki zaferi olarak değerlendirilmelidir.⁸⁰²

1922'de saltanat kaldırılırken hilafetin saltanattan ayrılarak bir süre daha korunmasını, çoğu yorumcunun da belirttiği gibi, Mustafa Kemal'in muhtemel tepkileri hafifletmeye yönelik taktiksel bir tercih olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Hilafet makamı, Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923'te ilanından sonra da 3 Mart 1924'e kadar varlığını sürdürmüştü; ancak bu ara dönemde siyasal yetkisi fiilen tasfiye edilmiş, esasen sembolik bir otorite niteliğine indirgenmiştir.

Hilafetin asıl gücünü oluşturan saltanatla organik bağının koparılması ve saltanatın kaldırılması, zaten bu kurumun bağımsız bir siyasal kudrete sahip olma imkânını yapısal olarak ortadan kaldırmıştı. Nitekim 8 Nisan 1923 tarihli Dokuz Umde Beyannamesi'nin 2. umdesinde hilafet makamının dayanağı (istinadgâhı) olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gösterilmesi; hilafetin İslam'da yüce bir makam olduğu vurgulanmakla birlikte, meşruiyetinin ulusal egemenliğe bağlanması bu dönüşümü açıkça ortaya koymaktadır. Böylece hilafetin varlığı, ulusal egemenlik ilkesine tâbi kılınmakta ve giderek yalnızca sembolik bir düzeye çekilmektedir. 3 Mart 1924 tarihli ilga kararı ise, fiilen gerçekleşmiş bu siyasal işlev kaybının hukuksal düzeyde tamamlanması ve bu ikili duruma kesin biçimde son verilmesi anlamına gelmiştir.

Laikliğin siyasal boyutu, “dinsel olmayan öğelerle tanımlanmış bir millet kavramına dayalı millî hâkimiyet düşüncesi ve din ile devlet işlerinin ayrılması biçiminde formüle edilen bir laiklik ilkesi olmaksızın, Cumhuriyet'e geçişin

oloji olarak benimsemiştir.” yorumunu getirmektedir (Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, s. 13).

⁸⁰⁰ Toprak, “Dinci Sağ”, s. 238.

⁸⁰¹ Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, s. 13.

⁸⁰² Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış - Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce*, s. 63.

hemen hemen olanaksız olduğu”⁸⁰³ yönündeki değerlendirmeye özetlenebilir. Ulusal egemenliği esas alan cumhuriyetçi rejim, egemenliğin kaynağını ilahî-hanedanî otoriteden millete taşıırken, aynı zamanda hukukun ve kamu kurumlarının meşruiyetini de dinî temelden koparmayı zorunlu kılmıştır.

Bu çerçevede 1927 ve 1931 tarihli CHF Nizamnamelerinde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlayışının giderek netleştiği görülmektedir. Laiklik ilkesi, 1927 Nizamnamesi’nde Fırka’yı niteleyen özellikler arasında açıkça sayılmamakla birlikte, 3. maddede yer alan şu hükümle adını anmadan tarif edilmektedir:

“Fırka; itikat ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilâfından kurtararak milletin siyasi, içtimai, iktisadi bilcümle kavaninini, teşkilât ve ihtiyacını müsbet ve tecrübevi ilim ve fenlerin muasır medeniyete bakış ve temin ettiği esas ve eşkâle tevfikân tahakkuk ettirmeyi, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyleyler.”⁸⁰⁴

1931 Programı’nda ise laiklik, CHF’nin vasıflarından biri olarak (İkinci Kısım, 1. madde) özel olarak zikredilmiş; verilen tanım da esasen 1927’deki formülasyonun benzeri olmuştur (İkinci Kısım, 1/D). Bu metinlerle birlikte laiklik, hem siyasal rejimin hem de parti kimliğinin kurucu ilkelerinden biri olarak tescil edilmiştir.

Bu partisel-ideolojik çerçeve, daha geniş bir kurumsal-hukuksal dönüşüm süreciyle desteklenmiştir. İttihatçılar, geç Osmanlı döneminde bu dönüşümün bir tür “ön eşiğini” oluşturmuş; 1916’da Şeyhülislâmı kabineden çıkararak yürütme içindeki konumunu zayıflatmış, 1917’de ise yetki alanını daraltarak dinî otoritenin siyasal karar süreçlerindeki etkisini sınırlamışlardır.⁸⁰⁵ Cumhuriyet döneminde din-devlet ilişkisi, bu miras üzerine inşa edilerek anayasal düzeyde aşamalı biçimde yeniden tanımlanmıştır. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda devlet dinine ilişkin herhangi bir hüküm yokken, 1923 değişikliğiyle “Türkiye Devleti’nin dini, din-i İslâm’dır” ibaresi metne eklenmiş, 1924 Anayasası’nda da bu hüküm aynen korunmuştur. 10 Nisan 1928 tarihli anayasa değişikliğiyle söz konusu ifade 2. maddeden çıkarılmış, ayrıca 26. maddede yer alan şer’î hükümlerin T.B.M.M: tarafından düzenleneceğine ilişkin ibare kaldırılarak,

⁸⁰³ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 163-164. Mete Tunçay, “Mustafa Kemal, hilafetin kaldırılmasını, kendi gücünü topluma kabul ettirmek, onaylatmak anlamında bir kuvvet gösterisi diye düşünmüş olabilir.” yorumunu getirmektedir (*Tunçay, T.C.’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 71).

⁸⁰⁴ Aynı kongrede (1927) kabul edilen Mustafa Kemal’in Program Beyannamesi’nin “Maarif Siyaseti” bölümünde ise maarifin nitelikleri arasında “lâyük” sözcüğü de vardır.

⁸⁰⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 177. Başka bir kaynakta bu bilgiye rastlayamadım.

anayasa metninden doğrudan dinî referanslar temizlenmiştir.⁸⁰⁶ 1937 yılında yapılan yeni bir değişiklikle ise CHP'nin diğer temel ilkeleriyle birlikte laiklik de Anayasa'nın 2. maddesinde devletin nitelikleri arasında sayılmış; böylece ilke, hukuksal normlar hiyerarşisinde en üst düzeyde güvence altına alınmıştır.⁸⁰⁷

Bununla birlikte, din ve devlet işlerinin ayrılması ilkesinin fiiliyatta dinin tamamen “özel alana” çekilmesinden çok, dinin devlet bürokrasisi aracılığıyla denetim altına alınması anlamına geldiğini belirtmek gerekir. 1924'te Başvekâlete bağlı bir kurum olarak kurulan Diyanet İşleri Reisliği aracılığıyla din adamları fiilen devlet memuru hâline getirilmiş ve din hizmetleri merkezi devlet denetimi altına alınmıştır. Hilafeti kaldıran 3 Mart 1924 tarihli yasanın yanı sıra Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması ve aynı yıl Şeyhülislamlık makamının ilgası, Osmanlı'nın klasik dinî-siyasal kurumlarının tasfiyesi açısından belirleyici adımlardır. Böylece, bir yandan anayasal ve partisel düzeyde laiklik ilkesi tanımlanırken, diğer yandan din alanı yeni bir kurumsal yapı içinde devletin gözetimi ve kontrolü altına alınarak Cumhuriyet'in laik siyasi sistemi kurumsallaştırılmıştır.

Hukuksal alanda laikleşmeye yönelik adımlar arasında, 1924'te İslam hukukuna dayalı dinî mahkemeler olan şer'î mahkemelerin kaldırılması⁸⁰⁸ ve 1926'da İsviçre Medenî Kanunu'nun benimsenmesi özellikle önemlidir.⁸⁰⁹ Tunçay'ın da belirttiği gibi, 1926'nın ilk yarısında yalnızca Medenî Kanun değil; Borçlar Kanunu'nun İsviçre'den, Ceza Kanunu'nun İtalya'dan ve Ticaret Kanunu'nun Almanya'dan alınmasıyla hukuk düzeni, bütünüyle Batılı ve laik bir temele oturtulmaya çalışılmıştır.⁸¹⁰ Böylece, hukukun kaynağı ilahî-şer'î normlar olmaktan çıkarılmış, insan eliyle konan, rasyonel ve genel geçer kurallara dayandırılmıştır.

Bu noktada yeniden İttihatçılara dönmek yerinde olacaktır. 1913'te Alman yasasını temel alan yeni bir miras yasasını uygulamaya koyan İttihatçılar⁸¹¹, I. Dünya Savaşı döneminde kapitülasyonları kaldırdıktan sonra ticari ilişkileri düzenleyecek borçlar ve ticaret yasaları için komisyonlar kurmuşlardı.⁸¹² 25 Mart 1917'de tüm şer'î mahkemeleri Şeyhülislamlıktan ayırıp Adliye

⁸⁰⁶ 1222 sayılı yasa, resmi dinle birlikte, milletvekillerinin (madde 16) ve cumhurbaşkanının (madde 38) and içme metinlerindeki dinsel öğeleri de kaldırmıştı (*Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 226).

⁸⁰⁷ *Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 226.

⁸⁰⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 264

⁸⁰⁹ Toprak, “Dinci Sağ”, s. 244.

⁸¹⁰ *Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 172-173.

⁸¹¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 177.

⁸¹² Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 84.

Nezaretî'ne bağlamaları da, dinî yargı alanının kısmen laik devlet yargısı sistemi içine çekilmesi anlamına gelmektedir.⁸¹³

Görüldüğü üzere İttihatçılar da hukuk düzeninde laikliği güçlendirecek düzenlemelere girişmişler⁸¹⁴; ancak bu düzenlemeler, Cumhuriyet döneminde atılan adımlarla karşılaştırıldığında hem kapsam hem de derinlik bakımından sınırlı ve “silik” kalmıştır. Buna rağmen, söz konusu girişimlerin laik düşüncenin izlerini taşıdığı ve Cumhuriyet'in laiklik projesine, kurumsal ve düşünsel düzeyde belirli bir zemin hazırladığı kabul edilmelidir.

Bütün bu tablo birlikte düşünüldüğünde, İttihatçı ve Kemalist laiklik anlayışları arasında hem belirgin bir süreklilik hattı hem de açık bir kopuş çizgisi saptamak mümkündür. İttihatçılar düzeyinde laikleşme, daha çok bilgi alanında (epistemolojik) ve kısmen de kurumsal düzeyde –özellikle yargı ve bürokrasi içinde– “dinsel etkinin sınırlandırılması” biçiminde, çoğu zaman da devletin bekası kaygısına tâbi bir araç olarak kendini gösterirken; Kemalist dönemde laiklik, siyasal rejimin kurucu ilkesi ve ulusal egemenlikle doğrudan eklemlenen normatif bir ilke hâline gelmiştir. İttihatçı politikalar, saltanat ve hilafetin dokunulmazlığını veri alarak dinî otoriteyi çevrelemeye çalışan sınırlı bir sekülerleştirme hedeflerken, Cumhuriyet kadroları aynı mirası devralıp bu kez bizzat saltanatı ve hilafeti tasfiye eden, dinî kurumsallığı Diyanet ve laik hukuk düzeni içinde yeniden tanımlayan daha tutarlı ve radikal bir laiklik programı ortaya koymuşlardır. İttihatçıların girişimleri, bu anlamda, Cumhuriyet laikliğine hem pratik-teknik hem de zihniyet düzeyinde bir “ön laboratuvar” işlevi görmüş; ancak laikliğin ulusal egemenlik, cumhuriyetçilik ve yurttaşlık rejimiyle organik bağının kurulması, esas olarak Kemalist siyasal proje ile birlikte mümkün olmuştur. Bu nedenle İttihatçılık ile Kemalizm arasındaki ilişki, laiklik bakımından ne basit bir devamlılık anlatısına indirgenebilir ne de tamamen kopuk iki evre olarak görülebilir; daha çok aynı modernleşme çizgisi üzerinde, biri eşiği yoklayan, diğeri ise eşiğin ötesine geçen iki farklı siyasal moment olarak kavranmalıdır.

Toplumu Biçimlendirme Aracı Olarak Kültür ve Eğitim

Bu bölümde, yukarıdaki genel çerçeveye bağlantılı olarak, önce Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (OİTC) toplumsal hayata ve eğitime yönelik uygulamaları, ardından Kemalist dönemin kültürel dönüşüm anlayışı ele alınacaktır. Kuşkusuz bu alanlardaki politikalar, önceki bölümlerde tartışılan

⁸¹³ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 84.

⁸¹⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 388. Ancak Tunaya İttihatçıların çoğunluğunun laikliği bir devlet ilkesi olarak benimsemekten uzak olduklarını da belirtir (s. 388).

siyasal yönelimlerden bağımsız değildir; tersine, bu yönelimler tarafından hem anlamlandırılmakta hem de içerik ve hedefleri bakımından biçimlendirilmektedir.

Kültüre bakış açısından Mustafa Kemal'i önceki dönemden ayıran başlıca nokta, “medeniyet” ve “hars” (uygarlık–kültür) arasında keskin bir ayrım yapmaksızın, Batılılaşmayı bütünlüklü bir uygarlık tercihi olarak kavramsallaştırmasıdır.⁸¹⁵ Her ne kadar Abdullah Cevdet gibi, zaman içinde Batı'yı bir bütün olarak almak gerektiği sonucuna varan fikir adamları bulunsada, İttihatçı dönemde asıl belirleyici olan, Ziya Gökalp'in hars–medeniyet ayrımı ekseninde geliştirdiği düşünce olmuştur.

Gökalp'in 1918'de yayımlanan *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eserinde formüle ettiği bu görüşe göre; nesnel bilimsel doğrular, matematik kavramları, teknik, sağlık kuralları, tarım ve ticaret teknolojisi “medeniyet” alanını; buna karşılık dinsel, ahlaksal, sanatsal değerler ile bireysel inanç ve idealler “hars”ı, yani milli kültürü oluşturur.⁸¹⁶ Gökalp'e göre medeniyet beynelmileldir, hars ise millîdir; ikisi, işlevleri karıştırılmadığı sürece birbirleriyle çelişmeden bir arada bulunabilir.⁸¹⁷ Bu ilişkiyi kendisi, sıkça aktarılan şu dizelerle özetler:

“Medeniyet, beynelmilel yazılacak bir kitap;
Her faslını bir milletin harsı teşkil edecek.”⁸¹⁸

Daha geç bir tarihte, 1923'te kaleme aldığı “Garba Doğru” başlıklı makalesinde Gökalp, bu kez Batı medeniyetinin “bir bütün olarak ve tamamıyla” alınmasını savunmakta; fakat bunun, millî harsın korunmasıyla birlikte gerçekleştirilmesini istemektedir. Ona göre, bilimlerde, sanayide, askerlikte, hukuk ve idare örgütlenmesinde kurtuluşun tek yolu, Avrupa uygarlığına bütünüyle girmektir. Tanzimatçıların “Doğu uygarlığı ile Batı uygarlığının bileşiminden bir karışım elde etme” çabasını yanlış bulur; iki karşıt uygarlığın bir arada yürütülmeye çalışılmasının, ülkede ikili yargı, ikili eğitim, ikili mali sistem gibi yapısal ikilikler yarattığını belirtir. Japonya örneğini vererek, din ve ulusal kimlik korunmak koşuluyla Batı uygarlığına girmenin mümkün ve gerekli olduğunu vurgular; “Türk ulusundanım, İslam inandışlarındanım, Batı uygarlığındanım” formülü, bu üçlü aidiyetin birlikte düşünülebileceğini göstermeyi amaçlar.⁸¹⁹

⁸¹⁵ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 157.

⁸¹⁶ Hilav, “Düşünce Tarihi (1908-1980)”, s. 367.

⁸¹⁷ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm, Türkiye’de Korporatizm*, s. 61.

⁸¹⁸ Parla, *Ziya Gökalp, Yeni Hayat*, İstanbul, 1941, s. 20’den aktarıyor (Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm, Türkiye’de Korporatizm*, s. 61).

⁸¹⁹ Ziya Gökalp, “Garba Doğru”, s. 56-60.

Bu tartışmanın özünde, Gökalp'in Batı'nın teknolojisini ve bilimini "tamamıyla benimseme" yanlısı olduğu görülmektedir. Bilimin ve tekniğin içine iktisadi, adlî ve eğitim kurumlarını da dâhil etmekte; fizik ve kimya için geçerli olan "yeni-eski" ayrımını, yargı ve yasalar için de adeta birer teknik sorun gibi ele almaktadır. Ülkede hukuktan eğitime, idareden iktisada kadar bütün alanlarda "tek bir sistemin egemen olması" gerektiğini savunurken, Türklük ve İslamiyet'in bu bütünleşmeye engel teşkil etmeyeceğini ileri sürmektedir.⁸²⁰

1923 tarihli bir başka yazısında Gökalp, her uygarlığı "uluslararası bir çerçeve" olarak nitelendirir ve ulusal kültüre sahip olmanın, uluslararası bir uygarlığa mensup olmaya engel olmadığını belirtir. Avrupa uygarlığına girmenin, yalnızca uluslararası bir uygarlığı benimsemek anlamına gelmeyeceğini; aynı zamanda "uygardaş" ulusların özel kültürlerinden de yararlanma imkânı sunacağını vurgular.⁸²¹ Böylece, Batı medeniyeti ile millî hars arasındaki ilişkinin yalnızca gerilim değil, aynı zamanda karşılıklı beslenme potansiyeli taşıdığı tezini güçlendirmeye çalışır.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, İttihatçı dönemin kültür anlayışı, Batı medeniyetini esasen bilim, teknik ve kurumsal rasyonalite düzeyinde içeri aktarmayı; buna karşılık, millî-dinsel kültürel öğeleri, yani "hars"ı koruyarak bir sentez oluşturmayı hedefleyen bir perspektife dayanır.

Mustafa Kemal'in yaklaşımı ise, bu düşünce çizgisini önemli ölçüde aşar. O, Gökalp'in Batı medeniyetinin bilim ve tekniğinin alınması gerektiğine ilişkin tezini başlangıç noktası olarak kabul etmekle birlikte, Batı'yı yalnızca teknik-bilimsel bir medeniyet olarak değil, simgeleri, yaşam biçimleri ve kamusal görünüşüyle birlikte bütünlüklü bir uygarlık tercihi olarak kavrar. Bu nedenle, yaptığı reformlarla yalnızca kurumları değil, aynı zamanda Osmanlı-

⁸²⁰ Taha Parla, Gökalp'in bir uygarlık ögesinin mekanik bir şekilde kültürün içine sokulamayacağı görüşünde olduğunu belirtmektedir (Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm, Türkiye'de Korporatizm*, s. 69-70).

⁸²¹ Ziya Gökalp, "Kültür ve Yetkinlik" (Has ve Tezhib), *Türkçülüğün Esasları*, s. 94. Ayrıca bu yazıda Gökalp "İşte çağdaş topluluğumuz olan bu Batı uygarlığıyla, ona bağlı bütün kültürlerin payımızı almak içindir ki, **Telif ve Tercüme Encümeni**, Batı uygarlığının uluslararası nitelikte bütün temel yapılarını ve ulusal kültürlerin çiçekleri sayılan değeri üstün yapıtları çevirmeye karar verdi." (Gökalp, s. 96) Böylesi bir yaklaşım benzerini Abdullah Cevdet'te, daha eski bir tarihte görebiliriz. 1900'de Paris Beynelmilel Sosyal Eğitim Kongresi'ne verdiği bir bildiri, Türklerin kültür düzeyinin yükseltilmesini memleketin ilerlemesinin en önemli etkeni saymış, bunun yolu olarak da bir dizi Batı klasiği ve Batı akımlarına açık bir dergi yayınlamayı önermişti (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 226).

Hanioglu'da, Abdullah Cevdet'in, Shakespeare, Schiller, Byron, Calderon, Goethe, Milton gibi Batı ve Ebu'l Ülu el-Maarri, Ömer Hayyam, Firdevsi, Saidi gibi Doğu yazarlarının Türkçe'ye çevrilmesi gerektiğini yazdığını belirtmektedir. (Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s. 9-10'dan aktaran Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 185). Bu konuda ayrıca, Hanioglu'nun adı geçen eserinin 367-368 sayfalarına bakılabilir.

İslam uygarlığının görünür simgelerini de dönüştürmeyi hedefler.⁸²² Böylece laiklik uygulamalarının önceki bölümde tartışılan siyasal–kurumsal boyutuna ek olarak, “toplumsal kültürün laikleştirilmesi” diyebileceğimiz ikinci boyut belirginleşmektedir.

Bu ikinci boyut kapsamındaki değişimlerin, siyasal iktidarın laik temeller üzerine oturtulmasından sonra, adım adım hayata geçirildiği görülür. Bir anlamda, İslamcı düşünüş siyasal iktidardan tasfiye edildikten sonra, sıra toplumsal kültürel alandaki simgesel hâkimiyetinin zayıflatılmasına gelmiştir. Bernard Lewis’in “Teokrasiye Taarruz” başlığı altında tasnif ettiği süreç⁸²³ tam da budur: 1924’te hilafetin kaldırılmasıyla başlayan siyasal nitelikli kopuş, 1925’te tekke ve zaviyelerin kapatılması ve tarikat örgütlenmelerinin yasaklanmasıyla tasavvufi–kurumsal alanı hedef almış⁸²⁴; 1924’te medreselerin kapatılmasıyla din temelli eğitim düzeni ortadan kaldırılmış; 1925 tarihli Şapka Kanunu ile fesin yasaklanıp şapkanın kabulü gibi simgesel nitelikli düzenlemelerle de gündelik hayatın görünümüne müdahale edilmiştir.

Böylece, Gökâlp’te daha çok teorik düzeyde formüle edilen “Batı medeniyetine girerken millî kültürü koruma” düşüncesi, Kemalist dönemde siyasal iktidarın laik temeller üzerinde konsolide edilmesinin ardından, toplumsal kültür ve gündelik yaşam düzeyinde köklü dönüşümleri hedefleyen bir reform programı içinde yeniden yorumlanmış; Osmanlı–İslam uygarlığının kamusal simgelerinin yerini, giderek Batı kaynaklı yeni simge, kurum ve pratikler almaya başlamıştır. Bu süreç, çalışmanın sonraki sayfalarında ayrıntılı olarak ele alınacak olan eğitim ve kültür politikalarıyla birlikte, laikliğin ikinci boyutunun –yani toplumsal kültürün dönüştürülmesinin– somut zeminini oluşturmuştur.

“Kişilik Arayışında Başlık”⁸²⁵

Fes, Türk Devrimi açısından, yeni bir toplum yaratma sürecinde yalnızca bir başlık değil, geleneksel İslâmî değerleri simgeleyen ve bu nedenle aşılması gereken “doğrudan politik ve ideolojik bir engel” olarak kavranmıştır.⁸²⁶

⁸²² Toprak, “Dinci Sağ”, s. 244. Steinhaus, “Hükümet, ulaşılmak istenilen yeniliklerle çelişki içinde Osmanlı gelenek ve simgelerini ortadan kaldırma amacı güttüğünü açıklıyordu.” (Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 111) yorumunda bulunuyor. Taha Parla, Mustafa Kemal’in laiklik anlayışının dinin toplumsal yaşamdaki kültürel ve moral etkisinin kırılmasını da kapsadığını belirtiyor (Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt 1: Atatürk’ün Nutku*, s. 150). Köker de laiklik konusunda benzer bir görüş ileri sürmektedir (Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 161 ve s. 168).

⁸²³ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 261-263.

⁸²⁴ Murat Katoğlu, “Cumhuriyet Türkiyesinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 395.

⁸²⁵ Orhan Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 199, “Bölüm VIII: Kişilik Arayışında Başlık”.

⁸²⁶ Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 114.

Osmanlı döneminden itibaren kılık-kıyafet, özellikle de başlık meselesi, Batıcı düşünce ile gelenekselci bakış arasındaki gerilimin, daha genel olarak da “ilericilik-muhafazakârlık” eksenindeki tartışmaların somutlaştığı başlıca alanlardan biri olmuştur.

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen reformlar çerçevesinde, kılık-kıyafette Avrupa’ya yaklaşma yönünde adımlar atılırken, başlık olarak fes kabul edilmişti.⁸²⁷ Orhan Koloğlu’nun belirttiği üzere, ilk aşamada kendisi doğrudan dinî bir nitelik taşımamasına rağmen, fese karşı tepkiler ortaya çıkmış⁸²⁸; zamanla fes, toplumsal algıda İslâmiyet’in simgesi hâline gelmiştir. Bu dönüşüm öyle bir noktaya varmıştır ki, “fesi bırakmış, şapka giymiş” ifadesi, halk dilinde adeta “dinden çıkmak” ya da “İslâm’dan kopmak” anlamını çağrıştırır olmuştur.⁸²⁹ Böylece fes, Batıcılar ile İslamcılar arasındaki ideolojik çekişmenin sembolik zeminlerinden birine dönüşmüştür.

1897 tarihli bir belgede Ahmed Rıza Bey’e dair aktarılan ifadeler, fesin toplumsal yaşam içindeki bu simgesel yerini çarpıcı biçimde ortaya koyar. Fesin Osmanlı toplumundaki simgesel konumunu ve Batıcı aydınların ona yükledikleri anlamı daha somut biçimde ortaya koymak açısından, aşağıdaki anlatı oldukça yol göstericidir:

“... Şapka indinde haşâ, pek mukaddes, pek mübârektir. Şefkati Bey’in cenazesinde umum Türkler gibi kendisinin de fes giymesini ısrar eden refiklerinden biri nail-i emel olamayınca, “İstanbul’a giderseniz ne yapacaksınız diye sual etmiş” ve Rıza Bey’den, “Sirkeci garından silindir şapka ile serbestçe inilib gezilecek bir hâl olmayınca dönmem” cevabını almışdır... Elhasıl sersem Ahmed Rıza’nın fes giyersem (dindar) olacağım diye ödü kopuyor. Fesin yüzünü bile görmek istemiyor...”⁸³⁰

⁸²⁷ Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 201.

⁸²⁸ *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 202. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, III. Selim’e karşı 1808’de girilen ayaklanmanın yeni orduya “Frenk” giysisi giydirmeye teşebbüsüyle ilgili olduğunu belirtmektedir ve “Eski zamanlardan beri, giysi ve her şeyden önce başlık, bir insanın dinini ve sosyal statüsünü belirttiği araçlardı.” yorumunu yapmaktadır (Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 100).

⁸²⁹ Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 203. Hatta, tutucu halkın kötülük yapan bir hristiyanı «gâvur» dediği, çok kötüsüne ise «şapkalı gâvur» dediği de öne sürülmektedir. (“Buna Şapka Derler”, haz. Halit Kıvanç, *Milliyet*, 10 Kasım 1962, s. 5).

⁸³⁰ Hanoğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889-1902)* s. 226-227. İsmet İnönü de, Cumhuriyet döneminde şapkanın kabulünden önce geçen bir olayı aktarmaktadır. Buna göre dönemin millîyetçilerinden biri, İsmet Bey’e gelecekte, Hükümet hakkındaki dedikodulardan söz eder. İsmet Bey’in meseleyi sorması ve ısrarları sonucunda “Bunlar adama şapka bile giydirebilirler, diye iftira ediyorlar. der. (“Buna Şapka Derler”, haz. Halit Kıvanç, *Milliyet*, 21 Kasım 1962, s. 5. Halit Kıvanç’ın hazırladığı bu yazı dizisi 10 Kasım-21 Kasım tarihleri arasında 11 gün *Milliyet*’te yayınlanmıştır.

Bu anlatım, fesin yalnızca geleneksel Osmanlı başlığı değil, aynı zamanda dinî kimlik ve aidiyetin dışı vurumu olarak algılandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu derece yoğun bir simgesel yük taşıyan fesin, Türkiye toplumunun “tümünden Batılılaşmasını” hedefleyen Mustafa Kemal açısından ortadan kaldırılması gereken bir unsur olarak görülmesi son derece anlamlıdır. Başlık reformu, hem İslâmî gelenekle özdeşleşmiş bir görünümün tasfiyesini hem de Batılı yaşam biçimiyle özdeş bir simgenin –şapkanın– benimsetilmesini hedeflemekteydi. Dolayısıyla 1925’te fesi yasaklayan ve şapka kullanımını zorunlu kılan düzenleme, yalnızca kılık-kıyafet alanına ilişkin teknik bir düzenleme değil, Batıcı–laik kimlik inşasının ve geleneksel–dinsel direncin kırılması⁸³¹ amacının da taşıyıcısı olan simgesel bir devrim olarak değerlendirilmelidir.

Zamanı Ulusallaştırmak: Takvim Reformu

Osmanlı–İslâm uygarlığına özgü simgesel alanlardan bir diğeri de takvim meselesidir. Bu nedenle takvimde yapılan değişiklikler, yalnızca teknik–idari düzenlemeler değil, aynı zamanda kültürel ve medeniyet yönelimini gösteren göstergeler olarak da okunmalıdır.

Osmanlı Devleti’nde 1678 yılına kadar bütün resmî işlemler Hicrî takvime göre yürütülmekteydi. Bu tarihten itibaren, yalnızca maliye alanında kullanılmak üzere Hicrî takvime paralel yeni bir sistem devreye sokuldu; söz konusu sistem, 1839’da **Rûmî takvim** adıyla tüm resmî devlet işlerinde geçerli hâle geldi. Yılbaşını 1 Mart kabul eden Rûmî takvimin uygulandığı bu dönemde, 1870’e kadar resmî kayıtlarda Rûmî tarihin yanına Hicrî tarihin de yazılması kuralı yürürlükte kalmıştır.

Rûmî takvim, Batı dünyasında kullanılan Gregoryen (Miladî) takvime göre 13 günlük bir gerilik içerdiğinden, özellikle dış ilişkiler ve ticari–mali işlemler açısından çeşitli aksaklıklara yol açmaktaydı. Bu nedenle Şubat 1917’de Rûmî ve Miladî takvimler arasındaki 13 günlük fark kaldırılmış; ancak yıl sayımı bakımından geleneksel sistem korunmuştur.⁸³² Tefik Çavdar’ın belirttiği üzere, Ayan’da yapılan görüşmelerde önemli değişikliklere gidilmemiş olsaydı, Miladî takvimin tam anlamıyla kabulü aslında 1917 Şubatında gerçekleşebilecekti.⁸³³

⁸³¹ Ümit Özdağ, *Ordu ve Siyaset İlişkisi*, s. 77. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 1925 olayların gerici kuvvetlerin gücünü gösterdiğini, bundan dolayı Hilafetin kaldırılmasından daha kuvvetli bir şokun, “travmatik bir darbe”nin zorunlu olduğunu belirterek “Fes Müslüman özdeşliğinin ve ayrılığının son tabyasıydı. Fes gitmeliydi.” demektedir (Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 267).

⁸³² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 303.

⁸³³ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 84.

Takvim meselesi, Cumhuriyet döneminde köklü biçimde çözümlenmiştir. 26 Aralık 1925'te Miladî takvimin bütünüyle kabul edilmesiyle birlikte, uzun süredir süren ikili tarih kullanımından kaynaklanan karışıklıklar giderilmiş; Türkiye, zaman ölçüm sistemi bakımından da Batı dünyasıyla tam bir uyum içine girmiştir. Böylece takvim alanındaki dönüşüm, Osmanlı-İslâm mirasına dayalı zaman algısının yerini, Batı merkezli evrensel zaman standardına bırakmasının simgesel ifadesi hâline gelmiştir.

Arap Harflerinden Latin Alfabesine: Kopuş ve Süreklilik⁸³⁴

Dil ve onun yazıya geçirilmesini sağlayan alfabe, bir halkın kültürü ve kimlik inşası açısından son derece belirleyici unsurlardır. Nitekim CHF'nin 1931 Programı'nda ulusu tanımlayan Birinci Kısım 2. maddede "Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyâsî ve içtimaî heyettir." denilerek dil, ulusun kurucu unsurlarından biri olarak açıkça zikredilmektedir.⁸³⁵ Bu bölümde ise dil politikalarının bütününe değil, daha dar bir düzlemde, yazı/alfabe sorunsalına odaklanılacaktır.

Yazı/alfabe meselesi Tanzimat'tan itibaren Osmanlı'nın gündemine girmiş, bu konuda giderek yoğunlaşan tartışmalar yaşanmıştır. Son dönem literatür, harf tartışmalarının kökenini Tanzimat yıllarına kadar götürmekte ve ilk aşamada meselenin, Arap harflerinin Türkçenin dil yapısına uyarlanmasında yaşanan güçlükler etrafında şekillendiğini vurgulamaktadır.⁸³⁶ Osmanlı aydınları, bir yandan imlâ sorunlarına çözüm bulmaya dönük çeşitli teknik öneriler geliştirirken, diğer yandan Arap harflerine bağlı kalmayı savunanlar da "ilmî" gerekçelerle kendi tezlerini ortaya koymuşlardır.⁸³⁷

Arap harfleri yerine Latin harflerini benimsemeyi savunanların temel argümanlarından biri, Türkçenin Arap harfleriyle yazılmasının dilin ses yapısı bakımından ciddi uyumsuzluklar yaratmasıydı. Özellikle ünlülerin

⁸³⁴ Bu konu üzerinde Türkçe literatürde çok sayıda çalışma (kitap, makale, tez) bulunmaktadır. Ne yazık ki son yıllarda kaleme alınan özellikle makaleler ve tezlerden önemli bir kısmı konuya yeni bir bakış açısı veya bilgi eklemekten daha önce yazılmış konu ile ilgili makale ve kitapları tekrardan öteye gidememektedir.

⁸³⁵ 1927 Nizamnâmesi'nin 5. maddesi de "Fırka; vatandaşlar arasında en kavi rabitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği kani olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkın tamim ve inkişaf ettirmegi..." hükmü yer almaktaydı.

⁸³⁶ Emine Kısıklı, "Harf İnkılabı'nın Türk ve Dünya Basınındaki Yankıları", *Erdem*, sy. 56, 2010, s.118; Ercan Uyanık – İrfan Davut Çam, "Arap Elifbası'ndan Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Garpçı Söylemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 14, sy. 29, Güz 2014, s. 190; Fatih Özkafa, "Harf İnkılabı Ekseninde Türk Aydınının Arap Harflerine ve Hat Sanatına Bakışı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8 (3), 1877.

⁸³⁷ Arap alfabesinin korunmasından, bir takım revizyonlar ile sürdürülmesinden yana olanlar ile Latin alfabesine geçilmesini savunan değişik görüş sahipleri için bknz.: Fatih Özkafa, "Harf İnkılabı Ekseninde Türk Aydınının Arap Harflerine ve Hat Sanatına Bakışı", 1875-1905.

(sesli harflerin) yeterince ve tutarlı biçimde gösterilememesi, okuma–yazmayı hem öğrenme hem de uygulama düzeyinde zorlaştırıyordu.⁸³⁸ Kısıklı, Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra kullanılan yazı sistemleri içinde Arap harflerinin Türkçeye ve Türkçenin ses yapısına tam olarak uymadığını; yazımının zorluğu nedeniyle “Türk toplumu tarafından yeterince benimsenemediğini” ileri sürmektedir.⁸³⁹

Bu teknik zorluk, yalnızca “estetik” ya da dar anlamda “teknik” bir mesele olmayıp, doğrudan eğitim ve okuryazarlık yapısıyla iç içe geçmiştir. Osmanlı’da okur-yazar oranlarının uzun süre son derece düşük kalmasının nedenleri elbette yalnızca alfabe ile açıklanamaz; eğitim kurumlarının yaygınlığı, toplumsal cinsiyet ilişkileri, kırsal–kentsel farklar, sınıfsal eşitsizlikler gibi pek çok etken rol oynamaktadır. Bununla birlikte, Arap alfabesinin Türkçeye uyumsuzluğu ve yazının karmaşık öğrenilirliği, geniş halk kesimlerinin yazıyla ilişkisinin zayıf kalmasında yapısal bir engel olarak işlemiş; alfabe fiilen “okur-yazarlığın dar bir ulema/aydın zümresinin tekeline kalmasını kolaylaştıran” bir filtre işlevi görmüştür.

Batı ile temas ve etkileşimin artmasıyla Latin harfleriyle okur-yazar olmanın görece daha kolay olduğunun fark edilmesi, Osmanlı aydınlarına Arap ve Latin alfabelerini bu bakımdan karşılaştırma imkânı sağlamış; Arap alfabesinin Latin alfabesine kıyasla uzun ve zahmetli bir öğrenme süreci gerektirdiğinin anlaşılması ise bu alfabeyi ya ıslah etme ya da tamamen terk etme yönündeki tartışmaları tetiklemiştir.⁸⁴⁰

Modernleşme süreci açısından bakıldığında ise yazı/alfabe yalnızca sembolik bir kimlik göstergesi değil, eğitim, bürokrasi, basın–yayın ve iktisadî denetim alanlarında modern devletin işleyişini mümkün kılan “temel teknik altyapı”lardan biridir. Latin harflerinin kabulünü tartışan Garpçı metinlerin önemli bir kısmında yazı, modern eğitimin yaygınlaştırılması, bürokratik işleyişin hızlandırılması ve dünya ile bilgi alışverişinin kolaylaştırılması bakımından kurucu bir işlev yüklenmiş başlıca “teknik aygıt” olarak tasvir edilir. Bu bakış açısından değerlendirildiğinde, alfabe sorunu yalnızca “kültürel tercih” değil, aynı zamanda modernleşen devletin rasyonel işleyiş kapasitesini belirleyen pratik bir altyapı meselesi hâline gelmektedir.

⁸³⁸ Bu uygunsuzluğun büyük kısmı da Türk dilinin sesli harflere sahip olmasına karşın Arap alfabesinin sesli harflere sahip olmamasıydı. (Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 173). Bu uyumsuzluğun örnekler yardımı ile gösterimi için bkz. Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford: Oxford University Press, 1999. s.27-28.

⁸³⁹ Emine Kısıklı, “Harf İnkılabı’nın Türk ve Dünya Basınındaki Yankıları”, s118-119.

⁸⁴⁰ Ercan Uyanık – İrfan Davut Çam, “Arap Elifbası’ndan Latin Alfabetine Geçiş Sürecinde Garpçı Söylemler”, s. 190.

Tanzimat döneminde alfabe meselesi, özellikle Arap harflerinin okuryazarlığı zorlaştırdığı ve cehaletin yaygınlaşmasına katkıda bulunduğu iddiası etrafında yoğunlaşan bir reform tartışmasına konu olmuştur. 1851 yılında Ahmed Cevdet, Arap-Fars alfabesinin değiştirilmesi gerektiğini ilk kez dile getirdi. Bunu, ilerleyen yıllarda aynı mesele üzerinde duran başka isimler izledi. 1860'lı yıllarda Şinasi'nin harf birleşmelerini basitleştirme girişimleri⁸⁴¹, Münif Paşa'nın "bilimin ilerlemesi ve yayılmasına zorunlu bir başlangıç olarak alfabede reform"⁸⁴² önerisi bu çerçevede anlam kazanır. Münif Paşa, kurucusu olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye'de yaptığı konuşmada, okuryazar oranının düşüklüğünü doğrudan alfabenin yetersizliğiyle ilişkilendirdi.⁸⁴³

Azerbaycanlı aydın Ahundzâde Mirza Feth-Ali, Sadaret'e sunduğu tasarıda Arap harflerinin her kelimeyi birkaç farklı biçimde okumaya elverişli olması nedeniyle okur-yazarlık oranını düşürdüğünü belirtmiş; noktaların kaldırılması, yeni hareketlerin eklenmesi ve harflerin Batı dillerinde olduğu gibi ayrı yazılması yönünde tekliflerde bulunmuştur.⁸⁴⁴ Toplantılarda alfabenin Türkçeyi yazmaya elverişli olmadığı ve ıslaha ihtiyaç duyduğu kabul edilmekle birlikte, ıslahın büyük güçlükler taşıdığı ve "eski İslâmî eserlerin unutulmasına yol açacağı" gerekçesiyle projenin uygulanmasından vazgeçilmiş ve Sadaret'e olumsuz görüşle iade edilmiştir. Buna rağmen Feth-Ali'nin gayretleri takdir edilmiş, kendisine Mecidiye Nişanı verilmiş ve gönderilen yazılardan onun da bu sakıncaları sonunda benimsediği anlaşılmaktadır.⁸⁴⁵

Melkum Han, **Hürriyet**'e gönderdiği mektupta Osmanlı'daki eğitimin geri kalmışlığını doğrudan **Arap alfabesinin güçlüğüne** bağlayarak, bu alfabe ıslah edilmedikçe Müslümanların Avrupa medeniyeti seviyesine yükselemeyeceğini savunur. Namık Kemal ise ona cevaben, asıl problemin **harflerden değil eğitim sisteminden ve cehaletten** kaynaklandığını, zor imlâya sahip İngilizce ve Fransızcanın bile yüksek bir kültür ve eğitim düzeyine ulaşabildiğini söyleyerek,

⁸⁴¹ Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 173.

⁸⁴² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 422.

⁸⁴³ *Mecmua-i fûnun*, Nu. 14, Safer 1280, S. 74 v.d.'dan aktaran Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862 — 1884)", *BELLETTEN*, Yıl: 1953, Cilt: 17 Sayı: 66, 224 -225 (Münif Paşa'nın konuşmasının uzun bir bölümü bu makalede yer almaktadır) ; Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 173.

⁸⁴⁴ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862 — 1884)", s.226.

⁸⁴⁵ Geoffrey Lewis ise, Ülkütaşır'dan (M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, 2. Baskı, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:384, [1973] s.19) aktararak yüzyıllardır kullanılan bir yazının kısa sürede değiştirilmesinin zorluğu ve İslâmî eserlerin unutulacağı endişesiyle kabul edilmediğini ve Ahundzâde ise sembolik biçimde taltif edilmekle yetinildiğini yazmaktadır. (Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, s.28)

alfabenin tümünden değiştirilmesi yerine **sınırlı bir ıslah ve köklü bir eğitim reformu** gerektiğini ileri sürer.⁸⁴⁶

Bu dönemde harflerin ıslahı ve değiştirilmesi tartışması, *Terakki*'de Hayreddin Bey'in Arap harflerinin öğrenmeyi zorlaştırdığı ve terakkiyi engellediği yönündeki yazısı ile, buna Ebüzziya Tevfik'in, asıl sorunun alfabenin kendisinde değil tahsil usulünde yattığını savunan cevabı etrafında devam etmiştir. Devamında *Terakki* ile *Ruznâme-i Ceride-i Havadis* arasında yürüten polemikte, bir tarafta Arap harflerinin eğitim, telgraf ve matbaa bakımından "tabiaten" külfetli olduğu, diğer tarafta ise İslâmî yazılı miras, Arapça gramerin bütünlüğü ve Arap harfleriyle de yüksek bir ilim geleneğinin mümkün olduğu argümanları karşı karşıya gelmiştir.⁸⁴⁷

Namık Kemal, basın hayatı boyunca Arap harflerinin ıslahını savunmuş, buna karşılık harflerin tamamen değiştirilmesine ve özellikle Latin alfabesinin kabulüne karşı çıkmıştır. Kur'an'ı okuyabilmenin ve doğru yazabilmek için Arapça sarfını bilmenin zorunlu olduğunu, bu yüzden Arap harflerinin öğrenilmesinin kaçınılmaz bir ihtiyaç teşkil ettiğini belirtmiştir. Okuma yazmadaki güçlüğü alfabenin yapısına değil, imlâ ve öğretim usullerine bağlayarak, zor imlânın tek başına maarifin geri kalmasının nedeni sayılamayacağını vurgulamıştır.⁸⁴⁸

Aynı dönemde Şinasi de, harflerin dizimi ve döküm maliyeti gibi teknik sorunlara dikkat çekerek, Arap harflerinin matbaa açısından doğurduğu güçlükleri azaltmak amacıyla harf adedinin tenkisini (azaltılmasını) tartışmaya açmıştır.⁸⁴⁹

Koloğlu da Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmanî*'sinde, Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'sinde Arap alfabesinde bulunmayan Türkçe ünlü sesleri göstermek üzere özel işaretler kullandıklarını belirtir.⁸⁵⁰

Bütün bu tartışmalar Osmanlı aydınları arasında yazı sorununa dair farkındalığın erken tarihlerden itibaren mevcut olduğunu göstermektedir.

⁸⁴⁶ Bu tartışmanın seyri için bkzn.: Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862 — 1884)", s.227-233.

⁸⁴⁷ Bu tartışmanın seyri için bkzn.: Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862 — 1884)", s.234-238.

⁸⁴⁸ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862 — 1884)", s.238-239. Namık Kemal'in bu konuda görüşlerinin daha detaylı bir incelenmesi de Tansel'in makalesinin ilerleyen sayfalarında yer almaktadır. Bernard Lewis, Namık Kemal'in Türkçenin Latin harfleriyle yazılmasına ilişkin bazı düşünceler geliştirdiğini aktarmakla birlikte, Namık Kemal'in teknik gerekçeler öne sürerek Arap harflerinin tümüyle terkini değil, ıslahını savunduğunu vurgular. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 422 ve s.424.

⁸⁴⁹ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862 — 1884)", s.238.

⁸⁵⁰ Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 174.

Pekçok aydının katıldığı söz konusu tartışmalar 1860–1870 aralığında yoğun bir fikrî hareketlilik yaratmış, ancak büyük ölçüde teorik düzlemde kalmış ve ilerleyen yıllarda derinleşecek olan “ıslah mı, tebdil mi?” ikileminin entelektüel zeminini hazırlayan bir tartışma birikimine dönüşmüştür.

Tanzimat dönemindeki alfabe tartışmaları, İttihat ve Terakki’nin harf meselesine bakışını hem sınırlayan hem de besleyen bir miras oluşturmuştur. Ahmed Cevdet, Münif Paşa, Ahundzâde Feth Ali, Melkum Han, Namık Kemal ve Ebüzziya çizgisinde yürüyen tartışmalarda temel hedef, Arap harflerini bütünüyle terk etmekten ziyade, bunları okuma-yazmayı kolaylaştıracak şekilde “ıslah” etmek ve maarifin yaygınlaşmasını sağlamak olmuş, harf değişikliği ise hem dinî hassasiyetler hem de İslâmî yazılı mirasın kaybı endişesi nedeniyle marjinal bir öneri olarak kalmıştır. Namık Kemal ve Ebüzziya’nın, güçlüğü harflerin kendisinde değil usûl-i tedriste arayan, Latin harflerini ise hem pratik hem de sembolik gerekçelerle reddeden yaklaşımı, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e uzanan hat boyunca adeta “makul orta yol” olarak kabul görmüş; İttihat ve Terakki’nin resmî çizgisi de bu muhafazakâr-ıslahatçı çerçevenin dışına bilinçli olarak taşmamıştır. Buna karşılık Tanzimat yıllarında dile getirilen imlâdaki karışıklık, sesli harflerin yetersizliği, matbaa ve telgraf gibi yeni teknik alanlarda Arap yazısının doğurduğu sıkıntılar, II. Meşrutiyet kuşağındaki Garpçı aydınlar için Latin alfabesini savunmanın hazır gerekçeleri hâline gelmiş; böylece İttihat ve Terakki dönemi, Tanzimat’ın “ıslah” birikimi ile yeni kuşağın “radikal değişim” taleplerinin iç içe geçtiği, ama siyasal karar düzeyinde hâlâ Tanzimat reflekslerinin ağır bastığı bir geçiş halkası olarak şekillenmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde yazının ıslahı, ülkedeki bütün aydınların yakından ilgilendiği bir mesele hâline gelmiş; bu konudaki görüşler, Arapça ve Farsça kelimelerin yazımını kendi dillerindeki biçimiyle koruyup yalnızca Türkçe kelimeleri düzenlemek isteyenlerle, her üç dildeki kelimelerin yazımını ortak bir kurala bağlamayı savunanlar şeklinde iki grupta toplanmıştır.⁸⁵¹

II. Meşrutiyet döneminde Hüseyin Cahit, Dr. Abdullah Cevdet, Celâl Nuri ve Kılıçzade Hakkı gibi aydınlar, ıslah-ı hurûf ve hurûf-ı munfasıla önerilerinin ötesine geçerek Latin harflerine dayalı yeni bir Türk alfabesinin oluşturulmasını açıkça savunmuşlardır. Arap harflerinin adeta ilahî bir kökeni olduğu ve Latin harflerinin kabulüyle İslâmî ilim ve kültür mirasının yok olacağı yönündeki yaygın kanaat düşünüldüğünde, bu tür yazılar kaleme almak o dönemde ciddi bir “medenî cesaret” gerektiriyordu. Bu dört düşünürden Celâl Nuri,

⁸⁵¹ M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s.23. Bu görüşlerin detayı için Ülkütaşır’ın eserinin s.23 vd. bakılabilir.

özellikle *Tarih-i İstikbal* adlı eserinde Latin harfleri meselesini siyasal ve kültürel boyutlarıyla ele alarak tartışmayı derinleştiren ilk isimlerden biri olmuştur.⁸⁵²

Kılıçzade Hakkı ve Giritli Ahmet Sâki'nin çıkardığı **Hürriyet-i Fikriyye** dergisinde 1914'te yayımlanan imzasız "Latin Harfleri" dizisi, mevcut Arap harfli elifbanın toplumsal fayda bakımından "iflas ettiğini", imlâ güçlüklerinin herkesçe kabul edildiğini ve çözümün Latin alfabesinin kabulü olduğunu savunur. Yazılarda Latin harflerinin beynelmilel niteliği, Türkleştirilebilir oluşu, Rum ve Ermeni unsurların ilerlemesinde alfabenin rolü ve farklı ülkelerdeki alfabe-terakki ilişkileri tartışılır; ayrıca Şeyhülislâm'a yöneltilen farazî bir soruyla, İslâm'a girmek için mutlaka Arap harfleriyle yazmanın şart olup olmadığı üzerinden dinî itirazlar sorgulanır. Yazar, "Kur'an meselesi elifba meselesiyle alâkadar değildir" diyerek kutsal metnin yazımı ile Türkçenin yazımı arasına sınır çizer, Latin harflerinin kabulüyle Arapça Kur'an'ın zaten değişmeyeceğini, asıl meselenin Türkçenin yazımı olduğunu vurgular ve Latin harflerinin sonunda "her şeye rağmen galebe edeceğini" ileri sürer. Bu radikal savunular nedeniyle Hürriyet-i Fikriyye hükümetçe süresiz tatil edilir; Kılıçzade Hakkı, 1923'te yazdığı yazılarda, diziyi aslında "Mustafa" adlı bir arkadaşının kaleme aldığını ve Talat Paşa'nın kendisine yazıların durdurulmaması hâlinde dergiyi "ilga" etmekle tehdit ettiğini belirtir.⁸⁵³

Bu dönemde Arap alfabesinin terk edilmesine karşı çıkan isimlerin en önemlilerinden biri de İttihat ve Terakki'nin ideoloğu Ziya Gökalp olmuştur. Taha Parla'nın aktardığına göre Ziya Gökalp de ulusal kültürün sürekliliğinin kesintiye uğrayacağı gerekçesiyle Latin alfabesine geçişe sıcak bakmamıştır.⁸⁵⁴

Enver Paşa'nın savaş yazışmalarında sesli harflerin yazımını zorunlu kılan bir düzenleme getirdiği bilinmektedir.⁸⁵⁵ İttihatçıların alfabe konusundaki en belirgin bu resmî girişimde Enver Paşa'nın Arap harflerini bitişik yazımdan çıkarıp Latin yazısına benzer biçimde ayrık ve seslilerle takviye eden "ordu elifbası"/ "Enveri yazı denemesi pratikte daha da zor bulunduğu için kısa sürede terk edilmiştir.

⁸⁵² Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 28. Koloğlu 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 174'de Musullu Davut Dostlar'ı da bu çerçevede değerlendirirken, Zürcher, Hüseyin Cahit ile birlikte Abdullah Cevdet ve Celal Nuri isimlerini de saymaktadır. (Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 274).

⁸⁵³ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 39-41.

⁸⁵⁴ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm, Türkiye'de Korporatizm*, s. 59.

⁸⁵⁵ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 424; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 303; Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 174; Osman Nuri Ergin Enver Paşa'nın yeni harf şekilleriyle bastırılmış bir hayli askeri kanun, nizam ve talimatlardan bir de askeri salnameden söz etmektedir (Ergin, c. 4, s. 129).

Bu dönemde İttihat ve Terakki yönetiminin genel eğilimi, Latin alfabesine geçişe mesafeli kalmak olmuş⁸⁵⁶; Arap alfabesi, imparatorluğun sona erdiği ana kadar resmî yazı sistemi olarak fiilen rakipsizliğini korumuştur.⁸⁵⁷ Yazı meselesi, İttihatçı yıllarda bilinen ve tartışılan bir sorun olmakla birlikte, alfabenin yalnızca teknik ve pedagojiye ilişkin bir araç değil, aynı zamanda Kur'an'la ve İslâm dünyasıyla kurulan tarihsel-siyasal bağların sembolü olarak görülmesi sebebiyle radikal bir alfabe değişimi yönünde siyasal irade oluşmamıştır. Bu dönemdeki tartışmalarda, Arap harflerinin terk edilmesinin Osmanlı'yı İslâm ümmeti içinde yalnızlaştıracağı ve İslâmî ilim-kültür mirasıyla irtibatı koparacağı yönündeki kaygılar belirleyici olurken, İttihat ve Terakki bir yandan hurûf-ı munfasıla ve "ıslah-ı hurûf" türü sınırlı deneylere alan açmış, öte yandan Latin harflerinin bağımsız ve kapsamlı bir siyasal proje hâline gelmesini sistematik biçimde engellemiştir.

Bu dönem İttihat ve Terakki yönetiminin genel eğilimi Latin alfabesine geçişe mesafeli olmuş; Arap alfabesi, imparatorluğun sona erdiği ana kadar resmî yazı sistemi olarak fiilen rakipsiz kalmıştır. Dolayısıyla, İttihatçı dönemde yazı meselesi bilinen ve tartışılan bir sorun olmakla birlikte, radikal bir alfabe değişimi yönünde siyasî irade oluşmamıştır.

Oysa ki, eski geleneklerle ilişkiyi koparmayı, yeni bir toplumsal kültür yaratmayı amaçlayan Mustafa Kemal içinse, bu sorun hayati bir öneme sahipti. Millî Mücadele'nin daha ilk safhasında, 7-8 Temmuz 1919 gecesi Mazhar Müfit'e yazdırdığı notlarda "Latin harflerinin kabulü"ne özellikle yer vermesi ve 1922'de Garp Cephesi'nde Dr. Adnan Adıvar'la sohbetinde de aynı konuyu yeniden gündeme getirmesi, Atatürk'ün yazı meselesini erken tarihten itibaren stratejik bir dönüşüm alanı olarak düşündüğünü gösterir.⁸⁵⁸ Buna karşılık, Millî Mücadele zaferle sonuçlandıktan sonra 21 Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde işçi delegelerden Nazmi Bey ve arkadaşlarının Latin harflerinin kabulü yönündeki önergesi, Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından "İslâm birliğini bozacağı" gerekçesiyle genel kurulda okutulmadan reddedilmiş; Karabekir, 5 Mart 1923 tarihli demeçlerinde de Latin harflerine açıkça karşı çıkmıştır.⁸⁵⁹ (Ülkütaşır, s. 43 vd.).

⁸⁵⁶ Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 174.

⁸⁵⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 424.

⁸⁵⁸ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I, Ankara, 1966, s. 131'den aktaran Mustafa Albayrak, "Yeni Türk Harfleri'nin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mektepleri'nin Açılması (1862-1928)." *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, sayı 4, 1989, s. 477.

⁸⁵⁹ M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 43 vd. Katoğlu, oylamaya sunulmadan Kongre Başkanı Kazım Paşa ve Başkanlık Divan tarafından reddedildiğini belirtmektedir (Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", s. 414).

Bu tablo, bir yanda Latin alfabesini geleceğin kaçınılmaz adımı olarak gören reformcu bir liderlik tasavvurunu, diğer yanda ise İslâm dünyasıyla sembolik bağların kopacağı endişesiyle statükoyu korumaya çalışan askerî-siyasal elit arasındaki gerilimi net biçimde ortaya koymaktadır.

25 Şubat 1924'te İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu, Bütçe görüşmeleri sırasında T.B.M.M.'de yaptığı konuşmada

“...bu memleket halkı hâlâ okuyup, yazmak öğrenmedi ise bunu yalnız usulde aramak, yalnız maarifçilerin tarzı tedrisi ve idareyi bilmediğini iddia etmek doğru olmaz. Benim kanaatimce bu büyük derdin vahîm noktası harflerdir. Efendiler; bunun yegâne kabahati harflerdir. Benim kanaatimce buna sebep doğrudan doğruya harflerdir. Maarif Vekâleti bu hususta me düşündüğünü ve pek az bir zaman zarfında ne yapabileceğini, bu derde deva olarak söylemek mecburiyetindedir”⁸⁶⁰

sözleri ile konuyu T.B.M.M: gündemine taşımışsa da bu dönemde bu doğrultuda bir düzenleme yoluna gidilmemiştir.

Bu çıkışın hemen ardından Hüseyin Cahit (Yalçın), *Tanin* gazetesinde “Necat Yolu” başlıklı bir yazı kaleme alarak Latin harflerine geçişi bir “kurtuluş yolu” olarak savundu.⁸⁶¹

1926'da Akşam gazetesinin Latin harfleri anketine katılan içlerinde Halit Ziya Uşaklıgil, Necip Asım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak), Ali Canip (Yöntem) ve İbrahim Alâaddin (Gövsâ)pek çok tanınmış yazar ve akademisyen, Arap harflerinin korunması gerektiğini savunurken; 1926 tartışmalarında Mehmet Fuat Köprülü (“*Harf Meselesi*”, *Millî Mecmua*, 1 *Kânunuevvel* 1926, sy. 75), Zeki Velidi Togan (“*Türklerde Harf Buhramı*”, *Türk Yurdu*, c. 4, sy. 24, *Kânunuevvel* 1926) ve Avni Başman (“*Latin Harfleri Meselesi*”, *Hayat*, 30 *Kânunuevvel* 1926, sy. 5), Latin harflerine geçişin Batı medeniyetine uyumu kendiliğinden sağlayamayacağını, hatta Türkçeye uygulanmasının pratik ve ilmî bakımdan sakıncalı olduğunu savunarak, ancak mevcut Arap harfleri üzerinde sınırlı ıslahatı mümkün ve doğru görmüşlerdir. Ali Şeydi, Cenap Şehabeddin, Avram Galanti, Abdullah Battal (Taymas) ve Halil Halid de çeşitli gazete ve dergilerde Arap harflerinin kalmasını savundular. Bütün bu isimlerin temel kaygılarının, Latin harfleri kabul edilirse “eski millî ve dinî kültür hazinesinin” sahipsiz kalacağı ve unutulacağı düşüncesi olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Aynı dönemde karşı cephede,

⁸⁶⁰ T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt:6, İçtima Senesi:1, Yüz Onbirinci İçtima, 25.2.1340, s.335-336.

⁸⁶¹ M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s.53.

Latin harflerine geçişi açıkça destekleyen güçlü bir aydın grubu da vardı. Başta Dr. Abdullah Cevdet, Yunus Nadi (Cumhuriyet), Falih Rıfkı Atay (Milliyet, Hâkimiyet-i Milliye) ve özellikle Hüseyin Cahit Yalçın (Tanin), Latin alfabesini savunan en ısrarlı kalemler olarak öne çıktılar.⁸⁶²

Bu çevre, Latin harflerini okuryazarlığı hızla artıracak, Türkiye'yi Batı dünyasıyla aynı "yazı dili" düzlemine taşıyacak ve modernleşme/uluslaşma sürecinin temel araçlarından biri hâline gelecek bir reform olarak görüyordu; böylece Arap harflerine dayalı "eski düzen"e karşı, basın üzerinden sürekli ve örgütlü bir propaganda yürüttüler.⁸⁶³

Mustafa Kemal ise, saltanat ve hilafetin kaldırılması, takvim ve saat düzenlemeleri, kılık-kıyafet değişiklikleri gibi adımlarla zaten sürdürdüğü "geleneksel simgeleri dönüştürme" programının bir parçası olarak alfabe sorununu ele alıyor; hem cehaletle mücadeleyi hızlandırmak hem de Osmanlı-İslâm yazı geleneğiyle kurumsal-simgesel bağı kırarak Cumhuriyet'e özgü yeni bir kültürel kimlik inşa etmek amacıyla bu tartışmayı kökten ve devlet iradesiyle çözmeyi hedefliyordu.

1928'de önce 27 Mayıs'ta Latin rakamları kabul edildi,⁸⁶⁴ bunu 2 Ağustos'ta Mustafa Kemal'in latin harfleri hakkında yaptığı Sarayburnu konuşması izledi⁸⁶⁵ ve nihayet 1 Kasım 1928'de yeni alfabe kabul edildi.⁸⁶⁶ Latin harflerinin benimsenmesinin temel amacı, çoğu yorumcu tarafından Osmanlı mirasıyla kültürel ve zihinsel bağları gevşetmek olarak değerlendirilmiştir.⁸⁶⁷ Steinhaus, bu değişiklikte hem eski yazının doğurduğu anlama güçlüklerinin giderilmesinin hem de yeni, ulusal bir kültür inşasının hedeflendiğini vurgularken⁸⁶⁸; Koloğlu ise asıl meselenin, alfabenin değişen dünya şartlarına uyum sağlayabilme kapasitesi olduğunu, dolayısıyla "yazıdaki reform"a nasıl yaklaşıldığının esas tartışma zemini hâline geldiğini belirtir.⁸⁶⁹

Alfabe ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir başka sorun da, dilin Türkçeleştirilmesi idi. Aslında bu meselede uzun yıllardan beri Osmanlı

⁸⁶² M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 54-56. Bu dönemdeki tartışmalar adı geçen eserden özetlenmiştir.

⁸⁶³ 1926 ve 1927'deki tartışmalar için bir başka kaynak Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", s. 415.

⁸⁶⁴ Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", s. 395.

⁸⁶⁵ Bu konuşmanın tarihini Katoğlu 2 Ağustos olarak verirken (Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", s. 395). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 272'de 9-10 Ağustos gecesi verilmektedir.

⁸⁶⁶ Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", s. 395.

⁸⁶⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 275; Öz, s. 99.

⁸⁶⁸ Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 113.

⁸⁶⁹ Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 169.

aydınlarının da gündeminde kalmıştı.⁸⁷⁰ 1932 yılında oluşturulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti ile, Steinhauş'un yukarıda belirttiği amacın bir başka boyutuyla ilgili sorunlar giderilmeye, halkın genelinin konuştuğu Türkçe ile aydınlarındaki arasında yaklaşıma sağlanması, çalışıldı. İlk Dil Kongresi, 1932'de Mustafa Kemal'in başkanlığında toplandı. Bu dönemde dilin öz-Türkçeleştirilmesinin abartıya vardığını da belirtmek gerekir.⁸⁷¹ Uygulamaların istenen sonucu varmaktan uzak kaldığı görüldüğünde, 1935'te verilen yeni bir direktifle "yeni sözcüklerin uydurulup zorla kullanılması (uygulanması) durduruldu; alışkın olunan ve vazgeçilmez bir Arapça ve Farsça sözcüğün daha bir süre kalmasına ve millileşmesine izin verildi".⁸⁷²

İmparatorluktan Cumhuriyet'e Kadın Yurttaşın Doğuşu

Bir Batılı toplum yaratmayı, burjuva kültürünü topluma egemen kılmayı hedefleyen modernleşme tasarımlarında, kadınların erkeklerle –en azından hukuksal düzeyde– eşitlenmesi son derece doğal bir sonuçtur. Bu yönelim, kadını peçe ve kafesin ardına hapseden geleneksel/İslâmî pratiklere bir tepki olduğu kadar, kapitalist üretim ilişkilerinin kadın emeğini de sisteme dâhil etme ihtiyacıyla da bağlantılıdır; kadının üretim sürecinde erkeğin yanında yer almaya başlaması, düşünsel düzlemde kadın–erkek eşitliği fikrini güçlendirmiştir. Osmanlı bağlamında ise kapitalist üretim ilişkileri, XIX. yüzyıl boyunca daha çok gayrimüslim unsurların yoğunlaştığı dar ticaret çevrelerinde etkili olduğundan, Tanzimat dönemi kadın politikalarını esas olarak Batı düşüncesinden esinlenen bir zihniyet dönüşümünün ürünü saymak gerekir. Koloğlu'nun işaret ettiği gibi 1863'te Kız Öğretmen Okulu'nun, 1869'da Kız Sanayi Mektebi'nin açılması; 1869'da basında ilk kadın ekinin, 1874'te kadın

⁸⁷⁰ Bu konu için Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, adlı eserinin değişik baskılarına bakılabilir.

⁸⁷¹ Mustafa Kemal'in İsveç Kralı onuruna Çankaya Köşkü'nde verilen ziyafetteki konuşmasından bölümler:

"... Bu gece, ulu konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken, duyduğum, tükel özgü bir kıvançtır... Süierdemliği, önü, bu iki ulus, ünlü sanlı sözlerinin derinliğinde sonsuz tutmaktadır. Ancak, daha başka bir alanda da onlar erdemlerini o denli yattırlık yöndemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özençe değer değildir. Avrupa'nın iki bitim ucunda yerlerini bertiken uluslarımız, ataş özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar bugün en güzel utkuyu kazanmaya anıklanıyorlar: baysal utkusu..." (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 320-321). Hemen şunu da eklemek gerekir ki, bugünün Türkçesi ile anlaşılması son derece zor olan metin, tespit edebiliğim kadariyle, en uç bir örneği teşkil etmektedir. Bu dönemde fırka yerine parti sözcüğü geçirilmiş, CHP tüzük ve programlarında bu öz-Türkçe akımına uygun olarak yazılmıştır. CHP tüzüğünün sonunu bir Türkçe Osmanlıca sözlük eklenmiştir (*C.H.P. Tüzüğü*, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Ankara, Ulus Basımevi, Mayıs 1935, s. 40-45) Aynı tip bir sözlükte Program'ın sonuna eklenmiştir (*C.H.P. Programı*, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylanmıştır, Ankara, Ulus Basımevi, Mayıs 1935, s. 20-24).

⁸⁷² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 429-430.

figürlü karikatürlerin yayımlanması; 1880'lerden itibaren kadın yazarların ortaya çıkması ve 1890'larda özel bir kadın dergisinin neşri, bu zihniyet değişiminin kilometre taşlarıdır.⁸⁷³

Bu genel modernleşme çizgisinin bir adım ileri taşındığı dönem, İkinci Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki yönetimidir. Meşrutiyet'le birlikte “kadın meselesi” Jön Türkler ve özellikle İttihatçılar için ülkenin ekonomik ve kültürel dönüşümünün aslı bir boyutu hâline gelmiş; kadınların toplumsal hayata dâhil edilmesi modernleşme programının vazgeçilmez unsuru olarak görülmüştür.⁸⁷⁴ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (OİTC) kadın sorununa yaklaşımı, Tanzimat'ta başlayan bu Batıcı düşüncenin daha sistematik ve siyasal bir biçimde sahiplenilmesi olarak okunabilir.

Cemiyet, daha kuruluş aşamasında kadın-erkek eşitliğini en azından kâğıt üzerinde tanıyan hükümler benimsemiştir. 1895 tarihli ilk Nizamnâme'nin 1. maddesinde “kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir” denilmesi; 37. maddede ise “Cemiyette bulunan kadınlar alelumum erkekler gibi aynı hukuka malik ve aynı vezailerle mükelleftirler” hükmünün yer alması, dönemin egemen zihniyetiyle kıyaslandığında son derece cüretkâr ve çağdaş bir tavidir.⁸⁷⁵ Aynı çizgi, Paris'te Ahmed Rıza etrafında örgütlenen grubun 1906 tarihli Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Nizamnâmesi'nde de sürdürülür; 6. madde “bilâtefrik-i cins ve mezhep, kadın ve erkek bilcümle Osmanlılar Cemiyete aza olabilirler” diyerek üyeliği ilkesel olarak kadınlara da açar.

İttihat ve Terakki'nin “kadın meselesi”ne bakışı tartışılırken, çıkış noktası olarak cemiyet içindeki “kadın üyeliği” meselesini almak gerekir; zira kadınların örgüte hangi hukuki statüyle, hangi kanallar üzerinden ve hangi sayısal sınırlılıklar içinde dâhil edildikleri, hem İttihatçı modernleşme söyleminin sınırlarını hem de kadınların siyasal özne olarak nasıl konumlandırıldığını görünür kılar.

Akşin, söz konusu dönemde Cemiyet'in fiilen kadın üyesi bulunmadığını, dolayısıyla ilgili hükümlerin büyük ölçüde bir “çağdaşlık taslaması”ndan ibaret olduğunu ileri sürerken⁸⁷⁶; Mete Çetık, daha İttihad-ı Osmanî'den

⁸⁷³ Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 222.

⁸⁷⁴ Ahmet Özkiraz- M. Nazan Arslanel, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak,” *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 3, No 1, 2011, s.4-5'de kadının toplumsal hayatın değişik boyutlarına katılmasının örnekleri verilmektedir.

⁸⁷⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 28. Petrosyan'da Nizamnâme'nin 37. maddesinin kadının toplumdaki yerine ilişkin müslüman-Türk toplumda kökleşmiş düşüncelerin yıkılmaya başladığını yansıttığı görüşündedir (Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 186).

⁸⁷⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 57.

itibaren kadın üyeliğinin en azından prensip düzeyinde mümkün kılındığını hatırlatarak bu hükümlerin bütünüyle sembolik olarak değerlendirilmemesi gerektiğini savunur.⁸⁷⁷ Her durumda, İttihat ve Terakki'nin “kadın sorunu”nu örgüt içi hukuk metinlerine dâhil etmiş olması, Tanzimatçı bürokrasiye kıyasla daha ileri bir söylemsel düzeye işaret etmektedir. Bu tartışmayı somutlaştıran veriler, kadın üyeliğinin yalnızca kâğıt üzerinde kalmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Bahaeddin Şakir'in evrakına dayanan bir yazı dizisinde, II. Meşrutiyet sonrasında Abdülhamid dönemi jurnal ve hafiye ağının açığa çıkmasıyla birlikte Cemiyet'in yaklaşık kırk kadın üyesinin bulunduğu ortaya çıktığı belirtilmektedir⁸⁷⁸; bu durum, kadın üyeliğinin yalnızca nizamnâme düzeyinde kalmadığını göstermesi bakımından dikkat çekici bulunmaktadır. Ayrıca Selma Rıza⁸⁷⁹ ve Emine Semiye⁸⁸⁰ gibi isimlerin yanı sıra, Tahsin Uzer'in annesi Hatice Hanım'ın da Cemiyet'e kaydedildiği ve kendisiyle birlikte düzenli aidat ödediği ifade edilmektedir.⁸⁸¹ Keza Hanioglu, Prenses Nazlı Hanım'ın da Cemiyet'e üye olduğunu, Paris merkezince kendisine 6/17 numarasının verildiğini ve Cemiyet'e düzenli mali katkıda bulunduğunu belirtmektedir.⁸⁸²

⁸⁷⁷ Çetık, Tahsin Uzer'den aktararak Tahsin Uzer'in annesi Hatice Hanım'ın ve Hanioglu'ndan aktararak Prenses Nazlı Hanım'ın üye oldukları belirtmektedir (Mete Çetık, *OİTC'nin 1906-1908 Örgütü*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi, SBE, s. 118).

⁸⁷⁸ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinde kırk kadın aza bulunduğu, gazete ve mektup tevziinde bunların çok işe yaradıkları anlaşılmış idi.” A.C., “TARİHİ TEFRİKA: 2 İttihat ve Terakki! (Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre) İkinci Meşrutiyetten Sonra Meşrutiyeti Takip Eden Aylarda Bir Çok Hadiseler Dair Rivayetler Çoğaldı,” *Milliyet*, 11 Teşrinisani [Kasım] 1934, s.2. ve *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Haz.: Erdal Aydoğan-İsmail Eyyüboğlu, Ankara, Alternatif Yayınları, Şubat 2004, s. 523.

⁸⁷⁹ Serpil Çakır, *Osmanlı'da Kadın Hareketi*, Beşinci Basım, İstanbul, Metis yayınları, 1994, s.72. Ahmet Rıza Bey'in kızkardeşi olan Selma Rıza üzerine çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda Selma Rıza İttihat ve Terakki'nin tek kadın üyesi olarak gösterilmektedir ki, bu bilginin, literatürde sıkça yinelenen ancak kaynağı belirsiz bir aktarımdan ibaret olduğu ve dolayısıyla sağlam bir tarihsel temele dayanmadığı ve hatta Özge Aydın'ın da gösterdiği üzere, yanlış sayılması gerektiği anlaşılmaktadır. (Özge Aydın, *Jön Türklerin kadın öncülerinden Selma Rıza Feraceli (1872-1931)*, *Türkiye Günlüğü* 141 / Kış 2020, s.134, dn.:3)

⁸⁸⁰ Serpil Çakır Sabah gazetesi, 9 Ağustos 1908, no. 6779'dan aktararak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki kadınlar şubesinin başkan yardımcısı olan Emine Semiye'nin, II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Hürriyet Meydanı'nda yaptığı konuşmada “Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet!” diye haykırarak coşkulu bir nutuk irad [ettiğini] belirtmektedir (Serpil Çakır, *Osmanlı'da Kadın Hareketi*, s.105). Serpil Çakır'ın ve Ömer Sami Coşar Emine Semiye Hanım'ı başkan yardımcısı olarak göstermelerine itiraz eden Şahika Karaca Emine Semiye Hanımın Selanik Kadınlar Şubesi Başkanı olduğunu ifade etmektedir. (Şahika Karaca, *Emine Semiye Hayatı-Fikir Dünyası-Sanatı-Eserleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Temmuz-2010, s.40) Karaca'ya göre başkan yardımcısı ismi çok benzer olan Emine Seniye Hanım'dır. Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı olan Emine Semiye Hanım için ayrıca Şefika Kurnaz, “Osmanlı Kadın Hareketi'nin Öncü İsimlerinden Emine Semiye'nin Siyasal Portresi”, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS) Bildirileri, c. IV, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 2012, s. 1993–2006.

⁸⁸¹ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 11

⁸⁸² M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türk-*

Gülistan İsmet'in de eşi ile birlikte 1905 yılında İttihat ve Terakki'ye katıldıkları, pekçok gizli toplantının evlerinde yapıldığı, yeni üyelerin bu evde Cemiyete alındıkları da belirtilmektedir.⁸⁸³

Bunun dışında, Cemiyet'in çerperinde yer alan –çoğunlukla İttihatçıların anneleri ve eşleri gibi– başka kadın figürlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İttihat ve Terakki'nin içerisinde kadın üye sayısının onu bile bulmadığı, İttihatçı politikaların belirlenmesinde ve uygulama sahasına geçirilmesinde kadınların önemli roller⁸⁸⁴ üstlenmedikleri rahatlıkla söylenebilir.⁸⁸⁵

1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilanının kadın hareketinin başlamasına yol açtığı belirtilmelidir.⁸⁸⁶ İkinci Meşrutiyet dönemi kadın örgütlenmesi, hem

lühk, Cilt I: (1889-1902), s. 204-205.

⁸⁸³ Mary Mills Patrick, *A Bosphorus Adventure, Istanbul (Constantinople) Woman's College 1871-1924*, California, Stanford University Press,, [1934], s.228-229. Serpil Çakır, *Osmanlı'da Kadın Hareketi*, s.72. Gülistan İsmet için bkz.: Melike Karabacak, "Osmanlı'da Politik ve Edebi Bir Kadın: Gülistan İsmet," *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 7/Kış 2009, s.161-175. Bu bilginin ana kaynağı ise muhtemelen Gülistan İsmet'in İkinci Meşrutiyetten hemen sonra Jelena Dimitrijeviç'e verdiği mülakattır. Hanioglu'nun aktardığına göre Sırp feminist yazar Dimitrijeviç, 1908 Ağustos'unda Selanik'e gelerek Gülistan İsmet'le bir mülakat yapar ve bu görüşmeyi daha sonra yayımladığı yazılarında ayrıntılı biçimde anlatır. Bu metinlerde Gülistan İsmet, kendisini yalnızca cemiyetin kadın şubesinde çalışan bir üye olarak değil, aynı zamanda çevirmen ve sekreter sıfatıyla tanıtır; İttihat ve Terakki'nin Avrupa ve Amerika kamuoyuna göndermek istediği bildirileri İngilizceye çevirdiğini, yabancı dillerdeki yazıları da cemiyet için Türkçeye aktardığını söyler. (Şükrü Hanioglu, "Nizâmnamelerdeki Sanal Kadınlardan İttihat ve Terakki Kadın Şubesine Jön Türklük ve "Kadın", *Derin Tarih*, sayı:48 Mart 2016, s.79.)

⁸⁸⁴ Edwin Pears'a göre kadınlar, İttihat ve Terakki hareketinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Mektup ve mesaj taşımak için erkeklerin sahip olmadığı pek çok imkânı sahip olan kadınlar, Türk kamuoyunun ne casusların ne de sıradan polis memurlarının onları aramasına izin vermemesi sayesinde bu avantajı kullanabilmekteydi. Kocaları ve kardeşlerinden çok daha açık sözlü davranan bu kadınların çoğunun varlıklı ailelere mensup olduklarını, birçoğunun Fransızca ve İngilizce eğitimi alarak okuduklarından etkilendiklerini ve fikirlerinin bu doğrultuda şekillendiğini belirtir. Pears, bu nedenle onları ihtilalci partinin adeta habercileri olarak görür; bir haremde diğerine mektuplar ve sözlü mesajlar taşıyarak başkentteki hemcinsleri kadar Makedonya'da da son derece etkin bir faaliyet yürüttüklerini vurgular. (Edwin Pears, *Forty Years In Constantinople the Recollections of Sir Edwin Pears 1873-1915 with 16 Illustrations*, London, Herbert Jenkins Limited, 1916, s.228.) Burada sayılan faaliyetlerin Cemiyet'in ana faaliyetinin yanında oldukça tali hizmetler oldukları açıktır.

⁸⁸⁵ Hanioglu Jön Türk hareketinin ayırt edici yanlarından birinin, 1889-1908 arasında "kadın"ın neredeyse görünmez oluşu olduğunu yazmaktadır. (M. Şükrü Hanioglu, "Nizâmnamelerdeki Sanal Kadınlardan İttihat ve Terakki Kadın Şubesine Jön Türklük ve "Kadın", s.76.) Hanioglu, Jön Türk yayınlarında da kadınlara ilişkin yazıların parmakla sayılacak kadar az olduğunu kadın hareketi ve feminizme ilginin ise daha da sınırlı olduğunu da belirtir. (s.76-77)

⁸⁸⁶ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 39. Devrim sonrası kadın hareketleri ve bunlara karşı tepki için *Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 94-97 arasına bakılabilir. Bu konuda Ahmad, "1908 yılı, Jön Türk basınının, "Kadınlar gelenegin prangalarından kurtarılmalıdırlar." demesiyle birlikte radikal reform umutlarına yol açtı." (Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 123) yazmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin siyasal projesiyle iç içe geçen hem de kadınların kamusal alana çıkışını mümkün kılan çok katmanlı bir alan olarak belirir. İlk kez bir kadın, Meşrutiyet'in ilanı üzerine yapılan sokak gösterilerinde, peçesiz olarak nutuk vermiştir.⁸⁸⁷ İttihatçıların kadın örgütlenmeleri, bir yandan doğrudan Cemiyet bünyesinde kurulan kadın şubeleri ve yardım heyetleri, diğer yandan ise İttihat ve Terakki çevresinde şekillenen veya Cemiyet'in himayesinde faaliyet gösteren dernekler üzerinden izlenebilmektedir (Göktaş, 2019, s. 521; Toprak, 1989, s. 184).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kadınlar şubesi⁸⁸⁸, hem Osmanlı kadın hareketiyle İttihatçı siyasetin kesiştiği yer, hem de sonraki kadın dernekçiliği için bir tür “siyasi okul” işlevi görür.

Genç Türkler için “siyasi inkılap” sadece bir başlangıçtır; asıl amaç, Gökalp'in “yeni hayat” perspektifiyle toplumsal dönüşümü gerçekleştirmek ve bunun en önemli ayağı olarak kadının geleneksel yaşamı terk edip toplumsallaşmasını ve özgürleşmesini sağlamaktır. II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamında Osmanlı kadınları Batı'daki feminist harekete benzer bir kadın hareketi başlatmış, pek çok kadın derneği kurarak hem kadın haklarını savunmuş hem de savaş yıllarında cephe gerisinde ve yoksul ailelere yardım alanında etkin roller üstlenmişlerdir.⁸⁸⁹

Kadınlar şubesi, bu dönemde yalnızca İttihatçı propagandayı yaymakla kalmamış, başka örgütlenmelerin ortaya çıkmasında pay sahibi de olmuş görünmektedir. Bu açıdan İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Meşrutiyet dönemindeki kadın örgütlenmelerini sadece “hayırseverlik” sınırında bırakmayan, onları siyasallaştıran ve partiyle organik bağ kuran bir merkez ve hatta daha radikal kadın örgütlerine kadro, deneyim ve dil sağlayan bir ara basamak işlevi görmüştür (Çakır, 2016; Ok, 2012) olarak okunabilir

İttihat ve Terakki kulüplerinin nezareti altında kurulan Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti⁸⁹⁰; savaş yıllarında Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili

⁸⁸⁷ Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 222.

⁸⁸⁸ Hanioglu, Kadın Şubesi'nin, muhtemelen harekete çeşitli biçimlerde destek veren kadınların, özellikle de cemiyet üyesi subayların eş ve akrabalarının, ihtilalden kısa süre önce gayriresmî biçimde bir araya getirilmesiyle oluştuğunu belirterek batı basınında çıkan ve Osmanlı kadınlarının bizzat ihtilale katılıp belirleyici roller oynadığını anlatan yazıların, gerçeklik payı bulunsu bile, rolleri olduğundan çok büyüttüğünü vurgulamaktadır. (M. Şükrü Hanioglu, “Nizâmnâmelerdeki Sanal Kadınlardan İttihad ve Terakki Kadın Şubesine Jön Türklük ve “Kadın”, s.78.

⁸⁸⁹ Zafer Toprak, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Kadın Askerler ve Milli Aile, *Tarih ve Toplum*, Cilt:9, Sayı:51 (Mart 1988), s.162.

⁸⁹⁰ Zafer Toprak, “İttihat Terakki ve Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti”. *Toplum ve Bilim*, 43-44 (Güz 1988-Kış 1989), s. 183-190; Çakır, 1994, s. 88-90 . Cemiyet programı “Seki-zinci madde: Selanik'te İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Beşinci Kulübü delâletiyle sair küllüplerdeki aza-i cemiyetten ve ânasır-ı muhtelifeden mürekkeb olarak teşekkül eden ve her sene

Enver Paşa'nın girişimiyle, eşi Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan **Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi**, 1913 yılında İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'ne maddi ve manevi destek vermek, şehit ve muhacir yetimi kızlara Darüssinai'de kadın sanatlarını öğretmek ve Osmanlı'nın iktisadi gelişimine katkıda bulunmak amaçları ile kurulan "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği"⁸⁹¹ ile İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'ne destek amacıyla örgütlenen Kadınları Esirgeme Cemiyeti gibi dernekler İttihat ve Terakki'nin kadınları yalnızca "taraf" ve "seçmen kitlesi" olarak değil, belirli ölçüde örgütlü siyasal faaliyetin öznesi olarak da konumlandırmaya yöneldiğini; ancak bu açılımın, hem ideolojik sınırlar hem de patriyarkal toplumsal yapı nedeniyle sınırlı ve kırılğan bir nitelik taşıdığını göstermektedir.⁸⁹²

Böylece Meşrutiyet dönemi kadın dernekleri, bir yandan hayır ve "vatan hizmeti" söylemiyle meşruiyet kazanırken, öte yandan aile hukuku reformu, çok eşlilik, boşanma, çalışma hayatı ve kıyafet gibi başlıklarda patriyarkal düzeni sorgulayan, 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi tartışmalarına da eklenilen bir deneyim biriktirerek Cumhuriyet'in kadın siyasetinin zeminini güçlendirir.

Bu dönemde kadın hakları konusunda atılan, asıl önemli adım, 1917'de kabul edilen Hukuk-u Aile Kararnamesi'dir.⁸⁹³ Bu kararname, kadınlara, evlenme akdine, boşanma ve tek karılılık hakkı da dahil olmak üzere, bazı şartlar koydurmak ve uygulamak hakkını veriyordu.⁸⁹⁴

merkez-i umuminin her muamelesine nezâret ve vesâletiyle beraber hesabât-ı kuyudiyenin temin-i intizamına sarf-ı gayret edecektir. Diğer mahallerde bu komisyona ait vazife yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri tarafından görülecektir." (Zafer Toprak, *Toplum ve Bilim*, s.187 ve Serpil Çakır, *Osmanlı'da Kadın Hareketi*, s.422)

⁸⁹¹ Serpil Çakır, *Osmanlı'da Kadın Hareketi*, s.92.

⁸⁹² Bu dönemde kurulan kadın dernekleri bunlarla sınırlı değildir. Çakır'ın ayrıntılı dökümünde, Şefkat-i Nisvan ve Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi gibi yardım derneklerinden, Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği ve Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi gibi kadın emeğini ücretli işe ve sanayiye taşıyan yapılara; Teali-i Nisvan, Kırmızı-Beyaz Kulübü ve Asri Kadın Cemiyeti gibi kültürel derneklerden, Mamulât-ı Dâhiliyye İstihlâk Kadınlar Cemiyeti gibi millî iktisatçı girişimlere; Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi, Müdafaa-i Milliye ve Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan gibi savunma odaklı cemiyetlerden, Çerkez Kadınları Teavün ve Kürt Kadınları Teali cemiyetleri gibi etnik temelli yapılara ve nihayet Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti gibi açık feminist bir hatta uzanan geniş bir spektrum görülür (Çakır, *Osmanlı'da Kadın Hareketi*, s. 88-99, 104-109). 1908-1920 arasında 103 kadın derneği kurulmuş; bunların büyük çoğunluğu Müslüman-Türk kadınlara ait olmakla birlikte, gayrimüslim cemaatlerin ve yabancı kadınların dernekleri de dikkate değer bir yer tutmuştur (M.Ö. Alkan, "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları," A. N. Yücekök, İ. Turan ve M. Ö. Alkan (Eds.), *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, s. 135'den aktaran Harun Aydın, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Kadın", *Current Research in Social Sciences* (Curr Res Soc Sci), c. 1, sy. 3 (2015), s. 89.

⁸⁹³ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 136; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, s. 476-479.

⁸⁹⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 229.

Bununla birlikte İttihat ve Terakki'nin kadınlara yaklaşımı belirgin biçimde ikirciklidir. İttihat ve Terakki, 1908 sonrasında görünürleşen kadın aktivizmini kendi siyasal hedefleri açısından değerlendirilecek bir imkân olarak görmüş; Selânik'te **Kadın** dergisi çevresindeki kadınların Hareket Ordusu'na katılma arzusunu bu nedenle olumlu karşılamıştır. Ancak aynı kadınların, Meclis-i Mebusan açılışına alınmamaları hâlinde İngiliz süfretlerine benzer bir protesto düzenleme ihtimalini, çizdiği sınırları zorlayan ve dolayısıyla siyaseten sakıncalı bir eğilim olarak değerlendirmiştir.⁸⁹⁵

Dolayısıyla Osmanlı çözülürken kadın mücadelesi bir yandan çelişkilerle (milli aile, zorunlu evlilik, devletçi nüfus politikaları vb.) örülüydü, ama öte yandan Cumhuriyet'in kadınlara dair reformlarının üzerine oturacağı toplumsal zemini de hazırladı. Başka bir deyişle, imparatorluk biterken kadınlar hem rejimin son tanıkları hem de yeni rejimin –eşitlik iddiası eksik ve tartışmalı da olsa–aktörleri olarak tarih sahnesine çoktan çıkmışlardı. **Bu birikimin de etkisiyle**, Türk Ulusal Savaşı'nda kadınlar dernekler kurarak, cepheye silah taşıyarak ve üretimdeki boşluğu (erkeklerin savaşıcı olmalarından dolayı) doldurarak ön planda yer aldılar.⁸⁹⁶

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın hakları meselesi, bir yandan geç Osmanlı kadın hareketinin birikimini taşıırken, öte yandan bu birikimi kendi modernleşme ve ulus-inşa stratejisinin araçsallaştırılmış bir unsuru haline getiren yeni rejimle gerilimli bir çerçevede şekillendi.

Savaş yılları ve hemen sonrasındaki dönem, bu zeminin toplumsal arka planını oluşturur. I. Dünya Savaşı ve Türk Ulusal Mücadelesi sırasında erkek nüfusun büyük kısmı cephedeyken, ortaya çıkan işgücü açığını kapatmak üzere kadınların üretim sürecine girmesi fiilî bir zorunluluk haline geldi.⁸⁹⁷ Geç Osmanlı'da başlayan bu süreç, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte daha sistematik bir nitelik kazandı; hem savaş ekonomisinin gerektirdiği istihdam açığının doldurulması, hem de yeni ulusun inşasında kadınların “erkeğin yanında” yer almasının simgesel anlamı, kadınların kamusal alana çekilmesini teşvik etti. Mustafa Kemal'in bizzat yaptığı konuşmalarda “kadının erkeğin ortağı” olarak tanımlanması ve onu yalnızca aile içinde değil, üretim ve yurttaşlık alanında da görmek istemesi, İttihatçıların kadın politikalarını aşan bir vizyonun ifadesi olarak görülmüştür (Abadan-Unat, 1986, s.76–78).

⁸⁹⁵ Hanioglu, , “Nizâmnâmelerdeki Sanal Kadınlardan İttihat ve Terakki Kadın Şubesine Jön Türklük ve “Kadın”, s.79-80.

⁸⁹⁶ Sivas, Bursa, Amasya, Erzurum, Kayseri ve Bolu'da kadınların dernekler kurarak Ulusal Savaşa destek verdikleri belirtilmektedir (Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 222-223).

⁸⁹⁷ Koloğlu, 1919-1938 *Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 223.

Bu çerçevede Cumhuriyet döneminde kadınları toplumsal hayata katılmaktan alıkoyan geleneksel ve hukuksal engellere yönelmek, rejimin öncelikli hedeflerinden biri oldu.⁸⁹⁸ Bu çabaların en önemlisi, 17.2.1926'da İsviçre Medenî Kanunu esas alınarak hazırlanan Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilmesidir.⁸⁹⁹ 4 Ekim 1926'da yürürlüğe giren bu kanun, aile hukukunda şer'î temeli tümüyle terk ederek çok eşliliği yasakladı, evlilik akdini resmî nikâha ve bizzat gelinin huzurda bulunması şartına bağladı; kadın ve erkek için boşanmada benzer sebepler ve eşit haklar tanıdı; çocukların velayeti ve vesayeti konusunda karar yetkisini mahkemeye bıraktı; mirasta kadın-erkek eşitliğini kabul etti ve evlenme yaşını yükselterek çocuk evliliklerini sınırlamaya çalıştı.⁹⁰⁰ Bununla birlikte "aile reisi"nin koca olarak tanımlanması, kadının kocanın seçtiği ikametgâha uyma zorunluluğu ve dışarıda ücretli çalışmak için kocanın açık ya da zımnî rızasına ihtiyaç duyması gibi hükümler, yeni rejimin hukuki eşitliği ataerkil aile hiyerarşisiyle uzlaştırdığını gösterir.⁹⁰¹ (Abadan-Unat, 1986, s.79).

Siyasal haklar alanında da benzer bir ikili dinamik söz konusudur. Nezihe Muhiddin ve arkadaşlarının 1923'te kurmaya çalıştığı Kadınlar Halk Fırkası, erken Cumhuriyet feminizminin en örgütlü ve iddialı girişimidir. Yaprak Zihnioğlu'nun ayrıntılı incelemesine göre Kadınlar Halk Fırkası, Meşrutiyet dönemindeki kadın hareketinin birikimi üzerinde şekilleniyor ve kadınların siyasi, toplumsal ve iktisadî haklar temelinde tam vatandaşlık talebini parti

⁸⁹⁸ 1924 yılında kadınlara erkekleri birbirinden ayıran tramvaylardaki perdelerle vapurlardaki ayrı yerler kaldırıldı. (Koloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti-1923*, s. 317) Taha Parla bu değişiklikleri "kozmetik bir yenilikçilik" olarak değerlendirmektedir. / Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, 1991, İstanbul, İletişim Yayınları, s.236'dan aktaran Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Yay. haz. Müge Gürsoy Sökmen. İstanbul: Metis Yayınları, Kadın Araştırmaları Dizisi, s.167.) Cumhuriyet sonrası kadınlara ilgili değişiklikler, zaman-dizinsel olarak Koloğlu tarafından verilmiştir (Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 223-224). Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler-Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, s. 68'de Mustafa Kemal'in kadın hakları konusunda ısrarcı olmasının nedenini modern halkçılık anlayışının bütün halkın "katılma" olanaklarına sahip olması düşüncesinde bulmaktadır.

⁸⁹⁹ Medeni Kanun, bütün kanun yapıcılığı içinde en önemli olanıydı (Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 273)

⁹⁰⁰ Nermin Abadan-Unat, "The Legal Status of Turkish Women", *Turkish Review Quarterly Digest*, Winter 1986, s.79

⁹⁰¹ Nermin Abadan-Unat, "The Legal Status of Turkish Women", s.79-80. Zihnioğlu da Medeni Kanunu'nun 52. Madde: Koca birliğin reisi. Evin intihabı, karı ve çocukların münasip veçhile iâşesi, ona aittir. 53. Madde: Karı, kocasının aile ismini taşır. Kadın, müsterek saadeti temin hususunda gücü yettiği kadar kocasının muavin ve müşaviridir. Eve, kadın bakar. 54. Madde: Birliği, koca temsil eder. Mallarını idare hususunda kan koca hangi usulü kabul etmiş olursa olsun, koca tasarruflarından şahsen mesul olur. 59. Madde: Kan koca mallarını idare için hangi usulü kabul etmiş olursa olsun karı, kocanın sarahaten ve zımnî müsaadesi ile bir iş veya sanat ile iştigal edebilir. Hükümlerini "cinsiyet hiyerarşisi" kurmakla açıklamaktadır. (Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, 183.)

formunda dile getirmeyi hedefliyordu.⁹⁰² Ancak fırkanın tüzel kişilik kazanması İçişleri tarafından engellendi; bu engellemenin ardından kadınlar 1924'te Türk Kadınlar Birliği adıyla bir dernek çatısı altında örgütlenmeye zorlandılar.

Devletin kadınlara siyasal hak tanınması ise parçalı fakat hızlı bir takvim izledi. 3.4.1930'da kabul edilen düzenlemeyle kadınlara belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı verildi; 1933'te köy ihtiyar heyetleri ve muhtarlık seçimlerine katılım açıldı. 1931 CHF Programı'nın Birinci Kısım 4. madde 3. paragrafında yer alan kadınların mebus seçilmeleri hakkı üç sene sonra 5 Aralık 1934'te Anayasa ve Seçim Kanunu'nda yapılan değişiklikle tanındı ve 1935 seçimlerinde çok sayıda kadın milletvekili Meclis'e girdi.⁹⁰³

Buraya kadar ortaya konan çözümleme, hem kadın haklarını ilerletme iddiasını taşıyan reformcu bir söylemin, hem de kadınları siyasal ve toplumsal özneler olarak sınırlandıran devletçi-patriyarkal pratiklerin yan yana varlığının, son derece çelişik bir tutuma işaret ettiğini göstermektedir.⁹⁰⁴

Bu çelişkili yapı, hem “Batı’yı da aşan” hukuki düzenlemeleri, hem de bu düzenlemelerin sınırlandırdığı kadın özneliklerini birlikte kavramayı gerektirir.

Bu nedenle erken Cumhuriyet’in kadın hakları mirası, iki yönlü bir dinamikle okunmalıdır: Bir tarafta Kadınlar Halk Fırkası ve Türk Kadınlar Birliği gibi örgütler etrafında somutlaşan, geç Osmanlı feminizminin mirasını taşıyan ve eşit vatandaşlık talebini radikal biçimde formüle eden bir kadın hareketi; diğer tarafta ise Medeni Kanun ve siyasal haklar alanında önemli ve erken reformlar yapan, ama bu reformları “kadınsız inkılap” mantığıyla, kadınları birer özne değil modernleşmenin simgesel taşıyıcıları olarak gören otoriter bir devlet projesi durmaktadır. Zihnioglu’na göre Cumhuriyet, kadınlara önemli haklar tanıyan bir “kadın inkılabı” yapmış gibi görünse de, bunu kadınsız gerçekleştirdi. Kurucu Kemalist kadro, kadınları siyasetin öznesi değil, rejimin dışındaki edilgen destekçileri olarak konumlandırdı; kadınların

⁹⁰² Yaprak Zihnioglu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Zihnioglu’nun verdiği bilgiye göre Fırkanın idare heyeti Nezihe Muhiddin (başkan), Nimet Rumeide (ikinci başkan), Şükufe Nihal (genel sekreter), Latife Bekir (sayman), Seniyye İzzeddin (muhasibeci), Muhsine Salih (sekreter), Matlube Ömer (veznedar) isimlerinden oluşurken; yeni fırkanın kurucu üyeleri ise Nesime İbrahim, Tuğrul Bedri, Zeliha Ziya ve Faize Emrullah olarak şekillenmişti. II. Meşrutiyet dönemindeki kadın dernekleri olan Esirgeme Derneği, Hilal-i Ahmer ve Donanma Cemiyeti Kadınlar Şubesi ile (Selanik) Teali-i Vatan Cemiyeti’nin kurucu ve faal üyelerinin de bu grupta yer almışlardı. (s.130)

⁹⁰³ Abadan-Unat, “The Legal Status of Turkish Women”, s.82–83

⁹⁰⁴ Zürcher’e göre ise Cumhuriyet, kadınları yalnızca biçimsel özgürlükler tanıyarak değil, aynı zamanda meslek kadınları, pilotlar, opera sanatçıları ve güzellik kraliçeleri gibi kamusal figürler üzerinden de Türk toplumunda etkin kılmaya çalışmıştır. (Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 273) Bu konuda Avrupalı yazarların yorumları için Koloğlu, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, s. 225-233 arasındaki “Avrupa’nın Önüne Geçen Adım” bölümüne bakılabilir.

toplumsal rolünü daraltarak “vatana asker/evlat yetiştiren anne”ye indirgedi. Cumhuriyet Halk Fırkası, kamu–özel alan ayrımını kadınlar aleyhine kurarken, kadın haklarının sınırlarını da bizzat kendisi çizdi ve bu sınırları sorgulayan öncü kadınlar ile örgütler üzerinde baskı kurdu. Kadınlara ilişkin reformlar, feminist mücadelenin ürünü olarak değil, “ulu önder”in lütfu gibi sunuldu; “kadınlara haklarını biz verdik” söylemi bu şekilde yerleşti.⁹⁰⁵

Sonuç olarak, İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) kadın meselesine yaklaşımı, birbirini tamamlayan ama aynı zamanda farklılaşan yönler taşır. İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet döneminde kadınları toplumsal hayata dâhil etmeye yönelik Batıcı ve modernleşmeci bir söylem benimsemiş, kadınların dernekler ve yardım cemiyetleri aracılığıyla örgütlenmesini desteklemiş ancak kadınların örgüt içi karar mekanizmalarına katılımı sınırlı kalmıştır. CHP döneminde ise, özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında, kadın hakları daha sistematik ve yasal reformlarla desteklenmiş; 1926 Medeni Kanunu, kadınlara hukuki alanda önemli haklar tanımış, 1930’lu yıllarda ise kadınlara siyasal haklar verilerek kadınlar kamusal hayata daha görünür şekilde dâhil edilmiştir. Her iki dönemde de kadın hakları, modernleşme projesinin bir parçası olarak ele alınmış ve devletin öngördüğü sınırlar içinde ilerlemiştir. İttihat ve Terakki döneminde kadınların örgütsel katılımı daha çok söylemsel düzeyde kalırken, CHP döneminde hukuki ve siyasal haklar alanında daha somut adımlar atılmıştır. Ancak her iki dönemde de kadınların tam anlamıyla bağımsız siyasal özneler haline gelmesi sınırlı kalmış, kadın hakları büyük oranda devlet eliyle ve Batıcı modernleşme vizyonu çerçevesinde şekillendirilmiştir.

Tek Tıp Yurttaş Yaratma Aracı Olarak Eğitim

Eğitim konusunun, düzeyleri farklı olsa da, yeni bir toplum yaratmayı amaçlayan hem İttihatçılar hem de Kemalistler için merkezi bir önem taşıdığı vurgulanmalıdır. İttihat ve Terakki kadrolarının eğitimleri sırasında içselleştirdikleri Batılı burjuva düşüncesi ve “devrimcilik” anlayışları, eğitimi toplumu dönüştürmenin başlıca aracı haline getirmiştir. Ayrıca, kurulmak istenen yeni toplumun ihtiyaç duyduğu nitelikte insan gücünün eski toplum yapısı içinde sayıca son derece sınırlı olması, eğitime atfedilen işlevi daha da artırmıştır.

⁹⁰⁵ Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, s.23-24. Nermin Abadan Unat “.... Türk kadınlarına tanınan başlıca hakların tümü, büyük ölçekte kadın nüfusunun taleplerinin ürünü olmaktan ziyade, küçük bir erkek “devrimci seçkin” grubunun yılmak bilmeyen çabalarının sonucu olmuştur.” ifadesi ile “lütf” anlayışını dillendirmektedir. (Nermin Abadan-Unat, “The Legal Status of Turkish Women”,s.76).

Şerif Mardin'in Ahmet Rıza'dan aktardığı “Millette böyle duygular ancak talim ve terbiye ile uyanır.”⁹⁰⁶ sözü, İttihatçıların eğitime yükledikleri rolü özlü biçimde özetler. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (OİTC) daha ilk Nizamnâmesi'nde (1895) amaçları belirleyen 3. maddede “maarif-i umumiyenin terakkisine çalışmak” cemiyetin hedefleri arasında sayılmıştır. 1906 Nizamnâmesi'nin 2. maddesinde ise “ahlâk-ı hasene-i milliyeyi takviye, ulûm u maarif ve terakkiyat-ı medeniyeye-i hazırayı, âdât-ı kavmiye ve ihtiyacat-ı mevkîyemize tatbiken memalik-i Osmaniye'de neşr ü tamime çalışmak” hedefi açıkça belirtilmiştir. Böylece OİTC, daha illegal bir örgüt konumundayken dahi eğitimi, vatanseverlik, adalet ve siyasal özgürlük düşüncesinin yayılması için en etkili araç olarak tanımlamıştır.

1906 Nizamnâmesi'nin 26. maddesi bu yaklaşımı en açık biçimde ortaya koyar: Cemiyet, ahlâk-ı hasenenin güçlenmesi, adaletin tesis edilmesi ve siyasal hürriyet fikrinin yayılması için “ulûm ve maarifin tevsiini en emin ve müessir tarik” saymakta; bu nedenle her bir üyesini, imkânları ölçüsünde mektepler, kütüphaneler, matbaalar kurmaya, gazete, dergi ve kitap yayımlamaya, mevcut okullara öğretmen kazandırmaya ve çocuklarını Avrupa'ya tahsile göndermeye teşvik edecektir. Bu çerçevede, İttihat ve Terakki'nin eğitime yüklediği işlevin yalnızca programatik bir hedef olarak kalmayıp, özellikle 1908 sonrasında somut kurumsal ve mali düzenlemelere dönüştürülmesinin de zeminini hazırlamıştır.

1908 Devrimi sonrasında OİTC, eğitime verdiği bu önceliği hem kulüpleri aracılığıyla, hem de resmî maarif politikasını etkileme çabalarıyla somutlaştırmış; geniş halk kitlelerinin eğitim ve bilgi açığını kapatmaya girişmiştir. 1904–1908 yılları arasındaki Maarif bütçesi 200.000 lira civarındayken, bu rakam 1909'da 660.000, 1910'da 940.000 ve 1914'te 1.230.000 liraya yükselmiştir.⁹⁰⁷ Osman Ergin'in bu bilgileri aktardığı Satı Bey, 1914 Maarif bütçesinin 1908 bütçesinin yaklaşık on-on iki katına ulaştığını hesaplamaktadır.⁹⁰⁸

II. Meşrutiyet sonrasında, önceki dönemden belirgin farklarından biri de öğrenci ve öğretmen sayılarındaki büyük artıştır. Beyrut ve Bağdat Hukuk Mektepleri dışında yeni bir yüksekokul açılmamış olmakla birlikte, yalnızca muallim sayısı 220'den 446'ya çıkmıştır. Darülmualimin sayısı 1324'te 23 iken 1330'da 16'ya düşmesine karşın, bu okullardaki öğrenci sayısı 54'ten

⁹⁰⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 191. Ayrıca Mardin, Murat Bey'in Ahmet Rıza'yı beğenmesinin nedeni olarak her ikisinin de reform hareketini; genel eğitim düzeyinin yükseltilmesine bağlı görmelerinde aramaktadır, s. 88.

⁹⁰⁷ Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihî, Cilt 4*, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 1331.

⁹⁰⁸ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihî, Cilt 4*, s. 1332.

1550'ye, öğretmen sayısı ise 60'tan 220'ye yükselmiştir. Böylece 1324'te her Darülmualimine yaklaşık iki buçuk öğretmen düşerken, 1330'da bu sayı 14'e kadar çıkmıştır.⁹⁰⁹ Benzer biçimde, yükseköğretimde de Mülkiye ve Hukuk Mekteplerindeki öğrenci sayıları dikkat çekici şekilde artmıştır; Mülkiye'ye her yıl alınan öğrenci sayısı 40'tan 300'e, Hukuk öğrencilerinin toplamı ise 260'tan 2000'in üzerine çıkmıştır.⁹¹⁰

1908 sonrasında OİTC, kendi örgütsel yapısı içerisinde de halkı eğitmeye dönük faaliyetler yürütmüştür. Kulüplerde okuma-yazma, yabancı dil ve belirli alanlarda mesleki uzmanlık kazandırmayı hedefleyen gece dersleri açılmış⁹¹¹; özellikle Fransızca, hesap ve banka işlemleri gibi alanlara talepolmuştur.⁹¹² Ahmet Şerif, cemiyetin Anadolu'daki hemen tüm kulüplerinin bu tür gece dersleri düzenlediğini kaydeder.⁹¹³ OİTC, bu derslere katılımı artırmak için başarılı olanlara ödülleri vaat etmekten de geri durmamıştır.⁹¹⁴ 1908 Kongresi kararlarının 13. maddesinde “maarifin tevsii ve terakkisi” en önemli “teşebbüsât-ı nafia”dan biri olarak gösterilmekte; gece dersleri açmak, ücra yerlerde özel okullar kurmak ve özellikle sanayi mektepleri için nitelikli öğretmenler sağlamak, yerel yönetim organlarının kalıcı görevleri arasında sayılmaktadır. Cemiyetin 1908 tarihli siyasal programında da 16. ve özellikle en uzun madde olan 17. madde eğitime ayrılmış, ilköğretimin parasız olması ve öğretim dilinin Türkçe olması gibi ilkeler vurgulanmıştır.

1909 tarihli OİTC Nizamnâmesi'nde kulüplerin görevleri arasında da eğitime ilişkin maddeler ön plandadır. İktisat, ziraat, sağlık, çocuk eğitimi, ahlak, hukuk ve askerlik gibi konularda konferanslar düzenlenmesi; gece dersleri açılması; bir okulun himaye altına alınarak yönetim ve öğretim düzeyinin yükseltilmesi gibi görevler detaylandırılmıştır. Özellikle 44. madde, şehir ve kasabalardaki kulüplerin köylerdeki okulları da himaye edebileceklerini hükme bağlayarak, eğitim faaliyetlerinin taşraya yayılmasını hedeflemiştir. Osman Ergin, İstanbul ile Rumeli ve Anadolu'nun büyük şehirlerinde, masrafları

⁹⁰⁹ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi*, Cilt 4, s. 1332.

⁹¹⁰ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi*, Cilt 4, s. 1333.

⁹¹¹ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi*, Cilt 4, s. 1487-1489.

⁹¹² Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi*, Cilt 4, s. 1486.

⁹¹³ Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tânin (Birinci Gezi)*, Çetin Börekçi (Baskıya Hazırlayan) İstanbul, Kavram Yayınları, Haziran 1977, s. 287. Ayrıca s. 110-111'e bakılabilir. Buxton'da, İttihatçıların eğitime verdiği önemi vurgulamakta, Devrim sonrasında Selânik'te çeşitli konularda eğitim veren gece okulları açıldığını bildirmektedir (Buxton, *Turkey in Revolution*, s. 132).

⁹¹⁴ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi*, Cilt 4, s. 1487.

cemiyete ait olmak üzere iptidaiden Sultaniye'ye kadar okullar açıldığını; örneğin Beşiktaş'ta bir "İttihat ve Terakki Sultanisi" bulunduğunu belirtir.⁹¹⁵

Bu dönemin iktisadi anlayışıyla uyumlu biçimde, ticarete yönelik okulların ve kursların açılması da gündeme gelmiştir. 1908 siyasi programının 17. maddesinde "memleketin terakkiyat-ı iktisadiyesine hizmet edecek ticaret, ziraat ve sanayi mekteplerinin açılacağı" belirtilmiş; 1913'te Maarif Nazırı olan Şükrü Bey de 1914 tarihli bir konuşmasında Samsun, Sinop ve İnebolu'da üç ticaret mektebinin açıldığını, yeterli ödenek sağlandığında ticaret öğretimine gereken önemin verileceğini ifade etmiştir.⁹¹⁶ Böylece OİTC, eğitimin yalnızca kültürel değil, iktisadi kalkınmanın da temel aracıdır anlayışını benimsemiştir.

Eğitim konusu, OİTC'nin neredeyse tüm belgelerinde yer almıştır. Yalnızca 1908 tarihli Nizamnâme'de eğitime ilişkin açık bir hüküm bulunmamaktadır. 1909 tarihli Fırka'nın Siyasal Programı'nın 9. ve 10. maddeleri doğrudan eğitime ayrılmıştır. 9. maddede "hürriyet-i tedris" cemiyetin temel ilkesi olarak ilan edilmiş ve her Osmanlı'nın özel okul açabileceği belirtilmiştir. 10. maddede ise ilk öğretimin zorunlu ve parasız olduğu, ilköğretim düzeyinde her kavmin kendi dilinin öğretim dili olacağı, ancak sübyan sınıfları dışındaki sınıflarda Türkçe'nin de zorunlu ders sayılacağı; lise ve yükseköğrenimde ise öğretim dilinin Türkçe olacağı, bununla birlikte liselerde mahalli dillerin de öğretileceği hükme bağlanmıştır.

1909 tarihli Fırka'nın Siyasi Programı'nın 9. ve 10. maddeleri eğitim konusuna ayrılmıştır. 9. maddede "Hürriyet-i tedris fırkamızın umdesidir." hükmünün ardından her Osmanlı'nın özel okullar açabileceği belirtilmektedir. 10. maddede ilk öğrenimin zorunlu ve parasız olduğu, ilköğrenim lisansının her kavmin kendi dili olacağı, sübyan sınıfları dışındaki sınıflarda Türkçe'nin de zorunlu ders olacağı; lise ve yükseköğrenimde öğretim lisanının Türkçe olacağı; bununla beraber liselerde mahalli dillerin de öğretileceği yazılıdır.

⁹¹⁵ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarih-i*, Cilt 4, s. 1280. Ahmet Şerif'in kitabında da Tarsus anlatırken "Yalnız yeni açılan İttihat ve Terakki Okulu'nda biraz hayat var. Okul Rüşdiyye'nin ilk sınıfı ile ibtidaiyi içine alıyor. Selânik'ten getirilmiş olan bir müdür ile dört, beş öğretmen tarafından idare ediliyor ve ders veriliyor. Şu an yüzün öğrencisi var." biçiminde bir bölüm vardır (Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tâ-nin (Birinci Gezi)*, s. 177). Tunaya'nın bildirdiğine göre, 1910 Kongresi'nde İttihat ve Terakki adını taşıyan okul sayısının artırılması; "yeni kuşak"ın yanısıra "eski kuşağa"da gece dersleri verilmesi kararlaştırılmıştır (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 230). Kâzım Nami Duru, Cemiyetin, Meşrutiyetin ilanıyla beraber maarife büyük ilgi gösterdiğini, her Cemiyet klubünün bir okulu himayesine aldığı belirtmektedir (Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, s. 36).

⁹¹⁶ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarih-i*, Cilt 4, s. 1238.

1911 Nizamnâmesi'nin 3. maddesi, İttihat ve Terakki'yi “teşkilat-ı içtimaiyesi itibariyle bir kuvve-i müteşebbise” olarak tanımlarken, nesli hâzır için gece dersleri açmak, nesl-i âti için okullar kurmak ve gazete ile faydalı kitaplar yayınlamayı cemiyetin temel görevleri arasında sayar. Kulüpleri düzenleyen maddelerde de gece dersleri, konferanslar ve okul himayesi gibi önceki nizamnâmede yer alan eğitim görevleri korunmuştur.

1913 tarihli Nizamnâme doğrudan eğitime yer vermese de, aynı yıl kabul edilen siyasal programın “Kısm-ı Maarif” başlıklı bölümünde bu konu etraflıca ele alınmıştır. Programın 41–47. maddeleri öğretmen yetiştirmenin önemi, Encümen-i Dâniş (bir tür akademi) kurulması, Evkaf Nezareti bünyesinde bir maarif şubesi oluşturulması ve yükseköğretim için yabancı uzmanların getirtilmesi gibi yeni açılımlar içermektedir.

II. Meşrutiyet döneminde memurluğa ve teknik alanlara yönelik okulların yanında sanat eğitimi veren kurumlar da açılmıştır. 1909'da Dişçi Mektebi ve Rüşumat Memurları Mektebi, 1910'da Maliye Memurları ve Evkaf Memurları Mektepleri, 1914'te çırak mektepleri, 1915'te Dârüleytamlar, tabip muavinliği mektebi ve şimendifer memurları mektebi faaliyete geçmiştir.⁹¹⁷ Sanat alanında ise 1910'da Muzika Mektebi, 1914'te Darülbedayi (Tiyatro Mektebi) ve 1916'da Darülelhan (konservatuvar) açılmıştır.⁹¹⁸ Bu kurumların kuruluşunda Batıcı zihniyetin etkisi açıkça görülmektedir. Bununla birlikte maarif alanındaki en önemli değişikliklerden biri, kadınların yükseköğretime katılımlarının sağlanması olmuştur.⁹¹⁹

Balkan Savaşları sonrasında Darülfünun içinde kadınlara yönelik dersler gündeme gelmiş⁹²⁰, “hanımlara mahsus serbest dersler” adıyla haftanın dört günü konferanslar biçiminde kurslar açılmıştır.⁹²¹ Bu derslerde kadın hukuku, heyet ilmi (kozmoğrafya), sağlık bilgisi, el işleri, tarih, ev idaresi, pedagoji, fizik ve matematik gibi konular ele alınmıştır.⁹²² 1915'te Darülfünun bünyesinde “İnas Darülfünunu” adıyla bir bölüm açılarak ilk kez kadınlara sistemli bir

⁹¹⁷ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihî*, Cilt 4, s. 1496 ve sonrası.

⁹¹⁸ Bu okullar için geniş bilgi Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihî*, Cilt 4, (Muzika Mektebi s. 1509-1510; Darülbedayi için, s. 1531-1541; Darülelhan için, s. 1579-1590)

⁹¹⁹ Katoglu, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 399.

⁹²⁰ Ergin, Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihî*, Cilt 4, s. 1553.

⁹²¹ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihî*, Cilt 4, s. 1553-1554.

⁹²² Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihî*, Cilt 4, s. 1555.

yükseköğrenim yolu tanınmış⁹²³; 1917'de Sıhhiye Meclisi Umumiyesi'nin aldığı kararla kadınların doktorluk yapmasına izin verilmesi sonucunda kadınlar Tıp Fakültesi'ne de devam edebilme hakkını kazanmışlardır.

Bütün bu çabalara karşın OİTC, eğitim alanında arzulanan sonuçlara ulaşamamıştır. Cumhuriyet Türkiye'si, eğitim bakımından son derece geri bir ülke devralmıştır. Resmî rakamlara göre okur-yazar oranı yüzde onun altındadır; nitelikli insan gücü bir yana, basit anlamda okuma-yazma bilenlerin sayısı bile son derece sınırlıdır.⁹²⁴ Buna, Ermeni ve Rum azınlıkların göçe zorlanmasıyla, Osmanlı Devleti'nin en eğitilmiş unsurlarının önemli bir bölümünün ülke dışına çıkmasının yarattığı boşluk da eklenmiştir. Böylece eğitim, ülkenin ve toplumun yeniden kuruluşunda üzerinde özellikle durulması gereken temel bir sorun haline gelmiştir.⁹²⁵

Mustafa Kemal'in temel eğitim politikaları, eğitim birliği ve laiklik ilkelerine dayanacaktır. Eğitim birliği (Tevhid-i Tedrisat), daha Cumhuriyet Halk Fırkası kurulmadan önce yayımlanan Dokuz Umde Beyannamesi'nin 5. umdesinin 8. bendinde “tahsil-i iptidâide tedrisatın tevhidi... temin edilecektir” ifadesiyle yer almıştır. Aslında eğitim birliği meselesi, İttihatçıların da gündemindedir. 1916 Kongresi'ne sunulan raporda, “terbiye-i iptidaiyyede temin-i vahdet” ilkesinden hareketle Evkaf Nezareti tarafından açılan okulların Maarif Nezareti'ne devri teklif edilmiştir.⁹²⁶ Ancak aynı çevreler, “bilumum mekâtibin programları terbiye-i diniyye ve milliyye esası üzerine tensik” edildiğini vurgulayarak⁹²⁷, eğitim birliği konusunda tutarlı ve radikal bir adım atma kapasitesine sahip olmadıklarını göstermişlerdir.⁹²⁸

Mustafa Kemal ise “Maarifin millî, lâik ve tek mektep esasına müstenit olması umdemizdir.” diyerek çok daha net ve tutarlı bir çizgi ortaya koyar.⁹²⁹ O da İttihatçılar gibi ilköğretimin parasız ve zorunlu olmasını savunur; ayrıca mesleki kursların açılmasını ve halk dershaneleri aracılığıyla ilköğretim alamamış

⁹²³ Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi*, Cilt 4, s. 1555.

⁹²⁴ Katoglu, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 404.

⁹²⁵ Katoglu, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 404.

⁹²⁶ “1323 Senesi Kongre Raporu-İttihat ve Terakki Fırkası”, Muazzez Tunçay (çevrim yazı) içinde Zafer Toprak, “70. Yıldönümünde, İttihad ve Terakki'nin 1916 Kongresi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt VI, sayı 33 Eylül 1986, s. 10.

⁹²⁷ Toprak, “70. Yıldönümünde, İttihad ve Terakki'nin 1916 Kongresi”, s. 9.

⁹²⁸ Osmanlı Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi*, Cilt 4, s. 1339-1341 arasında bölüm “Hem Tefrik, Hem Tevhidi Tedrisata Doğru Birer Adım” başlığını taşımaktadır.

⁹²⁹ 1927 CHF Kongresi'nde kabul edilen Mustafa Kemal'in Program Beyannamesi, s. 37 (CHF Nizamnamesine eklidir).

gençlere eğitim verilmesini maarif programının parçası olarak görür.⁹³⁰ 1928’de Arap harfleri yerine Latin harflerinin benimsenmesinden sonra, bu değişimi halka benimsetmek ve okur-yazar oranını artırmak amacıyla Millet Mektepleri açılmış ve adeta bir eğitim seferberliği başlatılmıştır.⁹³¹

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1931 Programı’nda en geniş bölümlerden birini “Beşinci Kısım: Millî Talim ve Terbiye” oluşturur. Bu bölümde maarifin millî ve lâik özellikleri özellikle vurgulanmakta; okulların yanı sıra meslek ve sanat okulları ile çeşitli kursların açılması öngörülmektedir. Programda yer alan “Güzel sanatlara bilhassa musikiye, inkılabımızın yüksek tecellisi ile mütenasip bir surette ehemmiyet vereceğiz.” hükmü, sanat eğitiminin –özellikle müziğin– Kemalist ideoloji açısından taşıdığı sembolik önemi göstermektedir.

Sanat eğitimi veren kurumlar, Mustafa Kemal’in her alanda Batı’ya yönelme düşüncesinin somutlaştığı alanlardan biridir. 1926’da Darülelhan’ın adının “konservatuvar” olarak değiştirilmesiyle Batı musikisine ağırlık verilmiş; böylece bir zihniyet dönüşümü gözlenmiştir.⁹³² Kasım 1924’te Ankara’da açılan Musiki Muallim Mektebi, Kemalist ideolojinin müzik alanındaki en önemli kurumu haline gelmiştir.⁹³³ Batı musikisi yöntemlerini uygulamak amacıyla kurulan bu okul, kültür politikalarının simgesel kurumlarından biri olmuştur. 25 Haziran 1934’te çıkarılan Milli Musiki ve Temsil Akademisi Teşkilât Kanunu ile sanat eğitimi daha kurumsal bir çerçeveye kavuşturulmuş; 1930’lu yılların ikinci yarısında Ankara Devlet Konservatuvarı’nın oluşumu tamamlanmıştır.⁹³⁴

1924’te, kökü 1826’da kurulan Muzika-yı Hümayun’a dayanan ve bir bando ile orkestradan oluşan topluluğun orkestra kısmı Ankara’ya nakledilerek “Riyaset-i Cumhur Filarmoni Orkestra Heyeti” adıyla Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmıştır. Bu adım, müzik alanında da Batılı formlara erişme hedefinin kurumsal bir ifadesi niteliğindedir.⁹³⁵

Son olarak, Halkevlerinin OİTC kulüplerine benzer biçimde yürüttüğü eğitim faaliyetleri üzerinde durulmalıdır. Halkevlerinin dokuz faaliyet alanından ikisi “Halk Dersaneleri ve Kurslar” ile “Kütüphane ve Neşriyat”tır⁹³⁶ ve her biri birer şube olarak örgütlenmiştir.⁹³⁷ CHF Halkevleri Talimatnamesi’nin

⁹³⁰ a.g.e., s. 37.

⁹³¹ Kili, *Atatürk Devrimi*, s. 196.

⁹³² “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 425.

⁹³³ “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 426.

⁹³⁴ “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 429.

⁹³⁵ “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, s. 423.

⁹³⁶ CHF, *Halkevleri Talimatnamesi*, 1932, s. 10-11.

⁹³⁷ *Halkevleri Talimatnamesi*, s. 10-11.

“Halk Dersaneleri ve Kurslar Şubesi”ne ilişkin bölümünün 1. maddesinde, halkın seviyesini yükseltecek her türlü okutma, yazdırma ve yetiştirme faaliyetlerinin yaygınlaştırılmasının amaçlandığı belirtilerek her Halkevinde bir (Halkdersanesi ve Kurslar şubesi)nin açılması kararlaştırılmıştır.⁹³⁸ Bu şubenin açtığı ders ve kurslarda okuma–yazma, tarih, medeni bilgiler, yabancı dil, hesap, muhasebe ve daktilo gibi “hayatı kazanmak için faydalı” konular işlenmektedir.⁹³⁹

Eğitim, modern çağda milliyetçiliğin, ulus-devlet inşasının ve kapitalist toplumsal düzenin kesiştiği başlıca alanlardan biridir; hatta denebilir ki ulus-devlet, yurttaşını büyük ölçüde okul üzerinden “ıcat eder”. Kitlelerin yerel, dinsel, cemaatçi aidiyetlerden kopararak “ulus” denen daha soyut ama güçlü bir üst kimlik altında birleştirilmesi, ortak bir tarih anlatısı, ortak bir dil, ortak semboller ve “doğal” kabul ettirilen bir vatan tasavvurunu gerektirir; bunların tümü, en sistemli biçimde eğitim kurumları aracılığıyla yayılır ve içselleştirilir. Bu bağlamda eğitim, yalnızca bilgi aktaran teknik bir mekanizma değil, aynı zamanda millî kimliği kuran, meşrulaştıran ve yeniden üreten ideolojik bir aygıt işlevi görür. Öte yandan kapitalizmin yükselişiyle birlikte eğitim, hem nitelikli işgücü yetiştirme hem de piyasa toplumunun gerektirdiği davranış kalıplarını yerleştirme bakımından vazgeçilmez hale gelir; zamanı dakikleştiren, bedeni disipline eden, hiyerarşiyi doğal gösteren okul düzeni, fabrikadaki, bürokrasideki ve piyasadaki işbölümünün kültürel provası gibidir. Ulus-devlet bu süreci, bir yandan “fırsat eşitliği” ve “yukarıya doğru hareketlilik” vaat ederek meşrulaştırırken, diğer yandan eğitimi merkezileştirme, müfredatı tekleştirme ve “millî” kıldığı bir resmi ideoloji çerçevesine hapsetme eğilimindedir. Böylece eğitim, kapitalist üretim tarzının ihtiyaç duyduğu teknik uzmanlıkları ve rasyonel-bürokratik kadroları üretirken; milliyetçilik de bu uzmanlıkları, “millete hizmet”, “vatan borcu” gibi söylemlerle anlamlandırır. Sonuçta okul, hem kapitalist piyasanın hem ulus-devletin ihtiyaçlarını aynı anda karşılayan bir laboratuvar gibi çalışır: bireyi emek piyasasının öngördüğü rekabetçi, disiplinli ve verimli özneye dönüştürürken, onu aynı zamanda “doğuştan” bir ulusal kimliğin taşıyıcısı ve savunucusu olarak biçimlendirir. Bu çerçeveden bakıldığında, İttihatçıların ve Kemalistlerin eğitim politikaları arasında güçlü bir süreklilik yanında belirgin bir kopuş çizgisi de görülür: İttihatçılar, imparatorluk çerçevesini ve dinî referansları tümüyle terk etmeden eğitimi merkezileştirmeye, modern bürokratik ve iktisadi ihtiyaçlara uygun bir insan tipi yetiştirmeye çalışırken; Kemalistler aynı yönelimi çok daha radikalleştirerek Tevhid-i Tedrisat, laikleşme ve alfabe devrimiyle eğitimi tekçi,

⁹³⁸ *Halkevleri Talimatnamesi*, s. 10. Ayrıca Çeçen, *Halkevleri*, s. 158.

⁹³⁹ *Halkevleri Talimatnamesi*, 1932, s. 10.

millî ve seküler bir ulus-devlet projesinin omurgasına yerleştirmiş, kapitalist kalkınma hedefleriyle uyumlu, teknik uzmanlıkları yüksek ama aynı zamanda homojenleştirilmiş bir “Türk yurttaşı” inşa etmeye yönelmişlerdir.

İktisat Politikalarında Süreklilik ve Kırılmalar

Yeni bir sosyo-politik düzen kurmayı hedefleyen siyasal hareketler açısından ekonomik yapının yeniden düzenlenmesi meselesi her zaman merkezi bir önem taşımıştır. Bu saptama, ilk bakışta altyapının son tahlilde üstyapıyı belirlediğini savunan klasik yaklaşımla çelişiyor gibi görünse de, altyapı-üstyapı ilişkisini tek yönlü nedenselliğe indirgemek doğru değildir; zira üstyapısal kurumların da belirli tarihsel koşullarda ekonomik altyapı üzerinde etkide bulunabildiği, ekonomik dönüşümlere ivme kazandırabildiği veya onları yavaşlatabildiği unutulmamalıdır. Bu bağlamda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Partisi’nin iktisadî tercihlerinin seyrini izlemek açıklayıcıdır: 1908 Meşrutiyeti’nin yeniden ilânını izleyen dönemde, Zafer Toprak’ın isabetle vurguladığı üzere, siyasal yaşamdaki hürriyet–istibdat ikilemi iktisadî düşünceye de yansımış; “serbestî” ve “teşebbüs-i şahsî”nin yanı sıra “serbestî-i ticaret” ve “serbestî-i rekabet” kavramları ekonomik yaşamda temel yönlendirici ilkeler haline gelmiştir.⁹⁴⁰ Ancak İttihat ve Terakki’nin bu liberal eksenli başlangıç tercihleri ile Cumhuriyet Halk Partisi’nin erken dönemdeki iktisadî yönelimi, savaşların yıkıcı etkisi, iktisadî bağımlılık ilişkileri, millî iktisat ve kalkınma ihtiyacı, toplumsal seferberlik hedefleri gibi etkenlerin baskısı altında giderek daha güçlü bir devlet müdahalesine dayalı bir çizgiye evrilmiş; böylece siyasal projenin ekonomik alanı dönüştürücü kapasitesi somut biçimde görünür olmuştur. Bu bölümde “tepeden devrim–aşağıdan devrim” tartışmasına ayrıntılı biçimde girilmeyecek, söz konusu tartışmanın daha geniş çerçevesi “Değerlendirme” bölümüne bırakılacaktır. İzleyen kısımlarda ise İttihat ve Terakki ile CHP’nin liberalizmden devlet müdahalesine yönelen iktisadî tercihleri, “iktisadî bağımsızlık”, “millî iktisat – millî burjuvazi”, “iktisadî kalkınma”, “tarım politikaları” ve “emek–sermaye ilişkisi” başlıkları altında incelenmeye çalışılacaktır.

Kapitülasyonlardan Tam Bağımsızlığa: İktisadî Egemenlik

Daha önce sözü edildiği üzere, Osmanlı Devleti’nin giderek derinleşen biçimde Avrupa’ya ekonomik açıdan bağımlı hale gelmesi ve bunun başlıca araçlarından birisi konumundaki kapitülasyonlar, devleti ve toplumu yeni bir yola sokma çabasında olan İttihatçıların ve Kemalistlerin karşısına ciddi bir engel olarak çıkmıştır. Akşin’in, “1908 burjuva ihtilâlinin iktisadi

⁹⁴⁰ Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)*, s.23.

programını uygulamasının önüne dikilen en büyük engel, emperyalizmin Osmanlı Devleti'ne takmış olduğu hırızmaydı⁹⁴¹ şeklindeki değerlendirmesi, bu bağımlılığın engelleyici boyutlarını görünür kılmaktadır. Unutulmamalıdır ki Jön Türk ve İttihat ve Terakki hareketlerinin oluşumunda, devletin ekonomik açıdan sömürge benzeri bir konuma itilmesine duyulan tepki önemli bir itici rol oynamıştır.

Özellikle 1912 Balkan Savaşları yenilgisi sonrasında girilen yeni yolda iktisadi bağımsızlık daha güçlü bir vurguyla dile getirilmeye başlanmıştır. 1913 yılındaki OİTC Kongresi'nde kabul edilen siyasal programın 2. maddesinde, "İttihat ve Terakki Fırkası, siyaseti iktisadiye-i milliye'nin istiklâlini müşkülâta koyan ve ecnebilere taallük eden imtiyazat ve istisnaatı maliye ve iktisadiyeyi ref'e çalışacağı gibi, alelûmum kapitülasyonların dahi kaldırılması esbabını istikmal etmeyi en mukaddes gaye addeder"⁹⁴² hükmü yer almakta, bu ifadeyle yabancılara tanınan ekonomik hak ve imtiyazlara karşı açık bir siyasal tutum ortaya konmaktadır.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra hükümet, 5 Eylül 1914'te kapitülasyonların kaldırılmasını kararlaştırmış, 9 Eylül 1914 tarihli irade ile kapitülasyonların 1 Ekim'den itibaren kaldırıldığı ilan edilmiştir.⁹⁴³ Batılı devletler tarafında yoğun protestolara yol açan bu kararın devamında, 15 Ekim 1914 tarihli geçici bir yasa ile kapitülasyonlardan kaynaklanan bütün hükümlerin geçerliliğini yitirdiği açıklanmış; 8 Mart 1915 tarihli geçici yasa ile de yabancılara Osmanlı ülkesindeki statüleri yeniden tanımlanmıştır.⁹⁴⁴ Eylül 1914'te gümrük rüsumu

⁹⁴¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 241.

⁹⁴² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 170. 17 Ocak 1913'de, Büyük devletlerin, Balkan Savaşı dolayısıyla Babıâli'ye verdikleri notaya verilen 30 Ocak'taki yanıtta iktisadi bağımsızlık yolunda talepler yer almaktaydı (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 229).

Ayrıca Akşin, Hakkı Paşa'nın 1 ve 24 Mayıs 1913'de verdiği iki muhtırayla, Osmanlı gümrüklerinin % 15'e çıkmasını, İngiliz uyruklarının da Osmanlılar gibi temettü vergisi ödemesini, İngiliz postanelerinin kaldırılmasını ve kapitülasyonlara son verilmesini görüşmek üzere, İngilizleri sadece hukukçulardan kurulu bir komisyona katılmaya çağırdığını da bildirmektedir (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 232).

Tunaya, OİTC'nin 1911 Kongresi'nde kapitülasyonların kaldırılması sorunun gündeme geldiğini belirtmektedir (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: III, s. 231) Mardin, daha 1880'li yıllarda kapitülasyonlara karşı olduğunu Meşveret'teki temalardan birinin kapitülasyonlar olduğunu yazmaktadır (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 194-195). "Ecnebi şirketlerin giriştikleri işlerden -ki bunların hemen hemen hepsinin memleketin sosyal ve iktisadi çıkarlarına zararlı oldukları ve onlardan yalnız bazı finans sendikalarının faydalandıkları söylenebilir.- Padişah'a ne gibi bir şeref payı düşebileceğini anlamıyorum." (Ahmet Rıza, "A probos du Jubilé," *Mechverat*, 1 Ekim 1990, s. 1'den aktaran Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 207).

⁹⁴³ Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, s. 71.

⁹⁴⁴ Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, s. 72.

%15'e çıkarılmış⁹⁴⁵, Haziran 1915'te savaş süresince ithalata uygulanacak gümrük resmi %30'a yükseltilmiştir.⁹⁴⁶ 1916 Mart'ında dış ticaret politikası kökten bir dönüşüme uğramış; ad valorem yöntemi yerine spesifik vergi esası getirilmiştir.⁹⁴⁷ Zafer Toprak, "Yeni Gümrük Tarifesi iktisadi bağımsızlık doğrultusunda atılmış önemli bir adımdır" değerlendirmesiyle bu değişimin anlamını vurgular.⁹⁴⁸

Osmanlı Devleti savaşta Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da yer aldığı galipler kampında bulunsaydı dahi, kapitülasyonların kaldırılması bu devletlerce muhtemelen kabul edilmeyecek; savaşın yenik tarafında yer alacak İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı üzerindeki ayrıcalıkları, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın zaten sahip oldukları haklara eklenerek sürdürülmek istenecekti. Ancak bu tür spekülative varsayımlar, söz konusu yaklaşım hakkında kesin bir yargıya varmamıza imkân tanımaz; zira tarihsel gerçeklik, Osmanlı Devleti'nin savaşta yenik ayrıldığına işaret etmektedir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla sonuçlandıran Mustafa Kemal ve arkadaşları için bu sorun da çözülmesi gereken temel meselelerden biri olarak ortada duruyordu. Dokuz Umde Beyannamesi'nin "Sultan Hakkındaki Nokta-i Nazarımız" bölümünde ulusal ve idari bağımsızlığın yanı sıra iktisadi bağımsızlık da açıkça anılmış; "Millî, iktisadî, idarî istiklalimizi behemehal temin etmek şartıyla sulhun iadesine çalışmaktır" denilmiştir. Lozan görüşmeleri sırasında da bu konu üzerinde yoğun tartışmalar yaşanmış⁹⁴⁹, nihayet kapitülasyon meselesi bütünüyle çözülerek ortadan kaldırılmıştır.

"Millî İktisat - Milli Burjuvazi"⁹⁵⁰

İktisadi egemenliğin yabancı denetiminden kurtarılmasının ikinci ayağı, millî bir ekonominin inşasıdır.⁹⁵¹ Osmanlı Devleti içindeki gayrimüslim unsurların, imparatorluğun kapitalist ilişkiler içine çekilmesi süreciyle birlikte "komprador" bir nitelik kazanarak Osmanlı topraklarındaki üretim ve ticaret süreçlerine

⁹⁴⁵ Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, s. 114.

⁹⁴⁶ Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, s. 114.

⁹⁴⁷ Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, s. 114.

⁹⁴⁸ Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, s. 128.

⁹⁴⁹ Mecliste Lozan görüşmelerini anlatan Başvekil Rauf Bey: "... Kapitülasyonlar sorununda; adaleter işlerinde bizden bazı teminat ve Medeni Kanunda değişiklik istiyorlar. Maliye ve Ekonomi işlerinde, bizim sadece kapitülasyon adına itiraz ettiğimizi sanıyorlar. Oysaki, Türk milleti, kapitülasyonun adına değil, kendisine karşıdır." (Aktaran Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti*, 1923, s. 24).

⁹⁵⁰ Bu başlık Zafer Toprak'ın *Türkiye'de "Millî İktisat"* kitabının genişletilmiş yeniden basımının dört ciltlik serisinin ilk kitabının adından alınmıştır. Toprak, *Millî İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1995.

⁹⁵¹ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 258.

hâkim hale geldikleri bilinmektedir. Bu unsurların Osmanlı Devleti'ni "kendi devletleri" olarak benimsemedikleri; gelişen kapitalist ilişkilerin sonucunda giderek artan oranlarda ayrılıkçı eğilimler içine girdikleri görülmüştür. Dolayısıyla devlete bağlı bir tüccar sınıfı yaratmak, "devleti kurtarma" saikiyle hareket edenler açısından hayati önem taşıyan bir hedef haline gelmiştir. Bu "sınıf yaratma" eylemi kuşkusuz yoktan var etme anlamına gelmemekte; var olan fakat yabancı rekabetine dayanamayarak gerileyen Müslüman-Türk ticaret burjuvazisinin niteliksel bir dönüşüm geçirmesini sağlayarak yeniden iktisadi hayata egemen kılınması çabasına işaret etmektedir.⁹⁵²

1914'te başlayan I. Dünya Savaşı yılları, İttihatçılara piyasanın millileştirilmesi hedefleri bakımından oldukça elverişli bir zemin sunmuştur. Daha önce belirtildiği gibi, Balkan Savaşları sonrasında OİTC, İslamcı söylemi tümüyle terk etmeden milliyetçiliği giderek artan ölçüde vurgulamaya başlamış, dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarında da isyanların çıkması bu milliyetçi politikalara güçlendirici yönde etki yapmıştır.

Dönemin yazarları, Osmanlı Devleti için tek çözüm yolunu Müslüman-Türk unsurun ticaret, bankacılık ve sanayiyle uğraşmasında görüyorlardı.⁹⁵³ Bu dönemde "millî iktisat" görüşü İttihatçılar arasında yayılmaktaydı⁹⁵⁴, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp [Moiz Cohen] gibi isimler bu fikrin önde gelen temsilcileri konumuna yükselmişlerdi.⁹⁵⁵ I. Dünya Savaşı'nın koşulları da böyle bir politikanın izlenmesini bir yandan adeta zorunlu kılıyor⁹⁵⁶; diğer yandan uygulanmasını kolaylaştıran bir zemin oluştuyordu. 8 Şubat 1331

⁹⁵² "Hükümet, taşra kentlerindeki Müslüman tüccarlar, esnaf, hatta bürokratlar arasında bulmaya çalıştıkları adaylardan girişimci kadrolar oluşturmak suretiyle, güçlü bir ulusal burjuvazi kurmaya çalışıyordu." (Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 183).

⁹⁵³ Yusuf Akçura, İmparatorluk'un ayakta kalmasını milli burjuvazisini geliştirmesine bağlıyordu. (İhsan Keser, *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara, Nisan 1993, s. 51). Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)* s. 33. Ayrıca milli Banka sorunu da 1908 Devrimi ile birlikte, gündeme gelmişti. (Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 130) 1909-1918 arasında altısı yabancılar tarafından, biri azınlıklar, sekizi Türkler tarafından, onbeş banka İstanbul'da; sekiz banka da Anadolu'da kurulmuştur. (A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında A.Ş. Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri; Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, Der. Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 412-458. Bu metin *Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the One-Party Era, Volume I*, der. Aykut Kansu, içinde yer almaktadır). Ayrıca Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 152-163 arasına bakılabilir.

⁹⁵⁴ II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında liberal iktisadi düşünce egemendi. İttihatçıların önde gelenlerinden Mehmet Cavit Bey, klasik iktisat öğretisini benimsemişti ve çıkardığı *Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası* ile görüşlerini yaymaya çalışıyordu. (Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, s. 23). Zamanla liberal görüşler popülerliklerini yitirdiler ve "Millî İktisat" görüşü egemen hale geldi.

⁹⁵⁵ Borataş, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 17-18.

⁹⁵⁶ Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, s. 25.

(1915) tarihinde, “millî iktisat” görüşünün yayın organı olan *İktisadiyyat Mecmuası* yayımlanmaya başlamıştı.⁹⁵⁷

Bu yaklaşım doğrultusunda yürütülen uygulamalar sonucunda Müslüman-Türk unsurlar, gayrimüslimlerin yerlerini almaya başlamış; Heyet-i Mahsusa-i Ticariye⁹⁵⁸, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, Men’-i İhtikâr Heyeti gibi savaş kurumları Müslüman-Türk tüccarı, gayrimüslim rakipleri karşısında avantajlı kılınmıştır. Bu dönemde “Millî İktisat”ın kurumsal ayaklarını kurulan şirketler ve bankalar oluşturmuştur.⁹⁵⁹ Kara Kemal Bey’in önderliğinde kurulan Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi, Millî Ekmekçi Anonim Şirketi bu bağlamda anılabilir.⁹⁶⁰

Anlaşılabileceği üzere, bu dönemde devlet ekonomiyi düzenleme işini açıkça üstlenmiştir. Bu anlamda “Millî İktisat” politikası, devletin ekonomiye müdahalesinin teorik çerçevesi olarak görülebilir.⁹⁶¹ Böylece “... savaş yıllarında uygulanan “millî iktisat” politikası Müslüman-Türk unsura bu (gayrimüslimlerin yerlerini alacakları) ortamı hazırlamış, devlet iktisadiyyatıyla gayri-müslim unsur ve yabancılar piyasadan tasfiye edilirken millî anonim şirketler giderek ekonomiye egemen olmuşlardır”.⁹⁶²

Ulusal Kurtuluş Savaşı’nı kazanan Kemalistler, millî bir burjuvazi açısından İttihatçılara oranla daha gelişmiş, ancak hâlâ oldukça sınırlı bir ekonomik düzen devralmışlardır. İttihatçıların Müslüman-Türk unsurları ekonomik hayata egemen kılma yönündeki çabaları belli sonuçlar doğurmuş; I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere ve savaş sonrasında Rumlara yönelik tehcir uygulamaları da büyük ölçüde bu amaca hizmet ederek Anadolu’nun gayrimüslim unsurlarını neredeyse bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Buna karşın, Kemalistlerin

⁹⁵⁷ “Millî İktisat” görüşü, List, Carey, Rac, Cauwès gibi iktisatçılardan etkilenecek ortaya konmuştu (Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)* s. 20). İhsan Keser de “Gökalp’in iki kaynağa dayandığı açıktı; bunlardan biri Alman Millî İktisat Sistemi, öteki ise Fransız Solidarizmiydi.” (Keser, *Türkiye’de Siyaset ve Devletçilik*, s. 39) yorumunu yapmaktadır. 8 Şubat 1331’de ilk sayısı yayınlanan *İktisadiyyat* dergisinin yazı kurulunda Cavit Bey’in de adı geçiyordu (Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)* s. 26) Derginin başyazarı Tekin Alp’ti (s. 27)

⁹⁵⁸ Kara Kemal Bey’in girişimiyle kurulan bu şirket, savaş yıllarında İstanbul’un iaşesini üstlenmişti (Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)* s. 58).

⁹⁵⁹ Ahmad, ticaret şirketlerinin kurulmasını, İttihatçıların Türk burjuvazisi yaratma yolundaki en önemli adım saymaktadır. (Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 66).

⁹⁶⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: III*, s. 337; Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)*, s. 58.

⁹⁶¹ Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)*, s. 303.

⁹⁶² Toprak, *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)*, s. 21. Tefvik Çavdar, Kara Kemal Bey’in örgütlediği mahalle tüketim kooperatiflerini, Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi, Milli Boğaziçi Kooperatif Şirketi, Milli Fatih Kooperatif Şirketi ve Milli Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi olarak saymaktadır (Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 85).

devraldıkları ekonomik yapı içinde burjuvazinin oldukça cılız, ekonomik yapının ise feodal özelliklerinin belirgin olduğu görülmelidir.

Bu koşullar altında yeniden bir Müslüman-Türk burjuvazisi yapılandırma ve güçlendirme sürecinin gündeme gelmesi kaçınılmaz hâle gelmiş, bunun da yine devlet eliyle yürütülmesi öngörülmüştür.

Nitekim daha 1923 Şubat'ında İzmir İktisat Kongresi toplanmış⁹⁶³; Kongre'de gündeme gelen önlemlerin ve kabul edilen "İktisadi Esaslar"ın, "Millî İktisat" görüşünün temel unsurlarıyla yakın bir benzerlik taşıdığı görülmüştür.⁹⁶⁴ Ulusal bir ekonominin kuruluşunu ve dolayısıyla yeni devletin sosyo-ekonomik temelini kısa sürede oluşturacak ekonomik güçlerin geliştirilmesi hedeflenmiştir.⁹⁶⁵ Korkut Boratav, 1908–1922 dönemi ile 1923–1929 dönemi arasında "çarpyıcı bir süreklilik" olduğunu belirtmekte⁹⁶⁶; 1908 Devrimi sonrasında İttihatçıların ve 1923 İzmir İktisat Kongresi sonrasında Kemalistlerin kapitalist üretim ilişkilerini sosyo-ekonomik yapıda belirleyici hale getirme çabalarının temel mekanizmasını, devletin bireylerin sermaye birikimini gerçekleştirebilecekleri ortamı ve desteği sağlaması; böylece oluşan yeni burjuvazinin yabancı sermaye ile eşit koşullarda işbirliği yaparak sanayileşmeyi gerçekleştirmesi olarak tanımlamaktadır.⁹⁶⁷ Bu çerçevede Kemalist devrim, gayrimüslimlerce işgal edilen ekonomik konumların Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi sürecini tamamlamıştır.⁹⁶⁸

⁹⁶³ Taner Timur, bu Kongre'nin toplanmasında İstanbul tüccarının rolü olduğunu belirtmektedir (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 39).

Boratav'da Kongre'nin İstanbul ve İzmir'in Türk-müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşmalarında önemli bir adım olduğu görüşündedir (Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 34).

⁹⁶⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 34.

⁹⁶⁵ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 248. II. Meşrutiyet döneminde olduğu gibi, bu dönemde de bankacılık faaliyetlerine büyük önem verilmiştir. Bu dönemdeki bankaların önemlileri 1924'de kurulan İş Bankası, 1925'de Sanayi ve Maadin Bankası'dır. Ayrıca pekçok yerel banka da kurulmuştur (Bu yerel bankalar için Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında A.Ş. Olarak Kurulan Bankalar", s. 420-458'e bakılabilir).

⁹⁶⁶ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 37-46.

⁹⁶⁷ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 46-47. "Devlet desteğiyle yerli sermayedar "ye-tiştirme" girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelir." (Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 29) İhsan Keser de "Devlet gücünün ve olanaklarının çeşitli yollarla kişilerin zenginleştirilmesi uğruna kullanılması İttihat ve Terakki dönemiyle birlikte Kemalist yönetici kadro içinde ulusal ekonominin geliştirilmesi için zorunlu görülmüştür." biçiminde görüş bildirmektedir.

⁹⁶⁸ Gülaip, "Kapitalizm ve Modern Ulus-Devlet: Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu Üzerine Düşünceler", s. 6. Ayata da, milliyetçiliğin azınlıklar yerine Türklerin yabancılarla işbirliği yapması anlamına geldiğini yazmaktadır (Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, s. 68). "Devlet desteğinin, bireylerin zenginleşmesinde etkin bir yol olduğu ortaya çıkmıştır: Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile siyasi kadroların ve yüksek bürokrasinin işbirliğinden, geleneksel (ve gayri müslim) komprador ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen de olsa devralabilen, bazı hallerde yabancı sermaye ile işbirliği halinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekeli kazançlarından nemalan bir

Geri Kalmışlıktan Çıkış Stratejileri: İktisadi Kalkınma

Batı'ya yönelen ve kendisini Batı uygarlığı çerçevesinde konumlandırmaya çalışan siyasal hareketler açısından, Batı'nın iktisadî örgütlenme tarzına kayıtsız kalmak mümkün değildir. Nitekim Jön Türkler, İttihatçılar ve Kemalistler açısından ekonomik kalkınma meselesinin daima ön planda oluşu, öykünülen Batı uygarlığının iktisadî yapılanmasıyla birlikte, arkalarında yer alan Müslüman-Türk eşrafı, ticaret burjuvazisi ve filizlenmekte olan sanayi burjuvazisi gibi sınıfsal güçlerin kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme ihtiyacıyla da yakından bağlantılıdır.

Ahmet Rıza Bey, 1890'larda, Osmanlıların içinde bulundukları koşullar bakımından yapılması gerekenin ziraat ve sanayinin geliştirilmesi olduğunu vurguluyordu.⁹⁶⁹ 7 Haziran 1902'de *Şura-yı Ümmet*'te yayımlanan bir yazıda "Ticaret, milletlerin cismaniyetidir. Türk tacirleri, rub'u asırlık rukud-u müteaffini tamir ve tarîka-ı ticaretle de muhtaç olduğumuz münakale-i medeniyeyi husule getirebilmek için neler okuyorlar, neler öğreniyorlar?" denilmekte; aynı sayıda yayımlanan başmakalede Osmanlı'nın karşılaştığı sorunların temelinde "devlet kapısından bir şey beklemeye alışmış olmak" ve "sanat ve ticaret sayesinde geçinmek lüzumunu anlamamak" yattığı belirtilmekteydi.⁹⁷⁰ Abdullah Cevdet de, "Beyhude lâyiha ve arzuhal vermekle vakit geçirmeyin kardeşlerimiz! İlim ve para kazanın. İlimsiz para kazanmak ve parasız ilim kazanmak ve bunlarsız istihsal ve muhafaza-i hürriyet ü hukuk mümkün değildir..." diyerek iktisadi gelişmenin önemini vurgulamaktaydı.⁹⁷¹ Şerif Mardin, Abdullah Cevdet'in "para"dan kastının iktisadi gelişme olduğunu belirtir.

1908 Devrimi'nden sonra ticaret ve sanayinin geliştirilmesi için yoğun çabalar yürütülmüştür. Özel bir komisyon kurularak Almanya, İtalya, İspanya, Portekiz, Romanya gibi ülkelerin ticaret kanunlarından yararlanmak suretiyle yeni bir ticaret kanunu hazırlanmıştır.⁹⁷² Osmanlı İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1909 tarihli siyasal programının 13. maddesinde "Memleketimizde ziraat ve ticaret ve sanayiın terakki ve inbisatına mâni olan ahvalin ref' ü izalesiyle esbab-ı intizamı davanın teminine bezl-i sây ü gayret edilecektir" hükmü yer almaktadır. Gerçekten de gece dersleri ve ticaret okulları gibi kurumlar oluşturulmuş;

yeni zenginler tabakası oluşmuş idi." (Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, 47). Bu süreç Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları ile tamamlanacak; geriye kalan gayri-müslim unsurların da büyük bölümü tasfiye edilecektir.

⁹⁶⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 182.

⁹⁷⁰ Başmakale, *Şura-yı Ümmet*, 7 Haziran 1902, s. 1'den aktaran, Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 257.

⁹⁷¹ "Rusya'da Müslümanlar", *İctihad*, Mart 1903, s. 6'dan aktaran, Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 247.

⁹⁷² Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, s. 47.

Cemiyet-i Müteşebbihe⁹⁷³ ve Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Cemiyet-i Milliyesi 1909 yılında kurulmuştur.⁹⁷⁴

1913 tarihli siyasal programda ise en uzun bölüm “Kısm-ı İktisadî” başlığı altında ekonomiye ayrılmıştır. İktisadi kalkınma için yeni hukuksal düzenlemelerin getirileceği (madde 19), bankaların kurulacağı (madde 18), borsa, ticaret, ziraat ve sanayi odalarının yeniden düzenleneceği (madde 31) bildirilmektedir. 1913 yılının Aralık ayında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi ve 1 Ocak 1917’de Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı’nın Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname yürürlüğe girmiştir.⁹⁷⁵ Sanayileşmenin sözcülüğünü yapacak olan *Sanayi Dergisi* ise Müslüman-Türk girişimciler tarafından 30 Nisan 1914’te yayımlanmaya başlamıştır.⁹⁷⁶

İttihatçıların bütün bu çabaları, uzun savaş yılları nedeniyle istenilen sonucu yaratmaktan uzak kalmıştır. 1920 yılında Anadolu’da yalnızca 76 anonim şirket faaliyet göstermekte⁹⁷⁷, Anadolu’nun üretim kapasitesi son derece düşük bir düzeyde bulunmaktadır. Dolayısıyla Kemalistlerin önündeki en büyük hedeflerden biri de bu geri yapının kırılması olmuştur.

Mustafa Kemal ve arkadaşları için “uygarlık” hedefine ulaşmada sanayileşme belirleyici önemdedir.⁹⁷⁸ Cumhuriyet henüz ilan edilmeden önce İzmir’de bir İktisat Kongresi toplanmış, bu Kongre’ye mesleki temsil ilkesine göre katılım sağlanmıştır.⁹⁷⁹ Ele alınması tasarlanan başlıca konular kredi, üretimin düzenlenmesi ve artırılması, gümrük, vergi ve ulaştırma’dır.⁹⁸⁰ Dokuz Umde Beyannamesi’nde de 5. umde on fıkra halinde düzenlenmiş olup bunların çoğu iktisadi tedbirlerle ilgilidir.

1927 yılındaki CHF Kongresi’nde kabul edilen Mustafa Kemal’in Program Beyannamesi’nin “İktisadiyat” bölümünde, ticaret ve sanayinin gelişebilmesi için liman ve demiryolları yapımı; kredi bankaları ve kooperatiflerin

⁹⁷³ Cemiyet-i Müteşebbihe’nin kuruluş gerekçesi için *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, s. 381-383, Belge 19.

⁹⁷⁴ *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, s. 205-207.

⁹⁷⁵ *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, s. 175-180.

⁹⁷⁶ *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, s. 192. *Sanayi* dergisinin önerdiği sanayileşme programı için *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, s. 378, Belge 16.

⁹⁷⁷ *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, s. 62.

⁹⁷⁸ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 134-135. Taha Parla, bu konuda, “Kemalizm’in en önemli özelliklerinden biri (iktisadi) kalkınmacı bir ideoloji olmasıdır.” (Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 2: Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, İletişim, İstanbul, 1991, s. 133) demektedir.

⁹⁷⁹ Çeçen, *Halkevleri*, s. 76.

⁹⁸⁰ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti-1923*, s. 94.

oluşturulması; bir Devlet Bankası'nın kurulması; başta mensucat olmak üzere sanayinin geliştirilmesi ve gerekli yasal düzenlemelerin yapılması gibi önlemler sıralanmaktadır. Taner Timur, burjuva programının sanayide de uygulanması amacıyla bir dizi tedbir alındığını; bu tedbirlerin vergi gelirleri ve iç borçlanma yoluyla yabancı şirketleri millileştirmek, kredi ve tekeller oluşturarak özel ve devlet kapitalizmini geliştirmeye çalışmak, imtiyaz kanunları ile özel sanayiye desteklemek biçiminde şekillendiğini belirtir.⁹⁸¹ 1927 Mayıs'ında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda vergi muafiyeti, toprak bağıışı, yatırım mallarının gümrüksüz ithal izni, taşıma ücretlerinde indirim, devlet kurumlarının teşvik edilen firma ürünlerini %10'a kadar fiyat farkı olması durumunda dahi satın alması gibi hükümler yer almaktadır.⁹⁸²

1931 Programı'nda ise CHF'nin vasıfları arasına devletçiliğin girdiği görülmektedir (1931 Programı, İkinci Kısım / 1-Ç). Programın en uzun bölümünü oluşturan Üçüncü Kısım "İktisat – Ziraat ve Sanayi, Madenler ve Ormanlar, Ticaret, Nafia İşleri" başlığını taşımakta; kredi, çiftçi kooperatifleri, Ziraat Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası, dış ticaret, limanlar, demiryolları, su işleri, balıkçılık ve süngercilik gibi pek çok konuyu kapsamaktadır. Bu bölümün 13. maddesinde yer alan "...devlet işlerinin, millî iktisat nokta-i nazarından, mutlak kârlı ve faideli olması kaidesini umumiyetle esas tutarız" hükmü, OİTC döneminden beri etkili olan "Millî İktisat" düşüncesinin izlerini taşımaktadır.⁹⁸³

Bundan sonraki dönem, Boratav'a göre, önceki dönemden bir kopuş (ancak devrimci bir dönüşüm değil) anlamına gelmektedir.⁹⁸⁴ Bunun nedeni, korumacılık-devletçilik sentezi olarak ortaya çıkan iktisat politikası araçlarının, yarı-sömürge mirasının tüm unsurlarını taşıyan azgelişmiş bir ekonomide millî bir kapitalizmin gelişebilmesinin mümkün olup olmadığını sınavacak araçlar olarak ilk kez birlikte ve etkin biçimde kullanılmalarıdır.⁹⁸⁵

Tarımda Kapitalistleşme ve Toprak Düzeni

1908 tarihli siyasal programın 14. maddesinde, "Ashab-ı arazinin kanunen mer'î ve mahfuz bulunan hukuk-u tasarrufiyesi ihlâl edilmemek şartıyla köylülerin arazi sahibi olmaları esbâbının istihzâr edilmesi teklif ve bunlar hakkında cüz'î faiz ile akçe tedarik edebilmeleri için teshilât iltizam olunacaktır"

⁹⁸¹ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 85.

⁹⁸² Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, s. 77.

⁹⁸³ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 3: *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, s. 67.

⁹⁸⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 46.

⁹⁸⁵ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1995*, s. 46.

hükmi yer almaktadır. Sonraki bölümde değerlendireceğim işçi–sermayedar meselesinde olduğu gibi, toprak sorunu bağlamında da İttihat ve Terakki’nin önceliğinin sermaye ve mülkiyet sahiplerinin haklarının güvence altına alınması olduğu açıktır. Program metninde köylülerin topraklandırılması ve cüz’î faizli kredi imkânlarının sağlanmasına ilişkin bu hükümler ilk bakışta ileri sayılabilecek düzenlemeler olarak görünmekle birlikte, bu maddeleri tefsir eden program şerhinde kullanılan dil ve yapılan vurgular, İttihatçı kadronun gerçek zihniyet dünyasını ve önceliklerini –özellikle de büyük toprak sahiplerinin hak ve çıkarlarının korunması yönündeki hassasiyetini– açık biçimde ele vermektedir.⁹⁸⁶

Programı şerh eden gazete yazılarında⁹⁸⁷ tartışmanın ağırlık merkezi, topraksız köylünün hangi somut mekanizmalarla arazi sahibi olacağından ziyade, “ashab-ı arazinin (...) mahfuz bulunan hukuk-u tasarrufiyesi”nin ihlâl edilmeyeceğinin vurgulanmasına kaymakta; mülkiyet hakkı toplumun bekâsı, ilerlemesi ve medenileşmesiyle özdeşleştirilerek, yüksek vergiler dahi fiilî bir “mülkiyete tecavüz” olarak kodlanmaktadır. Topraksız köylünün toprak sahibi olması teorik olarak arzu edilir bir hedef olarak telaffuz edilmekle birlikte, bu hedefin gerçekleşme yolu toprak sahiplerinin arazi satarken kendi maiyetlerindeki tarım işçilerine “aynı bedel” üzerinden satış yapmaları ve ziraat tasarruf sandıkları aracılığıyla kredi temini gibi piyasa içi enstrümanlara bağlanmakta; pratikte bu yollardan yararlanmanın köylü açısından son derece sınırlı olacağı bizzat metinlerde de zımnen kabul edilmektedir. Kapitalist ilişkileri sosyo-ekonomik yapıda egemen kılma amacında olan İttihatçıların –ve devamında Kemalist kadroların– tarımda da kapitalizmi teşvik etmeleri bu bakımdan beklenebilir bir yönelimdir. Feroz Ahmad, İttihatçıların bedeli ne olursa olsun kapitalist tarımı mümkün olabilecek en hızlı biçimde Anadolu’ya sokma amacında olduklarını belirtmekte⁹⁸⁸, ancak bunu yaparken Osmanlı klasik toprak düzeninin başlıca ögesi olan küçük toprak sahiplerine değil, büyük toprak sahiplerine dayandıklarını vurgulamaktadır.⁹⁸⁹ Bu çerçevede İttihatçı yaklaşım, toprağa erişim sorununu radikal bir yeniden dağıtım meselesi olarak değil, özel mülkiyetin dokunulmazlığını esas alan ve büyük arazi sahiplerini tedirgin etmeyecek tedricî ıslahat başlıkları altında ele almaktadır.

⁹⁸⁶ Tarımla ilgili maddelerin yorumlanması ve değerlendirilmesi için bknz. Özer Özbozdağlı-Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Siyasi Programı İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, Ankara, Detay Yayınevi, Ekim 2020, s.80-85.

⁹⁸⁷ “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı,12, Arazi Meselesi,” *İttihad ve Terakki*, Numero:33, 24 Ramazan 1326 (Hicri), 7 Teşrin-i evvel 1324 (Rumi) , 20 Ekim 1908 (Miladi), s.1. Transkripsiyon metin için Özer Özbozdağlı-Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Siyasi Programı İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, s.156-159.

⁹⁸⁸ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 107.

⁹⁸⁹ *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 74.

Programın 15. maddesi de tarım alanındaki bu önceliklerle uyumlu bir çerçeve çizmektedir: “Âşar için şimdilik ‘tahmis’ usulü bir esâs-ı selîme binâ ettirilerek kabul ettirilecek ve derhal kabili tatbik olan yerler için hemen icrâ ve bilâhare ‘kadaströ’ usûlünün tedricen tatbiki teklif olunacaktır.” İttihat ve Terakki’nin hem program metninde hem de *İttihad ve Terakki* gazetesinde yayımlanan tefsir yazılarında⁹⁹⁰, aşarın feodal nitelikli, modern tarımsal üretim maliyetleriyle ve kapitalist iktisadî ilişkilerle bağdaşmayan bir vergi biçimi olduğu açıkça teslim edilmekte; arazinin değeri ve geliri üzerinden alınan, “daha medenî” vergi usullerine geçişin zorunluluğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, yüzyıllardır yürürlükte olan bir sistemin ani biçimde tasfiyesi yerine “tahmis” usulüyle aşarın istikrara kavuşturulması, ardından kadaströ çalışmalarının ve yeni düzenlemelerin tedricen hayata geçirilmesi savunulmaktadır. Aşarın yeniden düzenlenmesi ve kadastronun tatbik edilmek istenmesi, bu bakımdan, kapitalist tarıma giden yolun kurumsal ve malî altyapısını kurmaya dönük adımlar olarak okunmalıdır. Son tahlilde, İttihat ve Terakki’nin tarım politikası, bir yandan feodal kalıntıları tasfiye ederek kapitalist ilişkileri hâkim kılmayı hedefleyen, diğer yandan ise özel mülkiyetin kutsallığı ve büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını titizlikle koruyan ikili bir mantık üzerine inşa edilmekte; bu ikili mantık, Cumhuriyet döneminde Kemalist tarım politikalarında gözlemlenen süreklilikleri kavramak bakımından da önemli bir referans noktası sunmaktadır.

ÖİTC’nin 1911 Siyâsî Programı’nın 23. maddesinde aşarın kadastral esaslara dayalı bir arazi vergisine dönüştürülmesi hedeflenmekte, 24. maddesinde devletin mâli durumu elverdiğinde aşar oranının yüzde ona indirilmesi öngörülmekte, 26. maddesinde çiftçilerle orakçılar, aylıkçılar ve yarıcılar arasındaki ilişkilerin kanunla düzenlenmesi vaat edilmekte, 27. maddesinde Ziraat Bankası’nın sermayesinin artırılarak köylüye kredi sağlayacak biçimde yeniden yapılandırılması, 28. maddesinde hayvan hastalıklarıyla mücadele ve hayvan ırklarının ıslahı, 29. maddesinde ağnam vergisinin iklim ve yerel koşullara göre “adil” bir esasa bağlanması ve 30. maddesinde arazi tasarrufu ve intikaline dair hükümlerin fıkıh esasları çerçevesinde, köylüleri ve çiftlikleri sıkıntıya sokmayacak şekilde yeniden düzenlenmesi öngörülmekte⁹⁹¹; tüm bu

⁹⁹⁰ “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı, 13, Aşar Meselesi,” *İttihad ve Terakki*, Numero:39, 11 Şevval 1326 (Hicri), 23 Teşrin-i evvel 1324 (Rumi), 5 Kasım 1908 (Miladi), s. 1. Transkripsiyon metin için Özer Özbozdağı-Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Siyasi Programı İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, s.160-163. Gazetede yer alan yorumun değerlendirilmesi için s.83-85.

⁹⁹¹ *Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem’iyetinin 1327 Senesi Siyâsî Programı*, Şehzade Başında İttihâd ve Terakki İkinci Kûlûbü Tarafından Tab’ ve Neşr Olunmuştur, İstanbul, Tanin Matbaası, 1327. Metnin Transkripsiyonu için bkz.: Özer Özbozdağı ve Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Ankara, Detay Yayıncılık, Aralık 2017, s.79-87.

hükümler tarımsal yapının rasyonelleştirilmesi ve kapitalist üretim ilişkilerine uyarlanması amacına hizmet etmektedir.

1908 tarihli siyasal programın 14. maddesinde, “Ashab-ı arazinin kanunen mer’î ve mahfuz bulunan hukuk-u tasarrufiyesi ihlâl edilmemek şartıyla köylülerin arazi sahibi olmaları esbabının istihzar edilmesi teklif ve bunlar hakkında cüz’î faiz ile akçe tedarik edebilmeleri için teshilât iltizam olunacaktır” hükmü yer almaktadır.

İttihatçılar 1913 yılında, devlet hazinesinin durumu uygun olduğu takdirde aşarı yarıya indirmekten ve aşar tahsilini kadastroya uygun biçimde ıslah etmekten söz etmeye başlamışlardır.⁹⁹² 1913 Siyasal Programı’nın 24. maddesinde “Âşarın kadastro usulünün taksimi suretiyle arazi vergisi şekline kalb ve ifrâğı zamanına kadar tahmisi veya sair suretle usûl-i cibâyetteki mehâzir-i hâziranın izalesi ve mükellefin bu bâbdaki şikâyetlerinin ref’i talep edilecektir” hükmü yer almaktadır. Aynı programın 28. maddesinde “çiftçiler, orakçılar, aylıkçılar ve yarıcılar arasındaki münasebeti tanzim ve tayin edecek bir kanun neşri teklif edilecektir” ifadesiyle tarımda çalışan kesimlerin ilişkilerini düzenlemeye yönelik bir irade ortaya konmuştur.

İttihatçılar ile benzer iktisadi tercih ve yönelimlere sahip olan Kapitalizmi ülkenin sosyo-ekonomik yapısına egemen kılmak amacındaki CHF de tarımda kapitalizmi geliştirmeyi hedeflemiştir.⁹⁹³ 1923 yılında çıkarılan bir yasayla Ziraat Bankası kanalıyla ziraî makinelerin ithali ve çiftçiye gümrüksüz olarak dağıtılması kararlaştırılmış; aynı yıl içinde çıkarılan bir başka yasayla hayvan ithalinin iki yıl süreyle gümrükten muaf tutulması öngörülmüştür.⁹⁹⁴ Dokuz Umde Beyannamesi’nin 5. umdesinin 4. fıkrasında, “Ziraat Bankası’nın sermayesi tezyit olunacak, çiftçilere daha kolay ve vasi yardım edilebilmesi temin edilecektir”; 5. fıkrasında ise “memleketimiz çiftçilerine ziraat makineleri vasi mikyasta ithal olunacak ve çiftçilerimizin âlât ve edevat-ı ziraîyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır” hükümleri yer almaktadır.

Tarımsal kredi mekanizmaları da önem kazanmış, Cumhuriyet’in ilk yıllarında bu mekanizmalar süratle genişletilmiştir.⁹⁹⁵ Cumhuriyet döneminde tarımın kapitalist ilişkiler temelinde yeniden yapılandırılması amacıyla gündeme gelen uygulamalardan biri de aşarın kaldırılması olmuştur. Daha 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde aşarın kaldırılması meselesi ele alınmış ve bu doğrultuda

⁹⁹² Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 91. 1918 Siyasal Programının 23. maddesinde “Devletin ahvali maliyesi müsaade bahşolununca aşarın yüzde ona tenziline çalışılacaktır.” hükmü vardır. 27. maddesinde de ağnam vergisinde düzenlemeye gidilmesi isteği dile getirilmektedir.

⁹⁹³ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 73.

⁹⁹⁴ *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 82.

⁹⁹⁵ *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 82.

karar alınmıştır.⁹⁹⁶ 17 Şubat 1925'te aşar vergisinin kaldırılması, kırsal alanların kapitalist ekonomiye açılması anlamında kritik bir dönüm noktasıdır.⁹⁹⁷

Taner Timur, tarımda kapitalistleşme sürecinin incelenmesi sırasında asıl üzerinde durulması gerekenin mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenleyen Medeni Kanun olduğunu belirtir.⁹⁹⁸ Medeni Kanun, bir yandan toprak mülkiyetini açıklığa kavuştururken, öte yandan Türk kadınına hukuksal düzeyde prekapitalist tabiyet bağlarından önemli ölçüde koparmıştır.⁹⁹⁹

Bununla birlikte, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde toprak ağalığı gibi feodal sayılabilecek kurumlar tasfiye edilememiştir.¹⁰⁰⁰ Mete Tunçay, "Tek parti yönetiminin kurulması döneminde bir toprak reformu yapılamaması, elbette her şeyden önce genel siyasal tutumun sonucudur" değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁰⁰¹ Daha önce CHF'nin sınıfsal yapısı incelenirken de vurgulandığı üzere, toprak ağaları siyasal iktidarın önemli bir müttefikidir. Batı Anadolu'daki toprak ağaları belli ölçüde kapitalist tarımla bağlantılıyken, Doğu illerindeki toprak ilişkilerinin tam anlamıyla feodal özelliklerini sürdürdüğünü de kaydetmek gerekir.

Sınıfsızlık Söylemi ve Emeğe Karşı Sermaye

Kapitalist ilişkileri sosyo-ekonomik zeminde yerleştirme çabası içinde olan İttihatçıların ve Kemalistlerin, bırakın sınıf çatışmasını, hatta sınıfların varlığını bile reddeden anlayışları doğrultusunda işçi hareketlerine olumlu yaklaşmayacakları açıktır. 1908 Devrimi sonrasında çeşitli ekonomik birimlerde, özellikle Anadolu ve Rumeli Demiryolları'nda ortaya çıkan grevler karşısında hükümetin tavrı, bir dizi sınırlayıcı düzenleme ve yasak getirmek biçiminde olmuştur.¹⁰⁰²

⁹⁹⁶ Kongre'de kabul edilen esasların Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları Bölümü'nde Âşar meselesi kısmının 1. maddesinde "Âşarın lağvı" hükmü ve 2. maddesinde yeni bir vergi konulması hükümleri bulunmaktadır (*Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, A. Gündüz Ökçün (yayına hazırlayan), A.Ü. SBF Yayınları, 471, Ankara, 1981, s. 394-395).

⁹⁹⁷ Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, s. 46.

⁹⁹⁸ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 83.

⁹⁹⁹ *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 83. Timur, tarımda kapitalistleşme eğiliminin bu kanunun kabülünde etkili olduğunu, kanunun kabülünde önemli rol oynayan Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt)'un aynı zamanda Ege'li bir büyük toprak sahibi olmasının rastlantı olmadığını belirtmektedir (s. 84).

¹⁰⁰⁰ Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, s. 257; Bilâ, *CHP Tarihi 1919-1979*, s. 99. Ahmad, bu konuda İttihatçılar ve Kemalistler arasında paralellik kurmaktadır. (Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 88).

¹⁰⁰¹ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 191.

¹⁰⁰² A. Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Esgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*, A.Ü SBF Yayınları: 503, Ankara, 1982, s. xi. 1908'den sonraki grevler için Dimitır Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarih (1908-1965)*, Ayşe ve Ragıp Zarakolu (Hazırlayan), Belge Yayınları, Ocak

Devrimden yaklaşık iki buçuk ay sonra *Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat* çıkarılmış¹⁰⁰³; 1909 yılında Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da yapılan görüşmeler sonucunda *Tatil-i Eşgal Kanunu* yürürlüğe girmiştir.¹⁰⁰⁴

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 tarihli siyasî programının 13. maddesinde “amelelerle patronların hukuk ve vezaif-i mütekaabilelerini tayin edecek kanunlar vaz'ı teklif edilecektir” hükmü yer almaktadır. Cemiyetin resmî yayın organı *İttihad ve Terakki* gazetesinde “İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı” başlığı altında neşredilen, programı tafsilatlı biçimde tahlil eden, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi'nin kaleminden çıktığı anlaşılan ve on beş tefrikadan müteşekkil yazı dizisinin on birinci tefrikasında “Patronlar ve Ameleler” başlığı altında, söz konusu hükmün İttihatçılar tarafından nasıl kavrandığı ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır.¹⁰⁰⁵ Bu metin, Cemiyet'in sermaye-emek ilişkilerine dair iktisadî tasavvurunu somutlaştırmakta ve İttihat ve Terakki'nin liberalizm–sosyalizm karşıtlığında kendisini açık biçimde klasik liberal paradigma doğrultusunda konumlandığını göstermektedir. On üçüncü maddeye getirilen yorum çerçevesinde sermaye-emek ilişkilerinde devlet müdahalesinin asgarî düzeyde tutulması gerektiği savunulmakta; çalışma saatleri, asgarî ücret, tatil hakkı gibi alanlarda ayrıntılı yasal düzenlemeler “serbest teşebbüs”e müdahale olarak nitelenerek reddedilmektedir. İşçilerin korunması meselesi, “umumî ahlâk”ta meydana geldiği iddia edilen değişim ve işveren vicdanı üzerinden gerekçelendirilmekte; sendikal örgütlenme sayesinde işçilerin zaten güçlü bir aktör haline geldikleri iddia edilerek devletin düzenleyici ve koruyucu rolünün sınırlandırılması meşrulaştırılmaktadır. Bu bağlamda sosyalist düşüncede merkezi bir yer işgal eden sınıflar arası uzlaşmaz çelişki tezi reddedilmekte ve sermayedar–işçi ilişkilerinin karşılıklı hak ve vecibeleri tanımlayan genel nitelikli kanunlarla “uzlaştırılabileceği” ileri sürülmektedir; ancak grevler ve sendikal hareketler karşısında metinde açıkça hissedilen

1990, İkinci Baskı, s. 36-41.

¹⁰⁰³ Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu*, s. xi. Bu Kanun-u Muvakkat, Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu*, 1909, *Belgeler-Torumlar*, s. 2-4 arasındadır.

¹⁰⁰⁴ Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu*, s. xi. Ta'til-i Eşgal Kanunu metni, Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu*, s. 133-135'de bulunmaktadır. Bu kanun hakkında Boratav şöyle bir yorum yapmaktadır: “Sermaye-emek ilişkilerini yok sayan istibdat döneminin yasaklamalarının aksine bu kanun, sınıf mücadelesi gerçeğini gözledikten sonra, sorunu sermaye lehine kısıtlamalarla çözmeye çalışan modern, yani kapitalistçe, bir düzenleme sayılmalıdır.” (Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 1908-1995, s. 21).

¹⁰⁰⁵ “İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı”, *İttihad ve Terakki*, No: 32, 5 Teşrin-i Evvel 1324 (18 Ekim 1908), s.1. Söz konusu yazı dizisinin analizi ve transkripsiyon metni için bkzn.: Özer Özbozdağlı-Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Siyasi Programı İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, İlgili maddenin yorumu için s.75-80; transkripsiyonu için s.153-154.

rahatsızlık, bu uzlaştırma söyleminin fiiliyatta sermaye lehine asimetrik bir denge arayışına tekabül ettiğini göstermektedir. Yazının sonunda “müfrit” bir siyasetin sermayedarı ürküteceği vurgusu, güvenli yatırım ortamının muhafazası söylemi üzerinden emek taleplerinin sınırlandırılmasını hedefleyen bir iktisadî-siyasî çizgiye işaret etmektedir.

1908 tarihli siyasal programının 13. maddesinde yer alan “amelelerle patronların hukuk ve vezaif-i mütekaabilelerini tayin edecek kanunlar vaz’ı teklif edilecektir” hükmü, 1909 tarihli Fırka Siyasal Programı’nın 11. maddesinde de benzer biçimde tekrarlanmıştır. Buna rağmen esaslı bir düzenleme yapılmamış; 1913 siyasal programında bu yönde bir hükme yer verilmemiştir.

1923’de toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde işçilerle ilgili kararlar da alınmış, bazı düzenlemeler yapılmıştır.¹⁰⁰⁶

Bu Kongre’de kabul edilen esasların işçilere ait bölümünde, bundan böyle “amele” tabiri yerine “işçi” sözcüğünün kullanılacağı (madde 1), sendika hakkının tanınacağı ve Tatil-i Eşgal Kanununda yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere düzenleme yapılacağı (madde 4), çalışma saatinin 8 saat olması (madde 5), 1 Mayıs’ın Türkiye işçileri bayramı olarak kanunen kabulü (madde 14) gibi hükümler yer almıştır.¹⁰⁰⁷

Dokuz Umde Beyannamesi’nin 5. Umdesi’nin 9. Fıkrası’nda “... sây-ü ameli erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.” hükmü yer almıştır. Bütün bu hükümlere rağmen, Ta’til-i Eşgal Kanunu 1936’ya kadar yürürlükte kalmış, 1936’da Faşist İtalya’dan esinlenerek hazırlanmış olan İş Kanunu Meclis’te kabul edilmiştir.¹⁰⁰⁸ 1925’te Şeyh Said Ayaklanması sonrası, gündeme gelen sertleşme işçi sınıfının haklarına da yönelmiş, sendika hakları kısıtlanmış, Amele Teali Cemiyeti kapatılmıştır.¹⁰⁰⁹

1931 Programı’nın Üçüncü Kısım 5. madde 2. paragrafında “Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutacağız. Sây ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz’ı Fırka’nın mühim işleri arasında görülür” hükmü yer almaktadır.¹⁰¹⁰ Ancak bu söyleme rağmen, işçi sınıfı lehine köklü düzenlemelere

¹⁰⁰⁶ Timur, bu kongredeki işçi sınıfı isteklerinin dahi bir burjuva devriminin istekleri olduğunu bildirmektedir (Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 63).

¹⁰⁰⁷ *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 430-432.

¹⁰⁰⁸ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 291. Zürcher, bu yasanın sanayideki işçilere bazı güvenceler getirmiş ve işçi sigortasının bazı biçimleri için söz vermiş olmasına rağmen, işçi sendikalarının kurulmasını ve grevi yasakladığını yazmaktadır (Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 291).

¹⁰⁰⁹ Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarih (1908-1965)*, s. 131.

¹⁰¹⁰ Burada yapılan “milliyetçi” vurgusunun, işçi sınıfının enternasyonalist olduğunu söyleyen sosyalist ideolojiye karşı olduğu düşünülebilir.

1931 sonrasında da gidildiğini söylemek zordur. 1936 tarihli İş Kanunu da işçi sınıfı lehine kapsamlı çözümler getirmekten uzaktır. Erik Jan Zürcher bu noktada Jön Türk geleneği ile bağlantı kurmakta ve Kemalistlerin “yeni ve modern bir toplumun sancaktarı” olarak gördükleri tüccar ve girişimcilerin yanında yer aldıklarını vurgulamaktadır.¹⁰¹¹

Değerlendirme: Süreklilikler, Kırılmalar, Çelişkiler

Bu bölüm bütünlüğü içinde ele alındığında, karşımıza yalnızca OİTC ile CHF arasındaki farklar değil, Tanzimat’tan itibaren Osmanlı–Cumhuriyet hattı boyunca ilerlemiş daha geniş bir burjuva dönüşüm süreci çıkmış görünmektedir. Osmanlı Devleti’nin Avrupa karşısında askerî, iktisadî ve siyasal bakımdan gerilemesi, özellikle XIX. yüzyılda imparatorluğun kapitalist dünya ekonomisine giderek daha sıkı ama son derece eşitsiz koşullarda eklenmesiyle sonuçlanmış; kapitülasyonların genişlemesi, dış borçlanmanın yoğunlaşması ve dış ticaretin Avrupa sermayesinin denetimine açılması, Osmanlı ekonomisini dış dinamiklere bağımlı hale getirmiştir. Merkezî bürokrasi de bu çözümlüş eğilimini frenlemek ve devletin bekasını güvence altına almak için kapsamlı bir reform programı arayışına yönelmiş, böylece Tanzimat, yalnızca hukuksal/ıdarî bir “liberal açılım” olmaktan çıkıp, imparatorluğun kapitalist dünya sistemiyle zorunlu bütünleşmesini “devlet eliyle modernleşme” başlığı altında denetim altına alma girişimi olarak okunabilecek bir dönemeç halini almış görünmüştür.

Bu dönüşüm, toplumun iç yapısında da yeni bir tablo üretmiş; ticaret ve finans alanlarında Avrupa sermayesiyle sıkı bağlar kurmuş gayrimüslim bir ticaret burjuvazisi (komprador kesimler) giderek güçlenmiş, mali ve idarî reformlar sürecinde merkezî bürokrasi bağımsız ağırlığı artan bir bürokratik aydınlar zümresi olarak sivrilmiştir. Müslüman–Türk eşrafının, büyük toprak sahiplerinin ve zamanla filizlenmiş Müslüman ticaret ve sanayi burjuvazisinin bu bürokratik kadrolarla farklı yoğunluklarda ittifak ilişkileri kurduğu; böylece Tanzimat’tan İttihatçılığa, oradan erken Cumhuriyet’e uzanan devlet merkezli modernleşme blokunun toplumsal dayanaklarının kademeli biçimde şekillenmiş olduğu görülmüştür. İttihat ve Terakki’nin ve ardından CHF’nin kadroları, tam da bu tarihsel zemin üzerinde yükselmiş; salt “fıkrî öncüler” olarak değil, belirli fraksiyonların çıkarlarını taşıyan bir egemen blokun bileşenleri olarak ortaya çıkmışlardır.

Bu çerçevede, bölümde tartışılmış ideolojik yönelimler –Batıcılık, pozitivizm, halkçılık ve ulusalcılık– yalnızca soyut bir “zihniyet dünyası”nın

¹⁰¹¹ “Kemalist devlet Jön Türk geleneğine uygun şekilde, yeni ve modern bir toplumun sancaktarı gibi gördüğü tüccar ve girişimcilerin yanında yer aldı ve işçi hareketini baskı altında tuttu.” (Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 291).

unsurları değil, yükselen millî burjuvazinin ve ona eklenmiş asker-sivil bürokratik fraksiyonların ihtiyaçlarını ifade eden söylemler olarak belirginleşmiş görünmüştür. Tanzimat'la başlayan “Batı’ya açılma” ve “medeniyet” vurgusu, İttihat ve Terakki döneminde pozitivist-toplum mühendisliği çizgisine bürünmüş, CHF döneminde ise daha sert bir ulus-devlet ideolojisi formu kazanmıştır; ancak tüm bu evrelerde geri kalmışlığın nedeni olarak mülkiyet ve üretim ilişkilerindeki yapı değil, esasen “bilim ve teknik”te geri kalmışlık öne çıkarılmıştır. Böylece kapitalist üretim tarzının yerleşmesi için gerekli hukuki, kültürel ve kurumsal düzenlemeler, “çağdaşlaşma” ve “ulusun kurtuluşu” söylemleri üzerinden meşrulaştırılmıştır.

Halkçılık ve ulusalcılık söylemleri, aynı süreçte ortaya çıkan karşıtlıkları görünmez kılan bir ideolojik çimento işlevi kazanmış; Tanzimat’la güçlenmiş gayrimüslim komprador burjuvazinin I. Dünya Savaşı ve sonrasında tasfiyesi, savaş ekonomisi, tehcir, el koymalar ve mübadele yoluyla devasa bir sermaye transferi üretmiş, OİTC ve CHF dönemlerinde inşa edilen “millî iktisat” konsepti bu aktarımı ve Müslüman-Türk bir burjuvazisinin yaratılmasını “ulusun kendi ayakları üzerinde durması” söylemiyle örtmüştür. Emek ile sermaye arasındaki gerilimler “sınıfsız, kaynaşmış millet” formülü içinde eritilmiş; işçi kesimlerinin, yoksul köylülüğün ve ezilen ulusal/dinsel toplulukların özgül çıkarları “bölücülük”, “irtica” veya “cehalet” etiketleriyle kriminalize edilmiş görünmüştür.

Toplumsal kültür ve eğitim politikaları bağlamında bölümde ayrıntılı biçimde ele alınmış kıyafet, takvim, yazı, kadın hakları ve eğitim anlayışları da aynı burjuva dönüşümün üstyapı boyutunda belirleyici araçlar olarak öne çıkmıştır. Tanzimat’la başlamış hukukî yeniden düzenlemeler, İttihatçı dönemde milliyetçi-militarist bir çerçeve kazanmış, CHF döneminde ise gündelik yaşamın her hücreğine nüfuz eden “inkılaplar”a dönüşmüştür. Takvimin miladileştirilmesi, alfabenin değiştirilmesi, kıyafet düzenlemeleri, kadınların hukuksal statüsündeki değişiklikler ve eğitimin laikleştirilmesi, bir yandan eski zümrelerin (ulema, eski bürokrasi, geleneksel esnaf örgütlenmeleri) ağırlığını kırmış; öte yandan kapitalist piyasanın ihtiyaç duyduğu disiplinli, ulus-devlete sadık ve homojenleştirilmiş bir işgücünü üretmeyi hedeflemiştir. Okul, bu bağlamda yalnızca bilgi aktarılan bir kurum olmaktan çıkmış; emek gücünün belirli bir biçimde yeniden üretildiği temel ideolojik aygıtlardan biri haline gelmiş görünmüştür.

İktisadi politikalar bölümü, bu uzun vadeli dönüşümün hangi toplumsal güçler lehine işlediğini en açık biçimde göstermiştir. Tanzimat’tan itibaren Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı kapitalist entegrasyonu, OİTC döneminde “millî iktisat” sloganıyla, CHF döneminde ise devletçilik ve kalkınmacı

politikalarla yeniden çerçevelenmiş; ancak her iki evrede de amaç kapitalist üretim tarzını terk etmekten çok, onun uluslararası işbölümündeki konumunu değiştirmek, bağımlılığı yönetilebilir kılmak şeklinde belirlemiştir. Gayrimüslim ticaret ve sanayi burjuvazisinin tasfiyesi ve Müslüman-Türk bir burjuvazisinin yükselişi, savaş ve kriz ortamının sunduğu imkânlarla hız kazanmış; devlet bu yeni sermaye fraksiyonu için hem “zor aygıtı” hem de kredi, imtiyaz, ihale ve korumacı politikalar yoluyla birikimi kolaylaştıran kolektif bir özne olarak işlev görmüş görünmüştür.

Tarım politikaları ve emek-sermaye ilişkileri ise bu iktisadi çerçevenin emekçi kesimler açısından neye tekabül ettiğini açığa çıkarmıştır. Köylülük, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e uzanan çizgide vergi ve asker kaynağı olma rolünü korumuş; toprak mülkiyetini kökten dönüştürecek bir reform gündeme gelmemiş, büyük toprak sahipleri ve yerel egemenler merkezi devletle kurdukları ittifaklar sayesinde konumlarını büyük ölçüde muhafaza etmişlerdir. Köylünün vergi yükünü hafifleten düzenlemeler, artı-ürün üzerindeki denetimi köylü lehine çevirecek bir kopuş yaratmamış; köylülük kapitalist tarım ilişkilerinin yayılması için geniş bir proleterleşme havuzu olarak varlığını sürdürmüş görünmüştür. Emek-sermaye cephesinde ise gerek İttihatçı gerek Cumhuriyetçi dönem boyunca grevler, sendikal örgütlenme girişimleri ve bağımsız işçi siyaseti adımları sıkı biçimde bastırılmış; “millî kalkınma” ve “fedakârlık” söylemleri eşliğinde artı-değer sömürüsü güvence altına alınmış, emek talepleri siyasal alanın dışına itilmiştir.

İktidar anlayışları açısından bakıldığında, bölümün ortaya koyduğu temel nokta, devletin “tarafsız bir modernleşme aracı” değil, toplumdaki güç ve mülkiyet ilişkilerinin yoğunlaşmış ifadesi olmuş olduğudur. Tanzimat bürokrasisinden İttihatçı komiteci kadrolara, oradan CHF’nin parti-devlet seçkinlerine uzanan çizgi, kompozisyonu değişmiş ama işlevi değişmemiş bir egemen blokun farklı evrelerini temsil etmiştir. Bu blok, bir yandan hanedan, saray çevresi, ulema ve bazı yerel güç odakları gibi eski egemen fraksiyonlarla hesaplaşmış; öte yandan emekçi kesimlerin ve ezilen toplulukların özerk örgütlenmesini sistematik biçimde bastırmıştır. Tek parti rejimi, olağanüstü hal hukuku ve muhalefetin “irticacı”, “bölücü” ya da “hain” olarak tanımlanması, bu tasarımın siyasal üstyapıdaki başlıca tezahürleri olarak belirginleşmiştir.

Bu bütünlük içinde süreklilikler, kırılmalar ve çelişkiler iç içe geçmiş bir görünüm kazanmıştır. Tanzimat’tan OİTC’ye ve CHF’ye uzanan hatta esas süreklilik, kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmeye yönelmiş, devlet merkezli bir burjuva dönüşüm projesinde düğümlenmiş; kullanılan araçlar, söylemler ve kurumlar değişmiş olsa da genel yönelim aynı eksen üzerinde ilerlemiştir. Buna karşılık, imparatorluktan ulus-devlete geçiş, egemenliğin hanedandan “millet”

adına konuşan yeni siyasal öznelerle devri, hukuk düzeninin yeniden kurulması ve bazı kültürel kodların radikal biçimde değiştirilmesi, belirgin bir kırılma etkisi yaratmış; ancak bu kırılma, mülkiyet yapısında ve artı-değerin el konulma tarzında sosyalist bir kopuşa karşılık gelmemiş, aynı birikim sürecinin yeni biçimlerle sürdürülmesi anlamını taşımıştır. Çelişkiler ise tam da bu noktada yoğunlaşmış; halkçılık söylemiyle “sınıfsız millet” resmi çizilirken eş zamanlı olarak millî burjuvazi yaratma politikaları yürütülmüş, özgürleştirici bir laiklik ve bireysel özerklik vaadi dile getirilirken devletin ideolojik aygıtları aracılığıyla gündelik yaşam sıkı biçimde denetlenmiş, ulusal kalkınma adına toplumdaki fedakârlık talep edilirken artı-değerin paylaşımında emek kesimi sistematik olarak geri planda tutulmuş görünmüştür. Böylece süreklilik, kırılma ve çelişki, aynı tarihsel sürecin farklı ama ayrılmaz yüzleri halini almış; Tanzimat–İttihat–Cumhuriyet çizgisi, tek tek liderlerin tercihlerinden çok, emperyalist sistemle eşitsiz eklemlenme koşullarında şekillenmiş bir burjuva dönüşümünün tarihsel seyri olarak okunur hale gelmiştir.

Sonuç Yerine: Pasif Devrimin İktidar Bloğu

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişi açıklama girişimleri literatürde genellikle iki ana eğilim etrafında kümelenmiştir: Bir yanda rejim biçimi, ideoloji ve kurumsal mimarideki dönüşümleri merkeze alarak “kopuş”u vurgulayan yaklaşımlar; diğer yanda ise idarî gelenek, kadro devamlılığı, devlet aklı ve modernleşmenin taşıyıcıları üzerinden “süreklilik” hatlarını öne çıkaran okumalar. Bu çalışmada kopuş ve süreklilik, birbirini dışlayan iki seçenek gibi değil; aynı tarihsel seyrin içinde birlikte işleyen dinamikler olarak ele alınmış; böylece geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e uzanan dönüşümün çok katmanlı niteliği, tek bir açıklama anahtarına indirgenmeden tartışılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede OİTC ile CHF, birbirinden tamamen kopuk iki siyasal evren olarak değil; çevre kapitalizmlerinin eşitsiz eklemlenme koşulları içinde, devlet merkezli modernleşme ve birikim siyasetinin farklı konjonktürlerde aldığı iki siyasal biçim olarak değerlendirilmiştir. OİTC'nin savaş ve olağanüstü hâl koşullarında belirginleşen örgütlenme tarzı ile CHF'nin parti-devlet bütünleşmesine dayalı kurumsallaşması arasında önemli farklar bulunsa da, her iki dönemde de modernleşmenin “devlet kapasitesini büyütme”, toplumu yeniden düzenleme ve iktisadî alanı siyasal hedeflerle uyumlu biçimde biçimlendirme üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Bu nedenle tartışma, kişilere ve tekil kırılma anlarına yaslanmadan, devlet aygıtı ile sınıfsal ittifaklar arasındaki karşılıklı bağlar üzerinden ilerletilmiştir.

İktisat politikaları bakımından izlenen hat da benzer bir ikili hareketi düşündürmektedir. OİTC dönemindeki “millî iktisat” yönelimi ile CHF dönemindeki devletçilik ve kalkınmacı uygulamalar, farklı araçlarla da olsa, sermaye birikiminin devletin yönlendirici kapasitesi altında yeniden düzenlenmesi eğilimini paylaşmaktadır. Burada belirleyici soru, “devletin ekonomiye müdahalesi”nin varlığı değil; müdahalenin hangi sınıfsal dengeler içinde, hangi maliyetlerle ve hangi toplumsal kesimleri dışarıda bırakarak işlediğidir. “Ulusal kalkınma” ve “bağımsızlık” söylemi ile eşitsiz uluslararası

işbölümü arasındaki gerilim, bu başlık altında özellikle önemli bir tartışma alanı olarak ortaya çıkmıştır.

Bu tablonun en kritik boyutlarından biri, mülkiyet ilişkilerinin yeniden kuruluşunun etno-dinsel ve siyasal zor biçimleriyle iç içe geçmiş olmasıdır. Sermaye birikiminin yalnızca “piyasa dinamikleri”yle açıklanamayacak ölçüde, tasfiyeler, el koymalar, yerinden etmeler ve nüfus mühendisliğiyle bağlantılı yeniden tahsis süreçleriyle ilerlediği; dolayısıyla “millî iktisat” ve onu izleyen kalkınmacı düzenlemelerin teknik-iktisadî tercihler olmanın ötesinde sınıfsal bileşimi kuran siyasal süreçler olarak da düşünülmesi gerektiği tartışılmıştır. Bu yaklaşım, Türkiye’de çoğu zaman “devlet” ve “kurucu kadro” düzeyinde anlatılan dönüşümün aynı zamanda sınıflar düzeyinde yaşanan bir yeniden kuruluş olduğunu; sınıfların kimi anlatılarda geri plana itildiğini, görünmezleşebildiğini ve belirli dönemlerde unutturulmaya açık hâle gelebildiğini yeniden hatırlatmaktadır.

CHF döneminde güç kazanan “halkçılık”, “ulusal birlik” ve “sınıfsız, kaynaşmış millet” söylemi, birleştirici bir siyasal dil üretirken, sınıf gerilimlerinin meşru ifade kanallarını daraltabilen bir işleve de sahip olabilmektedir. Bu noktada “halk adına konuşma” iddiasıyla toplumsal taleplerin siyasal alana hangi koşullarda taşınabildiği, hangi koşullarda bastırıldığı; emekçi sınıfların, taşra kesimlerinin ve farklı toplumsal katmanların sürece nasıl dâhil olduğu (ya da nasıl dışarıda kaldığı) soruları, metnin genel izleğinde belirleyici bir arka plan oluşturmuştur.

Buraya kadar çizilen çerçeve, kaçınılmaz biçimde “sivil-asker bürokrasi”, “tepeden devrim” ve “öncül sınıf/öncü zümre” tartışmalarına bağlanmaktadır. Türkiye’de hem akademik literatürde hem de siyasal tartışmalarda, modernleşme hamlelerinin taşıyıcısı olarak sivil-asker bürokratların ve aydınların rolü sıklıkla merkezî bir yere yerleştirilmiş; kimi okumalar bu kadroları “kurucu özne” olarak idealize ederken, kimi okumalar da otoriterleşmenin asıl kaynağı olarak tekil bir fail düzeyinde konumlandırmıştır. Bu çalışmada sivil-asker bürokratların ve aydınların rolü bütünüyle reddedilmemiş; ancak bu rolün, iki farklı indirgemeciliği besleyebildiği vurgulanmıştır. İlkinde açıklama, toplumsal sınıfları, mülkiyet ilişkilerini ve birikim dinamiklerini tali bir arka plana iterek dönüşümü “kadro-merkezli” bir tarih anlatısına indirger. İkincisinde ise kadrolar, tarihsel süreci neredeyse tek başına kuran, “her şeye muktedir” bir özne gibi sunulur; böylece yapısal kısıtlar, uluslararası eklemlenme biçimleri ve sınıfsal çıkar dengeleri görünmezleşme eğilimi kazanır. Oysa sivil-asker bürokrat-aydın zümresinin etkisini daha ikna edici biçimde kavramak, bu zümreyi sınıflar-üstü bir iradenin temsilcisi olarak değil; belirli sınıfsal ittifakların imkân ve sınırları içinde hareket eden, özellikle burjuvazinin görece zayıf ya da dağınık

olduğu koşullarda devlet aygıtının birikimi örgütlenme kapasitesine yaslanarak ağırlık kazanabilen bir siyasal-entelektüel katman olarak düşünmeyi gerektirir.

Bu bakış açısı, “her şeye muktedir özne” varsayımının açıklamakta zorlandığı uzun süreli bir sürekliliği de daha anlaşılır kılar: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan yaklaşık iki yüzyıllık zaman diliminde siyasal projelerin büyük ölçüde kapitalizme doğru yönelmesi, kapitalizmin farklı tarihsel versiyonları arasında gidip gelmesi (liberal entegrasyon, korumacı-millî iktisat, devletçilik/kalkınmacılık vb.) ve bu çerçevenin dışına kalıcı biçimde çıkılamaması, yalnızca kadroların iradi “tercihlerine” bağlanamaz. Daha ziyade, dünya kapitalist sistemi içinde çevre/yarı-çevre konumunun dayattığı dış finansman, pazar, teknoloji ve güvenlik bağımlılıkları; içeride ise mülkiyet ilişkileri etrafında kurulan iktidar bloğunun niteliği ve yeniden üretim mekanizmaları belirleyici olmuştur. Bu iktidar bloğu, bir yandan birikimin sürekliliğini sağlayacak sınıfsal uzlaşmaları ve devlet kapasitesini tahkim ederken, diğer yandan mülkiyet rejimini radikal biçimde dönüştürebilecek alternatif siyasal-iktisadî ufukların kurumsallaşmasını sınırlayan bir denge üretmiştir. Bu çerçevede emekçi sınıfların taleplerinin siyasal alana hangi kanallar üzerinden, hangi sınırlar içinde taşınabildiği; hangi durumlarda ise “ulusal birlik”, “kalkınma zorunluluğu” veya “kamu düzeni” söylemleriyle daraltıldığı, alternatif bir iktisadî sistem denemesinin maddi-siyasal koşullarını zayıflatan başlıca etmenlerden biri olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla bürokratik-aydın öncülük, “tarihi istediği yöne çeviren” mutlak bir güçten çok, kapitalistleşme yönelimini yeniden üretirken onu yönetilebilir kılmaya çalışan; kimi anlarda hızlandırıcı, kimi anlarda disipline edici ve çoğu zaman da seçenekleri daraltıcı bir işlev üstlenen tarihsel bir ara yüz olarak konumlanmaktadır.

Bu bağlamda “tepeden devrim” kavramı, belirli bir modernleşme tarzını betimlemek bakımından işe yarasa da, analitik değerini koruyabilmesi için dikkatle kurulması gerekir. Kavram, geniş halk kesimlerinin örgütlü ve özerk siyasal özneleşmesinin sınırlı kaldığı; kurucu reformların ve yeniden düzenleme hamlelerinin ağırlıkla devlet aygıtı içinden ve merkezî karar mekanizmaları aracılığıyla yürütüldüğü bir dönüşüm tipine işaret eder. Ancak “devlet eliyle değişim”i yalnızca bürokratik kadroların tasarım ve tercihleriyle açıklamak eksik kalır; bu tür dönüşümler çoğu zaman mülkiyet ilişkileri etrafında kurulan iktidar bloğunun—yani egemen sınıflar ile devlet aygıtı arasındaki tarihsel eklemlenmenin—ihtiyaç ve yönelimleriyle de uyumlu bir hat üzerinden ilerler. Dolayısıyla “tepeden inmecilik”, yalnız kararların nereden alındığını değil, bu kararların hangi sınıfsal dengeler içinde üretildiğini ve hangi birikim düzenini güvence altına aldığını da düşündürmelidir.

Kavramın tek başına ve bağlamdan kopuk biçimde kullanılması iki tür indirgemeciliğe kapı aralayabilir. İlkinde modernleşme, “yönetici elitin iradesi”ne indirgenir; sınıfsal ittifaklar, iktidar bloğunun niteliği ve dünya kapitalist sistemiyle kurulan eşitsiz eklemlenme ilişkileri tali bir arka plana itilir. İkincisinde ise “yukarıdanlık” vurgusu normatif bir yargıya dönüşür ve süreç, ya bütünüyle “ilerletici” ya da bütünüyle “baskıcı” bir şemayla okunur; böylece aynı anda hem kurucu-dönüştürücü hamleler üretebilen hem de siyasal katılımı sınırlandırabilen çelişkili karakteri analitik olarak birlikte kavramak zorlaşır.

Bu nedenle burada “tepeden devrim” tartışması, salt adlandırıcı bir kategori olarak kullanılmakla yetinilmemiş; devlet-sınıf ilişkileri ve hegemonya kurma süreçleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Sorunun odağı, “reformlar yukarıdan mı geldi?” gibi dar bir sorudan ziyade, “bu kurucu hamleler hangi sınıfsal dengeler üzerinde yükseldi, hangi kesimlerle uzlaşmalar kurdu ve hangi toplumsal talepleri hangi araçlarla sınırlandırdı?” sorusudur. Bu çerçevede geniş halk yığınlarının bağımsız siyasal mobilizasyonunun, mülkiyet ilişkilerini ve iktidar dengelerini sarsabilecek talepleri gündeme taşıma ihtimali, egemen kesimler açısından yönetilmesi gereken bir risk alanı olarak belirebilmektedir. “Tepeden” yürüyen dönüşüm, bir yandan devlet kapasitesini tahkim ederken, diğer yandan toplumsal enerjinin kontrollü kanallara yönlendirilmesini ve sınıfsal çatışma ihtimallerinin “ulusal birlik” dili içinde söğürülmesini kolaylaştıran bir mekanizma olarak da işleyebilir.

Bu bakımdan “halkçılık”, “ulusal birlik” ve “sınıfsız, kaynaşmış millet” gibi söylem setleri, yalnızca bütünleşmeyi sağlayan ideolojik çerçeveler değil; aynı zamanda meşruiyet üretimiyle siyasal alanın sınırlarını birlikte kuran araçlar olarak ele alınmalıdır. Böylelikle “tepeden devrim” kavramı, yalnız reformların kaynağını (merkezî devlet) gösteren betimleyici bir terim olmanın ötesine taşınarak, modernleşmenin sınıfsal maliyetlerini, dışlama mekanizmalarını ve hegemonya stratejilerini tartışmaya elveren daha tutarlı bir analitik çerçeve içinde kullanılabilir hale gelir.

“Sivil-asker bürokrat-aydınların devrimlerde öncülüğü” ya da “küçük burjuvazinin devrimci öncülüğü” meselesi, salt doğru/yanlış ikilemi içinde kapatılamayacak bir tartışma alanı sunmaktadır. Çevre kapitalizmlerinde burjuvazinin geç oluşması, zayıf kurumsallaşması veya fraksiyonlara bölünmesi; buna karşılık devlet aygıtının modernleşme ve birikim sürecinde merkezî bir rol üstlenmesi, “öncü” işlevin eğitimli ara katmanlarda (subaylar, sivil bürokratlar, öğretmenler, hekimler, avukatlar, gazeteci-yazarlar vb.) yoğunlaşabildiği tarihsel koşullar yaratabilmektedir. Bu bağlamda devrimci/kurucu hamlelerin örgütlenmesi çoğu kez küçük burjuva kökenli kadroların omuzlarında yükselse de, sürecin genel yönünün bütünüyle bu kadroların “özerk iradesiyle”

belirlendiği varsayımı ikna edici değildir. Zira yön ve sınırlar, çoğu durumda mülkiyet ilişkileri etrafında şekillenen iktidar bloklarının ihtiyaçlarıyla, egemen sınıf fraksiyonlarının uzlaşma ve çatışma çizgileriyle, ayrıca iç-dış kısıtların açtığı manevra alanıyla birlikte oluşur. Bu nedenle “küçük burjuvazi öncülüğü” tespiti, devrimci hamlenin taşıyıcılarını görünür kılarken; yönün ve sınırların hangi sınıfsal dengeler içinde çizildiğini ayrıca tartışmayı gerektirir.

Bu çerçevede öncülük tartışması, “önderlik kimdeydi?” sorusundan çok, “hangi sınıfsal koalisyonlar içinde ve hangi maliyetlerle?” sorusuna bağlanmaktadır: Öncü kadroların dayandığı ittifakların bileşimi nedir? Taşrada eşrafın, ticaret burjuvazisinin ve yerel güç odaklarının ağırlığı nasıl kurulmuştur? Emekçi sınıfların siyasal temsil ve örgütlenme kanalları hangi mekanizmalarla genişlemiş ya da daralmıştır? Bu sorular göz ardı edildiğinde, “öncü kadro” vurgusu kolaylıkla yeni bir öznecilik üretme riski taşır; oysa sınıfsal koalisyonların niteliği hesaba katıldığında, küçük burjuva öncülüğün kimi zaman düzen kurucu bir hatta bağlanabildiği, kimi zaman da daha radikal kırılmalar üretebildiği—ama her durumda belirli sınırlar içinde hareket ettiği—daha tutarlı biçimde görülebilir.

Pasif devrim kavramı, dönüşümün çoğu kez “yukarıdan” yürütülen kurucu hamlelerle ilerlerken, geniş halk kesimlerinin örgütlü ve özerk siyasal özneleşmesinin belirli sınırlar içinde tutulabildiğini; buna karşılık devletin eğitim, hukuk, kültür ve kurumlar aracılığıyla toplumu yeniden biçimlendirme kapasitesinin genişleyebildiğini düşündürür. Bu çerçevede “tepeden inmecilik”, yalnızca reformların kaynağını değil; aynı zamanda mülkiyet ilişkileri etrafında kurulan iktidar bloğunun, geniş kitle mobilizasyonunun iktidar dengelerini sarsabilecek risklerini yönetme arzusunu da içeren bir düzenleme mantığı olarak okunabilir. Dolayısıyla “öncülük” meselesi, öncü işlevin hangi eğitimli ara katmanlarda yoğunlaştığını göstermekle sınırlı kalmaz; bu öncülüğün hangi tarihsel blok içinde, hangi sınıfsal uzlaşmaların üzerine oturduğu ve hangi maliyetler pahasına sürdürülebildiği sorularını da zorunlu olarak gündeme getirir.

Tam da bu noktada, “pasif devrim” ile “tarihsel blok” kavramlarının birlikte işletilmesi, süreklilik–kırılma ikiliğini daha sağlam bir mantıksal zemine yerleştirir. Zira pasif devrim, kurucu hamlelerin yukarıdan yürütülmesiyle ortaya çıkan dönüşüm tarzını görünür kılarken; tarihsel blok, bu dönüşümün hangi sınıfsal bileşimler ve hegemonya düzenekleri üzerinden taşındığını, dolayısıyla hangi alanlarda sürekliliklerin yeniden üretildiğini izlemeyi mümkün kılar. Böylece kurumsal mimari, ideolojik dil ve hukuksal düzenlemeler düzeyinde belirgin kırılmaların üretilebildiği; buna karşılık mülkiyet ilişkileri etrafında kurulan

iktidar bileşimleri ve birikim siyaseti düzeyinde sürekliliklerin ve yeniden üretim mekanizmalarının korunabildiği daha tutarlı biçimde tartışılabilir.

Metin boyunca literatürdeki farklı açıklama çizgileri mümkün olduğunca yan yana getirilmiş; kopuşu öne çıkaran yorumların güçlü yanları ile süreklilik vurgusunu önceleyen yaklaşımların açıklayıcı kapasitesi birlikte değerlendirilmiştir. İktisat-merkezli okumalarla ideoloji-kültür eksenli yorumların, devlet-merkezli açıklamalarla sınıf ilişkilerini önceleyen analizlerin kimi noktalarda birbirini tamamlayabildiği; kimi noktalarda ise farklı sorular sordukları için farklı sonuçlara ulaştıkları görülmüştür. Bu çerçeveye, tek bir büyük anlatıya kapanmadan, farklı kuramsal merceklerin aynı olguları nasıl farklı biçimlerde anlamlandırabildiğini de göstermektedir.

Sonuç olarak OİTC ile CHF arasındaki ilişki ne bütünüyle “devam” ne de bütünüyle “kopuş” olarak kapatılmıştır. Devlet merkezli modernleşmenin ve kapitalistleşme siyasetinin süreklilikleri ile ulus-devlet inşası, kurumsallaşma ve ideolojik dilin ürettiği kırılmalar birlikte ele alınmıştır. Bu birlikte ele alış, Türkiye’de modernleşmenin toplumsal maliyetlerini—özellikle emekçi sınıflar ve dışarıda bırakılan kesimler açısından—yeniden düşünmeyi kolaylaştırmaktadır. Aynı çerçeve, taşra-toplum ilişkileri, emek rejimleri, cinsiyet boyutu, azınlıkların gündelik deneyimleri ve yerel arşiv malzemeleriyle genişletildiğinde, “devletin yaptıkları” kadar “toplumun nasıl dönüştüğü”nü de sınıfları yeniden hatırlayarak tartışmak mümkün görünmektedir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, Nermin, "The Legal Status of Turkish Women", *Turkish Review Quarterly Digest*, Winter 1986, s.13-27.
- A.C., "TARİHİ TEFRİKA: 2 İttihat ve Terakki! (Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre) İkinci Meşrutiyetten Sonra Meşrutiyeti Takip Eden Aylarda Bir Çok Hadiseler Dair Rivayetler Çoğaldı," *Milliyet*, 11 Teşrinisani [Kasım] 1934, s.2
- Adanır, Fikret, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912", *The Formation of National Elites: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940*, c. VI, der. A. Kappeler vd., London ve New York, 1992, ss.161-191.
- Adanır, Fikret, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876–1923)*, der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, ss. 33-72.
- "Afet İnan'ın 23 Nisan 1930'da toplanan Türk Ocakları Kurultayı'ndaki konuşmasından bölümler", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, Ek.
- Ağaoğlu, Ahmed, "Kurultay Münasebetiyle", *Türk Yurdu*, Cilt XVII (3), Sayı 179 (18), Mayıs–Haziran 1926; [Çevrimyazı: *Türk Yurdu*, Tutubay Yayınları, Cilt 10, s. 287].
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. İrvin Cemil Schick – Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, Aralık 1990.
- Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985.
- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908–1914)*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1986.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.

- Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin (Birinci Gezi)*, haz. Çetin Börekçi, İstanbul, Kavram Yayınları, Haziran 1977.
- Akçura, Yusuf, *Üç Târz-ı Siyaset*, 2. Baskı, Ankara, TTK, Basımevi, 1987.
- Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Ankara, İmaj Yayınevi, 1996.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1991.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987.
- Akşin, Sina, "Atatürk Döneminde Demokrasi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 47, sy. 1-2 (Ocak-Haziran 1992), ss. 245-252.
- Akşin, Sina, "İttihat ve Terakki Üzerine", *A.Ü. SBF Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 1'den Ayrı Baskı, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971, s. 153-182.
- Akşin, Sina, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, sy. 2 (Yaz 1977), s. 31-46.
- Akşin, Sina, "Mustafa Kemal Atatürk'ün İktidar Yolu", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Ayrıbası, İstanbul, 1983, s. 51-80.
- Akşin, Sina, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Siyasal, Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, İletişim, s. 2037-2042.
- Akşin, Sina, "Faşizm Üzerine Genel Gözlemler", *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar - Murat Sarıca Anısına Sempozyum*, İstanbul, Aybay Hukuk Araştırmaları Vakfı, 1994, s. 15-23.
- Albayrak, Mustafa, "Yeni Türk Harfleri'nin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mektepleri'nin Açılması (1862-1928)", *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, sayı 4, 1989, s. 463-499
- Apak, Kemalettin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, İstanbul, Türkiye Mason Derneği Yayınları, 1958.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Atatürk (Mustafa Kemal), *Nutuk*, c. II (1920-1927), İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü / Millî Eğitim Basımevi, 1952.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt III: Vesikalar, Türk Devrim Tarih Enstitüsü, İstanbul, Maarif Basımevi, 1959.
- Atatürk (Mustafa Kemal), *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1993.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu – Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Cilt IV, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu – Atatürk Araştırma Merkezi, 1991,
- Aktan, Coşkun Can; Dileyici, Dilek; Saraç, Özgür, “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları I”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 2 (2002), ss. 1–20.
- Aktan, Coşkun Can; Dileyici, Dilek; Saraç, Özgür, “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları II”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 8, sy. 1 (2003), ss. 1–25.
- Aktar, Yücel, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908–1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.
- Altun, Aslı, *Türkiye’de Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Örgütlenmesi*, (Yayınlanmamış YL Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi SBE, 2006.
- Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908–1918*, İstanbul, Arba Yayınları, 1989.
- Atsız, H. Nihâl, “Türkler Hangi Irktandır?”, *Atsız Mecmua*, Sayı 1, 5 Mayıs 1931, s.4-5.
- İrkıl Ata [Nihal Atsız], “Ecnebi Mektepleri,” *Atsız Mecmua*, Yıl: 1, Sayı: 4, 15 Ağustos 1931, s.8-9.
- Ayata, Ayşe Güneş, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, çev. Belkıs Tarhan ve Nüvit Tarhan, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, c. I–II (1920–1927), İzmir, İleri Kitabevi, 1995.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*, c. I (1860–1908), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970.
- Aydın, Harun, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Kadın”, *Current Research in Social Sciences (Curr Res Soc Sci)*, c. 1, sy. 3, 2015, s. 84-96.
- Özge Aydın, “Jön Türklerin kadın öncülerinden Selma Rıza Feraceli (1872–1931)”, *Türkiye Günlüğü*, 141 / Kış 2020, s. 133-143.
- Aydın, Süavi, “Türk Tarih Tezi ve Halkevleri”, *Kebikeç*, Yıl: 2, Sayı: 3, (1996), s. 107-130.
- Bahaeddin Şakir Bey’in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Haz.: Erdal Aydoğan – İsmail Eyyüboğlu, Ankara, Alternatif Yayınları, Şubat 2004.
- Benhür, Çağatay, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 24 (2008), s. 279–286.

- Beşikçi, İsmail, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu (Bilim Yöntemi, Türkiye'deki Uygulama 3)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1991.
- Bektaş, Arsev, "Tarihsel Süreç İçinde CHP ve Örgüt Yapısının Nitelikleri", *Tarih ve Toplum*, c. 24, sayı 141 (Eylül 1995), ss. 24-34.
- Bilâ, Hikmet, *CHP Tarihi 1919-1979*, Ankara, Doruk Matbaacılık Sanayi, 1979.
- Birinci, Ali, "İttihad ve Terakki Cemiyeti: Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 52 (Nisan 1988), ss. 17-23.
- Birinci, Ali, "İttihad ve Terakki'nin İlk Risâlesi: 'Vatan Tehlikede'", *Tarih ve Toplum*, sayı 54 (Haziran 1988), ss. 24-34.
- Birinci, Ali, "İttihat ve Terakki'nin İlk Risâlesi: 'Vatan Tehlikede' ", *Tarih ve Toplum*, Cilt: IX, Sayı: 14 (Eylül 1995), Özel Sayı CHP, s. 24-34.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1995*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990.
- Bozkurt, Celal, *Siyaset Tarihimizde CHP: Dünü, Bugünü, İdeolojisi (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme)*, [basım yeri belirtilmemiş], [yayınevi belirtilmemiş], [tarih belirtilmemiş].
- "Buna Şapka Derler" (yazı dizisi), Kıvanç, Halit (haz.), *Milliyet*, 21 Kasım 1962, 1962, s. 5.
- Buxton, Charles Roden, *Turkey in Revolution*, London, T. Fisher Unwin, 1909.
- C.H.F. Halkevleri Talimatnemesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932.
- C.H.F. Nizamnamesi ve Programı (1931)*, Ankara, T.B.M.M: Matbaası, 1931.
- C.H.P. 25. Yıl*, Ankara, Ulus Basımevi. (Künye eksik: yıl).
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnâmesi, 1927*, Hakimiyeti Milliyet Matbaası, 1931.
- Cumhuriyet Halk Fırkası 931 Büyük Kongresi, 10 Mayıs İçtimaı*, Ankara, T.B.M.M: Matbaası, 1931.
- Çakır, Serpil, *Osmanlı'da Kadın Hareketi*, Beşinci Basım, İstanbul, Metis Yayınları, 1994.
- Çalışkan, Ülkü, "Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Malî ve Askerî Yardımları", *Karadeniz Araştırmaları*, c. 3, sy. 9 (2006), ss. 35-54.
- Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Çavdar, Necati, "Selanik'in Yükselişi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 11, sy. 1 (2016), ss. 331-339.
- Çeçen, Anıl, *Halkevleri*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1990.
- Cüceoğlu, İbrahim, "Kuruluşunun 41'nci yılında, Milli Mücadele ve Müdafaâî Hukuktan doğan parti: CHP", *Ulus*, 9 Eylül 1964, s. 3.
- Cumhuriyet Halk Fırkası 931 Büyük Kongresi: 10 Mayıs İçtimaı*, Ankara, T.B.M.M: Matbaası, 1931.

- Cumhuriyet Halk Partisi'nin Tarihçesi*, Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl İdare Kurulu, İstanbul, Şevket Ünal Matbaası, 1962.
- C.H.P. *Tüzüğü (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı onaylamıştır)*, Ankara, Ulus Basımevi, 1935.
- C.H.F. *Katibi Umumiliğinin Fırka Teşkilatına Umumi Tebligatı, Cilt 1: Mayıs 1931'den Birinci Kanun 1932 nihayetine kadar*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1933. Cilt 3: Temmuz 1933'ten Birinci Kanun 1933 sonuna kadar, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934.
- C.H.F. *Kâtib-i Umumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı, c. 3 (Temmuz 1933–Birinci Kânun 1933 sonuna kadar)*, [basım yeri belirtilmemiş], Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1934. **Künye eksik:** basım yeri.
- Çetık, Mete. “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (1906–1908) Örgütü.” *Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Demirbaş, Serkan, “The Treaty of Balta Limanı's Role in Anglo-Ottoman Relations during the Mehmet Ali Problem”, *Tarih Okulu Dergisi / Journal of History School*, c. 8, sy. 24 (Aralık 2015), ss. 233–251.
- Duru, Kazım Nami, “İttihat ve Terakki”, *Hatıralarım*, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957.
- Eldem, Vedat, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler ve Tartışmalar (8–10 Haziran 1973)*, der. Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, ss. 373–408. (Bu metin *Turkish Politics and the Economy, 1908-1914: From the revolution of 1908 to the end of the One-Party Era*, Volume I, der. Aykut Kansu, 1992 içinde yer almaktadır).
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Eliçin, Emin Türk, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, İstanbul, Anıt Yayınları, 1970.
- Ergin, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri (Dolayısıyla Türk Maarif Tarihi)*, c. 4, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
- Ertekin, Orhan Gazi, “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 4: *Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s.345-387.
- Ertman, Thomas, “Democracy and Dictatorship in Interwar Western Europe Revisited”, *World Politics*, c. 50, no. 3 (1998), ss. 475-505.
- Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, haz.: Samih Nafiz Kansu, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1957.
- Eryaman, Ayşe, “Selanik Vilayeti'nde 1908 Genel Seçimleri”, *History Studies*, c. 9, sy. 3 (2017), ss. 45-63.

- Esatlı, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri – Yusuf Akçura (1876–1935)*, çev.: Alev Er, Ankara, Yurt Yayınları, 1986.
- Gevgilili, Ali, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul, Baylam Yayınları, 1989.
- Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasal Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, c. I, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1965.
- Goloğlu, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti: 1923*, Ankara, Başnur Matbaası, 1971.
- Goloğlu, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankara, Başnur Matbaası, 1969.
- Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, Nüve Matbaası, 1968.
- Goloğlu, Mahmut, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, Kalite Matbaası, 1974.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler IX*, haz.: Şevket Beysanoğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s. 33; (Gökalp, “Türk Kimdir?”, *Yeni Gün*, 16 Mayıs 1339, sayı 1179–1802).
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları* (Günümüz Türkçesiyle), Haz: Mahir Ünlü ve Yusuf Çoruksöken, 2. Baskı, İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1978.
- Gökay, Bülent, “Communist Party of Turkey and Soviet Foreign Policy”, *Journal of Global Faultlines*, c. 4, sy. 2 (2018), s. 138-149.
- Gülalp, Haldun, “Kapitalizm ve Modern Ulus-Devlet: Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu Üzerine Düşünceler”, *Mürekkkep*, Sayı: 5 (Güz 1995), s. 6-15.
- Hacaloğlu, Yücel, *Atsız’ın Mektupları*, İstanbul, Orkun Yayınları, 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, c. I (1889–1902), İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875–1908”, *Middle Eastern Studies*, c. 25, no. 2 (Nisan 1989), ss. 186-197.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, [basım yeri belirtilmemiş], Üçdal Neşriyat, [tarih belirtilmemiş].
- Hanioğlu, Şükrü, “Genesis of the Young Turk Revolution of 1908” *Osmanlı Araştırmaları*, III, (1982), İstanbul, s. 277-300.
- Hanioğlu, Şükrü, “Nizâmnâmelerdeki Sanal Kadınlardan İttihad ve Terakki Kadın Şubesine Jön Türklük ve ‘Kadın’”, *Derin Tarih*, sayı 48, Mart 2016, s. 76-80.
- Hilav, Selahattin, “Düşünce Tarihi (1908-1980)”, *Türkiye Tarihi 4. Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 357-390.

- Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, London, Michael Joseph, 1994.
- Hutin, Serge, *Gizli Cemiyetler*, çev. Mehmet Arık, İstanbul, Anıl Yayınevi, 1965.
- Jelavich, Charles; Jelavich, Barbara, *The Balkans*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1965.
- Kabasakal, Mehmet, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908–1960)*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1991.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Kansu, Aykut, “The Tax Revolts of 1906–07: Prelude To The Revolution of 1908”, *Turkish Politics and The Economy, 1908–1946: From the Revolution of 1908 to the End of the One-Party Era*, c. I, der. Aykut Kansu, [basım yeri belirtilmemiş], [yayınevi belirtilmemiş], 1992.
- Karabacak, Melike, “Osmanlı’da Politik ve Edebi Bir Kadın: Gülistan İsmet”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 7/Kış 2009, s. 161–175.
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909*, İstanbul, Emre Yayınları, 1993.
- Karaca, Şahika, “Emine Semiye Hayatı–Fikir Dünyası–Sanatı–Eserleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Türk Edebiyatı BD, Yayımlanmamış doktora tezi, Temmuz 2010.
- Karakas, Mehmet, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara, Vadi Yayınları, Şubat 2000.
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 1985.
- Karpat, Kemal, “The People’s Houses in Turkey”, *The Middle East Journal*, Cilt. XVII, Sayı: 1-2, (Winter-Spring 1963), s. 55-67.
- Kars, H. Zafer, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Ankara, Kaynak Yayınları, 1984.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: Ondokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1993.
- Katoğlu, Murat, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, “*Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 393-502.
- Kayalı, Kurtuluş, “Milli Mücadele Sırasındaki Muhalefet ve İkinci Grup”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, İletişim, 1988, s. 1862-1863.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi*, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955.
- Kaymaz, Nejat, “Türk Kurtuluş Savaşı’nın Tarihsel Konumu ve Niteliği”, *Bellekten*, c. XL, sy. 160 (Ekim 1976), s. 599-616.

- Keser, İhsan, *Türkiye’de Siyaset ve Devletçilik*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- Kısıklı, Emine, “Harf İnkılabı’nın Türk ve Dünya Basınındaki Yankıları”, *Erdem*, sy. 56, 2010, s. 115–160
- Kızıldoğan, Hüsrev Sami, “Vatan ve Hürriyet “İttihat ve Terakki”, *Belleten*, Cilt I, (1937), s. 619-625.
- Kili, Suna, *1960–1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler: Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Kili, Suna, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, 4. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Tarih belirtilmemiştir).
- Koçak, Cemil, “Siyasal Tarih (1923-1950),” *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 85-173.
- Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, Gür Yayınları, 1991.
- Koloğlu, Orhan, *1919-1938 Türk Çağdaşlaşması, İslama Etki İslamdan Tepki*, İstanbul, Boyut Kitapları, Eylül 1995.
- Koraltürk, Murat, “Sivas Kongresi’nden 12 Eylül 1980’e CHP Kronolojisi”, *Tarih ve Toplum*, c. 24, sayı 141 (Eylül 1995), ss. 42–51.
- Korlaelçi, Murtaza, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, c. 1: *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası – Tanzimat ve Meşrutîyetin Birikimi*, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 214–222.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Kurat, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917 – 3 Mart 1918)”, *Belleten*, c. 31, sy. 123 (1967), ss. 375–413.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, Tan Matbaası, 1948.
- Kurnaz, Şefika, “Osmanlı Kadın Hareketi’nin Öncü İsimlerinden Emine Semiye’nin Siyasal Portresi”, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS) Bildirileri*, c. IV, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 2012, s. 1993–2006.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Baltalimanı Muahedesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, ss. 38–40.

- Landau, Jacob M., *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 1995 (2. gözden geçirilmiş baskı),
- Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, İstanbul, Arba Yayınları, 1991.
- Levend, Ağâh Sırrı, “İttihat ve Terakki Kongreleri”, *Memleket*, 16 Kasım 1947, s. 2.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960.
- Lewis, Geoffrey, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Lewis, Bernard, “Duyûn-i Umumiyye”, *Encyclopaedia of Islam*, c. II, Leiden, Brill, 1965, s. 677.
- Lewis Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırathı, 6. Baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1996.
- Mardin, Şerif, “İslamcılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, İletişim, s. 1936-1940.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Mardin, Şerif, *İdeoloji*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, Haziran 1993.
- McCarthy, Justin, “Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change”, *Middle Eastern Studies*, c. 19, sy. 2 (1993), ss. 144–148.
- (*Meclis-i Mebusan ve Ayân Resi*) Ahmed Rıza Bey’in Anıları, İstanbul, Arba Yayınları, Temmuz 1988.
- Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış, Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, Kasım 1994.
- Millet Hizmetinde 40 Yıl CHP*, Ankara, 1964.
- Nehir, Nurullah, “Mehmed Ata Bey’in Erzurum Valiliği (1906)”, *KAÜSBED – Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 12, sy. 28 (2021), s. 661-673.
- Oba, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara, İmge Kitabevi, 1995.
- Oran, Baskın, “Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, editör: Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Orhonlu, Cengiz, “Edebiyat Fakültesinin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901–1933) Hakkında Bazı Düşünceler”, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s. 55–70.
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

- Ökçün, A. Gündüz (hazırlayan) Osmanlı Sanayii, *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971.
- Ökçün, A. Gündüz (hazırlayan) *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, 3. Baskı, Ankara, A.Ü. SBF Yayını, 1981.
- Ökçün, A. Gündüz, *Tatil'i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*, Ankara, A.Ü. SBF Yayını, 1982.
- Ökçün, A. Gündüz, "1909–1930 Yılları Arasında A.Ş. Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, 8–10 Haziran 1973, der. Osman Okyar – H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Önen, Nizam, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Önen, Nizam – Reyhan, Cenk, *Mülkten Ülkeye: Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1. Baskı, Ekim 2011.
- Özacun, Orhan "Halkevlerinin Dramı", *Kebikeç*, Yıl: 2, Sayı: 3, (1996), s. 87-95.
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992.
- Özacun, , "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", *Tarih ve Toplum*, c. 24, sayı 141 (Eylül 1995), ss. 4–7.
- Özbozdağlı, Özer, "Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetlerinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 11, sy. 2 (2016), ss. 285–317.
- Özbozdağlı, Özer ve Önen, Nizam, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı: İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Ankara, Detay Yayıncılık, Aralık 2017.
- Özbozdağlı, Özer – Önen, Nizam, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Siyasi Programı: İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, Ankara, Detay Yayıncılık, Ekim 2020.
- Özdağ, Ümit, *Ordu–Siyaset İlişkisi (Atatürk ve İnönü Dönemleri)*, Ankara, Gündoğan
- Özkafa, Fatih, "Harf İnkılâbı Ekseninde Türk Aydınının Arap Harflerine ve Hat Sanatına Bakışı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 8, sy. 3, 2019, s. 1875–1905.
- Özkiraz, Ahmet – Arslanel, M. Nazan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 3, No 1, 2011, s. 1–10. Yayınları, 1991.
- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı–Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988.

- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Parla, Taha, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*.
- Cilt 1: Atatürk’ün Nutuk’u*, İstanbul, İletişim, 1991.
- Cilt 2: Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, İletişim, 1991.
- Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, İstanbul, İletişim, 1992.
- Patrick, Mary Mills, *A Bosphorus Adventure: Istanbul (Constantinople) Woman’s College 1871–1924*, California, Stanford University Press, 1934.
- Payaslıoğlu, Arif T., “Political Leadership and Political Parties, Turkey”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, der. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, New Jersey, Princeton University Press, 1964, s. 411-433.
- Pears, Edwin, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears 1873–1915*, London, Herbert Jenkins Limited, 1916.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974.
- Ramsaur Jr., Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Sander Yayınları, Şubat 1982.
- “*Recep Beyin Verdiği Konferans*”, *Cumhuriyet*, 19 Teşrinievvel 1931.
- Rustow, Dankwart A., “The Development of Parties in Turkey”, *Political Parties and Political Development*, der. Joseph LaPalombara ve Myron Weiner, New Jersey, Princeton University Press, 1966, ss. 107-133.
- Sakal, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan – 1908’e*, Ankara, İmge Yayınları, 1989.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih: Birinci Dünya Savaşı’nın Sonundan 1980’e Kadar*, Ankara, İmge Yayınları, 1989.
- Savcı, Bahri, “Atatürk’te Çok Parti Sistemi”, *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1963, s. 2.
- Savran, Sungur, “Osmanlı’dan Cumhuriyete: Türkiye’de Burjuva Devrimi Sorunu”, *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, Sayı: 1, 2 Baskı, Ağustos 1986, s. 172-214.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilâli*, 2 Cilt, 8.Baskı, İstanbul, Kastaş, A.Ş. Yayınları, Ocak 1987.
- Sencer, Muzaffer, *Az gelişmişliğin Yapısı: Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971.
- Sevinay, Hayri R., *Cumhuriyete Girerken Ekonomi*, İstanbul, Kazancı Kitap Tic. A.Ş., 1995.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara, Birey ve Toplum Yayıncılık, Şubat 1984.

- Sezgin, Ömür, “Türk Kurtuluş Savaşı ve Dinsel İdeolojinin Siyasal Yenilgisi”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, İletişim, 1988, s. 1864-1865.
- Sinanoglu, Suat, *Türk Hümanizmi*, 2. Baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1988.
- Somel, Gözde, *Soviet Policy Towards Turkey (1920–1923)*, yayımlanmamış doktora tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.
- Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, çev. M. Akkaş, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.
- Şişmanov, Dimitir, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi, Kısa Tarih (1908-1965)*, 2. Baskı, İstanbul, Bele Yayınlar, Ocak 1990.
- Tanör, Bülent, *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, AFA Yayınları, Temmuz 1992.
- Tansel, Fevziye Abdullah, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862–1884)”, *Belleten*, Yıl 1953, Cilt 17, Sayı 66, s. 224–250.
- Tansel, F. Abdullah, “Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gökalp*” [kitap eleştirisi], *Belleten*, c. XXIV, sy. 93–96 (1960), s.669-679.
- Tekeli, İlhan ve Şaylan, Gencay, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 6-7 (Yaz-Güz 1978), s. 44-110.
- Tekeli, İlhan, “Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 1806-1807.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071–1920*, der. Osman Okyar ve Halil İnalçık, Ankara, Meteksan Ltd. Şti., ss. 351-382.
- Temo, İbrahim, *İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba Yayınevi, 1987.
- Tevetoğlu, Fethi, “İhsan Boran’ın Şiirleri”, *Kopuz*, Sayı 7–8, 15 Birincikanun 1939.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara, İmge Yayınları, 1994.
- Timur, Taner, “Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz”, *Yapıt*, Sayı: 5(50), (Haziran-Temmuz 1984), Ankara, Dost Yayınevi, s. 7-30.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş, Cild 1, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1946
- Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, İstanbul, AFA Yayınları, 1996.
- Tokgöz, Tırhan, “Gerçekçi Sosyalizm”, *Yön*, Yıl:1, Sayı:40, 19 Eylül 1962, s. 15.

- Toprak, Binnaz, “Dinci Sağ”, çev. Nail Satlıgan, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, Aralık 1990, s. 237-254.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908–1918)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.
- Toprak, Zafer, *Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Eylül 1995.
- Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 1995.
- Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 1 (Bahar 1977), s. 92-123.
- Toprak, Zafer, “70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki’nin 1916 Kongresi, I-IV”, *Tarih ve Toplum*, Cilt VI, Sayı: 33-36 (Eylül-Aralık 1986).
- Tökin, Füzûzan Hüsrev, *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965*, İstanbul, Elif Yayınları, 1965.
- Tunçay, Mete, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Siyasal Düşünce Akımları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, s. 1924-1928.
- Türkoğlu, Ömer, “Halkevlerinin Kuruluş Amaçları, Örgütsel Yapısı ve Bazı Uygulamaları”, *Kebikeç*, Yıl: 2, Sayı: 3 (1996), s. 97-106.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler (1859–1952)*, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1952.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. I: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. III: *İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer, “İttihat ve Terakki”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, s. 74-75 (Haziran, 1984), s. 32-36.
- Tunçay, Mete, *T.C. ’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)*, 3. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992.
- Tunçay, Mete, “Atatürk’e Nasıl Bakmak”, *Toplum ve Bilim*, (Kış 1977), s. 86-92
- Tunçay, Mete, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923–1950)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. s. 2019-2024.
- Tunçay, Mete-Özen, Haldun, “1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun”, *Yapıt*, sayı 7 (Ekim-Kasım 1984), Ankara, Dost Yayınları, ss. 6–8.
- “Turaniak Budapesten – ‘osi fajrokonaink mozgalma’”, *Budapesti Hírlap*, 12 Aralık 1915, s. 10.
- Turhan, Mehmet, *Siyasal Elitler*, Ankara, Gündoğan Yayınları, Ağustos 1991.

- Türk, Hikmet Sami-Tuncer, Erol, *Türkiye İçin Nasıl Bir Seçim Sistemi? Sistem Önerileri, Seçim Uygulamaları*, İstanbul, TESAV Yayınları No: 6, 1995.
- Türkdoğan, Orhan, “Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 46 (Şubat 1987), ss. 69–83.
- Türkdoğan, Orhan, “1906-1907 Osmanlı Hürriyet Ayaklanması I”, *Türk Kültürü*, yıl XXII, sayı 255 (Temmuz 1984), ss. 453-466.
- Türkkan, Reha Oğuz, “Türk Anaları Sizden Bekliyoruz”, *Bozkurt*, Yıl: 1, Sayı: 1, Mayıs 1939, s.1-6.
- Umar, Bilge, *İzmir’de Yunanlıların Son Günleri*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974.
- Uyanık, Ercan – Çam, İrfan Davut, “Arap Elifbası’ndan Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Garpcı Söylemler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 14, sy. 29, Güz 2014, s. 189–221.
- Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994.
- Ülkütaşır, M. Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi*, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1973.
- Ünder, Hasan, “Kemalizmin ya da Türk Devriminin Felsefesi Nedir?”, *Mürekkkep*, Sayı: 6 (Kış-Bahar, 1996), s. 31-48.
- Üstel, Füsun, “Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: XIX, Sayı: 109 (Ocak 1993), s. 51.55.
- Üstel, Füsun, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği; Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.
- Üşür, İşaya, “Fransız Devrimi ve Tanzimat Üzerine Düşünceler ya da Tanzimat’ı Nasıl Yorumlamalı?” *Mürekkkep*, Sayı: 5 (Güz 1995), s. 16-22.
- Yetkin, Çetin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, Nisan 1983.
- Yıldız, Mevlüt Samet; Benhür, Çağatay, “Sovyet Basınında Türkiye Cumhuriyeti’nin Onuncu Yıl Kutlamaları ve Kliment Yefremoviç Vorosilov’un Türkiye Ziyareti”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. 109 (Bahar 2024), ss. 135-172.
- Zihnioglu, Yaprak, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, yay. haz.: Müge Gürsoy Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, Ekim 2003.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salioglu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995.
- Zürcher, Erik Jan, “Atatürk ve Muhalefet, 1924’teki Çok Partili Demokrasi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: IX, Sayı: 49 (Ocak 1988), s. 16-19.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.

Ansiklopediler

AnaBritannica, İstanbul, Ana Yayıncılık, 1986, 22. Cilt.

Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, Meydan Yayıncılık, 1968, 12 Cilt.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim, 8 Cilt.

İmparatorluğun Enkazından Cumhuriyetin İnşasına

Nizam Önen